శ్రీ ర స్తు

పింగళి సూరనామాత్యకృత

రాఘవపాండవీయము

సటీక

చెన్నపురి:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

వారిచే ప్రకటితము.

1963

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU TRUST
FOR V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THEIR 'VAVILLA' PRESS
MADRAS–1963.

విజ్ఞప్తి

ద్వ్యర్థిప్రబంధములలోఁ బ్రాముఖ్యతను గన్న యీ ప్రబంధమును ముద్రింపింపవలయు నని మేము చాలదినముల నుండి కృతప్రయత్నుల మయ్యును నితరగ్రంథములఁ గొన్నిఁటిని ముద్రింపించి పిమ్మట దీని ముద్రింపింత మనుకొనుచుండఁగా నింతట శ్రీమ త్పిఠాపురసంస్థానప్రభువులును, విద్యాభిమానులును నగు శ్రీరాజా రావు వేంకటకుమారమహీపతి సూర్యారావు బహద్దరువా రీగ్రంథ ముద్రణకు ధనసహాయ మొనరించి మా కెంతయుఁ బ్రోత్సాహము గలిగించినందున నిప్పటికి దీనిని మాతండ్రిగారిచేఁ బింగళ (1857-వ) సంవత్సరమున ముద్రింపింపఁ బడిన చక్కని ప్రతి నొక్కదాని నాధారముగాఁ జేసికొనియే ముద్రింపించితిమి. ముద్రణావస్థలోఁ దటస్థించినలోపము లెవ్వియైన నున్నచో "గచ్ఛతః స్ఖలనం క్వాపి" యనున్యాయము తా మెఱిఁగినదియే కనుక మన్నింపవలయు నని చదువరులఁ బ్రార్థించుచు మ మ్మింకను నుద్గ్రంథముల ముద్రింపించు చుండుటకై ప్రోత్సాహము గలిగించుచుందురు గాక యని శ్రీవారికిఁ గృతజ్ఞతాసూచకముగా ననేక ధన్యవాదములఁ జేయుచున్నారము.

ఈ రాఘవపాండవీయమునకు మిక్కిలి ప్రశస్తమైన పీఠికను వ్రాసియిచ్చిన బ్రహ్మశ్రీ శతఘంటము వేంకటరంగశాస్త్రులవారికి నమస్కారశతంబు లొనర్చుచున్నాము.

ఇట్లు,

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్.

ఉపోద్ఘాతము

ఇమ్మహాకావ్యమును నిఖిలసూరిలోకాంగీకారతరంగిత కవిత్వ చాతుర్యధుర్యుం డైనపింగళి సూర్యనార్యుఁడు రచియించెను. ఈమహాకవి నియోగిబ్రాహ్మణుఁడు. యాజుషశాఖాధ్యయనపరుఁడు; గౌతమగోత్రుఁడు; ఆపస్తంబసూత్రుఁడు. అమరనార్యునకును అబ్బమ్మకును బుత్త్రుఁడు. సూరనార్యునకుఁ బౌత్త్రుఁడు. భావనామాత్యునకు దౌహిత్త్రుఁడు. ఇతనికిఁ దమ్ములమలన యెఱ్ఱన యనువార లిరువురు గలరు. ఈయర్థము రాఘవపాండవీయకళాపూర్ణోదయములలోని

సీ. 'శోభితాపస్తంబసూత్రు, గౌతమగోత్రు, సుచరిత్రుఁబింగళి సూరసుకవి
పౌత్త్రు నన్నపపతిభావనదౌహిత్రు, నమరధీమణికి నబ్బమకుఁ బుత్త్ర
నను జన్ము లైనట్టియమలన యెఱనార్యు, లతిభక్తి సేయంగ నలరువాని
సత్కావ్యరచనావిశారదుం డగువాని, సూరననామవిశ్రుతిని నన్ను"
... ... ఆ-౧.-ప-9.

అనుపద్యపుసీసపాదములను బ్రభావతీప్రద్యుమ్నములోని

క. "గౌతమగోత్రునకును బ్ర, ఖ్యాతాపస్తంబసూత్రయాజుషశాఖా
ధీతిపవిత్రునకును లో, కాతిగవశితాజితాంతరామిత్త్రునకున్."

అనుపద్యమునను స్పష్టమయ్యెడు.

ఈవంశమువారికిఁ బింగలి యనుగ్రామమున నివసించిన కారణమునఁ బింగలివా రనిపేరు వచ్చినట్లు ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నములోని

మ. "తరముల్ నాల్గయి రెండురెండు నగుఁ దత్తద్గ్రామనామంబులం
బరఁగున్ వంశము లెల్లఁ బూర్వపునిజప్రఖ్యాతి పాయంగ నే
మరుదో పింగళినామ మందుఁ జిరకాలావాసు లై యున్న సు
స్థిరతం గొకనమంత్రివంశజులకుం జెన్నొందు మి న్నందుచున్."

అనుపద్యమువలనం దెలియవచ్చెడు. పింగళి యను గ్రామము కృష్ణామండలములో నున్న దని కవిచరిత్రమందుఁ జెప్పఁబడి యుండెడు. ఈకవితండ్రి యగు నమరనార్యుఁడు రాజేంద్ర గురువంశమునం బుట్టిన సోమారాధ్యునకు శిష్యుఁ డైనశైవా చారపరుఁ డని ప్రభావతీప్రద్యుమ్నములోని

క. "శ్రీమద్రాజేంద్రగురు, స్వామిస్థిరవంశకలశజలనిధిసోమ
త్సోమారాధ్యకృపాల, బ్ధామలశివభక్తిశోభితాచారునకున్."

అనుపద్యమువలన నేర్పడియెడు.

ఈకవి జీవించియుండినకాలముం గూర్చి శ్రీ కందుకూరి వీరేశలింగముపంతులుగారు కవిచరిత్రమందు సయుక్తికంబుగఁ జర్చించి క్రీస్తుశకము 1566 సంవత్సరములప్రాంతమున నుండిన వాఁ డని నిర్ధారణముచేసిరి. శ్రీకృష్ణదేవరాయలు 1530-వ సంవత్సరముననే కీర్తిశేషుఁ డగుటచే నీకవి తదాస్థానమం దష్ట దిగ్గజము లని పరిగణింపఁబడినవారిలో నొక్కఁ డని తలఁప నవకాశము లే దనియుఁ గవిచరిత్రమునం దే సిద్ధాంతము చేయఁ బడి యుండెడు. దీనికి వలసినయంశములనెల్ల సాకల్యముగఁ జర్చింపకయే యీతఁడు శ్రీకృష్ణరాయలకాలమువాఁడు గాఁడని సామాన్యముగను నూహింపవచ్చును. పింగళి సూరనార్యుని కవితాచమత్కృతి యత్యంతాదరణీయ మని పేనోళ్లఁ బొగడఁ దగి యుండుటయు, సుకవులయెడ శ్రీకృష్ణదేవరాయల కత్యం

తాదరము కలిమియు విద్వాంసులకెల్లఁ దెల్లంబకదా. శ్రీకృష్ణ దేవరాయలకాలమునం దీకవి వాస్తవముగ నుండియుండు నేని యాకువీటి పెదవేంకటరాయలకును నంద్యాలకృష్ణరాయలకును దనకావ్యముల నంకితము చేసినయీకవి తాను గవియై కవితా దరణబద్ధదీక్షుం డైన శ్రీకృష్ణదేవరాయల నాశ్రయింపక యుపేక్షించుట యీకవికిని, సరసనిరుపమవనకౌశలమున కల రుచు నిమ్మహాకవిని నిజాస్థానంబునఁ జేర్చుకొనక యొప్పరికించుట యావిద్వత్ప్రభుమణికిం బొసఁగునే? కావున నారాజాధిరాజ కవియు నీకవిరాజాధిరాజును సమకాలికులుగా నుండియుండ రని నిరాక్షేపముగ నిశ్చయింపఁ దగియుండెడు.

ఈకవిశ్రేష్ఠుండు చిన్నచిన్నకృతు లెన్నియోగాక గరుడ పురాణము, రాఘవపాండవీయము, కళాపూర్ణోదయ మను గ్రంథముల రచియించి పిదపఁ బ్రభావతీప్రద్యుమ్నమునకుఁ దొడఁగినట్లు ప్రభావతీప్రద్యుమ్నములోని యీక్రిందిపద్య మునఁ దెలియవచ్చెడు.

మ. "జనముల్ మెచ్చఁగ మున్ రచించితి నుదంచద్వైఖరిన్ గారుడం
బును శ్రీరాఘవపాండవీయముఁ గళాపూర్ణోదయంబున్ మఱిన్
దెనుఁగుంగబ్బము లెన్నియేనియును మత్పిత్రాదివంశాభివ
ర్ణనలేమిం బరితుష్టి నా కవి యొనర్పం జాల వత్యంతమున్."

ఈకవి గిరిజాకళ్యాణ మను మఱియొక్క కావ్యముం గూడ రచియించినట్లు రంగరాట్ఛందములో నుదాహరింపఁ బడిన పద్యమునం దెలియవచ్చెడు నని కవిచరిత్రమునందు వ్రాయఁబడి యుండెడు. పైపద్యమునం దెఱిఁగిన నాలుగు

గ్రంథములలో గరుడపురాణం బొక్కటి దక్కఁ దక్కినవి యెల్లెడలం బ్రచారంబుఁ గాంచియుండెడు. ఆంధ్ర గ్రంథరచనఁ దొలుదొలుత సంస్కృతపురాణేతిహాసముల భాషాంతరీకరణ రూపముగా నన్నయభట్టారకాదు లారంభించియుండుటం గాఁబోలు నీకవియుఁ దొలుతఁ దద్విధమున బాలవయస్సునం గరుడపురాణ మాంధ్రీకరించి యట నాంధ్రకవితాపితామహుం డైనయల్లసాని పెద్దనామాత్యుండు మార్గదర్శిగా వెలయు ప్రబంధరచనకుం గ్రొత్తవాలుదెందముతోఁ దక్కినవానిని రచి యించెను. అందు రాఘవపాండవీయరచనాకౌశలం బనన్య సాధారణంబు. ఇట్టి కథాద్వితయ ఘటనావైచిత్రికిమ్మహాకవియే తొలుదొలుతఁ ద్రోవ త్రొక్కినవాఁడు. ఇతని తెరువుగొని రామరాజభూషణకవియు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానంబు రచి యించెఁగాని మఱెవ్వరు నిట్టి కథాద్వయసంఘటనచమత్కార మున నొప్పారురసవత్కావ్య మింతకుం జేయరైరి. ఇంతియ గాక కళాపూర్ణోదయమును రచియించి నూతనకథాకల్పనా చమత్కృతిం గవివతంసుల శ్లాఘాదంబు నాపాదించె. మొట్ట మొదటం బ్రబంధరచనఁ గావించిన కారణమున నల్లసాని పెద్దనామాత్యున కాంధ్రకవితాపితామహుఁ డనుబిరుదు గలిగిన ట్లీమహాకవికి ననన్యసామాన్యం బగుశ్లేషమూలక కథాద్వయ ఘటనావైచిత్రికిని నూతనకల్పనాచమత్కృతికిం దెరువు చూపిన నేర్పునకుఁ దగిన బిరుదు లెన్నియేఁ గలుగవలసియుండిన నా కాలమున శ్రీకృష్ణరాయలుగాని యంతటి విద్వన్మహాప్రభువు గాని లేమిం జేసి కాఁబోలు నట్టివి దుర్లభంబు లయ్యె.

రాఘవపాండవీయమందు

శా. "రెండర్థంబులపద్య మొక్కటియు నిర్మింపంగ శక్యంబు గా
కుండుం దద్గతిఁ గావ్య మెల్ల నగునే నోహో యనం జేయదే
పాండిత్యంబున నందునుం దెనుఁగుకబ్బం బద్భుతం బండ్రు ద
త్తుం డెవ్వాఁ డిల రామభారతకథల్ జోడింప భాషాకృతిన్."

ఆ-౧. ప-10.

అనిచెప్పినరీతి నొక్కకావ్యమే వినువారికి రామాయణభారతకథార్థంబుల రెంటిని వివరించినట్లు శ్లేషసంయోజనం బొనర్చుటెంతయు దుష్కరం బని కవుల కందఱకు ననుభవగోచరంబ కదా. అలంకారములలో నెల్ల నుపమోత్ప్రేక్షోల్లేఖాదులు రసపుష్టి నించి శ్రోతృచిత్తముల కానంద మొడఁగూర్చుఁ గాని శ్లేషాలంకారమట్టిది గా దని కొందఱు తలంతురు. అయ్యర్థము ప్రకృతవర్ణనా ప్రసంగమున నప్రకృతార్థమున కనేకార్థకశబ్దప్రయోగమునం బరిస్ఫూర్తిఁ గలిగించు శ్లేషవిషయమునఁ దోఁచినం దోఁపవచ్చునేమొ కాని సభంగశబ్దశ్లేషబహుళం బైన రాఘవపాండవీయమునం దట్టియభిప్రాయ మెవ్వరికిం గలుగఁ జాల దని తలఁచెదను. అతి విస్తృతంబు లైనరామాయణభారతకథార్థంబులు వివరించునెడ ననేకార్థకశబ్దప్రయోగము శ్లేషప్రధానము గానికావ్యములందుఁబోలె నత్యంతవిరళంబు గాఁగఁ గేవలపదవిభాగమాత్రమున శబ్దభేదం బేర్పడఁ దనంతన వివక్షితైకార్థ ప్రతిపాదకంబుగాఁ గావ్యమెల్ల రచియించుటం జూడ నిమ్మహాకవికిఁ గల యుభయభాషాపాండిత్యసామర్థ్యంబు లవాఙ్మనసగోచరంబు లని యెవ్వరికేనియు నొప్పుకొనక తప్పదు.

ఈకవి తాను గథాద్వయసంఘటనంబు సేయునెడ నేర్పఱుచుకొన్న నియమముల వివరించుచు గ్రంథాదియందు

సీ. "ఆంధ్రభాషాసంస్కృతాభిభాషాశ్లేష యొక్కొకచోట నొక్కొక్కచోట
నుచితశబ్దశ్లేష యొక్కొక్కచోట నర్థశ్లేష యొక్కొకతఱిని ముఖ్య
గౌణవృత్తిశ్లేషఘటన యొక్కొకతఱి నర్థాన్వయము వేఱె యగుచు నునికి
శబ్దాన్వయవిభేదసంగతి యొక్కొక్కతఱి నివి యొక్కొక్కతఱిని రెండు

తే. మూఁడుగూడుటయు ననసముజ్జ్వలముగ
నాకుఁదోఁచినగతిఁ బెక్కుపోకలమర
రామభారతకథలు పర్యాయదృష్టిఁ
జూచుసుమతుల కేర్పడ నాచరింతు." ఆ - ౧. ప - 17.

అనికొన్ని కల్పన లేర్పఱిచికొనియు నందు ముఖ్యముగాఁ బ్రథమతృతీయములనే యుపయోగించుచువచ్చెఁ గావున గ్రంథరచన వచనాతీతాద్భుతావేశభాసురంబై సహృదయహృదయంగమతరంబై కన్పట్టెడు. ప్రాయికముగా గ్రంథమెల్ల సభంగసంస్కృత శబ్దశ్లేష, సభంగాంధ్ర శబ్దశ్లేష, సభంగోభయ భాషా శబ్దశ్లేష నిబిడంబై యుండుటంజేసి యర్థవిదు లగు చదువరు లాయాచోటు లరసి నిలిపి చదివినం దత్తద్వివక్షితార్థంబునుఁ దత్తత్ప్రధానకావ్యమట్లుపోలె నీకావ్యము బోధించుచుండెడు. కావుననే కవి గ్రంథాదియందీ క్రిందిరీతిం జెప్పెను.

క. "ఒకకథ వినియెడుతఱి వే, ఱొకకథపై దృష్టి యిడిన నొకయర్థముఁదోఁ
పకపోవుఁ గాన నే న్యార్థకావ్య మెట్లట్లు వినఁగఁ దగు నొకటొకటిన్."
ఆ - ౧. ప - 18.

అర్థసమన్వయ మరసి యుచితరీతిం బదవిభాగంబునేయుచుం జదివిన నాయాయర్థము సుబోధమై యుండుం గాని కొన్ని శ్లేష గ్రంథములం జదువునపు డెట్టు లట్టుల నానార్థకనిఘంటువుల నన్వేషింప నవసరము తఱచుగా నుండదు. ఒక్కమాఱు చది వినరామాయణార్థంబును వేఱొక్కమాఱు చదివిన భార తార్థంబును గ్రహించునెడం జదువరుల కావృత్తికల్పనంబున వ్యాపారగౌరవంబు గలిగిన నొక్కకావ్యమే యుభయార్థప్రతి పాదకం బగుటంజేసి ప్రయోక్తకు వైయాకరణసమ్మతంబయిన యుచ్చారణలాఘవంబును దీనం జమత్కృతివిశేషంబును సహృ దయవేద్యంబై యుండెడు. "శ్వేతోధావతి" ఇత్యాదికావ్య ములయెడ శ్రోతలకర్థపరిజ్ఞానంబున నావృత్తికల్పనాగౌరవముండి నను ప్రయోక్తలకు సకృదుచ్చారణలాఘవంబు గల దను వైయాకరణ సిద్ధాంతము విస్పష్టంబ కదా.

ఇందుం గల్పించినశ్లేషభేదములకుం గొన్ని యుదాహరణ ముల దిక్ప్రదర్శనముగ నీక్రిందం బొందుపఱిచెదను.

క. "వినియతనిందనపై నిడు, కొని యేఁగినియమికిఁ దగనిఘోరాత్రి యొన
ర్చినవాఁడ మీకు దండ్యుఁడ, నని తనుఁ దెలుపుచును వారి కప్పన సేసెన్."

ఆ - ౧. ప - 28.

ఇందు రామాయణార్థమున, 'విని + అతనికి + తన పైన్ + ఇడుకొని + ఏఁగి + నియమికిన్ + తగని' యనియు, భారతార్థమున 'వినియతనిందన + పైన్ + ఇడుకొని + ఏన్ + కినియమికిన్ + తగని' యనియు నన్వయించుచో సంస్కృ తాంధ్రపదములకు విభాగమాత్రగ్రాహ్యముగా మేళనము

గలుగునట్లు పదసంయోజనము చతురముగాఁ గూర్పబడి యిచ్చట సంస్కృతాంధ్రభాషాద్వయసభంగశబ్దశ్లేష చెప్పఁబడియె.

క. "ఏనుం గనికర మరయక
పూనితిఁగా కిట్టియెడలఁ బోఁగునె యేయన్
గానమె కాలనియమగతి
తో నావేఁట మునియుగముఁ ద్రుంగించెఁ దుదన్." ఆ-౧.ప-24.

ఇందుఁ బూర్వార్థమున రామాయణార్థమున 'ఏనుంగు+అని + కరము+అరయక' యనియు, భారతార్థమున 'ఏనున్+కనికరము + అరయక' యనియు నాంధ్రశబ్దములకు సభంగశబ్దశ్లేషకల్పన చేయఁబడియె. ఉత్తరార్థమున భాషాద్వయసభంగశబ్దశ్లేష మూహ్యంబు.

శా. "అక్షుద్రప్రథమానదివ్యశరసంప్రాప్తిం బ్రకాశించునా
కుక్షిద్వంశవతంసుఁ గన్గొని మహాగోదావరీతీరస
ద్రక్షోపాయపథంబు నేఁడు దొరకెన్ రం డంచు సంరక్షణా
పేక్షం దవ్వనభూమిదేవతలు సంప్రీతిం గడున్ మూఁకలై."
ఆ - 3. ప - 65.

ఇందు రామాయణార్థమున 'మహా + గోదావరీ+తీర + సత్ + రక్షా + ఉపాయపథం' బనియు, భారతార్థమున 'మహత్ + ఆగః + దావ+రీతి + రసత్ + రక్షః + అపాయపథంబు.' (అనఁగా గొప్పయపరాధముగలవారును దావానలముకేతిని మ్రోయుచున్నవారునగు రాక్షసులనాశమార్గము) అనియుఁ బదచ్ఛేదభేదమున నర్థభేదము గలుగునట్లు సంస్కృతసభంగశబ్దశ్లేషకల్పన చేయఁబడియె.

క. "అకళంకిత నిట్లును గాం, చక యేమీమనము సమరసముదారక్రీ
డకు నొండొరు మార్కొనుట దొరకు ననివచ్చితి తెలుంగ రావాకినుకల్."
ఆ - ౨. ప - 81.

ఇందు రామాయణార్థమున ఏమీమనము = మన మిద్దఱ మనియు, భారతార్థమున మీమనము = మీమనస్సనియు, నన్వయించుచో మనము అనుద్వ్యర్థ మగు నాంధ్రశబ్దముఁ బ్రయోగించుటంజేసి యాంధ్రభాషార్థశ్లేష కల్పింపఁబడియె.

క. "ఘనవిగ్రహజృంభణమున, ననయము దనకట్లు దుగఁగ నవ్వాహినిఁ గ్రీ
డన గెలిచి వచ్చునబ్బా, లునిఁ గని వెఱఁ గంది రాత్మలో నచటిజనుల్."
ఆ - ౨. ప - 25.

ఇందు రామాయణార్థమున విగ్రహజృంభణము యుద్ధాశయమనియు, వాహిని సేన యనియు, భారతార్థమున విగ్రహజృంభణము ఒడలు విఱుచుకొనుట యనియు, వాహిని నది యనియు ననేకార్థకసంస్కృతశబ్దములఁ బ్రయోగించుటంజేసి సంస్కృతభాషార్థశ్లేష నిరూపింపఁబడియె.

క. "విను పెక్కులేల విడువుము, జనసమ్మతమతివిదేహాజననామయముం
దనయుదితకీర్తిఁ గులవ, ర్తనఁ బ్రజలను లక్ష్మిఁ బ్రోచుప్రభున కిది తగున్."
ఆ - ४. ప - 106.

ఇందు రామాయణార్థమున 'జనసమ్మతమతిచే, విదేహాజను = సీతాదేవిని, విడువుము. అనామయమును, తనయుదితకీర్తిని, కులవర్తనను, ప్రజలను, లక్ష్మిని ప్రోచుప్రభునకు, ఇది పరదారనిరోధనిరాసము తగుణ' అని యన్వయించి, భారతార్థమందు ఓధృతరాష్ట్రా! నీవు 'జనసమ్మతమతివి, దేహాజననామయ

ముః=దేహమందుఁ బుట్టినరోగమైన, తనయుః = కుమారుని, దితకీర్తిః=ఖండితమైన నష్టమైనకీర్తిగలవానిని, విడుపుము=త్యజింపుము. కులవర్తనను, ప్రజలను, లక్ష్మిని బ్రోచు ప్రభుఁడు, ఇది కుల దేశరాజ్యరక్షణార్థ మొక్కనిం ద్యజించుట తగు నని యన్వయించునెడ 'దేహజననామయముః' అను విశేషణము దుర్యోధనున కన్వయించుచో నామయముగాని వాని నామయం బని చెప్పుట పొసఁగదు గావున నాశ్రయదూషణశ్రమాపాదనాది గుణనిమిత్తమున దుర్యోధనునం దామయ సదృశత్వ మారోపితంబై దేహజననామయసదృశుఁ డగువాని నని యర్థముఁ గల్పించుటచే గౌణవృత్తియు రామాయణార్థమున రోగపరముగాఁ గల్పించుటచే ముఖ్యవృత్తియు నొప్పియుండుటం జేసి యిక్కడ ముఖ్యగౌణవృత్తిశ్లేష ప్రతిపాదితం బయ్యె.

సాదృశ్యనిబంధనంబున శౌర్యాది గుణనిమిత్తముగనే "సింహోమాణవక" ఇత్యాదిస్థలములయందు గౌణవృత్తిచేఁ దత్సదృశత్వ మారోపింపఁబడు నని సర్వశాస్త్రసమ్మతంబు గదా.

సీ. "దివి మోచియున్నయద్రిని ధర్మకార్యార్థ, మానతంబుగఁ జేసినట్టిఘనుని
మించి లోకము నాపరించినవిషరాశి, నాపోశనముఁ గొన్నయద్భుతాత్ము
జీవనదోషవిద్రావణజ్యోతిర్మ, యస్వమూర్త్యాలోకుఁ డగుమహాత్ము
నఖిల వేదాంతవేద్యాత్ముఁడై భువనవం, ద్యతఁ బెంపుమీఱుమహానుభావు
తే. నమరనిమ్నగానిత్యసేకముల నెలయు
జడలలేఁ గెంపు విమలతఁ గడు మెఱయఁగ
మెకముతోలు విభూతిసమిద్ధతనువు
నొండొకటి కందమై యొప్పు నొప్పువాని."   ఆ - 3. ప - 55.

ఇందు రామాయణార్థమున నగస్త్యపరముగా నన్వయించునపుడు దివిమోచియున్న యద్రిని = అభ్రంకషమయిన వింధ్యపర్వతము ననియు, భారతార్థమున శివపరముగా నన్వయించునపుడు స్వర్గలోకమును వహించిన మేరుపర్వతము ననియు శబ్దశ్లేషగాని యర్థశ్లేషగాని పదాన్వయభేదముగాని లేకయే యర్థాన్వయము భిన్నభిన్నముగాఁ గలుగునట్లు కల్పించుటం జేసి యిచ్చట నర్థాన్వయభేదకల్పనంబు సూచింపఁబడియె. ఇదియు ముఖ్యగౌణవృత్తిశ్లేష కుదాహరణ మగు నని తలఁచు నెడఁ దద్విభేదమునే కవి చమత్కారార్థముగాఁ బ్రకారాంతముగా గణించె ననియుఁ దలఁపఁదగియుండెడు. కవి కల్పించిన యితర భేదకల్పనలతో దేనిలో నైనం గలియనియర్థాన్వయభేద కల్పన కుదాహరణము మృగ్య మని యూహించుచున్నాఁడను. విద్వాంసులు విమర్శించి గుణదోషముల నరసి తత్త్వము నిర్ణయింతు రని సవినయముగ వేఁడుచున్నాఁడను.

సీ. "వ్యథలెల్లఁ దీఱ దేవరమహామహిమ వి,లోకింపఁ గంటి నస్తోకగుణత
బరఁగుభూమిజనాధిపతనయాయకలంక,నున్నది శాంతద్విషన్నికాయ
వెసమనమొదవు లాలసమానకురుబల, యత్నావరుద్ధంబు లగుచుఁ జనని
తాంతాకులీభవత్ప్రాణవాయువులతో, వనరెడు నేను నివ్వార్తఁ జెప్పఁ
ఆ. బూఱు తెంచితి నని ప్రత్యభిజ్ఞానస, మర్పణమున నతనిమది యొడఁబడఁ
దా నెఱిఁగినకొలఁది నానారివృత్తాభి, ధానకథ లొకింత తడవు నడపె."

ఆ - ౪. ప - 38.

ఇందు రామాయణార్థమున 'దేవరమహామహిమఁ, వ్యథలెల్లఁ దీఱఁ, అస్తోకగుణతఁ బరఁగుభూమిజఁ, విలోకింపఁగంటి ననియు, భారతార్థమున 'వ్యథలెల్లఁ దీఱఁ, దేవరమహామహిమఁ

విలోకింపఁగంటిరే, అస్తోకగుణాతఁ బరఁగు భూమిజనాధిపతనయాం' యనియుఁ బదముల కర్థభేదము లేకున్నను శబ్దాన్వయభేద పూర్వకముగాఁ గర్తృకరణహేత్వాదిభేదకల్పనచే నర్థద్వయముఁ బొసఁగించుటం జేసి యిచ్చట శబ్దాన్వయభేదసంగతి చెప్పఁ బడియె. ఈపద్యమందే చతుర్థపాదమున నిట్టిరచన యింకనుం గలదు.

కవి తాను గల్పించిననియమములలో నొక్కటొక్కటి గాక రెండు మూఁడు భేదకల్పనలనుం జేర్చియు బలుచోట్లఁ గథాసంఘటనంబుఁ గావించియున్నాఁడు. వానికిం గొన్ని యుదాహరణములఁ జూపుచున్నాఁడను.

ఆ. "వెలయు నఖిలభువనములలోనవారణ, నగరిపురమతల్లి నాఁ దనర్చి
రాజ్యలక్ష్మి మిగులఁ బ్రబల నయోధ్యనా, రాజవినుతిఁ గనినరాజధాని,"
ఆ - ౧. ప - 1.

ఇందుఁ బూర్వార్ధమందు రామాయణార్థమున అవా 'రణ+నగరిపు + రమ + తల్లి నాన్' అనియు, భారతార్థమున వారణనగరి + పురమతల్లి నాన్' అనియు నన్వయించుచో సంస్కృతాంధ్రభాషాశబ్దశ్లేషయు, నుత్తరార్ధమునందు రామాయణార్థమున 'రాజ్యలక్ష్మి మిగులన్+ప్రబలన్+అయోధ్యనాన్' అనియు, భారతార్థమున 'రాజ్యలక్ష్మి + అయోధ్యనాన్ + మిగులన్+ప్రబలన్' అనియు నన్వయించుచో శబ్దాన్వయభేద సంగతియుఁ గూర్చుటంజేసి రెంటికిఁ గూడిక చెప్పఁబడియె.

సీ. "పుడమితేఁ డీరీతిఁ గడఁగి డెందము మృగ, వ్యాపారఖేలన మభిలషింపఁ
గానలోఁ దారుమృగంబులకై వడిఁ, గైకొని యసమాస్త్రకర్మకలనఁ
దనరుచొక్కపురాణమునిదంపతులు దమ,కంబులు దేర నెయ్యంబు మీఱ
వనిచినతల్లి)యతనయుం డవారిత, కారుణ్యుఁడై పూని కలశమంబు

తే. మగ్నముగఁ జేయుచప్పుడు భుగ్నహృదయుఁ,
డగుచు వినిశితశరవిశేషాభిహతిని
ద్రెళ్లనేసె నాఘనుఁడులసద్దృష్టినియతి
బ్రుంగఁ గేవలసారంగబుద్ధిఁ జేసి."

ఆ-౧ ప-20.

ఇందు మృగవ్యాపారఖేలన మనునెడ రామాయణార్థమున 'మృగవ్య+అపారఖేలన' మనియు, భారతార్థమున 'మృగ+వ్యాపార+ఖేలన' మనియు, సంస్కృతసభంగశబ్దశ్లేషయుఁ, దనరుచొక్కపురాణమునిదంపతు లనునెడ రామాయణార్థమున 'తనరుచు+ఒక్క + పురాణమునిదంపతు' లనియు, భారతార్థమున 'తనరు+చొక్కపు+రాణఁ+మునిదంపతు' లనియుఁ, దమకంబులుదేర ననునెడ రామాయణార్థమున 'తమకు+అంబులు+తేర' ననియు, భారతార్థమున 'తమకంబులు + తేర' ననియుఁ, బూనికలశమంబుమగ్నముగఁ జేయుచప్పు డనునెడ రామాయణార్థమున 'పూని+కలశము+అంబుమగ్నముగఁ + చేయు+చప్పు' డనియు, భారతార్థమున 'పూని+కల + శమంబు +మగ్నముగఁ+చేయుచు + అప్పు' డనియు నన్వయించుచో సంస్కృతాంధ్రభాషాద్వయశబ్దశ్లేషయు, సారంగబుద్ధిఁ జేసి యనునెడ రామాయణార్థమున గజపరత్వము భారతార్థమున మృగపరత్వముం గల్పించుటం జేసి సంస్కృతభాషార్థశ్లేషయుఁ గూర్చుటం జేసి మాటికిఁ గూడిక యిక్కడఁ జెప్పఁబడియె. ఇట్టివానికి గ్రంథమంతయు నుదాహరణమే కావున విశేషించి వివరింపఁబని లే దని తలఁచుచున్నాఁడను.

ఇమ్మహాకావ్యమున శ్లేషనిబంధనము సేయునెడఁ గొన్ని

వ్యాకరణవిషయములు విచారణీయములై నట్లు చూపట్టుటం జేసి వానింగూర్చి కొంత చర్చించెద.

క. "విలియతనిందనపై నిడు
కొని యేఁగినియమికి దగనిఘోరాత్రి యొన
ర్చినవాఁడ మీకు దండ్యుఁడ
నని తనుఁ దెలుపుచును వారి కప్పనచేసెన్." ఆ-౧. ప-28.

ఇందు ద్వితీయపాదమందు రామాయణార్థమున 'ఏగి+నియమికిఁ' అని యన్వయించుచో నసమాపకగమనక్రియావాచకం బయిన "ఏగి" యనుపదమునకర్థానుస్వారములేనిరూపమును, భారతార్థమున 'ఏఁ+కినియమికిఁ' అని యన్వయించుచో సంధిని "ఏఁ" అనుపదమందలి ద్రుతమున కర్ధానుస్వారాదేశంబును దత్పర మగుపరుషవర్ణమునకు సరళాదేశంబునురాఁగా సార్థానుస్వారరూపంబును గలుగుటవలన నీరెండర్థము లిక్కడఁ గల్పించుట వ్యాకరణవిరుద్ధమనియుఁ, గల్పింపకున్న నర్థ మన్వయింపఁదనియుఁ దలఁపవచ్చుఁగాని "శ్లేషేసఖండనిర్బిందోశ్శ్లేషనం కుత్రచిన్మత"మ్మను నథర్వణకారికావచనమున శ్లేషయం దిట్టివానికి మేళనము వృద్ధసమ్మతంబని నిర్ణీతమైయుండుటంజేసి, వ్యాకరణవిరోధంబు గలుగదు. దానఁ బైఁ జెప్పిన రీతి నర్థాన్వయమున కసంబద్ధముం గలుగదు. ఇశ్లే—

మ. "స్వనిదేశోన్నతి నంతట న్నెఱయుచుక్ శక్తిం జతుర్దిజ్నరేం
ద్రనికాయంబును గెల్చి తమ్ములసమానప్రాప్తవిత్తార్పణం
బునఁ దన్ప న్వశు లైనబ్రాహ్మణులతోఁ బూర్ణాధ్వరారంభుఁ డై
యనఘుశ్రీఁ బృథివీశుఁ డొప్పెసగురూధాపూర్వసత్కీర్తితోన్."

ఆ-3. ప-15.

అనుపద్యమున "ఒప్పెసగురూధాపూర్వసత్కీర్తితోఁ" అను నెడరామాయణార్థమున "ఒప్పెసఁగుఁ" అనుచోసకారోత్తరార్ధానుస్వారవిశిష్టరూపంబును, భారతార్థమున "ఒప్పెఁ + సగురూధాపూర్వసత్కీర్తితోఁ" అనుచో నర్ధానుస్వారరహిత రూపమునుం గూర్చునెడను సమాధానము కల్పనీయంబు.

సీ. "ధృతిఁ గుంతిమద్రభూపతుల నెయ్యపుఁగన్య, కలనవాలుఁదూపులజయించి
యలరారునతనుజయశ్రీల వరియించె, యవనసౌరాష్ట్రభూధవుల గెలిచె
ద్రవిడకళింగసాల్వవిదర్భవసుధాధి, పతుల నోడించి కప్పములు గొనియెఁ
జోళనేపాళపాంచాల కేరళమత్స్య, వత్సభూతతులగర్వం బడంచె
తే. శకయుగంధరఘూర్జరాశ్మంతసింధు, లాటభూపాలముఖ్యుల నోటుపఱిచె
జగతిఁ గోసలకేకయమగధులతన, యలవరించినయాజ్ఞలో మెలఁగఁ జేసె."

ఆ-౧. ప-7.

ఇందుఁ దేఁటగీతి మూఁడవపాదమునందు రామాయణార్థమున 'కోసలకేకయమగధులతనయలఁ + వరించి + నయాజ్ఞలోఁ + మెలఁగఁ + చేసె'ననియు, భారతార్థమున కోసలకేకయమగధులఁ + తన + యలవరించిన + యాజ్ఞలోఁ + మెలఁగఁ + చేసెననియు నన్వయించునెడ భారతార్థమందు "మగధులఁ" అనుపదమందలి ద్రుతమునకర్ధానుస్వారమును మీఁదిపదమునకుసరళాదేశమును రాఁగా "మగధులఁదన"యనియు రామాయణార్థమునందుసమాసమునందు వాని కవకాశము లేదు గావున "మగధులతనయల" ననియు రూపభేదము గన్పట్టెడు. ఒక్కయర్థమునకుఁగా నొక్క రూపము గ్రహింతుమేని యర్థాంతరకల్పనమున వ్యాకరణ విరోధము తప్పక కలుగు నని యూహింప నవకాశము చూపట్టెడుఁ గాని యిక్కడఖండబిందుసరళాదేశములు లేని 'మగధులతనయల

వరించినయాజ్ఞలో మెలఁగఁ జేసె' ననుపాఠమే సిద్ధాంతీకరించి యర్థాన్వయము మార్పఁబడునేని వ్యాకరణవిరోధము గలుగదు. ఆయర్థాన్వయకల్పనం బెట్టి దనిన; భారతార్థమందు 'కోసల కేకయమగధులు + అ' అని యితర ప్రయత్నవ్యవచ్ఛేదార్థక మగు నకారావ్యయమును విభజించికోసలకేకయమగధులు తమంతట తామే 'తన + అలవరించిన + యాజ్ఞలోన్ + మెలఁగన్ + చేసెన్ పేర్మి' ననుకర్మవాచకపద మధ్యాహార్యము. ఇట్టు లన్వయించి నచో ద్రుతమునకును ద్రుతస్థానమున ఖండబిందువునకును మీఁది పరుషమునకు సరళాదేశమునకుం బ్రసక్తియే గలుగదు. కావున వ్యాకరణవిరోధ మేమిటం బొసఁగదు. ఇతర ప్రయత్నవ్యవచ్ఛే దార్థకమయినయకారావ్యయము సుప్రసిద్ధము. ఆంధ్రశబ్దరత్నా కరమునం దకారమున కీయర్థము నిరూపించి కళాపూర్ణోదయ ములోని "ఉ. ఇమ్ముగ సర్వధర్మములు నీవ యెఱుఁగుదు" అని యుదాహరింపఁబడి యుండెడు.

శా. "వేయుం జెప్పెడి దేమి మానివర సద్వృత్తంబుచే నేమిటం
జేయన్ రాదు పితౄణమోక్షము సుతశ్రీఁ దక్కఁ దత్ప్రాప్తికిన్
ధీయుక్తిం గడు నొండు త్రోవ గలదేనిన్ వేఁడెదన్ దేవర
న్న్యాయం బొప్ప ఘటింపు నాకురుబలం బవ్యాహతిన్ వర్తిలన్."

ఆ-౨. ప-47.

ఇందుఁ జతుర్థపాదాదియందు రామాయణార్థమున 'వేఁడెదన్ + దేవరన్ + న్యాయంబు' అని యన్వయించుచో "దేవ రన్న్యాయం" బనిద్విననకారకరూపంబును, భారతార్థమున "దేవర న్యాయం" బనియేకననకారకరూపంబును, గలుగుటంజేసి తంత్ర సమాహృతరూపమును రెండర్థములకుఁగాఁ బ్రయోగించునెడ

నన్యతరార్థమున వ్యాకరణవిరోధం బగు నని యూహింపవచ్చుఁ గాని, ద్వినకారకరూపమునే సాధుపాఠముగా నంగీకరించి భారతార్థమును బోధించు నేకనకారకరూపమునందు "అనచిచ" యను పాణినీయసూత్రముచే నకారద్విత్వముఁ గల్పింపఁబడునేని వ్యాకరణవిరోధంబు గలుగదు. ఇశ్లే—

తే. "వఱలునచ్యుతసఖ్యాతివర్ణితాతు, లప్రదీప్తి ని ట్లలరు నీవిప్రభావ
మెందుఁ బెట్టికోటగా నెసఁగుచుఁ గడ, చేర్తువస్మన్మహాశరాజితనిరూఢి."
ఆ-౨. ప-104.

ఇందు ద్వితీయపాదమందు రామాయణార్థమున విప్రభావము విప్రత్వ మనుచో నేకపకారకరూపంబును భారతార్థమున ఈ+ప్రభావమని యన్వయించుచో సంధివశమున "ఇప్ప్రభావ"మని ద్విపకారకరూపమునుం గూర్చునెడను దాని ననుసరించి పాదాదియందుఁ బ్రాస యతి నిమిత్తమై "అతులప్ప్రదీప్తి" యనుచోటను ముందుఁ జెప్పినరీతిని "అనచిచ" యనుసూత్రముచేఁ బకారద్విత్వముఁ గల్పించి ద్విపకారకరూపమునే యుభయార్థములందును సాధుపాఠముగా గ్రహింపఁదగును. ఇట్టిచోట్ల నెల్ల నిశ్లే సమాధానము కల్పనీయమై యుండెడు.

చ. "చనియెఁ బ్రశాంతమై యనలసత్వరహేతివిహారవృత్తిచే
తన యనిఖంటి మిట్టియతిధర్మ యమోదయు రాజమానశా
సనుఁ గొనివచ్చెఁ దానవరజస్స్ఫురణాఢ్యునిఁ జేసి క్రమ్మఱన్
మనపృథకూడభాగ్యమహిమస్థితి యిట్టిదివో విచిత్రముల్." ఆ-౨.ప-72.

ఇందుఁ దృతీయపాదమందు రామాయణార్థమున "నవ+రజః+స్ఫురణాఢ్యునిన్" అనుచో ద్విసకారకరూపంబును, భార

తార్థమున "ఆవరజ+స్ఫురణాధ్వనిన్" అనుచో నేకసకారక రూపంబునుం గలుగుటంజేసి యుభయార్థబోధకతంత్రపాఠమున వ్యాకరణవిరోధంబు గలుగునని యూహింపవచ్చుఁగాని, రామాయణార్థమందుఁ గన్పట్టుఁ గలరజశ్శబ్దాంత సకారమునకు "ఖర్పరేశరివావిసర్గలోపోవక్తవ్య" యనుకాత్యాయనవార్తికవిహితంబైన వైకల్పిక విసర్గలోపముఁ గల్పించి యేకసకారరూపమే యుభయార్థములందు సాధుపాఠముగా గ్రహింపఁబడు నేని వ్యాకరణ విరోధంబు గలుగదు. ఇశ్లే-

క. "అనిలజుఁ డధికతమస్థితి, నొనరెడుతమి రామదుఃఖ ముడుపుటకు నయంబునఁ దత్సతీశిరోమణిఁ, గొని చనఁగనియమితదర్పగురుసంభ్రముఁడై."

ఆ-౪. ప-21.

ఇం "దధికతమస్థితి" యనుచోట భారతార్థమునం బైఁ జెప్పినరీతిని వైకల్పిక సకారలోపముఁ గల్పించి యర్థద్వయమున నేక సకారకపాఠమే గ్రహింపఁదగును. ఇట్టిచోట్లనెల్ల నిట్లే సమాధానము కర్తవ్యము.

ఈకవివరేణ్యుఁ డుభయకవిమిత్త్రునిరీతిం గవిత్వమర్మమెల్ల లెస్సయెఱింగినవాఁడు గావునఁ గథాద్వయంబుఁగూర్చునెడ సందర్భానుసారమునఁ దగినపదములఁ గూర్చుచు నాయాపదములు విభజింపఁ గొన్నిచోట్ల యతిస్థానమున వర్ణముల కర్థభేదమున మార్పు గలుగునేనియు యతిభంగము పొసంగని తెఱంగున రెండువిధములఁ జెల్లఁదగినయతులఁ గల్పించి చమత్కరించియున్నాఁడు. చూడుఁడు.

వనమయూరము. "సారనిజచాపగుణ శబ్దసమనువ్ర
జ్యారసిక శూరతర సాత్యకిరణాగ్ర

క్రూరతరశాత్కృతిని రూప్యగమకుండై
చేరి యవికారధృతి సింధునృపుఁ జూచెన్.ఆ-౪.ప-157.

ఇందు రెండవపాదమున "శూరతరసాత్యకిరణాగ్ర"యనుచో రామాయణార్థమున "శూర + తరస+అతి+అకిరణ + అగ్ర" యను పదవిభాగంబున "తరసాత్యకిరణాగ్ర" యనునెడ సకారోత్తరాకారమునకు స్వరయతియు, భారతార్థమున 'శూర తర+సాత్యకి+రణాగ్ర'యను పదచ్ఛేదంబున సాత్యకిశబ్దమందలి సకారమునకు వ్యంజనయతియుఁ జెల్లవలసియుండుటంజేసి తదనుగుణముగాఁ బాదాదియందు "జ్యారసిక" యను సమాస మందలి జ్యాశబ్దముఁ గూర్చుటవలన స్వరయతికి యకారమును వ్యంజనయతికి జకారమును సరిపడునట్లు కూర్చెను.

మ. "రవిపుత్త్రుం డని కిట్లు పూని ప్రతిగర్జద్వీరసంహారక్ష
ప్తివిరాజచ్ఛరభీష్మకుంభజయశోభివ్యాప్తిమీఱక్ మను
ష్యవిభుం డుబ్బఁగ నంత నాప్రబలదోషాచారితోఁబుట్టుగు
న్భువిఁ గూల్చెం బవనాత్మజుండు బలిమి న్దుశ్శాసనాభిఖ్యునిన్."
ఆ-౪. ప-214.

ఇందు మూఁడవపాదమున రామాయణార్థమందు 'దోషా+చారినక్తంచరుఁ'డనియన్వయించునెడదోషాశబ్ద మాకారాంతావ్యయమై వ్యంజనయతికిఁ దగియుండుటయు, భారతార్థ మందు'ప్రబలదోష+ఆచారి=ప్రబలదోషములుగలయాచారము గలవాఁ'డను నర్థమున "అ" యను నుపసర్గము విలుఁగుటవలన స్వరయతికిఁ దగియుండుటం జూచి తదనుగుణముగాఁ బాదాది యందు "మనుష్యవిభుం" డని ప్రయోగించి యందలి "ష్య" యనుదాని స్వరవ్యంజనయతులకు రెంటికిం దగునట్లు గూర్చెను.

క. "చేవ చెదరి భీమాశుగ
దావహాతికృతోరుభంగతాపజ్జ్వలితుం
డై వినతుఁ డడఁగ జయమున
వైవస్వతసంతతినృప వర్యుఁడు మించెన్." ఆ-౮. ప-2.17.

ఇందు రెండవపాదమందు "భీమాశుగదావహాతికృతో రుభంగ+తాపజ్జ్వలితుండై" యనునెడ రామాయణార్థమందు "భీమ+ఆశుగ+దావ+హాతి + కృత+ఉరు+భంగ+తాప + జ్వలితుండై" యని విభజించునెడఁ బాదాదియందలి దావశబ్దమందలి దకారమునకు వ్యంజనయతి చెల్లునట్లుగా యతిస్థానమునందు "తాప" యని విఱుఁగునట్లును, భారతార్థమందు "భీమ+ఆశు+గదా + అవహాతి+కృత + ఊరు భంగతా+ఆపత్+జ్వలితుండై" యని విభజించునెడఁ బాదాదియందు "అవహాతి" యని విఱుఁగుటచేఁ దదనుగుణముగా స్వరయతి చెల్లునట్లు యతిస్థానమందును "భంగతా+ఆపత్" అని విఱుఁగునట్లునుం గూర్చి చమత్కారముఁ గావించెను.

చ. "విను పలుమాట లేల యల వేలుపుమూఁకలలోన నేనియుఁ
వెనుకకు వీఁగఁ బాఱ కొక వీరుఁడు సైఁపఁగలాఁడె యల్కచూ
పినకులుఁ డించుకంత సముపేక్షితసంగరకేళియై నిగు
డ్చినఁ బటుఘోరసాయకవిజృంభణ మన్యుల కోర్వనెట్లగున్."ఆ-౮.ప-89

ఇందు మూఁడవపాదమున రామాయణార్థమందు "అల్క చూపు+ఇనకులుఁడు' అనియు, భారతార్థమందు 'అల్క+చూపి+నకులుఁడు+అనియు విభజించుచోఁ బాదాదియందలి "చూ,పినకులుఁ"

డను నెడ నినకులుఁ డని విఱుచునపుడు స్వరయతియు, 'చూపి+నకులుఁ' డనుచో వ్యంజనయతియుఁ జెల్లవలయుఁగావున వానికిఁ దగినట్లు విశ్రమస్థానంబు 'సమ+పేక్షితసంగరకేళిన్నై'యనుసమాసమందలి సమపేక్షితశబ్దగతమైన "పే" యనుదానిం బ్రాదియతిగా స్వరవ్యంజన యతులకు రెంటికి ననుకూలించునట్లు గూర్చెను. ఇట్టిచిత్రంబు లెన్నియేనియు నీకవితాధోరణిం గన్పట్టుచుండెడు.

ఈ కవివర్యుం డధికనియమముతోఁ గథాన్వయముఁ గూర్చునెడను జదువువారికిఁ జిత్తానందము గూర్చునట్లు భాషా జాతీయము లగు వాడుకపదములంగూడ నక్కడక్కడ సందర్భానుగుణముగాఁ బ్రయోగించెను.

తే. "అపుడు మనుజేంద్రముఖ్యు లాహరి నుతించి
రనఘ నీదుమహత్త్వ మే మని పొగడఁగ
వచ్చు నారాయణమహాస్త్రవైభవ మిటు
లఫలముగఁ జేసి రిపుల క్రొవ్వడఁచి తనుచు." ఆ. ౮. ప - 212.

ఇందు రామాయణార్థమున నింద్రజిత్తు ప్రయోగించిన బ్రహ్మాస్త్రముచే నందఱుమూర్ఛిల్లఁగా హనుమంతుఁడు సంజీవనిం దెచ్చి యెల్లవారిం బ్రదికించి యస్త్రమును వ్యర్థపఱిచె నని యాహనుమంతునిఁ బ్రశంసించు నపు డాశ్చర్యసూచకముగా లోకమున సాధారణ మగువాడుకమెయి "నారాయణ" యను సంబోధన మిందుఁ గూర్చుట చమత్కారకారియై యుండెడు.

తే. "అరయ నేగి కిట్టట్టని యాడుకొనఁగ
రానియట్టిది శ్రీరామ రామ సీత
మారు దుశ్చేష్టితంబు నివారితముగఁ
జేయకునికి యెప్పుడు దానఁ జేటు వొందు." ఆ. ౮. ప. 104.

ఇందు భారతార్థమున శ్రీకృష్ణుఁడు రాయబారము చేయునపుడు ధృతరాష్ట్రునకు దుర్యోధనుదుశ్చారిత్ర ముగ్గడించి చెప్పునప్పుడు ఖేదాశ్చర్యసూచకముగా లోకసాధారణ మగువాడుకమెయి "శ్రీరామరామ" యను సంబోధనద్వయముఁ బ్రయోగించుట యత్యంతచమత్కారంబు గావించెను.

రామాయణ భారతకథాసంఘటనంబునఁ బ్రసంగవశమున నగరార్ణవాది మహాకావ్యలక్షణంబులకుఁ బ్రస్తావ మిం దచ్చటచ్చటఁగలిగి యరయు విద్వాంసులకు గోచరంబులై యుండెడు.

ఈ కవిచంద్రుం డింతనియమముతోఁ గథాద్వయముఁ గూర్చి గ్రంథమును రచియించుచుం గావ్యకన్య కలంకార మొడఁగూర్చు శబ్దార్థాలంకారములం గూడనచ్చటచ్చటఁ బొందు పఱిచియున్నాఁడు. ఒక్కొక్కచో నొక్కొక్కయలంకారము మాత్రమేగాక రెండు మూఁడుం బ్రసంగవశమునఁ గూడి నపుడు సంసృష్టిసంకరప్రకారంబులు నచ్చటచ్చట నూహ్యంబులై యుండెడు. వీనికిం గొన్ని యుదాహరణములు దిక్ప్రదర్శనముగఁ జూపుచున్నాఁడను.

మ. "తలఁపం జొప్పడి యొప్పె నప్పుడు తదుద్యజ్జైత్రయాత్రాసము
త్కలికారింఖదసంఖ్యసంఖ్యజయపత్కాంక్షాణరింఖావిశృం
ఖలసంఘాతధరాపరాగపటలాక్రాంతంబు మిన్నే రన
ర్గళభేరీరవనిర్దళద్గగనరేఖాలేపపంకాకృతిన్." ఆ. ౧. ప-9.

ఇందొక్కటి రెండువర్ణములకుఁ బలుమా రావృత్తిఁ గావించుటం జేసి వృత్త్యనుప్రాసాలంకారము.

రగడ. "పొలిచె మధులక్ష్మి సురపొన్నలను బొన్నలను

చలివిపడి పుష్పాదుల తిన్నెలను జిన్నెలను
............పాలికల బాలికల.”

ఆ-౨. ప-6.

ఇందు ఛేకానుప్రాసాలంకారము.

శబ్దాలంకారములచే రసపుష్టి గలుగ దని వానియెడఁ గవులకంతగ సాదర ముదయింపదుగావున శబ్దాలంకారవిచార మిఁకఁజాలించి యర్థాలంకారముల విచారించెద. సుకవులు శబ్దాలంకారముల నంతగ నాదరింప రని చిత్రమీమాంసలో శ్రీమదప్పయదీక్షితులవారు “శబ్దచిత్రస్య ప్రాయో నీరసత్వాన్నాత్యంతం తదాద్రియంతే కవయో. నవాత్ర విచారణీయ మతీ వోపలభ్యత ఇతి శబ్దచిత్రాంశమపహా యార్థచిత్ర మీమాంసా ప్రసన్న విస్తీర్ణా ప్రస్తూయతే” అని చెప్పియున్నారు గదా.

క. “వెండియుఁ బలికోర్కి వొదల, రెండవసతి యనవరగుణ రేఖఁ దనరుచుక్
గండెసఁగెడు సుతరత్నముఁ, బాండురమణి శుక్తివోలెఁబడసె వారిక్రుపన్.”

ఆ-౧. ప-72.

ఇం దుపమాలంకారము స్పష్టము. భారతార్థమున రూపక సంకీర్ణమగుట విశేషము.

మ. “తలపం జొప్పడి యొప్పెనప్పుడు...... ఆ-౧. ప-9.

అని ముందు వృత్త్యనుప్రాసోదాహరణముగాఁ జూపఁబడినపద్యమందు సంబంధాతిశయోక్తివస్తూత్ప్రేక్షలు రెండును గోచరించుటంజేసి వానికిఁ గ్రమమున నంగాంగిభావలక్షణం బైనసంకరమును దీనికిని శబ్దాలంకార మగువృత్త్యనుప్రాసమునకును సంసృష్టియు నిశ్చిద్వివేచనీయంబులై తోఁచెడు.

చ. "తురగఖురాహతక్షితిజధూళిచయస్థగితాంబరంబుతో
నొరయుచుఁ దచ్చమూగజసముత్కర మప్పుడు చూడ నొప్పె ది
క్కరివరయూథమత్సరవిగాఢతఁ జేసి సమస్త మైనయి
ద్ధరఁ దనపైకి నెత్తుకొని తాల్చెడినో యనుచుండఁ జూపరుల్."

ఆ-౧. ప-10.

ఇందు సంబంధాతిశయోక్త్యనుప్రాణితహేతూత్ప్రేక్ష -

సీ. "అచ్చంపులేఁజిగురాకుజొంపము కెంపు మేలిచెందిరపుఁ గెంధూళి గాఁగ
గ్రుచ్చినట్లుగ జాదుకొన్న మొగ్గలగుంపు, ప్రకటపాటలబిందుపాళి గాఁగ
విచ్చినపరువంపువిరులతండము పెంపు, శోభితభూతిరింఛోళి గాఁగ
నిచ్చలంబైన తేనియవానజడిసొంపు, లాలితదానధారాళి గాఁగ
తే. సుమపరాగముల్ కేళిపాంసువులు గాఁగ
భ్రమరపఙ్క్తులు పైసరఫణులు గాఁగఁ
బుడమి నెల్లెడ వాహ్యాళి వెడలుమదను
మదపుటేనుఁగువోలె నామని దనర్చె." ఆ-౨. ప-5.

ఇందు సావయవరూపకానుప్రాణితవస్తూత్ప్రేక్ష సహృదయహృదయంగమంబై తనర్చెడు. మఱియును నీపద్యమున సీసపాదములు నాలిగింటిలో సంయుక్తచకారప్రాసంబును, బాదార్ధావసానంబున నేకరీతిగాఁ బూర్ణానుస్వారపూర్వకముగాఁ బకారోత్తర ముకారము నిలుపుటయుఁ, బాదావసానంబున నన్నిఁటిలో నొక్కరీతిగాఁ "గాఁగ" నను పదమే కూర్చుటయు, దానికి ముందు దీర్ఘముమీఁద "ళి" యను దానిని నిలుపుటయు నియతముఁ గావించి శబ్దాలంకారమును గూర్చుటంజేసి వినువారికి వీనులవిందు గొల్పెడు.

సీ. "నానాఁటి కుపాంగునవకంపుఁగళల పెంపునఁ జిన్నిక్రొన్నెలబోదలనఁగ
నుత్తరోత్తరవృద్ధి నొప్పు తేజోరేఖ,పసఁ గోమలార్కబింబంబు లనఁగ
క్రొత్తక్రొత్తగఁ బొదల్కొమరు నెమ్మేనులబలుపుష్టిఁ గరికలభంబు లనఁగ
నంతకంతకు మించువింతమగంటిమి యుదుటున సింగంపుఁగొదమ లనఁగ

తే. వెలసి రిలను ధర్మజభీమవిజయు లనఁగ
గ్రాలునృపసుతుల్ దమలోనఁ గవలు గూడి
మనసుమైత్రిచే రామలక్ష్మణచరితము
ననయభరతశత్రుఘ్న ఖేలనము మెఱయ." ఆ-౨. ప-౩.

ఇం దుల్లేఖాలంకారము చమత్కారంబుఁ గూర్చెడు.

మ. "ఇటుము న్నుర్వరఁ బర్వుచున్నవిజయోదీర్ణప్రతాపోద్భటో
త్కటవార్తల్ రిపుకోటికిం బిడుగులై గర్జిల్లెడున్ నీకు నెం
తటివాఁడైన నెదిర్చి ప్రాణములతోఁ దాఁ గ్రమ్మఱున్ లేమి ప్ర
స్ఫుట మోభూప యరాతిచేష్టలు భవద్భ్రూభంగపర్యంతముల్."
ఆ-3. ప-110.

ఇందుఁ జతుర్థపాదమునం గారణప్రసక్తిమాత్రమునం గార్యోత్పత్తిలక్షణంబుగా నొదవు చపలాతిశయోక్త్యలంకారము ప్రతిపాదింపఁబడియె.

శా. "శ్రీతోఁ బుట్టి సుధామధుద్రవముతోఁ జెన్నొందుపుష్పంబు శో
భాతారుణ్య మెలర్పఁగా ముడుచు పంపాహేమకూటాశ్రయ
ఖ్యాతబ్రహ్మము ప్రోచుఁగావుత విరూపాక్షాహ్వయం బాసవీ
టీతిమ్మప్రభువేంకటాద్రిహృదయాటీకంబు లోకంబులన్." ఆ-౧. ప.1.

ఇందు భంగ్యంతరాశ్రయవచనప్రతిపాదనలక్షణం బైన పర్యాయోక్తాలంకారము నిరూపింపఁబడియె.

శా. "శ్రీచన్గొండలు రెండు నండగొని వాసిం బేర్చుచున్ భక్తిసా
మీచీన్యామల పెద్దవేంకటనృపోన్మీలన్మనశ్చాతక
వ్యాచిక్రీసకుఁ గైవసంబయి సరోదంచత్కృపావృష్టిస
ధ్రీపీనం బగుకృష్ణమేఘము జగత్ప్రీతిం గడుం జేయుతన్. ఆ-౧. ప-2. పీ.

ఇందు రూపకాలంకారము విస్పష్టము.

మ. "యతి యొంతేఁ దనయార్తిఁ జేద్వడిన వాఁడై యాత్మజాయాసమా
గత మైనప్పడ మేనుఁ బాయు మని యల్కన్నన్ను శాపించె సం
తతి లేకుండినచోఁ దదాశ మిగులం దాఁ బోవు టెట్లేనియున్
ధృతిపై నోర్వఁగ వచ్చు నామదికిఁ జింతింపంగ నం చెన్నదన్."
ఆ ౧. ప-3 ౪.

ఇందు రామాయణార్థమున ననుజ్ఞాలంకారము.

చ. "క్షమయు న మోఘవిక్రమము సద్వినయంబు ప్రతాపమున్ సురూ
పము నవికారభావమును బ్రాభవశక్తియు నిత్యదానశీ
లముఁ దగ నొక్కటొక్కటి కలంకృతిఁ జేయఁగఁ దాల్చి శోభిలున్
విమలత నాకుపీటిపురవేంకటరాయఁ డతిప్రసిద్ధుఁడై." ఆ-౧. ప-3 ౪. పీ.

ఇం దన్యోన్యాలంకారము.

సీ. "కులవర్ధనుం డైనకొడుకుఁ గాననియట్టి
లాఘువాస్పదునియాలయము లయము
సిరులకుఁ దోడ వైనవరసుతుఁ బడయని
ఘనకలుషాత్మ జీవనము వనము
పితరులఋణముఁ దీర్చెడుసూనుఁ జెందని
దౌర్భాగ్యశీలగోత్రమ్ము త్రమ్ము

రహి నిహాపరసుఖప్రదుఁ బుత్త్రు నెత్తని
వరపుణ్యాహీనుభవమ్ము వమ్ము
తే. పలుఁపలుకు లేల నిఖిలము ఖిలముసూవె
యాత్మజులు లేనివారి కోయతివరమణి
తరమె యనపత్యవై వర్ణ్య మరయు నతని
యఖిలమును నిట్లు ముఖవర్ణహానిఁ జెంద.” ఆ-౧. ప-48.

ఇందు వినోక్త్యలంకారము, మఱియు నాలయమ్ము, జీవనము, గోత్రమ్ము, భవమ్ము, నిఖిలమనుపదముల మొదటి యక్షరముఁ ద్యజించి “లయము; వనము, త్రమ్ము, వమ్ము, ఖిల” మ్మనియుం గ్రహించుట శబ్దచిత్రము, వైవర్ణ్యము ముఖవర్ణ హాని యనుచో శ్లేషయుఁ జమత్కారముఁ గలిగించెను.

మ. జనవద్ఘోటక సాటితక్షితిరజస్సాక్రాంతిదే నింకు సిం
ధువులం గ్రమ్మఱ నుర్వికిన్ దివికిఁ దోడ్తో నించెఁ దన్నాగముల్
సవనిర్యన్మదనిర్ఝరౌఘమున శుండాశీకరోర్ధ్వప్రవ
ర్షవిధిం దానను జేసి సింధురము లన్విఖ్యాతిఁ గాంచెన్ గరుల్.”
ఆ-౧. ప-11.

ఇందు శ్లేషోత్థాపితసంబంధాతిశయోక్త్యనుప్రాణితనిరుక్త్యలంకారము.

క. “ఉదుటున న ట్లొరిగి యతం, డది ప్రాయశ్చిత్తతీర్థయాత్రాలీలన్
వదలక పూతము సేయన్, సదమలగతి పూనె పృథయె సత్సంగరముల్.”
ఆ-౨. ప-91.

ఇం దర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

మ_త్తకోకిల. 'భూధరాధిపకన్యకామణి ప్రణ్యపాదపయోజలా
స్త్రై తారుణ గైరికద్యుతి హేమకూటవిహారలీ
లాధికాదర సాధుసాధిత హైమవత్యనురంజనా
రాధితస్మరమోచితాత్మ పురాతనాపకృతిస్మృతీ.''ఆ-3.ప-144.

ఇందుఁ బ్రథమసమాసమున ననుగుణాలంకారము.

ఇమ్మహాకవి కావ్యగుణములుం బెక్కులు పొసఁగునట్లు రచన గావించెను. అన్నియు నిరూపించినం గ్రంథవిస్తరమగు నని వానికిని రెండుమూఁ డుదాహరణములమాత్ర మిచ్చుట నుదాహరించెదను.

క. ''అది సకలసదాచారం, బది సర్వజ్ఞాన మది సమస్తజనిఫలం
బౌదవినకొలఁది నొకప్పుడు, హృదయమునీయందుఁజేర్తురేని మహేశా.''
ఆ-3. ప-60.

ఇందుశ్లేషాఖ్యాగుణము.

ఉ. ''అంత వసంత మొప్పెఁ జరమాద్రిమభాగచరాఖిలర్తుసా
మంత మనంతజాలకసమంజసరంజితకుంజకుంజరో
ద్వాంతనితాంతసాంద్ర మధుదానవిజృంభితబంభరస్వనా
త్యంతనిరంతరీకృతదిగంత మతాంతలతాంతకుంతమై.'' ఆ-2. ప-4.

ఇం దౌదార్య, ముదాత్తత, యోజస్సు, సౌకుమార్యంబు నూహ్యంబులు.

సీ. ''అచ్చంపుఁ లేఁజిగురాకుజొంపము కెంపు, మేలిచెందిరపుఁ గెంధూళి గాఁగ.''
ఆ-౨. ప-5.

అనుసావయవరూపకానుప్రాణితవస్తూత్ప్రేక్షకు ముం దుదాహరింపఁ బడినపద్యమునందు సమత, యర్థవ్యక్తి, సమాధియు, నూహ్యంబులు.

ఇమ్మహాకవి కావ్యమునకు జీవితస్థానీయ ప్రధానవ్యంగ్య వైభవము నిందుఁ బొందుపఱిచియున్నాఁడు.

మ. "జవవద్ఘోటక సాటితక్షితిరజస్సంక్రాంతిచే..." ఆ-౧. ప-11.

అను శ్లేషోత్థాపిత సంబంధాతిశయోక్త్యనుప్రాణితాసంబంధాలంకారమునకు లక్ష్యముగా ముం దుదాహరింపఁబడిన పద్యమునందు దురగఖురోద్ధూతం బైనపరాగముచే సముద్రములును సుం కినియు నిం కెననియు, ఏనుఁగులమదధారలచేతను వానిపసుల తుంపురులచేతను మఱల నవి నిండె ననియుఁ గల్పించినసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారముచే, సముద్రములను మండాకని నింకింపఁ జాలినంతపరాగము రేఁపఁ జాలినన్ని గుఱ్ఱములును దానిని మరల నిండింపఁజాలినంతమదోదకమును వొలయింపఁ జాలినన్ని యేనుఁగులు నాపురమునఁ గల వనుట వస్తుధ్వని వ్యంగ్యమై విద్వాంసులకు మనోరంజనముఁ గావించును.

గ్రంథాదిని రచియింపఁబడిన—

శా. "శ్రీతోఁ బుట్టి సుధామధుద్రవముతోఁ జెన్నొందుపుష్పంబులన్
భాతారుణ్య మెలర్పఁగా ముడుచుపద్మామకుటాశ్రయ
ఖ్యాతబ్రహ్మము ప్రోచుఁగావుత విరూపాక్షాహ్వయం బావనీ
టీతిమ్మప్రభువేంకటాద్రిహృదయాటీకంబు లోకంబులన్." ఆ-౧. ప-1.

అనుపద్యమందు 'శ్రీతోఁ బుట్టి'యనుటచే "రాఘవత్వే భవే త్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని" యను విష్ణుపురాణవచనము ప్రకారము లక్ష్మీస్వరూపురా లగుసీతాదేవితో ననఁగా సీతాదేవివివాహముతో ననియు 'సుధామధుద్రవముతోఁ జెన్నొందుపుష్పంబులన్' జంద్రుని ననఁగా జంద్ర వంశ రాజచరిత్ర ననియుఁ గల్పించి యట 'భా, భాతారుణ్య మెలర్పఁగా ముడుచుట యనఁ

హేమకూటాశ్రయ, ఖ్యాత బ్రహ్మము' పంపాహేమకూటాశ్రయుఁడైన విరూపాక్షదేవునిచేత; ఖ్యాతకృతి సమర్పణచేతఁ బ్రసిద్ధమైనబ్రహ్మము, వేదతుల్యమైన రామాయణభారతద్వయార్థ ప్రతిపాదకగ్రంథ మనియు నన్వయించుచో మనాక్కావ్యార్థసూచనము వ్యంగ్యమహిమచే నొనర్పఁబడియె నని రసికు లూహింపఁ దగును.

క. "చనునెడ శ్రీరాముఁడు పం, పని నవనిజరూపవైభవశ్రీ నుల్లం
బున నిడి దానవిచిత్రా, తను రాగప్రాప్తి వచ్చి తనుఁ బైకొనఁగన్."

ఆ-౨. ప-42.

ఇందు రామాయణార్థమున రామునకు సీతాదేవియెడ రాగము రతి యుదయించె నని చెప్పఁబడియె. అయ్యది ప్రసంగసంగతానుభావాది సామగ్రీసముల్లసితంబై రసమయ్యెను. కైశిక్యాది వృత్తులును ద్రాక్షాదిపాకములును బ్రకరణోచితముగను రసోదయానుకూలముగను రచనావిశేషమున నచ్చటచ్చటఁ గూర్పఁబడి సహృదయవేద్యంబులై యుల్లసిల్లెను.

క. "కొలఁది యిడరాని పాండితి, గలపింగళిసూరనార్యుకవనంబున కౌ
శల మున్న దెల్ల నెఱుఁగఁగ, నలవియె మాదృశున కర్హు లందుఁ గవీంద్రుల్."

విద్వాంసులు విమర్శించి విశిష్టకృపామతిం జేసి యిందలి దోషముల మన్నించి గుణ మేదే నుండినం గ్రహింపఁ బ్రార్థితులు.

10-7-1910.
శ్రీకాళహస్తి.

ఇట్లు,
సమస్తవిద్వద్విధేయుఁడు,
శతఘంటము వేంకటరంగశాస్త్రి.

శ్రీరస్తు

శ్రీ రామచంద్రపరబ్రహ్మణే నమః.

రాఘవపాండవీయము

సవ్యాఖ్యానము

పీఠిక

తోఁ బుట్టి సుధామధుద్రవముతోఁ
జెన్నొందుపుష్పంబు శో
భాతారుణ్య మెలర్పఁగా ముసుచుపం
పాహేమకూటాశ్రయ
ఖ్యాతబ్రహ్మము ప్రోచుఁగావుత విరూ
పాక్షాహ్వయం బాకువీ
టీతిమ్మప్రభువేంకటాద్రిహృదయా
టీకంబు లోకంబులన్.

వ్యాఖ్యానకర్తృకృతమంగళాచరణము

శా. శ్రీలీలాజలజంబుఁ జేకొని దరస్మేరాస్యుఁ డై గోపికా
జాలం బద్భుతవార్ధిఁ దేలఁగ నిజేచ్ఛన్ నైజసౌందర్యధు

ర్యాలోకద్యుతిధారతన్ ముకుళనవ్యాకోచముల్ సేయఁగో
పాలస్వామి మనోహరాకృతి మదిన్ భావించి సేవించెదన్.

చ. అమరయసూరయార్యరచితాంచితరాఘవపాండవీయకా
వ్యమహితమాధురీమదుభయార్థవిబోధిక టీకఁ జేసెదన్
గమలనివాసినీచరణకాంచననూపురశింజితార్భటిన్
సమమతి సంస్కృతాంధ్రకృతిసాధనలక్షణలక్షితంబుగన్.

టీ. శ్రీతోన్=లక్ష్మితోడ, పుట్టి=జనించి, సుధామధుద్రవముతోన్-సుధా=అమృతమనెడి, మధు = పూఁదేనెయొక్క, ద్రవముతోన్=తడితోడ, చెన్నొందు పుష్పంబు-చెన్నొందు = ప్రకాశించునట్టి, పుష్పంబు=పుష్పము, శోభాతారుణ్యము = తరుణకాంతి, ఎలర్పఁగాన్=ఒప్పఁగా, ముడుచు పంపాహేమకూటాశ్రయఖ్యాత బ్రహ్మము-ముడుచు=జడయందుఁ దాల్చుకొన్నట్టి, పంపా = పంపాసరస్తీరమందున్న, హేమకూట = హేమకూటపర్వతమనెడు, ఆశ్రయ=ఉనికియందు, ఖ్యాత=పేరొందిన, బ్రహ్మము = కర్త-అనఁగా బాలచంద్రుని శిరమునందుఁదాల్చినదని భావము. విరూపాక్షాహ్వయంబు = విరూపాక్షనామము గలది, ఆకువీటీ తిమ్మప్రభు వేంకటాద్రిహృదయాటీకంబు - ఆకువీటీ = ఆకువీడుపట్టనమునకు ఱేఁడైన, తిమ్మప్రభు = తిమ్మరాజుకొమరుఁడయిన, వేంకటాద్రి = పెదవేంకటాద్రిప్రభువుయొక్క, హృదయ=ఉల్లమునందు, ఆటీకంబు = వర్తించునది-బ్రహ్మశబ్దమునకు విశేషణములు, లోకంబులన్ = జనకోటులను, ప్రోచుఁగావుతన్ = రక్షించుఁగాత.

శా. శ్రీచన్నొండలు రెండు నండగొని వాసిం జేప్పుచున్ భక్తిసా
మీచీన్యాఢ్యమల పెద్దవేంకటనృపోన్మీలన్మనశ్చాతక
వ్యాచిక్రీంసకుఁ గైవసం బయి సదోదంచత్కృపావృష్టిస
ధ్రీచీనం బగుకృష్ణమేఘము జగత్ప్రీతిం గడుం జేయుతన్. 2

శ్రీ = లక్ష్మీదేవియొక్క, చన్గొండలు = స్తనములనెడు పర్వతములను, రెండున్ = రెంటిని, అండగొని = ఆశ్రయించి, వాసిన్ = ఆధిక్యము చేత, పేర్చుచున్ = ప్రసిద్ధికెక్కుచును, భక్తి = భక్తియొక్క, సామీచీన్య = కొమరు చేత - అనఁగా నిష్కలంక భక్తిచే ననుట. అమల = పవిత్రుఁడయిన, పెద్ద వేంకటనృప = పెదవేంకటాద్రి ప్రభువుయొక్క, ఉన్మిలత్ = వికారముపొందుచున్న, మనః = డెందమనెడి, చాతక = వానకోయిలయొక్క, వ్యాచిక్రంసకున్ = గమనేచ్ఛకు - అనఁగా నుదకమును గోరి సంచరించుట. కైవసంబయి = ఆధీనమై, సదా = ఎల్లప్పుడు, ఉదంచత్ = అడరుచున్న, కృపా = దయారసమనెడి, వృష్టి = వర్షముతోడ, సధ్రీచీనంబగు = కూడి వర్తించునట్టి, కృష్ణమేఘము = కృష్ణుఁడను కాన్సైయుంగు - శ్లిష్టరూపకము. జగత్ = లోకముయొక్క, ప్రీతిన్ = ఇష్టమును, కడున్ = మిక్కిలి, చేయుతన్ = ఒనర్చుఁగాక.

శా. లోకత్రాణరతిం దదాదిమమహీలోకప్రవేశోత్కభా
షాక్లుప్తప్రథమద్వితీయపదగుంజన్మంజుమంజీరగ
ర్జాకల్పామలరామభారతకథాసర్గంబులన్ మించువా
ల్మీకివ్యాసులఁ గొల్చెదం దదుభయశ్లేషార్థసంసిద్ధికిన్. 3

లోకత్రాణరతిన్ - లోక = జనులయొక్క, త్రాణ = ప్రోపునందుఁ గల, రతిన్ = ఆశచేత - ఇది వాల్మీకివ్యాసులయం దన్వయము. తత్ = అట్టి, ఆదిమ = తొలుతటిదైన - ఇది ప్రవేశమునకు విశేషణము. మహీలోక = భూలోకముఁ గూర్చి, ప్రవేశ = చొచ్చుటయందు, ఉత్క = ఉత్సాహము గల, భాషా = సరస్వతీదేవి చేత, క్లుప్త = తొడుగఁబడినవి యై, ప్రథమద్వితీయ = కుడియెడమలయిన, పద = పాదములయందు, గుంజత్ = అవ్యక్తముగ మ్రోయుచున్న, మంజు = వినసొంపైన, మంజీర = అందెలయొక్క, గర్జాకల్ప = రొదతో సమానము లయిన, అమల = స్వచ్ఛము లయిన, రామ = రామునియొక్కయు, భారత = భరతవంశపురాజులయొక్కయు, కథా = చరిత్రములయొక్క - అనఁగా రామా

యణభారతములనుట. సర్గంబులన్ = నిర్మాణములచేత, మించు = పెర్చునట్టి, వాల్మీకివ్యాసులన్=వాల్మీకిముని వ్యాసమునులను, తదుభయ=ఆ రామాయణ భారతముల రెంటియొక్క, శ్లేషార్థ=కూడిక యగునర్థముయొక్క, సంసిద్ధికిన్= నెఱవేరుటకొఱకు, కొలిచెదన్ = సేవించెదను.

ఉ. ఏయెడ నర్థగౌరవసమృద్ధియు శబ్దవిశుద్ధియుం దిరం
బై యనవద్యతం బరఁగ నంధ్రవచస్స్థితి భారతంబు రా
మాయణముల్ రచించిన మహాత్ముల నాత్మఁ దలంచెదన్ జగ
ద్గేయుల నన్నపార్యునిఁ దిక్కసుధీమణి నెఱ్ఱసత్కవిన్. 4

ఏయెడన్=ఎల్లెడను, అర్థ = వాచ్యాద్యర్థములయొక్క, గౌరవసమృద్ధియున్ = గురుత్వాతిశయమును, శబ్ద = పదములయొక్క, విశుద్ధియున్= సౌష్ఠవమును, తిరంబై=స్థిరమై, అనవద్యతన్ = నిర్దుష్టమగుటచేత, పరఁగన్= ఒప్పునట్లుగా, ఆంధ్రవచః = తెనుఁగుపదములయొక్క, స్థితిన్ = ఉనికిచేత - అనఁగాఁ దెనుఁగు ననుట. భారతంబు = భారతంబును, రామాయణముల్ = రామాయణమును, రచించిన = ఒనర్చిన, మహాత్ములన్ = పూజ్యులయిన, జగద్గేయులన్ = లోకస్తుత్యు లయిన, నన్నపార్యునిన్ = నన్నయభట్టారకుని, తిక్కసుధీమణిన్=తిక్కనకవిని, ఎఱ్ఱసత్కవిన్=ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడను (ఈముగ్గురిని) ఆత్మన్=హృదయమునందు, తలంచెదన్=భావించెదను.

క. ఈవిధి నభీష్టసిద్ధికి
దైవతకవినుతి యొనర్చి తప్పొప్పు మదిన్
భావించి దిద్దకుండను
దేవానాంప్రియుల మ్రొక్కి తెలతుఁ గుకవులన్. 5

ఈవిధిన్=ఈక్రమమున, అభీష్టసిద్ధికిన్=కోర్కి నెఱవేఱుటకు, దైవత= దేవతలయొక్కయు, కవి=కవీశ్వరులయొక్కయు, నుతి=స్తోత్రమును, ఒనర్చి=

కావించి, తప్పు=దోషమును, ఒప్పు=గుణమును, మదిన్ = తమహృదయము లందు, భావించి = ఎంచి, దిద్దకుండన్ = సరిపఱుపకుండునట్లు, దేవానాం ప్రియులన్=మూర్ఖులకు, మ్రొక్కి=నమస్కరించి, కుకవులన్ = దుష్కవు లకు, తెలతున్ = నమస్కారము చేయుదును. "దేవానాం ప్రియ ఇతి చ మూర్ఖే" అని వ్యాకరణము.

వ. అని కుకవు లొకనిమిత్తంబునం బ్రార్థనీయు లగుటంజేసి తత్ప్రార్థనంబునం గొంత నడపినవాఁడనై యెద్దియేనియు నొక్కభవ్యకావ్యంబును నవ్యప్రకారంబున రచియించుటకు నుదంచితకుతూహలుండ నై యుండుసమయంబున. 6

అని=ఇట్లని, కుకవులు=కుత్సితకవులు, ఒకనిమిత్తంబునన్ = ఒకకార ణముచేత, ప్రార్థనీయు లగుటంజేసి = కొనియాడఁ దగినవా రగుటచేత, తత్ = ఆకుకవులయొక్క, ప్రార్థనంబును = వేఁడికోలును, కొంత = కొంచెము, నడపిన వాఁడ నై=ప్రవర్తిలఁజేసినవాఁడ నై, ఎద్దియేనియున్ = దేని నైన, ఒకభవ్య కావ్యంబు=ఒక మనోజ్ఞ మైన ప్రబంధమును, నవ్యప్రకారంబునన్ = వింత తెఱఁగున, రచియించుటకున్ = ఒనర్చుటకు, ఉదంచితకుతూహలుండ నై= సోత్సుకుండ నై, ఉండుసమయంబునన్=ఉన్న వేళ. ఈమీఁద నొక్కటిరెండు పద్యములు విడ బడి యవి ప్రత్యంతరములయందుఁ గానఁబడమిచే నిటఁ జేర్పఁ బడిన వయ్యె (?) గాని దానఁ గథాసందర్భము తప్పినది కాదు.

సీ. ఏమహీవరుతాత యిమ్మభూవరుఁడు స
త్కీర్తిగంగాజన్మకృతిమహాద్రి
యేవిభుతండ్రి నానావిధపౌరుష
స్థిరవృత్తి మీసాలతిమ్మశౌరి
యేనృపోత్తముతల్లి మానితపరమసా
ధ్వీగుణంబులప్రోక తిమ్మమాంబ

యేధీరుననుజన్ము లిద్ధదానక్షాత్ర
భద్రుండు చిన వేంకటాద్రినృపుఁడు
తే. ఘనులు వేంకటరాయవేంకటవరదులు
ననఁ బ్రసిద్ధులు ముగ్గు రట్టియాకువీటి
పురవరాంకుండు త్రిభువనపూర్ణకీర్తి
యతులతేజుండు పెదవేంకటాద్రివిభుఁడు. 7

ఏమహీవరు=ఏభూపతియొక్క, తాత = పితామహుఁడు, సత్కీర్తి= మంచియశమనెడు, గంగా=ప్రామేటియొక్క, జన్మ=పుట్టుకయొక్క, కృతి= ఒనర్పునకు, మహాద్రి=గట్టులఱేఁ డయిన, ఇమ్మభూవరుఁడు = ఇమ్మరాజో, ఏ విభు=ఏ ప్రభువుయొక్క, తండ్రి = జనకుఁడు, నానావిధ = పెక్కుభంగు లయిన, పౌరుష=మగఁటుములచేత, స్థిర=తిరమైన, వృత్తి = వ్యాపారముగల, మీసాలతిమ్మశౌరి = మీసాలతిమ్మరాజో, ఏ నృపోత్తము = ఏరాజశ్రేష్ఠుని యొక్క, తల్లి=జనని, మానిత = మన్నింపఁబడిన, పరమ = శ్రేష్ఠము లయిన, సాధ్వీగుణంబుల=పాతివ్రత్యగుణములకు, ప్రోక = రాశియైన, తిమ్మమాంబ = తిమ్మాంబయో! ఏధీరు=ఏ ధృతిమంతునియొక్క, అనుజన్ములు=తమ్ములు, ఇద్ధ= ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, దాన = త్యాగముచేతను, క్షాత్ర = క్షత్త్రభావము చేతను-అనఁగాఁ బరిపాలనాదు లనుట. భద్రుండు=మంగళకరుఁ డయిన, చిన వేంకటాద్రినృపుఁడు=చిన్నవేంకటాద్రిరాజులు, ఘనులు=అధికులయిన, వేంకట రాయ=వేంకట్రాయనృపుఁడును, వేంకటవరద=వేంకటవరదప్రభువును, అనన్ = అనఁగా, ప్రసిద్ధులు = ఖ్యాతి కెక్కినవారు, ముగ్గురు=ఈమువ్వురో, అట్టి = అటువంటి, ఆకువీటి = ఆకువీడను, పుర = పట్టణమునకు, వర = ఱేఁ డనెడు, అంకుండు=చిహ్నము గలవాఁడు, త్రిభువన=ముల్లోకములయందు, పూర్ణ = నిండిన, కీర్తి = యశము గలవాఁడు, అతుల = సాటి లేని, తేజుండు = పరాక్రమము గలవాఁడు, పెదవేంకటాద్రివిభుఁడు = పెదవేంకటాద్రిరాజు.

వ. నిజాస్థానంబున సంగీతసాహిత్యాదివివిధవిద్యాప్రసంగంబులం
ప్రవర్తిల్లుచు. 8

నిజ=తనయొక్క, ఆస్థానంబునన్ = కొలువుకూటమునందు, సంగీత = గానము, సాహితీ=సాహిత్యము, ఆది=మొదలుగాఁగల, వివిధ=అనేకములయిన, విద్యా=విద్యలయొక్క, ప్రసంగంబులన్ = ప్రసక్తులచేత, ప్రవర్తిల్లుచున్ = ఉన్నవాఁ డగుచు.

సీ. శోభితాపస్తంబసూత్రు గౌతమగోత్రు
సుచరిత్రుఁ బింగళిసూరసుకవి
పౌత్త్రు నన్నరపతిభావనదౌహిత్రు
నమరధీమణికి నబ్బమకుఁ బుత్త్రు
ననుజన్ము లైనట్టియమలనయొఱ్ఱనా
ర్యులు భక్తి సేవింప నలరువాని
సత్కావ్యరచనావిశారదుం డగువాని
సూరననామవిశ్రుతుని నన్నుఁ

ఆ. బ్రియము సంధిలంగఁ బిలిపించి బహువస్త్ర
భూషణాదిదానములఁ గరంబు
సంతసం బొనర్చి యెంతయు గారవ
మెసఁగ మధురఫణితి నిట్టు లనియె. 9

శోభిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన - ప్రసిద్ధినొందిన దనుట. ఆపస్తంబసూత్రున్=ఆపస్తంబ మనుసూత్రము గలవాని, గౌతమగోత్రున్=గౌతముఁలగోత్రముగలవాని, సుచరిత్రున్=మంచినడత గలవాని, పింగళిసూరసుకవిపౌత్త్రున్=పింగళిసూరన్నకవియొక్కమనుమఁ డైనవాని, నన్నపరతిభావన=

నన్నపరతిభావనలకు, దౌహిత్రున్ = కూఁతురికొడుకు కైనవాని, అమరధీమణికిన్ = అమరమ్మకవికిని, అబ్బమకున్ = అబ్బమ్మకును, పుత్త్రున్ = తనయుఁ డయినవాని, అనుజన్ములైనట్టి = తమ్ములైన, అమలనయెఱ్ఱనార్యులు = అమలనయెఱ్ఱనకవులు, భక్తిన్ = భక్తిచేత, సేవింపన్ = సేవచేయుచుండఁగా, అలరువానిన్ - మహిమఁ జెందువానినవుట. సత్కావ్య = మంచికావ్యములయొక్క-అనఁగా దోషరహితములై రసాదిప్రయుక్తము లయినవి యనుట. రచనా=కూర్పునందు, విశారదుం డగు వానిన్ = నేర్పరియైనవానిని, సూరననామ=సూరన యను పేర, విశ్రుతునిన్ = ప్రసిద్ధి కెక్కినవాని, నన్నున్ = నను-క్రిందటి వెల్ల దీనికి విశేషణములు. ప్రియము=ప్రీతి, సంధిలఁగన్ = తనరఁగా, పిలిపించి=పిలువ నంపి, బహు=అధికములయిన, వస్త్ర = చేలములు, భూషణ=సొమ్ములు, ఆది=మొదలుగాఁ గలవానియొక్క, దానములను = ఈవులచేత, కరంబున్ = మిక్కిలి, సంతసం బొనర్చి=సంతోషపెట్టి, ఎంతయున్ = చాల, గారవ మెసఁగన్ = ఘనతమీఱఁగా, మధురఫణితిన్ = ఇంపగు తెఱఁగున, ఇట్టులు = ఈమీఁదఁ జెప్పఁబోయెడిప్రకారమున, అనియెన్ = పలికెను.

శా. రెండర్థంబులపద్య మొక్కటిగను నిర్మింపంగ శక్యంబు గా
కుండుం దద్గతిఁ గావ్య మెల్ల నగునే నోహో! యనం జేయదే
పాండిత్యంబున నందునుం దెనుఁగుకబ్బం బద్భుతం బ్రస్తు
తుం డెవ్వాఁ డిల రామభారతకథల్ బోధింప భాషాకృతిన్.

రెండర్థంబులపద్యము = ద్వ్యర్థి యగుపద్యమును, ఒక్కటియున్ = ఒండేనియు, నిర్మింపంగన్ = కూర్చుటకు, శక్యంబు కాకుండున్ = తరముగాకుండును, అట్లుండఁగా; తద్గతిన్ = ఆరెండర్థములు గలపద్యముచొప్పున, కావ్యమెల్ల నగునేనిన్ = ఒక ప్రబంధము కడముట్ట నిర్మిత మాయెనేని - ఆకావ్యమనుట సిద్ధార్థము. అదియు కర్త, ఓహో అనం జేయదే=ఆశ్చర్యపడి మెచ్చుకొనునట్లు చేయఁజాలదా! పాండిత్యంబున నందునన్ = రెండర్థముల కావ్యము.

జేయునట్టియా నేర్పునందును, తెనుఁగుకబ్బంబు - ఆంధ్రకావ్యము - అనఁగా నాంధ్రకావ్యము చేతఁ యనుట. అద్భుతం బంద్రుదు=అరు దందురు-పెద్ద లని కర్త. భాషాకృతిన్ =వాగ్రూపమునఁ గావ్యస్వరూపమునుగ ననుట. రామభారత కథల్ =రామాయణభారతములను, జోడింపన్ =జంటగాఁ జేయుటకు-అనఁగా నారెండర్థములను నొకటిగాఁ జెప్పుటకు, ఇలన్ =భూమి యందు, దక్షుండు= సమర్థుఁడు, ఎవ్వాఁడు=ఏకవి, కలఁ డని శేషము. కావున నీకంటె నెవఁడును లేఁ డని భావము.

ఉ. భీమన తొల్లి చెప్పె ననుపెద్దలమాటయె కాని యందు
నొం, డేమియు నేయెడ న్నిలుచు టెవ్వరుఁ గాన ర టుండ
నిమ్ము నా, నామహిత ప్రబంధరచనాఘనవిశ్రుతి నీకుఁ
గల్గుటన్, నామదిఁ దద్ద్వయార్థకృతి నైపుణియుం గల
దంచు నెంచెదన్. 11

తొల్లి=మునుపు, భీమన = భీమన యనుకవి-రెండర్థములకావ్యము నని తెచ్చుకొనునది. చెప్పెను = వచించె ననుట. అను=అనునట్టి, పెద్దలమాటయె కాని=వృద్ధుల వాక్యమే కాని - రెండర్థములకావ్యము నొకదాని భీమన చేసినట్టు పెద్దలు వాడుకొనుచున్నా రని భావము. అందున్ = ఆ కావ్యము నందు, ఒండు=ఒకటి, ఏమియున్ = ఏదియు-ఒకపద్యము నైన ననుట. ఏయెడన్ = ఎచ్చోటను, నిలుచుట=వర్తించుటను, ఎవ్వరును = ఏవారును, కానరు=ఎఱుఁగరు. అటుండనిమ్ము=ఆవార్త యట్లుండనీ-ఇట, నిది యనాదరోక్తి. ఇఁక నే మనఁగా, నానా = పెక్కులయిన, మహిత = పూజ్యము లయిన, ప్రబంధ = కావ్యములయొక్క, రచనా = ఒనర్పుచేత, ఘన=అధిక మయిన, విశ్రుతి = ఖ్యాతి, నీకున్, కల్గుటన్ = లభించుటచేత (ఇది హేతువు), తత్ =క్రిందటఁ జెప్పిన, ద్వయార్థ = రెండర్థముల ప్రబంధము యొక్క, కృతి=కూర్పునందుఁగల, నైపుణియున్ =నేర్పును, కల దంచున్ = నీకుఁ గల దని, నామదిన్ =నాహృదయమునందు, ఎంచెదన్ = తలఁచెదను.

క. చాటుప్రబంధరచనా
పాటవకలితుఁడవు శబ్దపరిచితియందున్
మేటివి దీనిం దెనుఁగునఁ
బాటించి రచింప నీవ ప్రౌఢుఁడ వరయన్. 12

చాటుప్రబంధ = సంఖ్యాకాసంఖ్యాకాది భేదప్రశస్తకృతులయొక్క, రచనా = ఒనర్పునందుఁ గల, పాటవ = నైపుణ్యముతోడ, కలితుఁడవు = కూడుకొన్నవాఁడవు, శబ్దపరిచితియందున్ = శబ్దపరిజ్ఞానమునందును, సాహితియం దనుట. మేటివి = సమర్థుఁడవు. కావున, అరయన్ = విచారించి చూడఁగా, దీనిన్ = ఈరెండర్థముల కావ్యమును, తెనుగునన్ = ఆంధ్రమునందు, పాటించి = కైకొని, రచింపన్ = ఒనర్చుటకు, నీవ = నీవే, ప్రౌఢుఁడవు = జాణవు.

ఉ. దక్షత యింత గల్మి విశదంబుగఁ గాంచియు నీమదిన్ ఫలా
పేక్ష ఘనంబు కామి నిది యిట్టనఁ గొంకెద నీవు నోలలా
టేక్షణభక్తిశీల రచియించుట యిష్టము కాదె శ్రీవిరూ
పాక్షున కంకితంబుగ శుభార్థము రాఘవపాండవీయమున్.

దక్షత = కౌశలము, ఇంత కల్మిన్ = ఇంతమాత్రము కలిగియుండుటను, విశదంబుగన్ = తెల్లముగ, కాంచియున్ = తెలిసియు. నీమదిన్ = నీయుల్లమందు, ఫలాపేక్ష = ప్రయోజనాసక్తి, ఘనంబు కామిన్ = గొప్ప కాక పోవుటచేత, నీకుఁ గృతిచెప్పి దాన ఫలమును బొందుట గొప్ప యను బుద్ధి లేమి హేతువుచేత నని భావము. ఇది యిట్టనన్ = ఈకృతి చేయుమనుటకు, కొంకెదన్ = జంకెదను. అట్లు వలదు గాని, ఓలలాటేక్షణభక్తిశీల = ఈశ్వర భక్తినిరతుఁడయినవాఁడా! ఇది హేతుగర్భవిశేషణము. శ్రీవిరూపాక్షునకున్ = విరూపాక్షస్వామికి, అంకితంబుగన్ = పేర్కొనంబడినదిగా-

శ్రీవిరూపాక్షునిపేరనుట శుభార్థము=మేలుగలుగుటకొఱకు, రాఘవపాండవీయముర్ =రాఘవపాండవీయమను గ్రంథము, రచియించుట = ఒనర్చుట, నీకుర్ =నీకును, ఇష్టము కాదె=అభీష్టమే కదా, ఫలాపేక్షచే నొనర్చు నిష్టము లేనివాఁడ వైనను భగవదంకితముగఁ జేయ నిచ్చ గలవాఁడవు కావున శ్రీవిరూపాక్షుని పేర నీద్వ్యర్థకృతి నొనర్పు మని తాత్పర్యము.

వ. అని సవినయభక్తికంబు లగుమధురభాషణంబుల నిజాభిలాషంబు తెఱంగెఱింగించిన నేనును దదీయంబు లగునతిమాత్రగౌరవ సంభావనాదివిశేషంబులచేతం బ్రీతచేతస్కుండ నై యునికిం జేసి శక్యాశక్యవిచారంబు లేక యంగీకారభంగీతరంగితం బగునంతరంగంబుతో నతని నభివీక్షించి.

అని=ఇట్లని, సవినయభక్తికంబులు = వినయభక్తిసహితములు, అగు = అగునట్టి, మధురభాషణంబులర్ =తియ్యనిమాటలచే, నిజాభిలాషంబు తెఱంగు= తనకోర్కి రీతిని, ఎఱిఁగించినర్ =తెలిపించినను, తదీయంబులు = అతనివి-అగునట్టి, అతిమాత్రగౌరవ = ఎంతయు గారవముతోఁగూడిన, సంభావనాది విశేషంబులచేతర్ =వింత లగుమన్ననలచే, ప్రీతచేతస్కుండ నై = సంతసించిన హృదయము గలవాఁడ నై, ఉనికిం జేసి = ఉండుటచేత, శక్యాశక్య విచారంబు=కాఁదగుఁ గాఁదను నుచింత లేక, అంగీకారభంగీ = ఒప్పికోలు విధముచే, తరంగితం బగు = పెనుపఁబడినట్టి, అంతరంగంబుతోర్ = చిత్తముతోను, ఇట్లంటిని = ఈలాగునఁ బల్కితిని.

ఉ. రాఘవపాండవీయకథ రమ్యముగా నొకకావ్యసృష్టి సాహసఘటియింపఁగా వశమె యాంధ్రకవీంద్రుల కైనఁ దానక శ్లాఘనపూర్వకోక్తి యవిలంఘ్యము గావునఁ గోవిదానుకం

ఘనబుద్ధిఁ జూపెదఁ జమత్కృతిమత్కృతి మత్కృతిత్వముస్. 15

ఆంధ్రకవీంద్రుల కయినన్ = ఆంధ్రకవిశ్రేష్ఠులకేనియు, రాఘవపాండవీయకథ = రామాయణభారతములను, రమ్యముగాన్ = ఒప్పిదముగా, ఒక కావ్యసృష్టిన్ = ఒక ప్రబంధనిర్మాణముచేత, అహో = ఔరా! ఆశ్చర్యవాచకము, ఘటియింపఁగాన్ = కూర్చుటకు, వశమె = శక్యమా, రాఘవభారతార్థములు రెండును కలిసి యుండునట్లుగా నొకకావ్యము నిర్మింపఁ గూడునా యనుట. అట్లైనను, తావక=నీదగు, శ్లాఘనపూర్వక = పొగడుకోలు మున్నుగాఁ గల, ఉక్తి=మాట, అవిలంఘ్యము=దాఁటఁ దగనిది, కావునన్ = ఆకారణముచేత, కోవిద=విద్వాంసులయొక్క, అనుకంపా=కరుణచేత, ఘన=అతిశయముం బొందిన, బుద్ధిన్=మతిచేత - పండితోత్తముల కృపాతిశయము వలన నాబుద్ధికి నిట్టి మహాకావ్య నిర్మాణమునందుఁ జూడ్కి కలిగెం గాని మఱియొకటి గా దనుట. చమత్కృతిమత్=చమత్కారము గల, కృతిన్=ప్రబంధరచనయందు, మత్కృతిత్వమున్ = నాకౌశలమును, చూపెదన్ = కనుపఱిచెదను.

వ. అని మఱియు నతనిచేత ననేకవిధసత్కారసంభావనాసంభృత సమ్మదుండ నై. 16

అని=ఇట్లని, మఱియును, అతనిచేతన్ = ఆపెదవేంకటాద్రిప్రభువుచేత, అనేకవిధ=నానాప్రకారములయిన, సత్కారసంభావనా = దానసన్మానములచేత, సంభృత=నహింపఁబడిన, సమ్మదుండనై = సంతోషము గలవాఁడనై.

సీ. ఆంధ్రభాషాసంస్కృతాభిభాషాశ్లేష
యొక్కొక్కచోట నొక్కొక్కచోట

నుచితశబ్దశ్లేష యొక్కొక్కచోట న
ర్థశ్లేష యొక్కొక్కతఱిని ముఖ్య
గౌణవృత్తిశ్లేషఘటన యొక్కొకతఱి
నర్థాన్వయము వేఱె యగుచు నునికి
శబ్దాన్వయవిభేదసంగతి యొక్కొక్క
తఱి నివి యొక్కొక్కతఱిని రెండు
తే. మూఁడు గూడుట యన సముజ్జ్వలము గాఁగ
నాకుఁ దోఁచినగతిఁ బెక్కుపోక లమర
రామభారతకథలు పర్యాయదృష్టిఁ
జూచుసుమతుల కేర్పఱ నాచరింతు. 17

ఒక్కొకచోటన్=ఒక్కొకయెడ, ఆంధ్రభాషాసంస్కృతాభిభాషాశ్లేష=ఆంధ్రగీర్వాణములయొక్కకూడికయు, ఒక్కొక్కచోటన్, ఉచిత=తగిన, శబ్దశ్లేష=శబ్దములకూడికయు, ఒక్కొక్కచోటన్, అర్థశ్లేష=అర్థముల కూడికయు, ఒక్కొకతఱిన్ = ఒక్కొకవేళ, ముఖ్యగౌణ = ప్రధానాప్రధానములయిన, వృత్తి=ప్రవృత్తులుగల, శ్లేష=కూడికయొక్క, ఘటన = కూర్పును, ఒక్కొకతఱిని, అర్థాన్వయము=అర్థములచేరిక, వేఱె యగుచున్ = భిన్నమగుచును, ఉనికి=ఉండుటయు,ఒక్కొకతఱిని, శబ్దాన్వయ = శబ్దముల చేర్చుటయొక్క, విభేదసంగతి = వేఱుపాటులు, ఒక్కొకతఱిని, ఇవి = ఈ క్రిందటఁ జెప్పినశ్లేషాదులు, రెండుమూఁడు = రెండు గాని మూఁడు గాని, కూడుట=చేరుటయు, మఱియు, సముజ్జ్వలముగన్ = ఒప్పునట్లుగా ననుట. నాకున్, తోఁచినగతిన్ = స్ఫురించునట్టివిధమున, పెక్కుపోకలు = పలుమార్గములు, అమరన్ = ఏర్పడునట్లుగా, రామభారతకథలు = భారతరామాయణములను, పర్యాయదృష్టిన్=పర్యాయక్రమమున, చూచుసుమతు

లకున్ = పరికించునట్టి ధీమంతులకు, ఏర్పడన్ = రామభారతకథలు వేఱు వేఱు నేర్పడునట్లు, ఆచరింతున్=రచియింతును, కృతి నని సంబంధము.

క. ఒకకథ వినియెడితఱి వే
ఱొకకథపై దృష్టి యిడిన నొకయర్థముఁ దోఁ
పక పోవుఁ గాన నేకా
ర్థకావ్య మెట్లట్లు వినఁగఁ దగు నొకటొకటిన్. 18

ఒకకథ = ఒక్కకథను, వినియెడితఱిన్ = ఆకర్ణించునట్టివేళ, వేఱొక కథపైన్ = మఱియొకకథమీఁద, దృష్టి యిడినన్ = చూడ్కి యుంచిన యెడల-తలఁపుంచిన ననుట. ఒకయర్థమున్ = ఒకయర్థమేనియు, తోఁపక పోవుఁ గానన్=స్ఫురింపక పోవును గనుక, ఏకార్థకావ్యము = ఒకయర్థము గలగ్రంథము, ఎట్లు=ఏప్రకారమో, అట్లు = ఆప్రకారమే, ఒకటొకటిన్ = ఒక్కొక్క యర్థమునుగా, వినఁగఁ దగున్ = ఆకర్ణింపవలయును.

తే. ప్రభువుసత్కారఋణ మిందుఁ బాయు ననియు
శ్రీవిరూపాక్షసేవావిశేష మనియు
సుజను లిందు గుణాంశంబ చూతు రనియుఁ
జలిపితి నసాధ్యకృతి కిట్లు సాహసంబు. 19

ప్రభువు = పెదవేంకటాద్రిప్రభువుయొక్క, సత్కార = సమ్మానము నెడు, ఋణము=అప్పు, ఇందున్ = ఈకావ్యనిర్మాణమునందు, పాయు ననియున్ = తీరు ననుచును. శ్రీవిరూపాక్ష = విరూపాక్షదేవునియొక్క, సేవా = భజనవలన నైన, విశేషము = వైశిష్ట్యమును కలుగు నని శేషము. అనియు, సుజనులు=పెద్దలు, ఇందున్=ఈ కావ్యమునందు, గుణాంశంబ = మే లగుపట్టునే, చూతు రనియున్=కాంతు రనియు, అసాధ్య = సెఱవేర్పఁ డగని, కృతికిన్=ప్రబంధనిర్మాణమునకు, ఇట్లు = ఈలాగున, సాహసంబు =

తెగువను, చలిపితిఁ=చేసితిని, "సలుపు" అను సక్రియాపద మీరాఘవపాండ వీయప్రాచీనలిఖితప్రతులయం దంతటఁ జాదిగా వ్రాయఁబడి యున్నది గాని తదాది యని నిర్ధారణ చేయుట కాకరము లేదు. ఇప్పటివాడుక సాదిగాఁ గనుపడుచున్నయది.

వ. అని యిట్లు కృతోత్సాహుండ నగుచు నేతత్ప్రబంధనిబంధ
నారంభంబునకుఁ బ్రేరకుండైన సకలాంతర్యామి హేమకూటా
ధ్యక్షుండు శ్రీవిరూపాక్షుండ నిర్విఘ్నపరిసమాప్తిప్రచయ
గమనంబులకుం దాన కలం డతనిసంకల్పానుసారంబున నెట్లు
గావలయు న ట్లగుం గాక నాకు భారం బేమి యనుతలంపున
నిశ్చింతుండ నై కడంగి దీనికిఁ బ్రత్యక్షనియామకుం డైన
పెదవేంకటాద్రిమహీవల్లభువంశక్రమం బభివర్ణించెద. 20

అని యిట్లు, కృత = చేయఁబడిన, ఉత్సాహుండ నగుచున్=పూనిక గలవాఁడనై, ఏతత్ప్రబంధ=ఈకావ్యముయొక్క, నిబంధనారంభంబునకున్= నిర్మాణప్రారంభమునకు, ప్రేరకుం డైన = పురికొల్పువాఁ డగునట్టి, సకలాంతర్యామి=సర్వజనహృదయాంతర్వర్తియైన, హేమకూటాధ్యక్షుండు = హేమకూటాచలేంద్రుఁ డగు, శ్రీవిరూపాక్షస్వామియే, నిర్విఘ్న=చెఱుపు లేకుండునట్లు, పరిసమాప్తి = ముగియుటకును, ప్రచయగమనంబులకున్ = వ్యాప్తి నొందుటకును, తాన=తానే-శ్రీవిరూపాక్షుఁడే యనుట, కలండు=ఉన్నాఁడు. అతని=ఆవిరూపాక్షస్వామియొక్క, సంకల్పాను సారంబునన్=ఇచ్ఛవెంబడిని, ఎట్లు = ఏరీతి, కావలయున్ = కావలయునో, అట్లు=ఆరీతి, అగుంగాక = ఔఁ గాత. నాకున్, భారంబు=బరువు, ఏమి అనుతలంపునన్=ఏమి యున్న దనుభావముచే, నిశ్చింతుండ నై = వగపులేనివాఁడ నై, కడంగి = యత్నపడి, దీనికిన్ = ఈప్రబంధనిర్మాణమునకు, ప్రత్యక్ష = ఎదుట నుండునట్టి, నియామకుండు = ప్రోత్సాహకుఁడు, అయిన, పెదవేంకటాద్రి మహీవల్లభు=

పెదవేంకటాద్రి ప్రభువుయొక్క, వంశ = కులముయొక్క, క్రమంబు = వరుసను, అభివర్ణించెదన్ = ఉగ్గడించెదను.

శా. శ్రీశోభాఘనుఁ డిమ్మభూవరుఁడు లక్ష్మీనాథకల్పద్రుబా
హాశాఖాఫలమైనవంశమున మూర్తామోదముల్ బోలె స
ర్వాశాపూరితకీర్తివాసనలతో నావిర్భవించెన్ ధరి
త్రీశోత్తంసితభవ్యశాసనకళాహేతుప్రతాపాఢ్యుఁడై. 21

శ్రీశోభా = సంపద్విలాసముచేత, ఘనుఁడు = అధికుఁ డయిన, ఇమ్మభూవరుఁడు=ఇమ్మరాజు, లక్ష్మీనాథ=శ్రీమన్నారాయణుఁ డనెడు, కల్పద్రు= కల్పవృక్షముయొక్క, బాహా = భుజ మనెడు, శాఖా=కొమ్మయందుఁ గల, ఫలమయినవంశమునన్ = పండైనకులమునందు-అనఁగా క్షత్రియకులమునం దనుట. ధరిత్రీశ=రాజులచేత, ఉత్తంసిత=శిరోభూషణముగాఁ జేయఁబడినదై, భవ్య = ఒప్పిదము నైన-యుక్తమైనదనుట. శాసనకళా=శిక్షావిధికి, హేతు = కారణమైన, ప్రతాప=పరాక్రమముచేత, ఆఢ్యుఁడై=సంపన్నుఁడయి-అతని పరాక్రమమునకు వెఱచి రాజులందఱు నతని యాజ్ఞ శిరముచే వహించుచుండిరి. (అనఁగా రాజులంద ఱతనికి లోఁబడి రని భావము) మూర్తామోదముల్ వోలెన్ = మూర్తిమంతమైన వాసనావిశేషమువలె, సర్వాశా= ఎల్ల దిక్కుల యందు, పూరిత = నిండింపఁబడిన, కీర్తి=యశ మనెడు, వాసనలతోన్ = గంధములతోడ, ఆవిర్భవించెన్ = జనించెను.

తే. ఆకువీటిపురీశాసనాంకుఁ డగుచు
సకల సంగ్రామకేళినిశ్శంకుఁ డగుచు
ననిశపూజితశేషపర్యంకుఁ డగుచు
నతఁడు సొంపొందు యువతిమీనాంకుఁ డగుచు. 22

ఆకువీటిపురీశాసన=ఆకువీటిపురప్రభువనెడు, అంకుఁ డగుచున్=పేరు గలవాఁ డగుచు, సకలసంగ్రామకేళి = సమస్తయుద్ధక్రీడలయందు, నిశ్శంకుఁ

డగుచున్ = జంకులేనివాఁ డగుచు, అనిశ = నిరంతరము, పూజిత=అర్చింపఁబడిన, శేషపర్యంకుఁడగుచున్ = అనంతుఁడు శయ్యగాఁగలవిష్ణుమూర్తిగలవాఁడగుచు, యువతిమీనాంకుఁడగుచున్ = మానినీమన్మథుఁడగుచును, ఆతఁడు = ఆయిమ్మభూపతి, సొంపొందున్ = ఇంపొందెను.

క. కౌండిన్యగోత్రజలధివి
ధుం డాతఁడు గాంచె వరసుతున్ భావమహీ
మండలపతిఁ గదనబలో
ద్దండుని లక్ష్మాంబ యనెడుతనసతియందున్. 23

కౌండిన్య గోత్రమనెడు, జలధి = సముద్రమునకు, విధుండు = చంద్రుఁడయిన, అతఁడు = ఆయిమ్మభూపతి, లక్ష్మాంబ యనెడు, తన సతియందున్ = తనభార్యయందు, కదనబలోద్దండునిన్=యుద్ధమునందలి బలిమిచేత భయంకరుఁడైనవాని, భావమహీమండలపతిన్ = భావరాజును, వరసుతున్ = శ్రేష్ఠుఁడైన పుత్త్రునిగా, కాంచెన్ = కనెను.

స్రగ్ధర. ఆలక్ష్మాంబాకుమారుం డమలయశుఁడు భా
వావనీశుండు సాధ్విం
బోలాంబన్ బెండ్లి యై యొప్పుగఁ గనియె సుతున్
భూపతిరంభ లీలా
శీలస్థూలంభవిస్ఫూర్జితభుజబలల
క్ష్మీవిశేషప్రయుక్తో
ద్వేలాశాదంతిశుండావిలసనలఘిమా
వేశు నిమ్మక్షితీశున్. 24

ఆలక్ష్మాంబాకుమారుండు = ఆలక్ష్మమ్మపుత్త్రుఁడయిన, అమలయశుఁడు= నిర్మలకీర్తి గలవాఁడైన, భావావనీశుండు = భావరాజు, సాధ్విన్=పతివ్రత

రైన, పోలాంబన్ = పోలమను, పెండ్లియై = వివాహమయి, ఒప్పఁగన్ = తగునట్లుగా, భూ = భూదేవియొక్క, పరీరంభ=కౌఁగిలింతయందుఁగల-భూమి పవాన మనుట, లీలా = వేడుకయే, శీల = స్వభావము గాఁగల, స్థూలంభవిష్ణు= తోరముగాఁగల - వృద్ధిఁబొందుచున్నదనుట. స్థిర = నిల్కడదైన, భుజబల= బాహుబలముయొక్క, లక్ష్మీవిశేష = సమృద్ధ్యతిశయముచేత, ప్రయుక్త = ప్రయోగింపఁబడిన - కలుగఁజేయఁబడిన దనుట. ఉద్వేలాశా = దిగంతముల యందున్న, దంతి = దంతావళములయొక్క, శుండా = తుండములయొక్క, విలసన = విజృంభణముకో ఆక్షైన, లఘిమావేశున్ = లఘుత్వప్రవేశముగల వాని, ఇమ్మక్షితీశున్ =ఇమ్మభూపతిని, సుతున్ =పుత్త్రునిగా, కనియెన్ = కాంచెను.

క. రాజమహేంద్రవరాధిపు
రీజైత్రవిచిత్రములఁ బరిభ్రాజితుఁడై
యాజిఘనుం డాయిమ్మమ
హీజాని ప్రసిద్ధిఁ గాంచె నెంతయు మహిమన్. 25

రాజమహేంద్రవర మనెడు, అధిపురీ = పట్టణశ్రేష్ఠము యొక్క, జైత్ర= జయశీలమైన, విచిత్రములన్ = వింతపనులచేత, పరిభ్రాజితుఁడై = ప్రకాశింపఁ జేయఁబడినవాఁడై, ఆజిఘనుండు = రణశూరుఁడయిన, ఆయిమ్మ మహీజాని = ఆయిమ్మరాజు, ఎంతయున్ మహిమన్=మిక్కిలి ప్రభావము చేత, ప్రసిద్ధిఁగాంచెన్ = ప్రఖ్యాతిఁ జెందెను.

- తే. ఆమహీలోకవిభునియర్ధాంగలక్ష్మి
యయినకసవమ్మ యనసూయ యగుట నార్య
యగుట సుప్రసిద్ధమ వేఱె యడుగ నేల
వినుతి కెక్కుపాతివ్రత్యవిలసనంబు. 26

ఆమహీలోకవిభుని = ఆయిమ్మభూవరునియొక్క, అర్ధాంగలక్ష్మి = అర్ధ శరీరలక్ష్మి, ఐన = అయినట్టి - అనఁగా భార్యయయిన, కసవమ్మ = కసవాంబ,

అనసూయ=అనసూయా దేవియు-అసూయ లేనిదియు,అగుటక్=అవుట చేతను ఆర్య=పార్వతీదేవియు-కులీనయు, అగుటక్ = అవుటచేతను, సుప్రసిద్ధమ = తేటతెల్లమై, వినుతికెక్కు = ప్రఖ్యాతినొందిన, పాతివ్రత్యవిలసనంబు = పతివ్రతామహిమను, వేఱె=ప్రత్యేకముగా, అడుగనేల = విచారింపనేమిటికి.

క. ఆయిమ్మడిధాత్రీతల
నాయకునకుఁ గనవమకును నందను లధిక
శ్రీయుతు లిద్దఱు సుజనవి
ధేయులు బొమ్మప్రభుండు తిమ్మవిభుండున్. 27

ఆయిమ్మడిధాత్రీతలనాయకునకున్=ఆయిమ్మనృపతికిని, కనవమకును= కనవాంబకును, అధిక శ్రీయుతులు=ఘనలక్ష్మీసమన్వితులు, సుజనవిధేయులు = సజ్జనులకడఁగిన వారు, బొమ్మప్రభుండు = బొమ్మరాజును, తిమ్మవిభుండున్ = తిమ్మరాజు ననఁగా, ఇద్దఱు=ఇరువురైన, నందనులు=సుతులు-కల రని శేషము.

వ. వారిలోన. 28

వారిలోనన్ = ఆయిరువురిలోపల.

ఉ. పావనమూర్తియై విజయభైరవసద్బిరుదాంకుఁడై దశా
శావనితాలలాటతటచందనచిత్రకభావభాగ్యశ
శ్శ్రీవిభవాభిరాముఁ డయి జృంభితదానవిహారుఁడై ధరి
త్రీవలయంబునన్ వెలసెఁ దిమ్మనృపాలుఁడు ధర్మశీలుఁడై. 29

పావనమూర్తియై = నిర్మలదేహుఁడై-సౌందర్యవంతుండై యనుట, విజయభైరవసద్బిరుదాంకుఁడై =విజయభైరవుఁడను మేటిబిరుదుగలవాఁడై, దశ= పదియైన, ఆశా = దిక్కు లనెడు, వనితా = కాంతలయొక్క, లలాటతట = అలికప్రదేశములయందుఁ గల, చందనచిత్రకభావ = గంధపుబొట్టగుటను, భాక్ = పొందిన, యశశ్శ్రీవిభవ=కీర్తివైభవముచేత, అభిరాముఁ డయి =

ఒప్పినవాఁడై - అనఁగా శుభ్రకీర్తి యెల్లదిశల వ్యాపించిన దని భావము. జృంభితదానవిహారుఁడై = ప్రశస్తత్యాగపరుఁడయి, ధర్మశీలుఁడై = పుణ్య స్వభావుఁడయి, తిమ్మనృపాలుఁడు = తిమ్మరాజు, ధరిత్రీవలయంబునన్ = భూతలమునందు, వెలసెన్ = ప్రకాశించెను.

క. ఉభయకులసిద్ధిఁ దనరెడు
నభినవగుణములఁ బ్రసిద్ధ యగుతిమ్మాంబన్
విభవమునఁ బెండ్లి యాడెను
ద్రిభువనవిభుఁ డాకుపీటితిమ్మవిభుఁ డొగిన్. 30

త్రిభువన=మూఁడులోకములయందు వ్యాపించిన, విభుఁడు=ప్రతాపముగలఁ ఆకుపీటి=ఆకుపీడను పట్టణమునకురాజైన, తిమ్మవిభుఁడు = తిమ్మరాజు, ఒగిన్ = క్రమమున-వయఃప్రాప్తియందు పుట, ఉభయకుల = పుట్టిన మెట్టినయింటివారి వంగడములయొక్క, సిద్ధిన్ = నిల్కడచేత, తనరెడు = ఒప్పునట్టి, అభినవగుణములన్ = క్రొత్తలైనసద్గుణములచేతను, ప్రసిద్ధయగు = ప్రసిద్ధురాలైన-పాతివ్రత్యాదిసద్గుణమహిమచే నుభయకులోద్ధారకురాలయినదనుట, తిమ్మాంబన్ = తిమ్మమ్మను, విభవమునన్ = వైభవమున, పెండ్లియాడెను = వివాహమయ్యెను.

చ. పటుబలశాలి తిమ్మనరపాలుఁడు పుత్త్రులఁ గాంచె విక్రమో
ద్భటుఁ బెదవేంకటాద్రిఁ బ్రతిపక్షహరుం బినవేంకటున్ మహో
ద్భటపిసమానదానఘను వేంకటరాయని భవ్యతేజు వేం
కటవరదున్ బుధప్రణుతి గాంచిన తిమ్మమయందుఁ బెంపుగన్.

పటుబలశాలి = గట్టిబల్మిగల, తిమ్మనరపాలుఁడు = తిమ్మభూపతి, బుధప్రణుతి గాంచిన=పెద్దలస్తోత్రమును బొందిన, తిమ్మమయందున్ = తిమ్మాంబయందు, పెంపుగన్=వృద్ధిగా, విక్రమోద్భటున్=పరాక్రమోద్దండుఁడైన, పెదవేంకటాద్రిన్=పెదవేంకటాద్రియనువాతని, ప్రతిపక్షహరున్=శత్రు

సంహారకుఁడయిన, పినవేంకటుక్=చిన్నవేంకటాద్రియను నాతని, మరుద్విట పిసమాన=కల్పవృక్షముతో సీడయిన, దాన=ఈవిచేత, ఘనుక్=గొప్పవాఁడైన అనఁగాఁ బ్రసిద్ధినొందిన, వేంకటరాయనిక్=వేంకట్రాయఁడను నాతని, భవ్య తేజుక్=ప్రతాపశాలియైన, వేంకటపరదుక్ = వేంకటవరదుఁ డను నాతనిని, ఈ నలువురిని, పుత్త్రులక్=సుతులను, కాంచెక్=కనెను.

వ. అందు. 32

తే. అమరవరభూమిభృన్మస్తకములఁ గ్రిందు
పఱచునిజపాదకటకసత్ప్రౌఢిచేత
విమలధృతిఁ గేశవప్రాయణమున వెలయు
వేంకటాద్రియ యనఁ బినవేంకటాద్రి. 33

అమరవరభూమిభృత్=దేవనగరమైన మేరుపర్వతముయొక్క, మస్తకములక్=శిఖరములను, క్రిందుపఱచు=తగ్గుచేయుచున్న, నిజ = తనయొక్క పాదకటక=నితంబప్రదేశముయొక్క, సత్ప్రౌఢిచేతక్ = ఔన్నత్యముచేత ననుట - మేరుపర్వతమునకంటెమించినదని తాత్పర్యము,అర్థాంతరము. అమరక్ = ఒప్పఁగా, వరభూమిభృత్=రాజశ్రేష్ఠులయొక్క, మస్తకములక్ = తలలను, క్రిందుపఱచు=క్రిందుగాఁ జేయుచున్న-వంచికొనఁజేయుచున్నవనుట, నిజ= తనయొక్క, పాద = చరణములయందున్న, కటక = నూపురములచేతనైన, సత్ప్రౌఢిచేతక్=ప్రోఁతచేత ననుట - చినవేంకటాద్రి యొక్కడు కడిమిచే బిరుదుగాఁ బాదములఁ దాల్చినయందియలఁ జూచి శత్త్రురాజులు మాఱాడక తలలు వంచుకొందు రని తాత్పర్యము. విమల = నిర్మలమైన, ధృతిక్ = ధైర్యముచేతను, కేశవ=వేంకటేశ్వరునికి, ప్రాయణమునక్ = ఉనికి యగుట చేతను-చినవేంకటాద్రి వేంకటేశ్వరుని నిరంతరభక్తిచేధ్యానించుచుండుటవలన, వేంకటేశ్వరస్వామియుఁ జినవేంకటాద్రిహృదయమందే వాసముచేయుచుండె

నని తాత్పర్యము. అర్థాంతరము. వేంకటాద్రియ యనన్ = వేంకటాచలమే యనునట్లుగా, చినవేంకటాద్రి=చినవేంకటాద్రిరాజు, వెలయున్ = ఒప్పును.

చ. క్షమయు నమోఘవిక్రమము సద్వినయంబు ప్రతాపమున్
సురూపము నవికారభావమును బ్రాభవశక్తియు నిత్యదాన
శీలముః దగ నొక్కటొక్కటి కలంకృతిఁజేయఁగఁ దాల్చి
శోభిలున్, విమలత నాకువీటిపురవేంకటరాయఁ డతిప్రసి
ద్ధుఁడై. 34

ఆకువీటిపుర=ఆకువీటిపట్టణమున కధిపతి యయిన, వేంకటరాయఁడు=వేంకటరాయఁడను రాజు, క్షమయున్=సయిరణయును, అమోఘ=మొక్కవోని, విక్రమము=బీరమును, సద్వినయంబు = మంచిన మ్రతయును, ప్రతాపమును=వేఁడిమియు, సురూపమును=చక్కఁదనమును, అవికారభావమును=వెక్కురుఁదనము లేమియు, ప్రాభవశక్తియున్=దొరతనపుఠీవియు, నిత్య=ఎడతెగని దానశీలము=ఈగినడకయు, తగన్=తగునట్లు, ఒక్కటి=ఒకగుణము, ఒక్కటికిన్=మఱియొకగుణమునకు, అలంకృతిన్=సింగారమును, చేయఁగన్=ఒనర్చునట్లుగా-ఒకటిచే నొకటి ప్రకాశింపఁగా ననుట, తాల్చి = ధరించి-అనఁగా నీగుణములుకలవాఁడై, అతిప్రసిద్ధుఁడై=ఇట్టిసద్గుణములు కలవాఁడు కనుక నే మిక్కిలి ఖ్యాతి వొందినాఁడని సంబంధము. విమలతన్=నిష్కల్మషత్వముచే - పాపకృత్యములుచేయనివాఁ డనుట, శోభిలున్ = ప్రకాశించును.

క. వేంకటవరదుఁడు వెలయు ని
రంకుశవితరణనిరూఢప్రజ్ఞను రణని
శ్శంకితప్రాభవమున నక
లంకితకీర్తిప్రతాపలక్ష్ములమహిమన్. 35

వేంకటవరదుఁడు=వేంకటవరదరాజు, నిరంకుశ=అడ్డపాటులేని,వితరణ=త్యాగములందు, నిరూఢ=తీర్పుగల, ప్రజ్ఞను = బుద్ధిచేతను, రణ = కయ్యము

చేత, నిశ్శంకిత=జంకులేనిదిగాఁ జేయఁబడిన, ప్రాభవమునన్=ఏలుబడి చేతను- అనఁగాఁ జక్కఁగా యుద్ధముచేయువాఁ డనుట. అకలంకిత=కలఁకలేనిదిగాఁ జేయఁబడిన, కీర్తిప్రతాపలక్ష్ముల=పొగడు వేఁడిములసిరులయొక్క,మహిమన్= ఎక్కువ చేతను, వెలయున్=ప్రకాశించును.

తే. ఇట్టి యన్వయపరిశుద్ధి యింపుమీఱ
శ్రీవిరూపాక్షభక్తివిశేషవిమల
హృదయుఁ డగుచు సంగీతసాహిత్యనిత్య
సరసగోష్ఠీవినోదైకనిరతుఁ డగుచు. 36

ఇట్టి=ఈపూర్వోక్తమయినట్టి, అన్వయ=వంశముయొక్క, పరిశుద్ధి = గరగరిక, ఇంపుమీఱన్=ముద్దువెలఁగఁగా, ఇది (సతిసప్తమి) శ్రీవిరూపాక్షస్వామియందుఁగల, భక్తివిశేష = భక్త్యతిశయము చేత, విమల=కసటువాసిన, హృదయుఁ డగుచున్ = ఉల్లముగలవాఁ డగుచును, సంగీత = పాట చేతను, సాహిత్య=చదువు చేతను, నిత్య=నిశ్చలమగు, సరస=తెలివరులతోడనగు, గోష్ఠీ= కూటువయందైన, వినోదైక=వేడుకయొకటనే, నిరతుఁడగుచున్ = ఇచ్ఛకలవాఁడగుచును, కర్తృక్రియలు పైపద్యమున.

క. వడిగలతనాన నీవిని
విడిముడిపసఁ బ్రాభవమున విజయనగరిలోఁ
గడు నెన్న నేర్చఁ గలమే
ల్నడకలఁ బెదవేంకటాద్రినరవరుఁ డొప్పున్. 37

వడిగలతనానన్=శౌర్యము చేతను, ఈవిని=త్యాగము చేతను, విడిముడిపసన్ = ధనసంపత్తిచేతను, ప్రాభవమునన్ = ప్రభుత్వము చేతను, విజయనగరిలోన్=విజయనగరములో, కడున్=మిక్కిలి, ఎన్నన్=గణించుటకును, ఏర్చన్=ఇవి యని యేర్పరించుటకును, కల=కలిగినట్టి - తగిన వనుట. మేల్నడకలన్=మేటివర్తనలచేత, పెదవేంకటాద్రిరాజు, ఒప్పున్ = ప్రకాశించును.

చ. విడువక యాకువీటి పెదవేంకటభూపతిసత్ప్రతాపముం, గడుం
దెలుపైనకీర్తియు జగంబుల నన్నిటి మించి ముంచినన్
జడధిశయుండు సంతసిలు నాదువిరాణ్మయమూర్తి కబ్బె ని
ప్పుడు నవకుంకుమంబు తెలిపూవులపూజయు నంచు నాత్మ
లోన్. 38

ఆకువీటి = ఆకువీటిపట్టణప్రభువైన, పెదవేంకటభూపతి = పెద్ద వేంకటాద్రిరాజుయొక్క, సత్ప్రతాపమున్ = ఉజ్జ్వలమైనపరాక్రమమును, కడున్ = మిక్కిలి, తెలుపైనట్టి, కీర్తియున్ = యశమును - ఈరెండు కర్తలు. జగంబులనన్నిటిన్ = లోకములనెల్లను, మించి = అతిక్రమించి, ముంచినన్ =మునుఁగఁజేసినను - కీర్తి ప్రతాపప్రవాహము జలప్రళయమువలె లోకముల నెల్ల ముంచె ననుట. జడధిశయుండు = సముద్రశాయియయిన నారాయణుఁడు, ఇప్పుడు = ఈవేళ, నాదు = నాయొక్క, విరాణ్మయ = విరాడ్రూపమైన, మూర్తికిన్ =దేహమునకు-ప్రళయము, హరివిరాణ్మూర్తియయి సముద్రములోఁ బవళించుట శాస్త్రసిద్ధము. నవ=క్రొత్తయయిన, కుంకుమంబు= కుంకుమపుఁబూఁతయును, తెలి = తెల్లనైన, పూవుల = పుష్పములచేనయిన, పూజయున్ = అర్చనయును, అబ్బెనంచున్ = కలిగె ననుచు, ఆత్మలోన్= హృదయమున, సంతసిల్లున్ =ఆనందించును.

ఉ. చేకొని యాకువీటివిభు శ్రీపెదవేంకటుఁ జెంది యాత్మలో
నేకలసద్గుణంబు మహి యెన్న దనేకలసద్గుణాప్తిచేఁ
గైకొని శేషభోగములకల్మి దలంప దశేషభోగలీ
లాకలనంబుచేతఁ గరుల్ గిరుల్ మఱి చెప్ప నేటికిన్. 39

మహి = భూమిదేవి, ఆకువీటివిభున్ = ఆకువీటిపురాధీశ్వరుఁడైన, శ్రీపెదవేంకటున్ = పెదవేంకటాద్రిరాజును, చేకొని=వరియించి, చెంది =

కూడి-పాలింపఁబడినదై యనుట. ఆత్మలోన్ = హృదయమునందు, అనేకల= ఏకలముగానివానియొక్క, సద్గుణాప్తిచేన్=సుగుణప్రాప్తిచేత-హేతువు, ఏకల= వరాహముయొక్క, సద్గుణంబు = సుగుణము, ఎన్నదు=గణింపదు - రసికశిఖా మణి యయిన పెదవేంకటాద్రినిగూడి యాతని గుణముల మరిగినది గనుక మృగముయొక్క గుణములను మెచ్చనిదాయె ననుట. అనేక=పెక్కులయిన, లసల్=ప్రకాశింపుచున్న, గుణ=గుణములుగల వస్తువుయొక్క, ఆప్తిచేన్ = ప్రాప్తిచేత, ఏక=ఒకటైన - లసద్గుణంబును ఎన్న దని యర్థాంతరము. విశేష భోగ = శేషభోగములుకానివానియొక్క, లీలాకలనంబు చేతన్ = విలాసాను భవము చే-ఇదియు హేతువు. శేష = ఆదిశేషునియొక్క, భోగముల=పడగల యొక్క, కల్మి = విలాససంపదను, తలంపదు = ఎన్నదు - పెదవేంకటాద్రి లీలలను గన్నది కాన సర్పక్రీడను మెచ్చనిదయ్యె ననుట. అశేష=సమస్తము లైన, భోగ=సుఖానుభవములయొక్క, లీలాకలనంబు చేతన్ = విలాసక్రియ చేత, శేష=కొద్దియయిన-భోగములకల్మిని తలంప దని యర్థాంతరము. మఱి= ఇంక, కరులన్=అష్టదిగ్గజములను, గిరులన్ = సప్తకులపర్వతములను, చెప్ప నేటికిన్ = వాకొన నేల, కేవలభగవదంశసంభూతము లైనవరాహాదిశేషులే యిటు లైనచో నితరములఁ జెప్ప నేల యని తాత్పర్యము.

తే. ఈకరణి ధాత్రి వెలసినయాకువీటి
తిమ్మరాహుత్తతనయుఁ డుత్తీర్ణకీర్తి
పరుఁడు పెదవేంకటాద్రిభూవరుఁడు నేయు
నేవ లింపుగఁ గైకొని దైవమునకు. 40

ఈకరణిన్ = ఈవిధమున, ధాత్రిన్ = భూమియందు, వెలసిన = ఒప్పిన, ఆకువీటి=ఆకువీటిపురాధ్యక్షుఁడైన, తిమ్మరాహుత్త = తిమ్మరాజాగ్రణి యొక్క, తనయుఁడు = కుమారుఁడైన, ఉత్తీర్ణ = లోకము నతిక్రమించిన, కీర్తి=యశమునందు, పరుఁడు = సక్తుఁడైన, పెదవేంకటాద్రిభూవరుఁడు =

పెదవేంకటాద్రిరాజు, చేయు=ఒనర్చునట్టి, సేవలు=వందనములు, ఇంపుగన్=ఇష్టముగ, కైకొని=గ్రహించి, దైవమునకున్=నాయిష్టదేవతకు.

క. లోకైకస్తుత్యునకు ని
రాకృతనతజనజనుర్జరామృత్యునకున్
త్రైకాల్యసత్యునకుఁ బా
ణౌకృతగిరిరాడపత్యునకు నిత్యునకున్. 41

లోక=జనులచేత, ఏక=ముఖ్యముగ, స్తుత్యునకున్=స్తోత్రము చేయఁదగినవానికి, నిరాకృత=పోఁగొట్టఁబడిన - ఇది జనురాదిశబ్దమునకు విశేషణము. నతజన = అభివాదకులయొక్క, జనుర్జరామృత్యునకున్ = పుట్టువుముదిమిచావులుగలవానికి, త్రైకాల్య = భూతభవిష్యద్వర్తమాన కాలములమూఁటను, సత్యునకున్ = నిత్యుఁడయినవానికి, పాణౌకృత = పెండ్లాడఁబడిన, గిరిరాడపత్యునకున్ = పార్వతిగలవానికి.

క. అధ్యాత్మతత్త్వవిద్యా
సాధ్యునకు సమస్తయోగిజనహృత్కమలా
రాధ్యునకుఁ గాలదిగనవ
రోధ్యున కధ్యుషితతిగ్మరుచిమధ్యునకున్. 42

అధ్యాత్మతత్త్వవిద్యా = బ్రహ్మవిద్యచేత, సాధ్యునకున్ = సాధింపఁదగినవానికి-తెలియఁదగినవాని కనుట. ఇతరవిద్యలచే నెట్టివారిచేతను సాధింపఁదగినవాఁడు గాఁడని భావము. సమస్త=ఎల్లరకు, యోగిజన = తపోవంతులయొక్క, హృత్కమల = మానసాబ్జములచేత, ఆరాధ్యునకున్ = పూజింపఁదగినవానికి, కాల = కాలముచేతను, దిక్ = దిక్కులచేతను, అనవరోధ్యునకున్ = అడ్డగింపఁబడఁదగినవానికి, అధ్యుషిత=ఉనికిచేయఁబడిన, తిగ్మరుచి=వేఁడివెలుంగుయొక్క, మధ్యునకున్ = నడుముగలవానికి - త్రిమూర్తులును మార్తండమండలమధ్యవర్తులగుట వేదనిష్ఠము.

క. శంకారుజాపహృత్యగ
దంకారున కచలితామృతప్రియముఖస
త్యంకారభక్తియుక్త్యక
లంకారచితార్యనుత్యలంకారునకున్. 43

శంకా = భయ మనెడు, రుజా = నొప్పియొక్క, అపహృతి = పోఁగొట్టుటయందు, అగదంకారునకున్ = వెజ్జగువానికి-ఆశ్రితులకు జననాదుల వలనఁ గలుగు భయమును బాపువాఁ డని భావము, అచలిత = చలింపఁబడని - అనఁగా నెడవాయని ముఖశబ్దమునకు విశేషణము, అమృత=సుధవలె, ప్రియ= ఇంపయిన, ముఖ=వాక్కులయొక్క, (ఇట లక్షణ), సత్యంకార = నిజమైన-అనఁగా నిశ్చలమైన, భక్తి=భక్తియొక్కయు, యుక్తి=కూడికచే, అకలంక= కాలుష్యము లేకుండునట్లుగా, ఆరచిత = మించఁజేయఁబడిన, ఆర్య = పెద్దలయొక్క, నుతి = స్తోత్రములే, అలంకారునకున్ = తొడవుగాఁగల వానికి - కేవలభక్తితోడ సుజనులుచేయు స్తోత్రమునకు సంతసించువాఁ డని. భావము.

క. ప్రార్థనపరసురసార్థహి
తార్థకృతత్రిపురదైత్యహాతికిన్ వేదాం
తార్థావనలీలాచరి
తార్థీకృతబహుమహర్షిహర్షితమతికిన్. 44

ప్రార్థన = వేఁడుకోలునందు, పర=సక్తులైన - అనఁగాఁ బ్రార్థించుచున్న, సురసార్థ = వేల్పుగుమికి, హిత = మేలైన, అర్థ = ప్రయోజనము కొఱకు, కృత=చేయఁబడిన, త్రిపురదైత్య=త్రిపురాసురులయొక్క, హాతికిన్ = చావుగలవానికి-అనఁగా దేవత లెల్లఁ బ్రార్థింపఁగా వారికొఱకుఁ ద్రిపురాసురులఁజంపె నని భావము. వేదాంత = ఉపనిషత్తులయొక్క, అర్థ=అర్థము యొక్క, అవన=పాలనమునందుఁగల, లీలా = విలాసముచేత, చరితార్థీకృత=

సార్థకములుగా నొనర్పఁబడిన, బహు = అనేకములైన, మహర్షి = గొప్ప ఋషులయొక్క, హృష్ట=సంతసమందిన, మతికిన్ = మనస్సుగలవానికి - అనఁగా వేదాంతార్థానుసరణంబుగఁ దా నటించి, మహర్షులయెన్నికలను, సఫల మొందించె నని భావము.

క. దక్షమఖధ్వంసునకుం
జక్షుర్భవదనలకుముదసఖహంసునకున్
భిక్షాసరిరంసునకున్
వీక్షాసఫలితమనోజవిజిఘాంసునకున్. 45

దక్ష = దక్షప్రజాపతియొక్క, మఖ=జన్నమును, ధ్వంసునకున్ = చెఱిచినవానికి, చక్షుర్భవత్=నేత్రము లగుచున్న, అనల = అగ్నిదేవుఁడును, కుముదసఖ = కలువఱేఁడును, హంసునకున్=సూర్యుఁడునుగలవానికి, భిక్షా= బిచ్చమందు, సరిరంసునకున్ = క్రీడించునిచ్ఛతోఁ గూడుకొన్నవానికి - భిక్షాటనమూర్తి కనుట, వీక్షా = చూపుచేత, సఫలిత = నెఱవేర్పఁబడిన, మనోజ = మన్మథునియొక్క, విజిఘాంసునకున్ = చంప నిచ్ఛగలవానికి - మూఁడవకంట మన్మథు నేర్చినవాని కనుట.

క. పశ్యత్ఫాలున కతిదృ
గ్దృశ్యద్రష్ట్రాదిభేదధీజాలునకున్
వశ్యావిద్యునకు శమా
వశ్యాసాధ్యునకు నిత్యవైశద్యునకున్. 46

పశ్యత్=చూచుచున్న, ఫాలునకున్=నుదురుకలవానికనుట - నుదుటఁ గన్నుగలవాని కనుట. అతిదృక్ = చూడనతిక్రమించినవాఁడు, దృశ్య = చూడఁదగినవాఁడు, ద్రష్ట=చూచువాఁడును, ఆది = ఇవి మొదలుగాఁగల, భేద=భిన్నమొందిన, ధీ=బుద్ధులయొక్కయు, జాలునకున్ = సమూహము

గలవానికి, ధీమంతులును దమశమబుద్ధిబలంబునఁ దన్నుఁ జూడరానివాఁడనియు, నిట్లు భిన్నభావంబుల నిరూపణము చేయుదు రని భావము. వశ్య= లోకువ చేసికొనఁదగినది, అవిద్యునకున్ = మాయగలవానికి-మాయ దానందఱ మోహింపఁ జేసినను నీశ్వరుఁ డట్టిమాయకుఁ దా మోహ మడరించునని భావము. శమ = ఓర్పుచేత - ఇది దమాదుల కుపలక్షణము. అవశ్య = ముఖ్యముగ, అసాధ్యునకున్ = పొందఁదగినవానికి - శమదమాదిగుణములు గలవారికే లభ్యుం డనిభావము. నిత్య = నిత్యమైన, వైశద్యునకున్ = నిర్మలత్వము గలవానికి-నిష్కళంకుఁ డనుట.

క. దేవాసురనరతిర్యక్
స్థావరబహుజంతుపూర్ణసంఖ్యాతిగరా
జీవభవాండఫలావి
ర్భావాకరవపురుదుంబరక్ష్మాజునకున్. 47

దేవ=వేలుపులు, అసుర = రక్కసులు, నర=మానుసులు, తిర్యక్=పసిపులుంగులు లోనగునవి, స్థావర=నిలువరములు ననెడు, బహు = పెక్కులైన, జంతు=మేతాల్పులచేత, పూర్ణ = నిండిన, సంఖ్యాతిగ = ఎన్నికకుమీఱిన, రాజీవభవాండ=తమ్మిచూలిగ్రుడ్డుల నెడి, ఫల=మఱ్ఱిపండ్లయొక్క, ఆవిర్భావ= పుట్టుకకు, ఆకర=ఇరవయిన, వపుః=మేన నెడి, ఉదుంబరక్ష్మాజునకున్ = మఱ్ఱిమ్రానుగలవాని అనఁగా నసంఖ్యాతచరాచర జంతుసంఘాతసంయుత బ్రహ్మాండభాండసహస్రంబులు వటఫలంబులు వటకుటంబునంబోలెఁ దనగాత్రంబున నతిమాత్రంబుగ నుప్పతిల నొప్పువాఁడని భావము.

క. దీపితరాగశివాత
స్వీపుండ్రేక్షునకు నాకుపీటిపురాంక

శ్రీ పెదవేంకటనృపధీ
రూపాంబకలక్షునకు విరూపాక్షునకున్. 48

దీపిత=ప్రజ్వలితమైన, రాగ=అనురాగముగల-అనఁగాఁ గాఢమోహాద్రిక్తు రాలై నదనుట. శివా=పార్వతీదేవియనెడు, తన్వీ=కాంతకు, పుంస్త్రీకునకున్=మన్మథుఁడైనవానికి, (అకువీటిపురము), అంక=చిహ్నముగాఁగల, శ్రీ=సంపద్విశిష్టుఁడగు, పెదవేంకటనృప = పెదవేంకటాద్రిరాజుయొక్క, ధీరూప = బుద్ధిస్వరూపమయిన, అంబక=నేత్రములకు, లక్షునకున్=విషయమైనవానికి-అనఁగాఁ బెదవేంకటాద్రి వాలాయము నీశ్వరునిఁ దనహృదయమున ధ్యానించుచుండు నని భావము. విరూపాక్షునకున్ = ఇట్టివిరూపాక్షస్వామికి - మీఁదటి కన్వయము.

వ. సభక్తిక సమర్పితంబుగా నాయొనర్పంబూనిన రాఘవపాండవీయంబునకుఁ గథాప్రారంభం బెట్టి దనిన.

సభక్తిక=భక్తితోఁగూడుకొన్నట్టు, సమర్పితంబు గాన్=ఒసఁగఁబడ్డదిగా, నా = నాయొక్క, ఒనర్పన్ = రచియించుటకు, పూనిన = కడంగిన, రాఘవపాండవీయంబునకున్ = రాఘవపాండవీయ మనుగ్రంథమునకు, కథాప్రారంభము=కథారంభము, ఎట్టి దనినన్ = ఎటువంటి దనఁగా.

ప్రథమాశ్వాసము

కథాప్రారంభము

ఆ. వెలయు నఖిలభువనములఁ లోనవారణ
నగరిపురమతల్లి నాఁ దనర్చి
రాజ్యలక్ష్మి మిగులఁ బ్రబల నయోధ్య నాఁ
రాజవినుతి గనిన రాజధాని. 1

రామాయణార్థము. అఖిలభువనములలోన్ = సకలజగత్తులలోపల్ 'విష్టపం భువనం జగత్', అని యమరము. అవారణ=అనర్గళమైన, నగరిపు= ఇంద్రునియొక్క, రమ = సంపదకు - అవారణపదము రమకు విశేషణము. తల్లి=పోషించునది, నాన్ = అనఁగా-ఉ. 'శ్రీయానగౌరి నాఁ బరఁగు చెల్వ' యని సోమయాజిప్రయోగము. తనర్చి = ప్రకాశించినదై - రాజ్యలక్ష్మి మిగులఁ బ్రబలఁగా, ఇది యత్యుక్తి. ఇందుకు లక్షణము చంద్రాలోకమందు, "అత్యుక్తిరద్భుతాతథ్యశౌర్యౌదార్యాదివర్ణనం, త్వయి దాతరి రాజేంద్ర యాచకాః కల్పశాఖినః" అని. 'భువనములలోనవారణ' అనుదిక్కున సంధికి ఆంధ్రభాషాభూషణమందు. క. 'మానుగ విభక్తులందుం, బూనిన నురులులకు నచ్చు వోయినఁబోవు' నను లక్షణమువలన నుకారము లోపము. రమ తల్లి యనుదిక్కున, గీ. 'క్షమనకారాంతరూప ప్రకాశితంబు, లైన పుంలింగములు దక్క నన్నిటికిని, బరఁగ సంబంధషష్ఠిపైఁ బ్రథమయగుచు, దంతికన్నులు రమ పల్కు తరుపుకొమ్మ.' అను లక్షణమువలన షష్ఠ్యర్థమందుఁ బ్రథమాంతరూపము. అయోధ్య నాన్=అయోధ్య యనెడి పేరుగలదై, రాజవినుతి గనిన రాజ

ధాని, వెలయుక్ = సర్వోత్కృష్టమై వర్తించుచు. క. 'కృతిముఖమున దైవనమ, స్కృతి యొండె నభీష్టవస్తుకీర్తన మొండెక్, వితతాశీఃపద మొండెను, బ్రతిపాదింపంగ వలయు భద్రాపేక్షన్,' అను న్యాయమున వస్తు నిర్దేశ రూపమంగళము. క. 'శుభసుఖరుక్షయధనకన,క భయైశ్వర్యములఁ జేయుఁ గవులకుఁ గావ్య, ప్రభులకుఁ గృతులకు మొదల, న్మభజసనయరతగణాళిమన్నియ రేచా.' అని భీమునిఛందమందుఁ జెప్పియున్నది గనుక నాదియందు నగణ ప్రయోగము వెలయు ననునది శుభపదము నకార మమృతబీజమును.

భారతార్థము. అఖిలభువనములలోనక్, వారణనగరి = హస్తిపురము, పురమతల్లి=పురశ్రేష్ఠమైనది, నాక్ =అనఁగా, ని. "మతల్లికామచర్చికా ప్రకాండముద్ఘతల్లజౌ ప్రశస్తవాచకాన్యమూని" అని అ. అవారణనగరిపురిమతల్లి యనుదిక్కున, క. 'పొసఁగం బల్కెడు నెడఁ బొ, ల్పెసఁగిన ప్రథమాంతముల పయిం గదిసి కడుం, బసనారుకచటతపలను, గసడదవల్ ద్రోచివచ్చుఁ గవిజనమిత్రా' అని యాంధ్రభాషాభూషణమందును, క. 'ప్రథమాంతవిభక్తులపైఁ, గథితము లగుకచటతపలు గసడదవ లగుం, బృథివి నని గజడదబ లగుఁ, బ్రథమపు సున్నలుగణాంతపదమునమీఁద' నని యనంతునిఛందమందును జెప్పిన లక్షణమువలన, పకారమునకు వకారము రావలసినందుకుఁ దాతంభట్టుగారు కవిలోకచింతామణియందు. క. 'భిన్నపద ప్రథమల పైఁ, నున్న పకారంబు వత్వ మొందును వళులక్, మున్ని జరూపముప్రాసము, నన్నపరూపంబు దాల్చు నాళీకాక్షా.' అని విశేషవిధులుగాఁ జెప్పిరి. శా. 'ఆహాలుంగనుదోయి యానగుమొగం బాగుబ్బ పాలిండ్ల పెం, పావేణీరుచి యాతనుంవిలసనం బోయొప్పు లేఁ జెప్పినక్, హైవారం బగుఁగాని యయ్యెడ శిరఃకంపంబుతోఁ గూడనా, హా పుట్టింపదె పుష్పధన్వనకు నయ్యబ్జాక్షి నీక్షించినన్.' అని పిల్లలమఱ్ఱి వీరన్నగారి ప్రయోగమును. ఉ. 'భూమితకీర్తిబ్రాహ్మణుఁడు పుట్టఁగఁ దోడనె పుట్టునుత్తమ, జ్ఞాని' మని యివి మొదలయిన కవిత్రయమువారి ప్రయోగము

లును వ్రాసినందువలనఁ బ్రగమాంతముమీఁది పకారమునకు వకారాదేశము ప్రాసస్థానమందు నిత్యము గావచ్చును. యతిస్థానమందుండరాదు. ఇతరత్ర యే దైనఁ జెప్పవచ్చు నన్నట్లాయెను గనుక, వారణనగరిపుర మత్ల్ని యని చెప్ప వచ్చును, కాఁగానే, సూరపరాజుగా రీమీఁదటిపద్యమందును విముఖితసమ దాటోపారిపంక్తిరథుఁ డని, రామాయణార్థమందుఁ జెప్పినారు. ప్రకృతము- తనర్చి=ప్రకాశించినదై, అయోధ్య=యుద్ధముచేయ శక్యము గానిది, యోద్ధు మశక్యా = అయోధ్యా యనునర్థమందు, "ఋహలోర్ణ్యత్" అని సూత్ర మున ణ్యత్ప్రత్యయాంతము. నిడుపు లఁడుపుఁ దెరుఁగగును. నాఁ=అనఁగా, రాజ=దిగ్దేశ రాజులచేతనైన, వినతి గనిన, రాజధాని = సింహాసనస్థలమైనది, వెలయును, క్రియ.

క. ఆపట్టణ మేలెడిపృథి
వీపాలుఁడు భ్రుకుటిమాత్ర విముఖితసమదా
టోపారిపంక్తిరథుఁ డు
ద్దీపించు నుదారనీతి ధృతరాష్ట్రుఁ డనన్. 2

రా. భ్రుకుటిమాత్రవిముఖితు లయిన సమదాటోపారులుగలవాఁడు, పంక్తిరథుఁడు=దశరథుఁడు, "పంక్తి స్స్యాద్దశమచ్ఛందో దశసంఖ్యావళీషుచ" అని విశ్వనిఘంటువు. ఉదారనీతిచేత, ధృత=ధరింపఁబడిన, రాష్ట్రుఁడు=దేశము గలవాఁడు, అనన్=అనఁగా, ఉద్దీపించును, క్రియ.

భా. భ్రుకుటిమాత్ర = బొమముడిచేతనే, "మాత్రం కార్త్స్న్యేవధారణే" అని అ. విముఖిత = పరాఙ్ముఖములుగాఁ జేయఁబడిన, సూ. తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్త అని క్తప్రత్యయాంతము. "సువర్ణదండైకసితాతపత్రిత జ్వలత్ప్రతాపావళి కీర్తిమండలః" అని నైషధము. సమదాటోప=గర్వాతిశయముతోఁగూడిన, అరి = శత్రువులయొక్క, పంక్తి = శ్రేణులయొక్క, రథుఁడు = రథములు గలవాఁడు, విముఖితపదము రథవిశేషణము, ఉదారనీతి =

ఘనమైన నీతిగలవాఁడు. "ఉదారోదాత్తమహతః" అని అ. ధృతరాష్ట్రు డుద్దీపించుచు.

చ. తెలివి నతిప్రగల్భుఁ డసదృగ్బలుఁ డాతఁడు భీష్మచాపకౌ
శలమె సహాయమై యమరశత్రుల నేపడఁపన్ వలంతి యై
నిలుకడ నేలె విశ్వధరణిం దనమిత్త్రకులంబు వైభవో
జ్జ్వలతఁ దలిర్పఁ బౌరవసుసంతతిరాజుల కెల్ల మెచ్చుగన్. ౩

రా. అసదృగ్బలుఁడు = సరిలేని బలముగలవాఁడు. "సదృక్షస్సదృశస్సదృక్" అని అ. ఆతఁడు = దశరథుఁడు, భీష్మ=భయంకరమైన, చాపకౌశలమె=వింటియందలి నేర్పే, ధనుర్విద్యయనుట, సహాయమై, అమరశత్రులన్ = అసురులను, ఏపడఁపన్ = కొంచెపఱచుటకయి, వలంతి యై=సమర్థుఁడై, తనయొక్క, మిత్త్రకులంబు = సూర్యకులము, "ద్యుమణిస్తరణిర్మిత్రః" అని అ. వైభవములయొక్క, ఉజ్జ్వలతన్=ఆధిక్యముచేత, తల్ప్రత్యయాంతము. తలిర్పన్ = ప్రకాశించునట్టుగా, పౌర = పట్టణమువారియొక్క, వసు=ధనములయొక్క, "వసురత్నే ధనేఽపిచ" అని అ. సంతతి=సమూహము, రాజులకెల్లన్, మెచ్చుగన్ = అరుదగునట్లుగా, విశ్వధరణిన్ = సమస్తభూమిని, "విశ్వం కృత్స్నమశేష" మని అ. నిలుకడన్=వంశపారంపర్యముగా, ఏలెను. రాజులయొక్కసంపదః యనుక్తసిద్ధము. ఇది కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము. "కైముత్యేనార్థసంసిద్ధిః కావ్యార్థాపత్తిరిష్యతే" అని.

భా. తెలివిన్ = బుద్ధిచేత, అతిప్రగల్భుఁడు, అసదృగ్బలుఁడు=దృష్టిబలసహితుఁడు కానివాఁడు, ధృతరాష్ట్రుఁడు, భీష్మునియొక్క చాపకౌశలమే, సహాయమై యమరఁగా శత్రులను, ఏపడఁపన్ = మట్టుపెట్టుటకు, వలంతి యై, మిత్త్రకులంబు = బంధువులయొక్కకులము, తలిర్పన్, పౌరవ=పూరుని సంబంధమైన, సుసంతతి=సత్కులమందుఁగల, 'సంతతిర్గోత్రజననకులాని' అని అ. రాజులకెల్లన్ = యయాతిభరతుఁడు మొదలయిన రాజులకందఱికిని, మెచ్చుగన్, ఏలెను, క్రియ.

క. సుబలతనయగుణమహిమఁ
ప్రబలి తనకుదారధర్మపాలనలీలన్
సొబగొంది వన్నె దేఁగా
విబుధస్తుతుఁ డజ్ఞ్వభుండు వెలసెన్ ధరణిన్. 4

రా. సుబలత=బలిమి, బహువ్రీహి మీఁదితల్ప్రత్యయాంతము, నయగుణమహిమచేతఁ బ్రబలి యుదారధర్మపాలనలీల చేత సొబగొందితనకు వన్నె దేఁగా, ఈయర్థమున సుబలత యనునది కర్తృపదము. విబుధ=దేవతల చేత, స్తుతుఁడు, అజ్ఞ్వభుండు = దశరథుండు, వెలసెను. అర్థాంతరము. సుబలతన్ = బలిమి చేతను, అయగుణ = భాగ్యలక్షణములయొక్క, 'అయశ్శుభావహోవిధిః' అని అ. 'గుణః ప్రధానేశబ్దాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే' అని వి. మహిమ చేతఁ బ్రబలి, ఉదారధర్మపాలన = దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహాది ధర్మముల యొక్క సంరక్షణము, 'ణ్యాసశ్రంథోయుచ్చ'నియు చప్రత్యయాంతము గనుకఁ బాలనాశబ్దము స్త్రీలింగము. ఉ. "పాండవసైన్యసంఘు పరిపాలన సేయు, నితండయంచుఁ, గృష్ణుండభిషేకసంపదుపశోభితుఁ జేయఁగ"నని సోమయాజియు స్త్రీలింగముగాఁ బ్రయోగించినాఁడు. ఇటువంటి శబ్దములు ల్యుట్ప్రత్యయాంతము లైనపుడు నపుంసకలింగములు నగుచు గనుక రెండు లింగములును గలవనిముందును దెలిసికొనునది, వన్నె దేఁగా, ఈ యర్థమున ధర్మపాలన యనునది కర్తృపదము, వెలసెను.

భా. సుబలతనయ = గాంధారి, గుణ = సౌశీల్యాదిగుణములయొక్క, మహిమన్=మహిమచేత, క. 'వినుతద్వితీయ సప్తమికిని, మఱిమూఁడవవిభక్తికిని నిడఁగానౌ, విన నింపుపుట్టుపట్టున, ననువెలిఁగి ప్రబంధములఁ బయోంబుధి శయనా.' అని కవిలోకచింతామణియందు, ప్రబలి తనకున్, దారధర్మ= స్మృత్యుక్తమైన భార్యాధర్మముయొక్క, పతివ్రతాచారముయొక్క యనుట, "ఆర్తార్తేముదితేహృష్టా ప్రోషితేమలినాకృశా, మృతేమ్రియేతయానారీసాస్త్రీ

జ్ఞేయాపతివ్రతా" అనిస్మృతి "ధర్మః పుణ్యేయమేన్యాయే స్వభావాచారయోః క్రతౌ" అని అ. పాలనలీలచేత, "ప్రదిత్సతస్స్వంపితురంధమాత్మనో నిశమ్యభర్తారమగూఢసమ్మదా, అరుంధతీకీర్తిమసౌ నిరుంధతీ బబంధపట్టేన దృశౌపతివ్రతా" అని బాలభారతమందును జెప్పియున్నది గనుక, సొబగొంది= ఒప్పినదై, వన్నెదేఁగా "అనుకూలాం విమలాంగీం కుశలాం కులజాం సుశీల సంపన్నామ్, పఞ్చలకారాంభార్యాం పురుషఃపుణ్యాధికోలభతే" అనిచెప్పుదురు. విబుధస్తుతుఁడు=పెద్దలచేత స్తోత్రముచేయఁబడినవాఁడు, "విబుధః పండితేదేవే" అని వి. ఆవ్విభుండు = ఆ ధృతరాష్ట్రుఁడు, వెలసెను.

క. అని నీడు లేనికడిమిం
దనరారు నతిప్రతాపితదనుజుఁ డతఁ డు
ర్విని గలనృపతుల నందఱఁ
దనకరిగాఁపులుగఁ జేసె దర్పస్ఫురణన్. 5

రా. అనిన్=యుద్ధమందు, ఈడులేని, కడిమిన్=శౌర్యముచేత, తనరారునట్టి, అతిప్రతాపితదనుజుఁడు = మిక్కిలి తపింపఁజేయఁబడిన దనుజులుగలవాఁడు, "సకిలసంయుగమూర్ధ్నిసహాయతాం మఘవతఃప్రతిపద్యమహారథః, స్వభుజవీర్య మవాప యదుచ్ఛ్రితం సురవధూరవధూతభయాశ్శరైః" అని కాళిదాసు చెప్పినాఁడు గనుక, అతఁడు = దశరథుఁడు, నృపతులనందఱ నరిగాఁపులుగఁ జేసెను.

భా. అతిప్రతాప్=అధికప్రతాపముగల, తదనుజుఁడు=అధృతరాష్ట్రుని తమ్ముఁడైనపాండురాజు, కర్మధారయము, తనరారును, అతఁడు = ఆపాండురాజు, నృపతుల నరిగాఁపులుగఁ జేసె నని యన్వయము.

క. తానన్న మాట యింద్రున
కైన నలంఘ్యమయి పేర్చు నట్లుగ నెంతేఁ

బూనిక చెల్లింపుచు జగ
తీనుతవిక్రముఁ డొనర్చె దిగ్విజయంబున్. 6

రా. తాను అన్నమాట = తానాడినమాట.

భా. తాను, అన్నమాట = జ్యేష్ఠుఁడైన ధృతరాష్ట్రునివాక్యము, కడమయేకార్థము సులభము.

సీ. ధృతిఁ గుంతిమద్రభూపతుల నెయ్యపుఁగన్య
కలననవాలుఁదూపుల జయించె
యలరారునతనుజయశ్రీల వరియించి
యవనసౌరాష్ట్రభూధవుల గెలిచె
ద్రవిడకళింగసాల్వవిదర్భవసుధాధి
పతుల నోడించి కప్పములు గొనియెఁ
జోళనేపాళపాంచాలకేరళమత్స్య
వత్సభూపతులగర్వం బడంచె
తే. శకయుగంధరఘూర్జరాశ్మంతసింధు
లాటభూపాలముఖ్యుల నోటువఱిచె
జగతిఁ గోసల కేక యమగధులతన
యల వరించినయాజ్ఞలో మెలఁగఁజేసె. 7

రా. ధృతిన్ = ధైర్యముచేత, కుంతిమద్రదేశాధీశ్వరులను, నెయ్యపుఁ గన్య కలనన = ఇంపైనక్రొత్త జగడమునసే యనుట, ఈదిక్కునఁ గొందఱు కావ్యాలంకారచూడామణియందు, గీ. "విశ్రుతులు హేమచంద్రత్రివిక్రమాదు, లొనరఁ జూపిరి ప్రాకృతంబునకుఁ ద్రోవ, నంధ్రభాషయుఁ బ్రాకృతాన్వయమె కాన, పలయుఁ దల్లక్షణంబులు వరుసఁ దెలియ. క. పదలకసిద్ధాక్షరములు, పొదిపినవర్ణములు దూఱిపోఁబలుకఁగన, ర్థదమై ప్రాకృతసిభ మగు,

నవితద్భవపదమునాఁగ నభిమతమయ్యె' నని చెప్పినలక్షణమువలన, కన్యకా శబ్దముప్రాకృతమున, 'మనయాహ్ = అధోవర్తమానానాం మకార నకారయకారాణాంలోపస్స్యా' త్తని కియ్యవడికి లోపమువచ్చి, 'శేషాదేశస్యార్హో చో ఘోః = అవశిష్టస్యాచః పరస్యసంయుక్తా దేశస్యాహారస్యహాలోద్విత్వంభవతి' అని నకారద్విత్వమువచ్చి యంత్యకకారము లుప్తమై యుపర్యకారమునకు యకారశ్రవణమురాఁగా, కన్నయా అనియుండును. ప్రాకృతాపభ్రంశ రూపమై తద్భవ మయ్యెనేనిఁ, దెనుఁగునఁ గన్నియ యనవలెను. కన్యా శబ్దమే తద్భవమయ్యెనేనిఁ గన్నెయని యుండును గనుక బహువచనమందుఁ గన్నియలు కన్నెలనవలెఁగాక భారతార్థమందుః గన్నెకలనని కన్యకాశబ్దము మీఁద నంత్యకకారము యకారముగాకయే మధ్యైత్వమువచ్చి తెనుఁగై యుండదు. ఎట్లువిచారించినను, రెండర్థములకు సరిపోదనిసందేహింతురు. గ్రంథకర్త కన్నెలకలనన యని యేత్వము నిలుపఁజెప్పలేదు. అది లేఖక దోషము. తే. 'పుడమి స్త్రీలింగశబ్దంబు కడకకార, మునకు వచ్చుయకారంబు గనఁగఁగొన్ని, యెడల నెత్వంబునగుఁ గియ్యవడియు నగును, జడ్డయగుచోట నైశాటచక్రశమన.' తే 'వధునికకుఁ జెల్లు వదినియ వదినె యనఁగ, వర్తికకుఁ జెల్లు వన్నియవన్నెవన్య, యనఁగ నీరీతి మౌక్తికంబునకుఁజెల్లు, ముత్తియము దొడ్డముత్తెము ముత్య మనఁగ.' ముక్తయే మౌక్తికము. అని కవిలోక చింతామణియందుఁ జెప్పినలక్షణములనఁ గన్యకాశబ్దముమీఁదఁ దెనుఁగునఁ గన్య యని కియ్యవడియుండనేచెప్పినారు. కాఁగా భారతార్థమందు కన్యలని చెప్ప వచ్చును. తత్సమపదము. ప్రకృతము. వాలుఁదూపులన్ = తీక్ష్ణబాణముల చేత, జయించి, అతను = విస్తారములయిన, జయశ్రీలనువరియించెను, కోసల కేకయమగధులయొక్క, తనయలన్ =కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రలను, వరించి నయాజ్ఞలో మెలఁగఁజేసెను. తనయల వరించి, కోసలకేకయమగధులను నయాజ్ఞలో మెలఁగఁ జేసె ననియుఁ జెప్పవచ్చును.

భా. ధృతిన్ = సంతోషముచేత, "ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు" అని వి. కుంతిమద్రభూపతులయొక్క, నెయ్యపుఁగన్యకలన్ = కుంతీమాద్రులను, ననవాలుఁదూపులన్ = పుష్పబాణముల చేత, జయించి, అలరారు = ఒప్పుచున్న, అతను=మన్మథునికి, జయశ్రీలన్ = జయశ్రీలైన వారిని - కన్యకలకువిశేషణము. వరియించెన్=వివాహమాయెను - కడమసమానార్థము. కోసలకేకయమగధులన్ = ఆదేశములరాజులను, 'తద్రాజస్యబహుషు తేష్వైవాస్త్రియాం' మని అజ్ప్రత్యయలోపము. తనయొక్క, అలవరించిన=నియమించిన, క. 'అచ్చుఁ బెరయచ్చులపై, యచ్చు యకారంబుదాల్చు నబలా యీవే, యిచ్చయపూర్వము నావిని, యచ్చెరువై యుండెనా నుదాహరణంబు' లని యాంధ్రభాషాభూషణము. ఆజ్ఞలో మెలఁగఁజేసెను.

సీ. కొందఱు తనవార్త కొనసాఁకినంతన
        కొందఱు వృత్తాంత గుఱుతకతనఁ
    గొందఱు భేరినిర్ఘోషంబు లాలించి
        కొందఱు బలరజోబృంద మరసి
    కొందఱు నాసీరకోలాహలంబునఁ
        గొందఱు మణికేతుకోటివీక్షఁ
    గొందఱు కోదండగుణటంకృతులు విని
        కొందఱు హుంక్రియాకులతఁ జెంది
తే. కొంద ఱొకటి రెండేటులకొలఁది గలిగి
    వివిధదిగ్దేశనృపతులు విరిగి పాఱ
    నవనియందును యుద్ధవిహారమునకు
    మాఱులేకయ విహరించె మనుజవిభుఁడు. 8

టా. భా. రెంటికిని సమానము. భేరినిర్ఘోషమనెడు దిక్కునఁ దెనుఁగుషష్ఠి.

మ. తలఁపం జొప్పడి యొప్పెనప్పుడు తదుద్యజ్జైత్రయాత్రాసము
త్కలికారింఖదసంఖ్యసంఖ్యజయవత్కంఖాణరింఖావిశృం
ఖలసంఘాతధరాపరాగపటలాక్రాంతంబు మిన్నే యన
ర్గళభేరీరవనిర్దళద్గగనరేఖాలేపపంకాకృతిన్. 9

రా. భా. రెండర్థములకు సమానము. తత్=ఆరాజుయొక్క, ఉద్యత్=ప్రకాశించుచున్న-జైత్రయాత్రయందు, సముత్కలికా=అధికోత్కంఠచేత, "ఉత్కంఠోత్కలికే సమే" అని అ. రింఖత్=సంచరించుచున్నవై-అసంఖ్యములైన, సంఖ్య = యుద్ధములయందు, "మృధమాస్కందనం సంఖ్య" మని అ. జయవత్=జయములుగలవియునైన, కంఖాణ=అశ్వవిశేషములయొక్క, రింఖా=గొరిసెలచేత-విశృంఖలమౌనట్టుగా, సంఘాత=త్రొక్కఁబడిన, ధరా=భూమియందుఁగల, పరాగ = ధూళియొక్క - పటలముచేత, ఆక్రాంతంబు = ఆక్రమింపఁబడినదైన, మిన్నేఱు=ఆకాశగంగ-కర్తృపదము. అనర్గళములైన భేరీరవములచేత, నిర్దళత్=పగులుచున్న, గగన = ఆకాశముయొక్క, రేఖా=చీఁటికలకు ఆలేపార్థమైన, పంక=బురదయొక్క, ఆకృతిన్=సామాన్యముచేత, తలఁపన్=ఊహించుటకు, చొప్పడి=యుక్తమై-ఒప్పెను. "సంబంధాతిశయోక్తి స్స్యా దయోగేయోగకల్పనమ్, సౌధాగ్రాణిపురస్యాస్య స్పృశంతి విధుమండల"మని సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము.

చ. తురగఖురాహతిక్షితిజధూళిచయస్థగితాంబరంబుతో
నొరయుచుఁ దచ్చమూగజ సముత్కర మప్పుడు చూడ
నొప్పెదిక్కరివరయూథమత్సరవిగాఢతఁ జేసి సమస్తమైన యి
ద్ధర దనపైకి నెత్తుకొని తాల్చెడినో యనుచుండఁ జూపఱుల్.

రా. భా. రెంటికి సమము. సులభము.

మ. జవవద్ఘోటకపాటితక్షితిరజస్సంక్రాంతిచే నింకుసిం
ధువులం గ్రమ్మఱ నుర్వికిన్ దివికిఁ దోడ్తో నించెఁ దన్నాగ

ముల్, నవనిర్యన్మదనిర్ఝరౌఘమున శుండాశీకరోర్ధ్వప్రవర్ష
విధిం దానను జేసి సింధురములన్ బ్రఖ్యాతిగాంచెం గరుల్. 11

రా. భా. రెంటికి సమము. ఇంకు = ఇంకెడు, సింధువులన్ = సముద్రములను - ఆకాశగంగను, "దేశేనదవిశేషేఽబ్ధౌ సింధుర్నా సరితి స్త్రియామ్" అని అ. సేనాధూళి సర్వత్ర వ్యాపించి యాకాశగంగను సముద్రములను నింకించెనని యతిశయోక్తి. తన్నాగముల్ = ఆ సేనాగజములు, నవనిర్యన్మదనిర్ఝరౌఘముల చేతను, "ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః" అని అ. "ఓఘో బృందేఽంభసాం రయే" అని అ. శుండా = తొండములయొక్క, "శుండాతు బంహాస్తిన్యాం మదిరాకరిహస్తయోః" అని వి. శీకర = జలకణములయొక్క, ఊర్ధ్వప్రవర్షవిధిన్ = పొడవుగాఁ జల్లుటచేతను, ఉర్వికిన్ = భూమికిని, దివికిన్ = ఆకాశమునకును - క్రమాలంకారము. క. 'ద్యోశబ్దమునకు దివియును, భూశబ్దంబునకు భువియుఁ బూనఁగవలయున్, నౌశబ్దము నావయగునో, రైశబ్దము రాజపదము రాజనఁజెల్లు' నని తాతంభట్టు. క్రమ్మరన్ = తిరుగ - నించెను. క. 'స్థావర తిర్యక్ప్రభృతుల, కేవెరవునఁ గ్రియలుదలఁప నేకవచనముల్, దేవమనుష్యాది క్రియ, భావింపఁగ నేకవచన బహువచనం బౌ' నని కేతన. దానను జేసి = ఆటుకనుకనే, సింధురములు. 'సింధూన్ రాంతి దదతీతి సింధురాః' రా దానే యనుధాతువు. ఈ యర్థముగల సింధురము లనెడి ప్రఖ్యాతిని గరులు గాంచెను. నిరుక్త్యలంకారము. "నిరుక్తిర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వప్రకల్పనమ్, ఈదృక్షై శ్చరితై ర్జానే సత్యం దోషాకరో భవాన్" అని చం.

సీ. గంభీరవేదిలక్షణలక్షితంబు లై
తనరారుభద్రదంతావళములు
నారట్టసింధుగాంధారాదిభవము లై
కొఱలు శ్రీవృక్షకీఘోటకములు

పదునాల్గుజాతులం ద్రిదశకాంతల మీఱు
పద్మినీజాతిసౌభాగ్యవతులు
కడు నద్భుతములైన కనకరత్నాంశుక
చందనాదిసువస్తుసంపదలును
తే. నఖిలదిగ్దేశభూపసమర్చితంబు
లగుచు నరణంబుగతిఁ దోన యరుగు దేఱఁ
దనువరించు జయశ్రీలఁ గొనుచు నతఁడు
పురికిఁ జనుసొంపువాగగోచరతఁ బరఁగె. 12

రా. భా. రెండర్థములకు సమము. గంభీరవేది లనెడు గజవిశేషముల యొక్క లక్షణముల చేత, లక్షితంబులై = కనుపట్టినవై, "త్వగ్భేదాచ్ఛోణిత స్రావా న్మాంసస్యదళనాదపి, ఆత్మానం యోనజానాతి తస్యగంభీరవేదితా" యని మృగచర్మీయమందును, "చిరకాలేనయోవేత్తి శిక్షాంపరిచితామపి, గంభీరవేదిర్విజ్ఞేయ స్సగజోగజవేదిభిః" అని రాజపుత్త్రీయమునందునుఁ జెప్పఁబడి యున్నది. తనరారు = ఒప్పుచున్న, భద్రదంతావళములు = పట్టపు టేనుఁగులును, ఆరట్టసింధుగాంధారాదిభవములై, కొఱలు = చెలఁగుచున్న, ఈదేశములయశ్వము లుత్తమములు గనుక, శ్రీవృక్షకీఘోటకములు, "వక్షో భవావర్తచతుష్టయంచకంఠేభవేద్యస్యచరోచమానః, శ్రీవృక్షకీనామహయస్స భర్తుః పుత్త్రప్రపౌత్త్రాభివృద్ధయేస్యా" త్తని హయలీలావతి. "శ్రీవృక్షకీ వక్షసి చేద్రోమావర్తో ముఖేపి చ" అని వైజయంతీనిఘంటువు. పదునాల్గు జాతులన్ = బ్రహ్మ, క్షత్త్రియ, వైశ్య, శూద్ర, వ్యావహారిక, గోరక్షక, శిల్పక, పాచాహణ, కుంభకార, తంతువాయ, క్షౌరక, రసిక, వస్త్రచ్ఛేదక, చర్మకర, తిలఘాత, లుబ్ధక, చండాల మాతంగ లనెడు పదునెనిమిది జాతు లందు బ్రాహ్మణజాతియు నరబాహ్యులైన లుబ్ధకచండాలమాతంగజాతులును వినా కడమ పదునాలుగుజాతులయందును, త్రిదివకాంతలమీఱుచున్న

పద్మినీజాతి సౌభాగ్యవతులును, పద్మినీజాతిలక్షణము రతిరహస్యమందు, "కమల ముకుళమృద్వీ ఫుల్ల రాజీవగంధీ సురతపయపి యస్యాస్సౌరభందివ్యమంగే, చకిత మృగదృగాభేప్రాంతర క్తేచ నేత్రే స్తనయుగళ మనర్ఘ్య శ్రీఫల శ్రీవిడంబి, తిలకుసుమ సమానాం విభ్రతీనాసి కాంచ ద్విజగురుసురపూజా శ్రద్ధధానాస దైవ, కువలయదళకాంతిః కాపిచాంపేయకాంతి ర్వికచకమలకోశాకార కామారపత్రా, వ్రజతిమృదుసలీలం రాజహంసీవతన్వీ త్రివళిలలితమధ్యా హంసవాణీసువేషా, మృదుశుచిలఘు భుఙ్క్తేమానినీ గాఢలజ్జా, ధవళకుసుమ వాసోవల్లభాపద్మినీస్స్యా" త్తని చెప్పియున్నది. చంపనాదిసువస్తుసంపదలును, అరణంబుగలిగె = హారణమునిచ్చినట్లు, తోన = వెంటనే-కడమ సులభము.

క. తనపాండుసమాఖ్య జగం
బున వెలయఁగ నిట్లు సకలభూనాథుల నా
త్మనిదేశవర్తనులుగా
నొనరించె నితాంతవైభవోజ్జ్వలుఁ డగుచున్. 13

రా. ఈపద్యమునకుఁ గర్తృపదము నరనాథుఁడని ముందఱిపద్యములో నున్నది, పాండు = శుభ్రమైన, "హరిణః పాండురః పాండుః" అని అ. సమాఖ్య = కీర్తి "యశఃకీర్తిస్సమాఖ్యాచ" అని అ. కడమ సులభము.

భా. తనయొక్క, పాండుసమాఖ్య = పాండురా జనుపేరు, "ఆఖ్యాహ్వే అభిధానం చ" అని అ. కడమ సులభము. సం. ఉపసర్గము.

వ. ఇట్లు యథేష్టభోగంబులఁ బ్రవర్తిల్లుచు నొకనాఁడు తన
మనంబున. 14

చ. శ్రమ ముడుగుం దనూజడిమ జాఱుఁ జలాచలలక్ష్యభేదన
క్రమము లెఱుంగవచ్చు మఱిఁ గానఁబడుం బరజాతిభీతి
కోపముల విచేష్టితంబు లివి భావమునం దలపోయ నన్ని

చందములఁ బ్రియంబె యంచు నరనాథుఁడు వేఁటకు సుద్య
తాత్ముఁడై. 15

రెంటికిని నేకార్థము-వేఁట ప్రశస్త మని, "పరిచయం చలలక్ష్యనిపాతనే భయరుషోశ్చతదింగితబోధనం, శ్రమజయాత్ప్రగుణాంచకరోత్యసౌ తనుమతో నుమతస్సచివైర్యయా" అని కాళిదాసువలెనే చెప్పినాఁడు. నైషధమందును- "మృగయాఘూయవ భూభృతాం ఘ్నతామ్" అని చెప్పియున్నది గనుక అన్నిచందములఁ బ్రియంబె యంచు చెప్పెను. నరనాథుఁ డనెడి దిక్కున డాపలిసున్నకు నకారము ద్రుతిగాఁ జెప్పినందుకు లక్షణము కవిలోకచింతామణియందు. తే. 'టపతవర్గాక్షరములకు డాపలించి. యొకర నూఁదిన బిందువు లుండెనేని, పరుసణనమలునభు లగువానికెల్ల, నవని గొందఱు సుకవులయను మతమున. చ. కినుకఁ జళుక్యవంశనృపకేసరిప్రేసినచోఁ గృపాణఖం, డనమునఁ గల్గుబో సురగణత్వము తత్పదపారిజాతమం, దనమునఁ గల్గుఁబో మనుజనాథ తతద్భటదర్శనావలం, బనమునఁ గల్గుఁబో గహనమధ్య నివాసము శత్రుకోటి కిన్.' అని కావ్యాలంకారచూడామణి.

క. అతివినయాన్వితకుంతియు
ధృతి మహిమాత్రిగుణను నగుచు నన్ప్రీతితరం
గితమతులై తనుఁ గొలువఁగఁ
జతురమృగయు లేఁగుపేరఁ జనియెం బనికిన్. 16

రా. అతివినయాన్వితులైన, కుంతియుక్ = ఈఁటెలుగలవారు గలవాఁడు, "ప్రాసస్తుకుంతః" అని అ. "కుంతా ఏషాం సంతీతి కుంతినః" అనెడు మతు బంతశబ్దముమీఁద బహువ్రీహి. ఈదిక్కునఁ గప్రత్యయరహితముగాఁ జెప్పి నందుకు భారవిప్రయోగము. "పృథుకదంబకదంబకరాజితం ప్రథితమాలతమాల వనాకులం, లఘుతుషారతుషారజలచ్యుతం ధృతసదానసదానసదంతినమ్" అని

ధృతిమహిమకు, అద్రియుక్ = పర్వతమైనవాఁడు. అర్థాంతరము. ధృతిమక్ = ధైర్యలక్ష్మిచేత, హిమాద్రియుక్ = హిమవత్పర్వతమువంటివాఁడును అగుచు, కొలువఁగక్ = కొలిచెడు నిమిత్తమై, మృగయులు, ఏఁగుదేరక్ = రాఁగా, చనియెను.

భా. అతివినయాన్విత = అత్యంతవినయముతోఁ గూడిన, కుంతియు, ధృతి = ధైర్యమునకు, మహి = స్థానమైన - మాద్రియును, క. 'వనితా యనుచో వనితయు, జననీ యని పలుకుచోట జననియును వధూ, యనుచో వధువును దెనుఁగునఁ, జను నాయీయాలు దుదలఁ జనుపలుకులకు' నని కుంతియు మాద్రియు నన్నందుకుఁ గావ్యాలంకారచూడామణియందు లక్షణము. నగుచుక్ = నవ్వుచును, అతిప్రీతి = అత్యంతసంతోషరసముచేత, తరంగిత = పరంపరలుగలదైన, తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్ అని యితచ్ప్రత్యయాంతము. మతులై = బుద్ధిగలవారై, తనుఁగొలువఁగ, చతుర = సమర్థులైన, మృగయులు = వేఁటకాండ్రును, "మృగయుర్లుబ్ధక శ్చస" అని అ. ఏఁగుదేరఁగా, వనికిక్ = వనమునకు, చనియెను.

వ. ఇట్లు సని చని వివిధమృగంబుల వేఁటాడుచుం దిరిగితిరిగి. 17

రా. భా. రెంటికి సరి. సులభము.

క. నెలకొనియె వేఁటతమిన
బ్బలియుఁడు శిశిరనగరుచిరపరిసరమహిమం
గలతమసతీరసికతా
విలసనములు డెందమునకు వింపొనరింపన్. 18

రా. అబ్బలియుఁడు=దశరథుఁడు, శిశిరనగ=శీతలవృక్షములచేత, "శైల వృక్షౌ నగావగౌ" అని అ. రుచిర = మనోహరములైన, పరిసర = ప్రాంత భూములయొక్క, "పర్యంతభూః పరిసరః" అని అ. మహిమంగల=మహిమను గలిగినట్టి, అరసున్నయున్నచో నెఱసున్న వచ్చినందుకు లక్షణము. క.

'కుఱుచలతుదవాల్గులకుం, బిరుద నెన్నెలకొన్నయట్టిబిందువు లెల్లన్, నెఱయఁగ నూఁదుచుఁదేలుచు, నోఅపై యిరుఁదెఱఁగు సెల్లుచుండుం గృతులన్." అని యాంధ్రభాషాభూషణము. తమస = తమసానదియొక్క, తెనుఁగుమష్టి, తీర = గట్టులయందుఁగల, సికతా = ఇసుకదిబ్బలయొక్క, "సికతావాలుకా యాంచ సైకతేష్వామయాంతరే" అని వి. విలసనములు=ఒప్పిదములు, ల్యావంతము, డెందమునకున్ = మనస్సునకు-దేశీయపదము, విందొనరింపన్, వేఁటతమిన్ = వేఁటతమియందు, నెలకొనియెన్ = స్థిరుఁ డయ్యెను.

భా. అబ్బలియుఁడు = పాండురాజు, శిశిరనగ = హిమవత్పర్వతము యొక్క - రుచిరమైనపరిసరమహియందు, మంగలతమ = అత్యంతశుభము లయిన, సతీ = కుంతీమాద్రులయొక్క, రసికతావిలసనములు = రసికత్వ విలాసములు - మంగళతమశబ్దము రసికశబ్దమునకు విశేషణము. డెందమునకు విందొనరింపఁగా వేఁటతమిచేత మహియందు నెలకొనియె నని యన్వయము.

ఉ. హారిమృగవ్యనవ్యవిహితాదరుఁ డాధరణీతలేశుఁ డ
ధ్వారచితశ్రమాకలితుఁ డై కడు మెచ్చెఁ సురాపగాజలా
సారసమాగమార్హతమసారససారససారసౌరభో
దీరణకారణంబు నతిధీరసమీరకిశోరవారమున్. 19

రా. హారి=హారములుగలవాఁడు, మృగవ్యనవ్యవిహితాదరుఁడు, ఆధర ణీతలేశుఁడు = దశరథుఁడు, సురాపగాజలాసార = గంగాప్రవాహమునకు, సమ = సమమును, ఆగమ = శ్రుతిస్మృతులవల్ల, అర్హా = శ్రేష్ఠమయినది, ఆగమార్హా=యాత్రాయోగ్యమయినది యనియుఁ జెప్పవచ్చును. తమసారస= తమసానదీజలమందుఁగల, కడమ సమము. ఉదకమువల్ల శైత్యము పద్మముల వల్ల సౌరభము కిశోరపదమువల్ల మాంద్యమును జెప్పుట.

భా. హారి = ఒప్పుచున్న, మృగవ్య = వేఁటయందు, "అచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యాదాఖేటోమృగయాస్త్రియా" మ్మని అ. నవ్య = నూతనముగా, విహిత=చేయఁబడిన - ఆదరముగలవాఁడు, అధరణీతలేశుఁడు = పాండురాజు, అధ్వ = మార్గమందు, ఆరచిత = చేయఁబడిన - వేఁటచేతఁ జేయఁబడిన దనుట. శ్రమ=బడలికచేత, ఆకలితుఁడై=అలసినవాఁడై, సురాపగాజలాసార= గంగాజలప్రవాహములయందు, "ధారాసంపాత ఆసారః" అని అ. సమాగమ = పరస్పరసాంగత్యమునకు, అర్హ్యాతమ=మిక్కిలియుఁదగిన, సారస=బెగ్గురులుగల, సారస = తామరలయొక్క - సమాగమార్హ్యాతమసారసపదము పద్మములకు విశేషణము. సార = ఉత్కృష్టములయిన, సౌరభ=వాసనలయొక్క, ఉదీరణ = విస్తరించుటకు, కారణంబు = హేతువైన - అతిధీరములయిన, సమీరకిశోర = మందమారుతములయొక్క, వారముల్ = సమూహమును, కడుల్, మెచ్చెను. క్రియ.

సీ. పుడమితోఁ డీరీతిఁ గడఁగి డెందము మృగ
వ్యాపారఖేలన మభిలషింపఁ
గానలోఁ దారమృగంబులకై వడిఁ
గైకొని యసమాస్త్రకర్షవలనఁ
దనుచొక్కపురాణమునిదంపతులు దమ
కంబులు దేర నెయ్యంబు మీఱ
ననిచిన తత్ప్రియతనయుం డవారిత
కారుణ్యుఁ డై పూని కలశమంబు

తే. మగ్నముగఁ జేయుచప్పుడు భుగ్నహ్రాదయుఁ
డగుచు విసిశితశరవిశేషాభిహతిని
త్రెళ్లి నేసె నాఘనులనస్థృష్టినియతి
బ్రాంగఁ గేవలసారంగబుద్ధిఁ జేసి. 20

రా. పుడమి = భూమికి, ఱేఁడు = రాజైనదశరథుఁడు, ఇటువంటివి తద్భవపదములు. సీ. 'యోధులు జోదులు యోగంబు జోగంబు, భేదంబు బిందంబు పృథివి పుడమి' యని కావ్యాలంకార చూడామణియం దుదాహరించినవి గనుక ముందరను దెలిసికొనునది. ఈరీతిన్ = ఈ పూర్వోక్త ప్రకారముగ, కడఁగి = ఉద్యోగించి, డెందము = మనస్సు, 'సీ. వెన్నున్న విన్నవావిరివంతవాగంబు డెందంబు దెప్పాడి దెల్లపాటు' ఇటువంటివెల్లను దేశ్యపదములని యాగ్రంథమందె చెప్పినాఁడు. మృగవ్య=వేఁటయందుఁగల, అపారఖేలనము = అధికవిహారమును, క. 'జంగమపదములు దక్క ధ, రం గలపదముల ద్వితీయప్రథమయు నగు రా, జంగదము లాడ్చె సతి నూ, త్నాంగదములు దాల్చె నా నుదాహరణంబు' లను నాంధ్రభాషాభూషణ మందలిలక్షణమువల్లఁ బ్రథమకు ద్వితీయార్థము. కాననీన్ = అడవియందు, తారు=సంచరించెడి, మృగంబులకై=మృగములకొఱకు, వడిఁగైకొని, అసమ= సరిలేని, అస్త్రకర్మకలనన్=బాణప్రయోగగతిచేత, తనరుచున్=ఒప్పుచున్న వాఁడై, చప్పుడు విని యని ముందరి కన్వయము. ఒక్కపురాణమునిదంపతులు= ఒక్కవృద్ధమునిస్త్రీపురుషులు. "పురాణప్రతన ప్రత్న పురాతనచిరంతనాః" అని అ. 'జాయాయాదంభావజంభావౌ వా నిపాత్యే తేపత్యౌ'అను వార్తికము వల్ల జాయాశబ్దమునకు దం జం అనునాదేశము, "దంపతి జంపతీ జాయాపతీ" యని అ. అంబులుదేరన్=నీళ్లు దెచ్చెడునిమిత్తమై, క. 'గురువులు గురులనఁ గొల్తురు, గురువులచేగురులకొఱకు గురువులవలనన్, గురులకు భక్తి దనర్చును, గురువులయందుండు సకలగుణములు నెపుడున్.' అని కావ్యాలంకారచూడామణియం దుదాహరించినవి గనుక, అంబువులు + అంబు లని రెండువిధములఁ జెప్పవచ్చును. నెయ్యంబుమీఱ, అనిచిన=అంపిన, తత్ప్రియతనయుండు = ఆ మునిపుత్త్రుఁడు, అవారితకారుణ్యుఁడై పూనికలశము, అంబుమగ్నముగఁ జేయుచప్పుడు = నీళ్లుముంచెడుధ్వనిని, భుగ్నహృదయుఁ డగుచున్=సరళము గాని మనస్సుగలవాఁడై, "అవిద్ధంకుటిలంభుగ్నం వేల్లితం వక్రమిత్యపి" అని

అ. విని, శిత=వాఁడియైన, శరవిశేష = శబ్దఘాతి యనెడు బాణవిశేషము యొక్క, అభిహతిన్ = ప్రేటుచేత, లసద్దృష్టి=మంచివివేకము, "దృష్టిర్జ్ఞానేక్షిదర్శనే" అని అ. నియతిన్=విధిచేత, "భాగ్యంస్త్రీనియతిర్విధిః" అని అ. బ్రుంగన్=కొంచెపడఁగా, సారంగబుద్ధిఁజేసి=ఏనుఁగనెడిబుద్ధి చేత, "సారంగశ్చాతకే భృంగే కురంగేచ మతంగజే" అని అ. అఘునన్=ఆమునిపుత్త్రుని, త్రెళ్లనేసెను.

భా. పుడమిఱేఁడు = పాండురాజు, ఈరీతిఁగడఁగి, ఇంక భిన్నాన్వయము, డెందము, మృగ=మృగదంపతులయొక్క, వ్యాపార=రతివ్యాపారము వంటి, ఖేలనము=క్రీడను, 'మృగీచ మృగశ్చ మృగౌ పుమాన్ స్త్రియా" ననుసూత్రమున నేకశేషము "మృగయోర్వ్యాపారః మృగవ్యాపారః" అని సమాసము అభిలషింపఁగా, తారు=తాము, 'అ. ఒత్తు నక్షరములు నొనరంగ ఋఘలుర్ణ, శషసహాలునిరూఢి జడ్డగాని, ళాను నచ్చతెనుఁగులను దీర్ఘముల మీఁద, బండిరాలు లేదు పద్మనాభ' యని వెల్లంకితులశ్రేష్ఠుఁడైన తాతంభట్టుగారు కవిలోకచింతామణియందుఁ జెప్పినారు గనుక తారు సంచరించెడునను దిక్కునను రేఫమే. మృగంబుల=మృగములయొక్క, కైవడిన్=రీతిచే, అసమాస్త్రకర్మకలనన్=మన్మథవ్యాపారాసక్తిచేత, కలిః కామధేనువన్నారు గనుక, తనరు=ఒప్పునట్టి, చొక్కపురాణన్ = మంచియనురాగముచేత, రాగశబ్దము నకు రాణ యనునది ప్రాంగ్ధిరూపము, మునిదంపతులు, తమకంబులుదేరన్ = తమిపుట్టఁగా, నెయ్యంబు=నెనరు, మీఱ ననిచిన, తత్ప్రియతన = ఆవిహార మందలి తాత్పర్యము చతనే, ఉండఁగా, పుడమిఱేఁడు ప్రాపితకారుణ్యుఁడై యని యన్వయము. పూని=లక్ష్యముచేసికొని యనుట, కలశమంబు = కలిగిన శాంతినంటటిని, మగ్నముగఁ జేయుచున్=అడఁచుచును, అపుడు, వినిశిత = మిక్కిలిఁ దీక్ష్ణమైన, శరవిశేషముయొక్క యభిహతిచేత, సద్దృష్టి=వివేకుల యొక్క, నియతి=నియమము, వృద్ధాచార మనుట, బ్రుంగన్ = తప్పఁగా సారంగబుద్ధిఁజేసి=లేళ్లనెడిబుద్ధి చేత, అనుపలఁ ద్రెళ్లనేసె నని యన్వయము.

వ. ఇ ట్లేనిన. 21

క. వాలంపతాకునకు ధృతి
ప్రీలఁగ హా తాత యనుచు వెలువడుతన్న
ర్త్యాలాపమునకు నాజన
పాలకులో త్తంసుగుండె భగ్నునఁ గలఁగెన్. 22

రెంటికి సమము. సులభము.

క. ఆధరణీపాలుఁడు తమ
సాధునియతికొమరునేఁడు సమసెనె యిట్లా
హా ధాత వ్రాఁత యని శర
బాధం గలఁగఁగను వారిపజ్జకుఁ జనియెన్. 23

రా. ఆధరణీపాలుఁడు = దశరథుఁడు, తమసాధునిక్ = తమసానది యందు, "తటినీ హ్రాదినీ ధునీ" అని అ. యతికొమరు=మునిపుత్త్రునియొక్క, నేఁడు=ఏండ్లు, అయు వనుట, జాత్యేకవచనము క. 'రూకకు వేపోఁ కనఁగాఁ, బ్రాకటముగ వృష్టి ప్రాణిభాగ్యం బనఁగా, లోకమున నాఁడుదానికి, శ్రీకర మగు సొమ్ముసువ్వె సిగ్గె యనంగ' నని కవిలోకచింతామణియందు, నేఁడు అను చోటను నర్థబిందువున్నందుకు, ఉ. 'వాఁడి మయూఖముల్ గలుగువాఁ డపరాంబుధిఁ గ్రుంకె ధేనువుల్, నేఁ డిట వచ్చె నేకతమ నిష్ఠ మెయిన్ భవదగ్నిహోత్రముల్, పోఁడిగ వేల్వఁగాఁ బడియెఁ బ్రొద్దును బోయెఁ గచుండు నింటికిన్, రాఁడు వనంబులోన మృగరాక్షసపన్నగబాధ నొందెనో' యని నన్నయభట్టప్రయోగము, సమసెనే యని, వారిపజ్జకున్ = ఉదకసమీప మునకు, చనియెను.

భా. ఆధరణీపాలుఁడు = పాండురాజు, తమయొక్క, సాధు = లెస్సైనన, నియతి=భాగ్యముయొక్క, కొమరు నేఁడు, సమసెనె=సమసెఁగదా

యని ఖేదవాక్యము, అని శరబాధచేత, కలఁగఁగన్ = మునిదంపతులు తొట్రుపడఁగా, వారియొక్క, పజ్జకున్ = సమీపమునకు, చనియెను.

క. చని తన్ముఖమునఁ దద్వృ
త్తనవిధ మంతయును విని ధరారమణుఁడు ద
త్తనుశరవేదనఁ గ్రమ్మఱి
తనుఁ బొదవినయట్టితీవ్రవ్యథావిహ్వలుఁడై. 24

రెంటికి సమము. సులభము.

క. ఏనుం గనికర మరయక
పూనితిఁ గా కిట్టియెడలఁ బొసఁగునె యేనుం
గానమె కాలనియమగతి
తో నావేట మునియుగము ద్రుంగించెఁ దుదన్. 25

రా. ఏనుఁగని=గజమని, సీ. 'ఏనుంగు నెక్కి పెక్కేనుంగు లిరుగడరాఁ జురవీథులఁ గ్రాలఁ గలదె' అని సోమయాజి. కరము=మిక్కిలి, అరయక = విచారింపక, పూనితిఁ గాక, ఇట్టియెడన్ = ఋష్యాశ్రమభూములయందు; ఏయను, పొసఁగునె = యుక్తమా నా, అని కాకుస్వరము, కానమె = ఎఱుంగమా. "నృపతేరవధ్యో వన్యకరీ" అను నర్థము నగుట. కాలనియమగతితోన్ = కాలప్రేరణతోఁ గూడి, "లలాటలిఖితా రేఖా పరిమార్ష్టుం న శక్యతే" అని న్యాయము. మునియుగము=మునికుమారుని యాయుస్సును, నావేట తుదన్ = వేఁటయగు సమయమున, త్రుంగించెను - క్రియ.

భా. ఏనున్ = నావంటివాఁడును, కని = ప్రత్యక్షముగఁ జూచి, కర మరయక=చెయిఁగొంచింపక. ఇట్టియెడలన్=ఋషిక్రీడాస్థానములయందు, కనికర మరయక=దయలేక యనియుఁ జెప్పవచ్చును. ఏనును+కనికరమును దిక్కున సంధికి, క. 'వాంతము లైన పదంబుల, పొంతం బైయున్న శబ్దములు కచటతపల్, దొంతిగజడదబ లగును, య్యాంతనరాంబుసున్న యభినవవాణీ'

అనెడులక్షణములవల్లనకారపుఁబొల్లుబిందువైకకారముగకారమైనతర్వాత, క. ‘కుఱుచలతుది హల్లులకును బిఱుఁద న్నెలకొన్నయట్టిబిందువులెల్ల, న్నెరయఁగ నూఁదుచుఁ దేలుచు, నొఱపై యిరుదెఱఁగునెల్లుచుండుంగృతుల’నని యాంధ్ర భాషాభూషణమువలన నేనుఁ గని కర మనియు నేనుం గనికరమనియుఁ జెప్ప వచ్చును, కానమెకాలని=అడవిమృగములని, యమగతితోన్ = యమప్రేర ణతోఁ గూడిన, నావేఁట, ముని = మునులయొక్క, యుగము=ద్వయమును, అనఁగా మునిదంపతులను, యుగం యుగ్మేకృతాదిషు” అని అ. త్రుంగించెను.

వ. అని చింతించుచుండ. 26.

చ. ఘనశర వేదనల్ బలియఁగా వనకుంభిని వ్రాలియున్న య
మ్మునియుగళంబు దొట్రుపడ ముంచితి నాతలిదండ్రులన్ మహా
ఘనదినిఁ గేమన న్నెఱయఁగా నని కన్నులవారివృద్ధులం
దనరఁ దదంఘ్రిఁజేర్పునను ధార్మికుఁ డాయన నమ్రవక్త్రుఁడై.

రా. వనకుంభిని = జలకలశియందు, కుంభిశబ్దమునకు “ఉదస్యకుంభీరథ శాతకుంభజాః” అని నైషధము పదునాలుగవసర్గలోఁ బ్రయోగమున్నది గనుక, వ్రాలియున్న యమ్మునియుఁ, గళంబు=కంఠము, తొట్రుపడన్, దశరథు నితో నసుమాట, నాతలిదండ్రులను, మహాఘనదినిన్=అధికదుఃఖ మనెడు నది యందు, ముంచితి=ముంచితివి. తెనుఁగునఁ బ్రథమమధ్యమోత్తమ పురుషములకు నాంధ్రభాషాభూషణమందు, క. ‘ఒరులకు నెనయును నిరియును, దిరికిఁ దికారంబు తిరియుఁ దెల్లము దనకుం, బరువడిఁ దినియును దిమియును, బొరయుఁ నుభయవచనములకు భూతక్రియలన్.” లక్ష్యము. క. పలికెను బలికి రనంగాఁ బలికితి పలికిలి రనఁగఁ బలికితి నర్థం, బలికితి మనఁగా నన్నియుఁ, నలవడఁగా వరుసతో నుదాహరణంబు’లని యేకవచనబహువచనములు చెప్పఁ బడినవి. ఇఁకను. ఏను - నేను. మనన్ = నిర్వహింపను, అని శోకవాక్యము.

నెఱయఁగన్=మిక్కిలి, కానని కన్నుల వారిని=అంధులను, వృద్ధులను, తలిదండ్రు లను విశేషణములు, ననున్=నన్ను, తదంఘ్రిచేర్పు = వారి పాదముల యొద్దఁ జేర్చుము, ధార్మికుఁడా=ఓయి విలుకాఁడా, ఇది వ్యంగ్యోక్తిచేత సంబోధ నము. అనన్=ఇటనఁగా, నమ్రవక్త్రుఁడై, విని యని ముందరి కన్వయము. ధర్మశబ్దము ధనుర్వాచకమైనందుకు "ధర్మః పుణ్యేయమేన్యాయే స్వభావా చారయోః క్రతౌ, ఉపమాయామహింసాయాం చాపేచోపనిషద్యపి" అని.వి.

భా. ఘనశరములవలన నైన వేదనలు బలియఁగా, పనకుంభినిన్=వన భూమియందు, "గౌరిలాకుంభినీక్షమా" అని అ. మునియుగళంబుతో ట్రు పడఁగా, పాండురాజనుకొను మాట, ఆతలిదండ్రులను, మహౌఘు=అధిక దుఃఖ మనెడి, నదిన్ = వైతరణియందు, "అంహోదుఃఖవ్యసనేష్వఘమ్" అని ఆ. ముంచితిని, ఇఁకేమనన్=ఇఁకననఁ బోవునది యెద్దిగనుక, అని, కన్నుల వారి = కన్నీరు, వృద్ధులం దనరన్ = పరంపరలౌచు నుండఁగా, తదంఘ్రి చేర్పునన్=వారిపాదములయొద్ద, ధార్మికుఁడు=ధర్మాత్ముఁడైన "ధర్మేణ జయు తీతి ధార్మిక" అని "తేన దీవ్యతి జయతి జితమ్" అను సూత్రమున ఠక్ప్రత్య యాంతము. అయన=పాండురాజు, అప్పన చేసెనని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

క. విని యతనిం దనపై నిడు
   కొని యేఁగి నియమికిఁ దగని ఘోరార్తి యొన
   ర్చినవాఁడ మీకు దండ్యుఁడ
   నని తనుఁ దెలుపుచును వారి కప్పన సేసెన్. 28

రా. విని. అతనిన్ = మునిపుత్త్రుని, తనపైనిడుకొని, ఏఁగి = వృద్ధుల యొద్దకుఁబోయి, వారితోడ దశరథుఁడనెడుమాట, నియమికిన్=మునీశ్వరున కికి, తగని, ఆర్తి = పీడను, ఒనర్చినవాఁడను, మీకు దండ్యుఁడ నని తెలుపు చును, వారికిన్ = మునిదంపతులకు, అతని నప్పనసేసె నని యన్వయము.

భా. వినియతనిందన=మిక్కిలి నియతమైన యపకీర్తినే, పైనిడుకొని, పాండురాజు మునితో ననుమాట, ఏన్ = నేను, కినియమికిన్ = కోపింపమికి, మీరు క్షమించుట కనుట, తగని, కడమసమము. తనున్=తన్ను, అప్పన చేసెను.

తే. చేసి మనుజేశ్వరుండు తచ్ఛాసనమున
నాత్మశరసముత్పాటన మాచరించె
దానఁబట్టి ప్రాణంబు లెంతయుఁ జలింప
నసుతతోగ్రార్తి కోర్వక యతివరుండు. 29

రా. దానన్=దశరథుఁడు బాణముఁదీయుటవల్ల, పట్టి = కుమారుని యొక్క, ప్రాణంబులు చలింపన్ = పోఁగా, అసుతతా = అపుత్త్రకత్వము చేతనైన, కడమ సమానార్థము.

భా. దానఁబట్టి = పాండురాజు తాను బాణముఁ దీయుటఁబట్టి, ప్రాణంబులు, చలింపన్=తొట్రుపడఁగా, అసు=ప్రాణములయొక్క, తత = విస్తృతమైన, ఉగ్రార్తికి నోర్వక యతివరుండు, ముందర ననెడుమాట.

ఆ. కాంతతోడఁ గూడఁ గాన నిట్టటు చన
లేనియీయవస్థ పూనియున్న
మాకుమారుప్రాపు వోకార్చె నేఁడు నీ
దైనప్రౌఢిమహిమ భానుకులుఁడ. 30

రా. కాంతతోడఁగూడఁగానను, ఋషిదంపతులంధులు గనుక, ఇట్టటు చన, లేనియీయవస్థన్ = వార్ధకమును, పూనియున్న మా = మాయొక్క. కుమారుప్రాపును, నీదైనప్రౌఢిమహిమ పోకార్చెను, భానుకులుఁడ, సంబుద్ధి.

భా. కానన్ = అడవియందు, కాంతతోడఁగూడ, ఈయవస్థ=రతిని, పూనియున్నమాకు, మారుప్రాపు = మన్మథానందమును, నీదైనప్రౌఢిమపోకార్చెను, హిమభామకులుఁడ = చంద్రవంశపురాజా! "భానూరశ్మిదివాకరా" అని అ. ఇది వ్యాజనిందాలంకారము.

ఆ. ఎందు వేటరారె యితఁడు వేమసుతతో
దారసంగసుఖముఁ దప్పఁద్రోచి
తకట పాండురాజ యశ మెన్నఁ [illegible]
క్రూరదశరథేశ కులము రోయ. 31

రా. ఏమనఁగా=అననేమున్నది, సుత=సుమంధుని [illegible], [illegible] సంగసుఖమును దప్పఁద్రోచితివి, పాండుర=శుభ్రమైన, [illegible] మును, అతిక్రూర, దశరథేశ, సంబుద్ధులు, ఎన్నవైతివి, [illegible] తెచ్చితి వనుట.

భా. ఏమనసుతతో, దార=భార్యయొక్క, సంగసుఖముఁ [illegible] క్రూరదశఁగా = క్రౌర్యము చేత, [illegible] కులము, రోయఁగా=రోయునట్టుగా, యశము, ఓరాజా! [illegible]

వ. అని యమ్మునీశ్వ[illegible]. 32

తే. నిజశరీర మెట్టట్ల [illegible]
నాత్మజాయాసమా[illegible]
ప్రాణములు [illegible]
వశత శపియించి [illegible]. 33

రా. ఆత్మజ=కుమారునియొక్క, [illegible]

భా. ఆత్మజాయా = నిజభార్య[illegible] సంయోగమైన యప్పుడే, సమంగళశబ్దము భా[illegible] కడమ యేకార్థము.

మ. యతి యొంతేఁ [illegible]
[illegible] యాత్మజాయా[illegible]

గత మైనప్పుడ మేనుఁ బాయు మని య
ల్కన్నన్ను శాపించె సం
తతి లేకుండెడిచోఁ దదాశ మిగులం
దాఁ బోవు టెట్లైనియున్
ధృతిమై నోర్వఁగ వచ్చు నామదికిఁ జిం
తింపంగ నం చెన్నుచున్. 34

రా. తనయునియొక్క, ఆర్తి, ఆత్మజ=పుత్త్రునియొక్క, ఆయాసము= శోకము, తదాశ = సంతానాపేక్ష, మిగులన్ = పూర్ణమైనను, తాఁబోవుట, ఎట్లేనియున్ = ఎట్లైనను, నామదికిఁ జింతింప నోర్వవచ్చును. కడమ సులభము.

భా. యతి = ముని, ఎంతేన్ = అధికమైన, తనయార్తిన్ = తన చెనకు, చేడ్వడినవాఁడై = లోనై, ఆత్మజాయాసమాగతమైనప్పుడు = ఆత్మ భార్యాసంయోగమైన యపుడే - అని పూర్వోక్తానువాదము. మేను బాయు మని, శాపించెన్ = శపించెను. సంతతి లేకుండెడిచో, తదాశన్ = ఆసంయోగాపేక్షవల్లనే, తాఁబోవుట; మిగులన్ = మిక్కిలియు, మదికిన్ = మనస్సునకు, ధృతిమైన్ = ఎంతధైర్యము గలిగిన ననుట. ఓర్వఁగవచ్చునా? తాళరాదనికాకుధ్వని-అంచున్, జనపతి యని మీఁదటిపద్యములోఁ గర్త. ఎన్నుచును.

క. జనపతి దాననతివ్యథ
మనస్కుఁ డై యిట్టి దయ్యె మత్సుచరితవా
సన యింక నేమని నిజపురి
కిని జనియెద ననుచు నాత్మ కిల్బిషశంకన్. 35

రా. జనపతి=దశరథుఁడు, తాను, అనతివ్యథమనస్కుఁడై = అధిక వ్యథలేని మనస్సుగలవాఁడై, శాపము పుత్త్రహేతువాయెఁగనుక, మత్ =

నాయొక్క, సుచరితవాసన = జన్మాంతరసుకృతసంస్కారము. "వాసనా భావనా సంస్కారోనుభావాద్యనుస్మృతిః" అని అ. ఇట్టిదయ్యెక్, [illegible] ఫలించె ననుట. ఇఁక నేమి=ఇఁకవిచారమునకు నిమిత్తమేమి, అని = [illegible] నెంచుకొని, నిజపురికిన్ = అయోధ్యకు, చని = పోయినవాఁడనై, ఎదన్ = మనస్సునందు, ననచు=చిగురుచెట్టి, అభివృద్ధియగుసది యనుట. [illegible] ఇంక నేను, మని = కృతార్థుఁడనై, నిజపురికిన్ = అయోధ్యకు చని[illegible] ననుచు, ఆత్మ = తనయొక్క, కిల్బిషశంకన్ = పాపభీతి చేత, [illegible] నని ముందరి పద్యమున కన్వయము.

భా. జనపతి = పాండురాజు, దానన్ = [illegible] మనస్కుఁడై = అధికవ్యథ గలమనస్సు గలవాఁడై, ఇఁక నేమని, నిజపురికిన్ = హస్తినగరమునకు, చనియెద ననుచున్. కడమ [illegible].

క. గణనాతీతము లగుగో
గణములు వేదండఘోటకస్యందనములు [illegible]
మణులు ధనధాన్యములు బ్రా
హ్మణులకు దానంబు సేసి [illegible] 36

రెంటికి సమము; సులభము. ఇఁక [illegible]

తే. తనకుఁ గలభూ[illegible]
మగ్రజాయత్తముగఁ జేసి [illegible]
బలలసప్తార్ణవ[illegible]
జాల నని వారితో [illegible] 37

తే. మనవియుక్తితెఱంగు మీఱ [illegible]
నవయ నేఁటికి [illegible]
నడుగుఁ [illegible]
వెరవుడలు గఁ కరముతోఁ [illegible] 38

క. మానవతులారహితస
త్త్వానుగతిఁ శాంతిఁ దనరి యతినైపుణ్య
శ్రీనెరయ నాత్మసామ్రా
జ్యానుభవము పూనె దయ జనావళి మెచ్చన్. 39

క. అనిభృతదాక్షిణ్యుం డై
తనయాలోకనవిదూరతకుఁ గుందునిజాం
గనలం గూడి యవని నా
ఘనుఁడు నడపెఁ బెంపె మీఱఁగా మునిచర్యల్. 40

ఈ నాల్గుపద్యములకు రాఘవార్థము: తనకుఁగల, అగ్రజాయత్తముగన్ = బ్రాహ్మణాధీనముగా 'ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవ బాడబాః' అని అ. అంచిత= అర్హములైన, నయబలములచేత, లసత్ =ఒప్పుచున్న, వర్తనలు, అని వారిత మైన, ఉదయ = అభ్యుదయముయొక్క, ఆశ్రయతన్ = ఆశ్రయత్వము చేత, అవనీస్థలిని మెఱయఁ గాను. ౧. మంత్రులవాక్యము. మనవి = విన్న పము, యుక్తితెఱఁగు=యుక్తిమార్గము, మనవి చెప్పికొను నేర్పునియుఁ జెప్ప వచ్చును. మీకనినది, అరి = శత్రుఁడైన దశరథునియొక్క, నగరమునకున్ = పట్టణమునకు, అరుగుఁడని, పెదముదుసళ్ళను ననుఁగులును, ఆడన్ = చెప్పఁగా వెరవు = వారుచెప్పినబుద్ధిని, కని, అరులు = శత్రువులు, కరముతోన్ = కప్పముతోఁగూడ, 'భాగధేయఃకరోబలిః,' అని అ. కొలువఁ గాను. ౨. మానవతులా=ఇతర పురుషసామ్యముతోడ, రహితమైన, సత్త్వ = బలముయొక్క, అనుగతిన్=యోగముచేత, అతినైపుణ్య = అధికనిపుణత్వము యొక్క, శ్రీ = సమృద్ధి, నెరయుదయనుజనావళిమెచ్చఁగా, ఆత్మ = తన యొక్క, సామ్రాజ్యానుభవమును, పూనెన్ = వహించెను. 3. అని భృత= గూఢముగాని,దాక్షిణ్యుండై=దక్షిణనాయకత్వము గలవాఁడై ,క.'పెక్కండ్ర సతులయందును, జక్కని మొగమాట మొక్కచందముగాఁ బెం, పెక్కిన,

దక్షిణనాయకుఁ, దక్కజముగఁ దెలియవలయును నాగ్యులు శ్రీనిస్' [illegible] కావ్యాలంకారచూడామణి. తనయ = కుమారులయొక్క, ఆ[illegible]నవినూర తకుఁ గుందు, నిజాంగనలన్ = కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రలను, [illegible], [illegible] నిన్ = భూమియందు, అనుచుఁడు = ఆలాగునఁ బ్రసిద్ధుఁడైన [illegible] కామునిచర్యల్ = మన్మథక్రీడలను, పెంపుమీఱ నడపెను. [illegible].

ఆనాల్గుపద్యములకు భారతార్థము. భూషణాదిసద్వస్తు [illegible], అగ్రజ = జ్యేష్ఠుఁడైన ధృతరాష్ట్రునకు, ఆయత్తముగన్ = [illegible], "అధీనోనిఘ్న ఆయత్తః" అని అ. చేసి, అంచి = [illegible], [illegible] = మంచినడకలు గలవారైన తన యబలలన్ = [illegible], [illegible] యందుఁ జూడఁ జాల నని, వారితోన్, దయాశ్రయత = [illegible], మెఱయఁగా, అనుమాట. ౧. మనవియు [illegible]. [illegible] = [illegible] గినది. అడవి నవయ నేటికి మన, [illegible] = [illegible], అరుగుఁడు, ముదుసళ్లను = పెద్దలును, అనుఁగులు = [illegible], [illegible] = ఆపట్టణమందు, వెరవరులును కనికరముతోన్, [illegible] = [illegible], అనిపెదన్ = అంపెదను. అరుగుఁ డని [illegible]. [illegible] లార సంబోధనము, హితమైన సత్త్వగుణముయొక్క, [illegible] = ఆవృత్తిచేత, యతినై = తపస్వినై, పుణ్యములయొక్క, శ్రీ [illegible], [illegible] యన్ = ప్రకాశించునట్లుగా – శ్రీశబ్దము [illegible] మున్నందుకు, క. 'స్త్రీలింగశబ్దవితతికి, నోలిం [illegible] దెనుఁగై, కోలదియే కాక్షరశ, బ్దావిపిన్నిచి నిష్ఠ [illegible]' [illegible] చింతామణి, ఆత్మబ్రహ్మామనెడి, సామ్రాజ్యముయొక్క, [illegible] దను, యజన = యజ్ఞములయొక్క, ఆవళిన్ = పఙ్క్తిని, [illegible] ఇట, ధృతదాక్షిణ్యుండై, తనయొక్క, [illegible] = [illegible] టకు, కుందుచున్ననిజాంగనలను, [illegible], [illegible], [illegible] పాండురాజు, మునిచర్యలను పెంపు [illegible] నడ[illegible]. [illegible].

చ. అకలుషయౌవనస్థదశ
యంతయుఁ దా నడపెన్ నృలోకపా
లకుఁడు శఠాంతరంగరిపు
లన్ నెఱయం బొలియింపుచున్ సమా
ధికరహితాత్మవర్తన న
తిస్థిరుఁడై ప్రణిధిప్రయుక్తిఁ బా
యక యెపుడుం బ్రధానపుఁ
పాంతరవర్తన నాకలింపుచున్. 41

రా. నృలోకపాలకుఁడు = దశరథుఁడు, శఠ=కఠోరములైన, 'నికృతస్త్వనృజుశ్శఠః' అని అ. క్రోధగుణగ్రస్తములైనవి యనుట. అంతరంగములఁ గలశత్రువులను, క్రోధగుణములకు మనుస్మృతియందు, 'పైశున్యం సాహసంద్రోహ మీర్ష్యాసూయార్థదూషణమ్, వాగ్దండజంచ పారుష్యం క్రోధజోపిగుణోష్టధా' అని అ. నెఱయం బొలియింపుచున్ = లెస్సగా నిగ్రహించుచు, 'అగ్నే శ్శేషం ఋణాచ్ఛేషం శత్రోశ్శేషం నశేషయే' త్తను నియతివలన, అర్థాంతరము. శఠ = నిగ్రహమునకు రాని, అంతరంగ = హృదయమువల్లనైన రిపులను = వ్యసనరూపములయినశత్రువుల ననుట. 'స్త్రీద్యూతమృగయాపానవాక్పారుష్యార్థదూషణమ్, వాగ్దండనంచ సప్తైతే వ్యసనాని విదుర్బుధాః" అని గ్రంథాంతరము. 'మృగయాక్షౌదివాస్వాపః పరీవాదః స్త్రియ్యానుగః, తౌర్యత్రికం వృథాట్యాచ కామజోదశధాగుణాః' అని కామందకము. నెఱయం బొలియింపుచున్ = పెంపకుండఁ జెఱుచుచును, 'ఆత్మానమేవ ప్రథమం వినయేనోపపాదయేత్, తతోఽమాత్యాం స్తతో భృత్యాం స్తతఃపుత్రాం స్తతఃప్రజాః' అని నీతిసారము. 'వినయోహీంద్రియజయ స్తద్యుక్తశ్శాస్త్రమర్హతి' అని రామాయణము. సమాధిక = సములతోడను నధికులతోడను రహితుఁడైన, ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులచేత నందఱిని లోఁబడనడఁచి సర్వాధికుఁడైన యనుట. ఆత్మ=తనయొక్క, వర్తనన్ =

రాజధర్మముచేత, 'న్యాయేనార్జనమర్థస్య రక్షాసంవర్ధనం తథా, సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మ్మని కామందకము. అతిస్థిరుఁడై = నిశ్చితుఁడై, అర్థాంతరము. సమాధిక రహిత = సాధారణమైన, ఆస్య = [illegible]ము యొక్క, వర్తనక్ = స్థితి చేత, అతి స్థిరుఁడై = స్థైర్యగుణముగలవాఁడై, 'షణ్ణవత్యంగుళోత్సేధో యః పుమాన్ నవతాలకః, ఉరశ్చ మణిబంధశ్చ ముష్టిశ్చ నృపతేః స్థిర' అనియు లక్షణశాస్త్రము. ప్రణిధి = గూఢచారుల యొక్క, 'ప్రణిధిః ప్రార్థనే చారే' అని అ. యుక్తిక్ = ఉపాయము చేత, ప్రధానపురుష = పురోహితమంత్రిపుత్త్రజ్ఞాని దండనాయకులయొక్క, 'పురోహితామాత్య కుమారకుల్య సేనాప్రణేతార ఇతి ప్రధానాః' అని [illegible]దకము. అంతరవర్తనక్ = అంతరంగవృత్తాంతమును, ఆకలింపుచుక్ = [illegible] కొంచును, 'చరాన్ ప్రచారయేదర్థే [illegible] విజ్ఞాతా నన్యోన్యమితరై రపి' అని నీతిసారము. అర్థాంతరము. ప్రణిధి [illegible] చారులయొక్క, ప్రయుక్తిక్ = [illegible]మును, సాయఁగ = [illegible], ఎప్పుడును, ప్రధానపురుష = పెద్దమంత్రి[illegible] నగు. 'ప్రధానం స్యా[illegible] మాత్యే ప్రకృతౌ పరమాత్మని' అని వి. అంతరవర్తనక్ = [illegible], ఆకలించుచుక్ = చేయుచును, 'సదానుకూలేషు హి కుర్వతే రతిం నృపే[illegible] మాత్యేషు చ సర్వసంపదః' అని భారవి. అకలుష = [illegible] లేని, [illegible] = ప్రాయపువాసియొక్క, దశ = అవస్థను, [illegible] నగుట. [illegible] ములను ప్రాతర్మధ్యాహ్న సాయంకాలములయందు [illegible] కనుక సకలుషపదము ప్రయోగించినాఁడు. [illegible] యేన స్వనుష్ఠితాః' అని బ్రహ్మాండపురాణము. అర్థాంతరము. [illegible] = జవ్వనమందుఁ గలిగియున్న, దశ = అవస్థను, [illegible] 'దశావస్థానసేకథా' అని అ. [illegible] = [illegible] స్వభావగుణ దేశజధర్మ [illegible]

స్ఖలతి యావతమంగనానాం కిం నారికేళఫలమాప్య కపిః కరోతి" అని రతిరహస్యమందుఁ జెప్పియున్నది గనుక.

భా. నృలోకపాలకుఁడు = పాండురాజు, శతములైన, అంతరంగ రిపులన్ = కామక్రోధలోభమోహ మదమాత్సర్యము లనెడు నరిషడ్వర్గమును, నెఱయం బొలియించుచున్, సమాధి = ఏకాగ్రధ్యానమును, కర = చేయుచున్నదై, హిత = ఇంపైన, ఆత్మ = మనస్సుయొక్క, వర్తనన్ = వ్యాపారముచేత, 'సమాధిర్నియమేధ్యానే విపాకేచ సమర్థనే' అని వి. అతిస్థిరుఁడై = చాంచల్యము లేనవాఁడై, 'పూజాకోటిసమం స్తోత్రం స్తోత్రకోటిసమో జపః, జపకోటి సమం ధ్యానం ధ్యానకోటిసమోలయః' అని యోగశాస్త్రమందుఁ జెప్పఁబడినది గనుక, ప్రణిధి = ప్రార్థనారూపములైన దేవతాస్తోత్రములయొక్క, ప్రయుక్తిన్ = సమ్యగ్విచారమును, పాయక = శ్రవణమనన నిధిధ్యాసనములతర్వాత బ్రహ్మసాక్షాత్కార మని వేదాంతమతసిద్ధాంతము గనుక, ప్రధాన = ప్రకృతియొక్కయు, ప్రధానంప్రకృతిః స్త్రియామ్' అని అ. పురుష = పరమాత్మయొక్కయు, 'పురుషావాత్మమానవౌ' అని అ. అంతరవర్తనన్ = భిన్నమైన యునికిని, 'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే' అని అ. అకలించుచున్ = నిర్గుణబ్రహ్మోపాసన చేయుచును, అకలుషయా = పరిశుద్ధిరైన, వనస్థదశ = వానప్రస్థవృత్తిని, అంతయున్ = సాంగముగా, నడపెను.

వ. ప్రవర్తిల్లువాఁ డెందు ననపత్యులకు గతి లే దని మహా మునులవలన వినుచుండుం గావున నక్కొఱఁతదీర్చుకొన లేమికిం జింతాక్రాంతుఁడై యొక్కనాఁ డమ్మహీకాంతుండు దనయగ్రభాగంబున. 42

రెంటికి సరి. సులభము.

రా. నీదయయొక్కసమగ్రత.

భా. నీదు, అయ = భాగ్యముయొక్క, కడమ యేకార్థము.

క. చెలువమరుధర్మమునఁ బు
త్త్రలలామముఁ బడయ లేమిఁ దాపసనాథా
కులహృద్వర్తన మగునా
కలుషపుజీవనముకంటెఁ గష్టము గలదే. 45

రా. చెలువమరు=ఒప్పిదమగు, తాపసనాథా - సంబుద్ధి, కులహృద్వర్తనమగు=వంశనాశక మైనవృత్తిగల.

భా. చెలువ - సంబుద్ధి, మరుధర్మమునఁ = రతిచేత, పుత్త్రలలామము=సుపుత్త్రుని, పడయలేమిచేతఁ దాపముతోడ, సనాథ=కూడినదై, ఆకులము నైన, హృద్వర్తనమగు=మనోవ్యాపారముగలదైన, కడమ సులభము.

సీ. కులవర్ధనుం డగుకొడుకుఁ గానని యట్టి
లాఘవాస్పదునియాలయము లయము
సిరులకుఁ దోడ వైనవరసుతుఁ బడయని
ఘనకలుషాత్మజీవనము వనము
పితరులఋణము దీర్చెడుసూనుఁ జెందని
దౌర్భాగ్యశీలుగోత్రము త్రమ్ము
రహిఁ నిహపరసుఖప్రదుఁ బుత్త్రు నెత్తని
పరపుణ్యహీనుభవమ్ము వమ్ము
తే. పలుపలుకు లేల నిఖిలము ఖిలము సూవె
యాత్మజులు లేనివారి కోయతివరమణి
తరమె [illegible]యనపత్యవైవర్ణ్య మరయ నతని
యఖిలమును నిట్లు ముఖవర్ణహానిఁ జెంద. 46

రా. ఓయలివరమణి = బ్రహ్మర్షిశ్రేష్ఠుఁడా, అనపత్యు = అపుత్రకుని యొక్క, వైవర్ణ్యమును, అరయఁదరమె = ఎంచఁదరమా, అతనియఖిలమును నిట్లు ముఖవర్ణహానిఁ, చెందన్ = అఖిలమునకు ముఖవర్ణహాని-యనఁగా నతని సంబంధములైనయఖిలశబ్దములకును మొదలివర్ణముపోయి కడమ నిలుచుట, అఖిలమునకును నకారముపోయి ఖిలమనెడుపదము నిలుచునట్లు, అలయ జీవనము గోత్రమ్ము భవమ్మనుపదములు నాలుగింటికి నిదే నియమము.

భా. ఓయలివ రమణి సంబుద్ధులు.

శా. వేయుం జెప్పెడి దేమి మానివరసద్వృత్తంబుచే నేమిటం
జేయన్ రాదు పితౄణమోక్షముసుతశ్రీఁదక్కఁదత్ప్రాప్తికిన్
ధీయుక్తింగన నొండుత్రోవ గలదేనిన్ వేఁడెదన్ దేవర [లన్.
న్న్యాయం బొప్ప ఘటింపు నాకురుకులం బవ్యాహతిన్ వర్తి

రా. మానివర = సంబుద్ధి, దేవరను వేఁడెదను, న్యాయంబొప్పన్ = ధర్మమార్గమున, ఉరుకులంబు = ఘనమైనవంశము. అవ్యాహతిన్వర్తిలన్ = చెడ కవర్తిలునట్టుగా, తత్ప్రాప్తికి నొండుత్రోవ, కలదేనిన్ = కలిగినట్టాయెనా, నాకు ఘటింపు మని యన్వయము. భారతార్థమందు దేవరన్న్యాయ మను చోట, "అనచిచ" యనుసూత్రము వలన నకారమునకు ద్విత్వము వచ్చినది గనుక నీయర్థమందు దేవరన్ అని పైనకారంబు నిలుపఁ జెప్పినాఁడు. స్వర భేదమైనను నక్షర మేకరీతి గనుక శ్లేషకుఁ జెప్పవచ్చును.

భా. మానివరసద్వృత్తంబుచేనేమిటన్ = ఏమునివర్తనచేతను, పితౄణ = పితృఋణముయొక్క, "ఋతిసవర్ణేఋవా" అనుసూత్రముచే వికల్పమున సవర్ణదీర్ఘము. మోక్షము = మోచనమును, సుతశ్రీఁదక్కన్ = పుత్త్రలాభము వినాగా, "శోభాసంపత్తి పద్మాసులక్ష్మీశ్శ్రీ" అని శాశ్వతనిఘంటు. చేయన్ -రాదు, తత్ప్రాప్తికిన్ = అపుత్త్రలాభమునకు, ఒండుత్రోవ గలను, ఏన్ = నేను,

నిను వేఁడెదను, దేవరన్యాయంబొప్పన్ = దేవర న్యాయమువంటిన్యాయ మొప్పఁగా, నా=నాయొక్క, కురుకులంబు, అవ్యాహతి న్వర్తిలన్=ఎడతెగ కుండునట్టుగా, ఘటింపఁజేయుము.

క. అనవగతోనత నైవె పెం
పునఁ దనరుభవత్కృపావిభూతిఁ గనినయేఁ
దనయాపేక్షాదీనత
ననఘ యితరు నట్లు పొందు టర్హమె యకటా! 48

రా. అనవగత=తెలియఁబడని, ఊనత = అల్పత్వము గలది, భవత్= నీయొక్క, కృపావిభూతిఁ గనిన యేను, తనయాపేక్షా = పుత్త్రులయందలి యపేక్షచేతనైన, దీనతన్ = దైన్యమును, ఇతరునట్లు = వింతవానిలాగున, పొందుటర్హమె, కాకుస్వరము.

భా. అనన్=ఇట్లనఁగా, వగతోన్=వగపుతోఁగూడ, నతనై=నమ్రయైనదై, కుంతియనుమాట, ఏను, తనయాపేక్షాదీనతచేత, ఇతరున్=పరుని, అట్లు=నీవు చెప్పినప్రకారము, పొందు టర్హమె?

మ. ఎనయన్ లోకగురుప్రశస్తి గలనీయిల్లాలనై కాంతవ
ర్తనలం బర్వుచు నుర్వి మానవతులన్ ధన్యస్థితిన్ మించి యొ
ప్పినన న్నర్హమె యి ట్లనందనులయాభీలార్తిపాల్సేఁత పా
వన మౌనీశ్వర యింతకంటె నయశోవాదంబు లే దెన్నఁగన్.

రా. లోకగురువనెడు ప్రశస్తిగలనీయొక్క, ఇల్లాలనై కాంతవర్తనలన్=కీలాలనయొక్కయత్యంతవర్తనలచేత, "తీవ్రైః కాంతనితాంతాని" అని. అ. మానవతులన్=మనుష్యసామ్యమును, మించి, ఇట్లు, అనందనులు=అపుత్త్రకులయొక్క, ఆభీలార్తి పాల్సేఁతయర్హమె, కాకుస్వరము, పావనమౌనీశ్వర సంబుద్ధులు, కడమ సమము. కీలాలన యనుదిక్కున నిల్లాలన యనివచ్చినందు.-

సను, క. 'ముదమున నా కె ఉూలను, పదములతుద లూష్మ లుదుగఁ బై వర్ణ ముతో, నదుకునెడం గవియును దుది, గుదియఁగ మఱి జడ్డ వ్రాలగుం బై వాల్లు' లని యాంధ్రభాషాభూషణమందు, మ. 'ఏనయక్ లోకగురుప్రశస్తి గలనీయిల్లాలనై' యనుదిక్కున క. 'తెలుఁగున యా గలుగదు దొలి, యిల యాపలె నుండువర్ణ మేకార మగు' నగులక్షణమువల్ల నేత్వమే గనుక నికార మునకు యతి చెల్లెను.

భా. లోకములయందు, గురుప్రశస్తిగల = అతిప్రసిద్ధిగలిగిన, నీ కెుక్క యిల్లాలనై, కాంత=మనోహరమైన, 'కాంతం మనోహరంరుచ్య' మని అ. వర్తనలచేత, ఉర్విక్=భూమియందుఁగల, మానవతులక్=స్త్రీలను, మించియొప్పిననను నిట్టన, అర్హమె = న్యాయమా, ఈశ్వర-సంబుద్ధి, ఇంత కంటెక్ = పరపురుషసంగతికంటె, తనులయ = శరీరనాశనముచేతనైన, అభీ లార్తి=కష్టమైనపీడను, "స్యాత్కష్టంకృచ్ఛ్రమాభీల" మని అ. పాల్పంత = అధీనముఁజేయుట. పావనమూను; అటైనను, అయశోవాదంబు లేదు. "అపయ శోద్యస్తికింమృత్యునా" అనున్యాయమున జన్మహాని రాకుండును.

చ. అన నతఁ డిట్లనుం గలఁక నంపఁగ నేటికిఁ దొల్లి యాక్రమం
బున ననపత్యులౌనృపులు పుత్రులఁ గానరె యొంద తేనిఁ బెం
పెనయ సుతేష్టిఁ జేసి నిను నే నియమించుచు నున్నవాఁడ నె
మ్మనమునఁ జింత దక్కి సుసమాహితవృత్తి నొనర్పుమవ్విధిన్.

రా. అనక్=దశరథుఁ డి ట్లనఁగా, అతఁడు = వసిష్ఠుఁడు, ఇ ట్లనును, సు తేష్టిఁజేసి = పుత్త్రకామేష్టి నాచరించి.

భా. అనక్=కుంతి యి ట్లనఁగా, అతఁడు=పాండురాజు, ఇ ట్లనును. సు తేష్టిఁజేసి = పుత్త్రవాంఛచేత, "ఇష్టి ర్యాగేచ్ఛయోః" అని అ. కడమ సులభము.

క. అవినింద్యమతి వసుమతీ
ధవగుర్వాదేశమునను దా నెద్దానిన్
సవరించిన నది యిష్టము
నవిలంబత నొసఁగు సందియము వల దెందున్. 51

రా. అవినింద్యమతి-వసుమతీధవ-సంబుద్ధులు. గురువుయొక్క యాదేశమున, కడమ యేకార్థము.

భా. అతివ-సుమతీ-సంబుద్ధులు ధవ=భర్తయొక్క, గుర్వాదేశమునన్=ఘనమైన యాజ్ఞచేత, తా నెద్దాని సవరించినను నది, అవినింద్యము=దూష్యము గానిది, ఇష్టమున్ = అభీష్టమును, ఒసఁగును.

వ. అదియు. 52

సీ. అలఘుపావనగుణోజ్జ్వలదృశ్యశృంగార
చిత మై సుపుత్త్రసంసిద్ధిఁ జేయుఁ
గావునఁ దత్కర్మకలనకు వరియింప
వలయునాతనిఁ దెచ్చువైపుఁ జూడు
మనుడుఁ బూర్వమున నేఁ గనినసుమంత్రోప
దేశ మొక్కటి యిప్డు దీని కొనరి
యున్నది మాతలం బొకటి పొల్లగునె పు
త్త్రేష్టికి వేల్పుల నే నిచటికి
తే. దానఁ దెత్తు నోయనఘ నా తండ్రి యాజ్ఞ
యతిశయమున సాక్షాదీశ్వరాంశ మవు త
పస్వివరునినుమాధవుబలె భజించి
కంటి నీమంత్రశక్తి నీగరిమ మెఱయ. 53

రా. అదియున్=ఆయజ్ఞమును, అలఘు = అధికములైన, పావనములైనగుణములచేత, ఉజ్జ్వలత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఋశ్యశృంగమునిచే

అరచితమై = చేయఁబడినదై, సుపుత్త్రసంసిద్ధిఁ జేయుఁ గావునన్, తత్ = ఆ యజ్ఞముయొక్క, కర్మకలనకున్ = ప్రయోగవిధికి, వరియింపవలయు నాతనిన్ = వరియింపవలసిన ఋశ్యశృంగుని, తెచ్చు, వైపు = ఉపాయమును, చూడుము, అనుడున్ = వసిష్ఠుఁ డిట్లన్నంత, దశరథుఁ డనుమాట, సుమంత్ర=సుమంత్రుఁ డనుమంత్రియొక్క, "ధృష్టి ర్జయంతో విజయస్సిద్ధార్థో హ్యర్థసాధకః, అశోకో మంత్రపాలశ్చ సుమంత్ర శ్చాష్టమంత్రిణః" అని రామాయణమందు. ఉపదేశము = చెప్పినవాక్యము, దీనికిన్ = మీవాక్యమునకు, ఒనరియున్నది. "ఋశ్యశృంగం ద్విజశ్రేష్ఠం వరయిష్యతి ధర్మవిత్, యజ్ఞార్థం ప్రసవార్థం చ స్వర్గార్థం చ నరేశ్వరః" ఇట్లను సనత్కుమారవాక్యమును సుమంత్రునివల్ల దశరథుఁడు విన్నాఁ డని రామాయణమునందుఁ జెప్పియున్నది గనుక, దానన్=మీతలఁపున, ఇచటికి వేల్పుల నేని,ఆజ్ఞ= నీయాజ్ఞయొక్క, అతిశయమునఁ దెత్తును. ఓయనఘ-నా తండ్రి-సంబుద్ధులు. నిను, మాధవుబలెన్ = విష్ణువువలె, భజించి, నీమంత్రశక్తిచేత, ఈగరిమ = ఈ పూజ్యత్వమును, మెఱయఁ గంటిని.

భా. ఆదియున్ = నేఁ జెప్పినప్రకారమును, అలఘుపావనగుణముల చేత, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశించుదానా, సంబుద్ధి. దృశ్య = కంటికింపైన, శృంగారముచేత, చితమై=చేయఁబడ్డదై, సుపుత్త్రులయొక్క సంసిద్ధిని జేయుఁ గావున, తత్కర్మకలనకున్=ఆదేవరన్యాయవిధికి, వరియింపవలయు నాతనిన్= వరియింపవలసినవాని, తెచ్చువైపుఁ జూడుము, అనుడున్ = పాండురాజిట్టు లనఁగా, కుంతి యనుమాట. పూర్వమున నేను, కనిన = తెలిసిన, సుమంత్రోపదేశము = మంచిమంత్రముపదేశ మాట. ఇపుడు, దీనికిన్=మీ వాక్యమునకు, ఒనరియున్నది. పుత్త్రేష్టికి, వేల్పులన్ = దేవతలను, దానన్= ఆమంత్రమున, ఇచటికిఁ దెత్తును. ఓయనఘ - సంబుద్ధి. నాతండ్రి = కుంతిభోజునియొక్క, ఆజ్ఞ యతిశయమునన్, సాత్త్వాదీశ్వరాంశ మవు = సాత్త్వ

ద్రుద్రాంశయైన, తపస్వివరునిన్ = దుర్వాసుని, ఈమాధవుఁడు లెస్సగఁబూజించి యీ మంత్రశక్తిని గాంచెను. శారదమ=ఇష్టదేవతలం దచ్చెదుమహిమ, మెఱయన్= వెలయఁగా, కంటి నని క్రిందటి కన్వయము.

వ. కావున. 54

క. అవితథసంకల్పధరా
దివిజులలో నెట్టివారిఁ దెచ్చి పరింతున్
వివరింపవలయుఁ బుత్త్రే
ష్టివిధికి రప్పింతు మీరు చెప్పిన ముసిసిం. 55

రా. అవితథసంకల్ప - సంబుద్ధి, ధరాదివిజులలోన్ = బ్రాహ్మణుల లోను, ఎట్టివారిఁదెచ్చి, పరింతున్=యాగమును నియమింతును. వివరింప వలయును, మీరు చెప్పినయతనిన్=ఋష్యశృంగుని, పుత్త్రేష్టివిధికిన్, రప్పింతున్= రప్పించెదను.

భా. అవితథసంకల్పధరా = సఫలమైన మనోరథము వహించిన వాఁడా, సంబుద్ధి, దివిజులలోన్ = దేవతలలోపల, పుత్త్రేష్టివిధికిన్-పుత్త్రేచ్ఛా సిద్ధికి, మీరు చెప్పినయతని రప్పింతును.

చ. అనయముఁ దత్త్వబోధమున నంచితధర్మనిరూఢియందు స
త్యనియతిఁ బెద్ద యంత్రుఁడు విబుధావళిలోపల నృష్యహోత్సుఁ బా
వనగుణశాంతతోరుచిరవర్ణ్యనిసర్గమనః ప్రసాదుఁడై
తనరెడువాని మంత్రవిధిదక్షుమతిన్ భజియించి తేఁదగున్.56

రా. అనయమున్ = ఎల్లప్పుడును, ఋష్యహోత్సున్ = ఋష్యశృంగుని, విబుధావళి లోపలన్=విద్వత్సమూహములోపల, పెద్దయంత్రుఁ, మంత్రవిధుల యందు దక్షమతియైనవాని, రుచిర = మనోహరమునై, వర్ణ్య = వర్ణింపఁ దగిన, నిసర్గ = స్వభావము చేతనైన, 'స్వరూపంచ స్వభావశ్చ నిసర్గశ్చ"

అని అ. మనఃప్రసాదుఁడై = మనఃప్రసన్నత గలవాఁడై, "ప్రసాదస్తు ప్రసన్నతా" అని అ. తనరెడువానిన్ =ఋశ్యశృంగుని, భజియించి=మనసు రాఁగొలిచి, శాంతతోన్ = శాంతాదేవితోఁగూడ, తేఁదగున్ = తోడ్తే వచ్చును.

భా. అనన్ = కుంతి యిట్లనఁగా, పాండురాజనుమాట, విబుధావళి లోపలన్ = దేవసంఘములోను, 'విబుధః పండితే దేవే' అని వి. యమున్ = యముని, మంత్రవిధి = మంత్రానుష్ఠానమందు, దక్షు=సమర్థమైన, మతిన్ = బుద్ధిచేత, భజియించి తేఁదగును.

క. అని నృపుఁడు భార్యతో నా
యనఁ దడయక తెచ్చి యాగమాచారముతోఁ
దనకుఁ దనూభవలాభం
బొనరం జేయుటకుఁ గడుఁ బ్రియోక్తులు వలికెన్. 57

రా. నృపుఁడు = దశరథుఁడు, భార్యతోన్ = శాంతతోఁగూడ, ఆయనన్=ఋశ్యశృంగుని, తడయక = శీఘ్రిమె, తెచ్చి, తనకుఁ దనూభవ లాభంబు, ఒనరన్ = కలుగునట్టుగా, ఆచారముతో యాగముఁ జేయుటకుఁ బ్రియోక్తులు వలికెను.

భా. అని=ఇట్లని, నృపుఁడు, ఆయనన్ = యముని, తడయక తెచ్చి, ఆగమాచారముతోన్ = దేవరన్యాయశాస్త్రవిధితోడ, తనకుఁ దనూభవలాభం బొనరం జేయుటను, భార్యతోన్=కుంతితోడ, కడుఁ బ్రియోక్తులు వలికెను.

వ. ఇట్లు నియమించి. 58

తే. ప్రతిపదంబును నిజపురోహితమతాను
శీలనమున సవిశేషుఁ డగుచు
ననఘమతులైనమునులతో నాస్యయోగ
మొకటి కొదలేకయుండఁ జేయుచును వేడ్క. 59

రా. ప్రతిపదంబును = అన్ని ప్రయోజనములయందును, "పదం వ్యవసితత్రాణ స్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుషు" అని అ. నిజపురోహిత = వసిష్ఠునకు, మత=సమ్మతమైన, అనుశీలనమునన్ = అనువర్తనమున, పదీక్షావిశేషుఁడు = దీక్షావిశేషముతోఁ గూడినవాఁడు, అగుచు నాత్మయాగముఁ జేయుచు, ధరణిపుఁ డుండె నని ముందఱిపద్యమున కన్వయము.

భా. ప్రతిపదంబును = పల్కులును, నిజ=స్వకీయమైన, పురః=ఆముష్మికమునకు, హితమైన, మత=యోగముయొక్క, పురా=ఆదియందె, ఊహిత మైన, మత = యోగమందలి సంకల్పముయొక్క యనియుఁ జెప్పవచ్చును. అనుశీలనమునన్ = పరిచయముచేత, సత్ = లెస్సైన, ఈక్షావిశేషుఁ డగుచున్ = జ్ఞానము గలవాఁడై, మునులతోఁగూడ, ఆత్మయోగము = బ్రహ్మోపాసిని, "ఆత్మాదేహమనో బ్రహ్మస్వభావధృతిబుద్ధిషు" అని. వి. చేయుచును.

చ. ధరణిపుఁ డుండె నంత బహుధామునిసన్మనుహూయమానుఁ
పరమసమృద్ధిఁ బర్వెడువిభావసునందనురూపకాంతిని ర్భరుఁగోద లెల్లదూరముగఁబాయసభాజనగౌరవానమ[ధిన్.
త్కరుఘును నొక్కనిం బ్రనుదగౌరవ మొప్పఁగఁ గాంచి సన్ని

రా. ధరణిపుఁ డుండెను, బహుధా=బహుప్రకారములైన, మునుల యొక్క, సన్మను = శ్రేష్ఠమంత్రములచేత, హూయమానుఁడై = వేల్వఁ బడుచున్నవాఁడై, పరమ సమృద్ధిఁ బర్వెడు = లెస్సగాఁ బ్రజ్వలించుచున్న, విభావసునందున్ = అగ్నియందు, "సూర్యవహ్నీ విభావసూ" అని అ. అనురూప=తగిన, కాంతిచేతన్, నిర్భరున్ = అధికుఁడైనవాని, కోదలెల్ల దూరముగన్ = కోడవలెల్లఁ దీఱఁగా, పాయస భాజన = పరమాన్న పాత్రముయొక్క, "భాజనం యోగ్య పాత్రయోః" అని వి. గౌరవభావము

చేత, అనమత్ = వంగుచున్న, కరయుగము గలవాని, ఒక్కనిఁ = ఒక దివ్యపురుషుని, కాంచి, అప్పు డాయార్యసభయుండె నని ముందరిపద్యమున కన్వయము.

భా. ధరణిపుఁడు = పాండురాజు, ఉండెఁ = ఈ పూర్వోక్త ప్రకారమున వర్తించు చుండెను, అంతఁ, బహుధాముని = అధిక తేజస్సు గలవాని, "గృహదేహత్విట్ప్రభావాధామాని" అని అ. సన్మను = ఘనమైన మంత్రముచేత, హూయమానుఁడై = పిలువఁబడ్డవాఁడై, పర్వేడు, విభావసు నందనుఁ = సూర్యపుత్త్రుఁ డైనయముని, రూపకాంతినిర్భరుఁ = సౌందర్య తేజములచేత నధికుఁడైనవాని, కొదలు=కొదవలు, పాయఁ = పోవునట్టుగా, సభాజన గౌరవ = సన్మానాతిశయముచే, "ఆనందనసభాజనే" అని అ. అనమత్=వ్యావర్తి యగుచున్న, కరుఁ = హస్తము గలవాని, ఫలితార్థము ప్రేమాతిశయముచేత హస్తాభినయపూర్వకముగాఁ జేరఁ బిలుచుచున్నవాని నసుట, ఒక్కనిఁ = ఒంటిగా వచ్చినవాని, ఇవి యమునికి విశేషణములు. సన్నిధిఁ = సమీపమున, "సన్నిధి స్సన్నిధానేచ భవే దింద్రియగోచరే" యని వి. ప్రమదగౌరవము = సంతోషాధిక్యము, ఒప్పఁగా, కాంచి=చూచి, అప్పు డాయార్య యుండె నని ముందటిపద్యమున కన్వయము.

తే. అప్పు డాయార్యసభ యాతతాద్భుతప్ర
మోదమందాక్షవృత్తిఁ గేల్మోగిచి యుండె
నంత రారమ్ము మనుజపయజ్ఞఫలము
నోసఁగెదఁ గొను మని విభావసూద్భవుండు. 61

రా. ఆయార్యసభ, ఆతత = విస్తృతమైన, అద్భుత = ఆశ్చర్యము చేతను, ప్రమోద=సంతోషముచేతను, మంద=స్తిమితమైన, అక్షవృత్తిఁ = ఇంద్రియవ్యాపారముచేత, "అక్షోరథస్యావయవే పాచికేప్యక్షమింద్రియ" మని వి. కేల్మోగిచియుండెను, అంతఁ, విభావసూద్భవుండు = ప్రాజాపత్య

పురుషుఁడు, మనుజప = నృపా, సంబుద్ధి. యజ్ఞ = పుత్రకామేష్టియొక్క, ఫలమును గొను మని యిచ్చె నని మును పరి పద్యమునం దుఁ క్రియ.

భా. అప్పుడు, ఆయార్య = కుంతి, సభయాశ్చర్యత్రపామోద మందాక్షవృత్తిన్ = భయాశ్చర్యసంతోషలజ్జాచేష్టలతో సహితురాలై, కేల్మోగిచియుండెను, దేవతాకర్షణ మపచార మని భయమును మంత్రమాహాత్మ్యమువలన నాశ్చర్యమును సుపుత్త్రలాభమయ్యెడినని సంతోషమును బరపురుషుఁడు గదా యని సిగ్గును గలదై యుండెనని భావము. "మందాక్షం హ్రీస్త్రపా వ్రీడా" అని అ. అంతన్, విభావసూద్భవుండు=సూర్యపుత్త్రుఁడు, యముఁడు, మనుజప=మంత్రజపమనెడు, యజ్ఞముయొక్క, ఫలమును = సంతానప్రాప్తి ననుట, కడమ సమము.

మ. నిరతిం బార్థివగేహినీజనులకున్ సేవింప నిమ్మందునం
శరమాస్ఫూర్తికిఁ బట్టుఁగొమ్మ సకలక్ష్మాభారధుర్యం బనన్
స్థిరమై మించుతనూజలాభ మొదవున్ సీకంచు నిచ్చెంగృపన్
వరముం బాయసమస్తకల్మషము దివ్యశ్రేష్ఠుఁ డత్యాదృతిన్.

రా. పార్థివ=సంబుద్ధి, గేహినీజనులకున్ = భార్యలకు, సేవింపన్ = భుజియింప, ఇమ్ము, ఇందున్=పాయసమందు, దివ్యశ్రేష్ఠుఁడు = ప్రాజాపత్య పురుషుఁడు, వరమును=శ్రేష్ఠమునై, అస్తకల్మషము=నిష్కళంకమైన, పాయసమును నత్యాదృతిచేత నిచ్చెను, కడను సరి.

భా. పార్థివగేహినీ = రాజపత్నీ, సంబుద్ధి. జనులకు సేవింపన్, ఇమ్ము= స్థానమైనది, ఇందువంశ=చంద్రవంశముయొక్క, ఐమాస్ఫూర్తికి, పట్టుఁగొమ్మ= అవలంబను, అన నిమ్మించు తనూజలాభము నీ కొదవు నంచు, దివ్యశ్రేష్ఠుఁడు = యముఁడు, సమస్తమైన, కల్మషము = విచారము, పాయన్, వరము నిచ్చెను.

సీ. అట్లిచ్చి యతఁడు హా నంగన్యాఖ్యాతుఁ గన్యా
నది యెల్ల విని గాఢహర్షుఁ డగుచు
జనవరుండు నిజాగ్రసతికి సౌభాగ్యంపు
నడకల కేకయనందనకుఁ గ
రంబు గౌరవమహిమం బంచి తానంత
భావంబునం బర్వఁ బరమనియతి
మనుసుమిత్రకులసన్మానవతికి భవ్య
దౌహృదోదయనిమిత్తంబు లైన
ఆ. యాసగములలోన నరయరయుచు వ్యగ్ర
బుద్ధిఁ గోర్కెలెల్లఁ బూరితముగ
నొసఁగఁ బనిచె నెంతయును దత్పరిగ్రహ
జనుల వారు నట్లు సలిపి రెలమి. (93)

రా. జనవరుండు=దశరథుఁడు, వినిగాఢ=అత్యంతనిబిడమైన, హర్షము గలవాఁ డగుచు, అదియెల్లన్=ఆపాయసమంతయు, నిజాగ్రసతికిన్=కౌసల్యకును, కేకయనందనకును బంచి, అంతన్=అతరువాత, భావంబునం బర్వన్ = చిత్తమునఁ బర్వఁగా, లసన్మానవతికిన్, పరమనియతిన్ = ఉత్కృష్టభాగము చేత, మను=మనుచున్న, సుమిత్రకు, భవ్యదౌహృదోదయనిమిత్తంబులైన = మనోహరగర్భప్రాప్తిహేతువులైన, ఆసగములలోనన్ = ఆ రెండుభాగము లలో, అరయర = కొంతకొంత, తత్పరిగ్రహజనులన్ = భార్యలైన కౌసల్యా కైకేయులను, "పరిగ్రహః పరిజనే పత్న్యాం స్వీకారమూలయోః" అని వి. ఒసఁగఁబనిచెన్ = ఇయ్యఁగట్టడ చేసెను, వారును, ఎలమిన్ = ప్రేమచేత, అట్లు సలిపిరి = ఇచ్చి రనుట.

భా. జనవరుఁడు=పాండురాజు, అదియెల్లవిని=ఆవరప్రకారమంతయు, విని, సౌభాగ్యంపునడకలకు, ఏక యనన్=ముఖ్య యనఁగా, "ఏకేముఖ్యాన్య

కేవలాః” అని అ. తనకున్ =కుంతి కనుట, కరంబు = మిక్కిలియు, గౌరవ మహిమంబు=ప్రభావాతిశయము, అంచిత=పూజితమైన, అనంతభావంబునన్ = బాహుళ్యముచేత, పర్వన్ = ఒప్పుచునుండఁగా, పరమనియతిన్ = మంచి నియమమున, “నియతిర్నియమేదైవే” అని వి. మనుచున్న, సుమిత్రకుల సన్మానవతికిన్ = బంధుసమూహమందు బహుమానముకలదానికి, నిజాగ్ర సతికిన్ =కుంతికి నని క్రిందటికన్వయము. దౌహృదోదయమునకు, నిమిత్తంబు లైన = చిహ్నములైన, “నిమిత్తంవ్యంజనంపద” మని ఆ. ఆసగములన్ = ఆశాపరంపరలను, లోనసరయన్ =లోలోపల నే తెలియునట్టుగా, రయ=వేగము చేత, వ్యగ్ర=సంభ్రమపడుచున్న, బుద్ధిచేత, కోర్కు లెల్ల నొసగను, తత్పరి గ్రహజనులన్ = ఆకుంతి పరిచారికలను, పనిచెను, వారును = ఆపరిచారిక లును, అట్లు సలిపిరి.

క. భరియించె నపుడు విబుధో
త్కరసంప్రార్థన మొనర్చుకడఁక దలిర్పన్
హరిమధ్యమభువనముఁ బ్రో
చురతిం దద్గర్భభావశోభనలీలన్. 64

రా. విబుధోత్కర = దేవసంఘముయొక్క, హరి=విష్ణువు, మధ్యమ భువనమున్ =భూలోకమును, ప్రోచు, రతిన్ =ఆసక్తిచేత, తత్ =ఆ కౌసల్యా కైకేయీ సుమిత్రలయొక్క, గర్భభావ = గర్భత్వమనెడి, “గర్భో భ్రూణ ఇమా” అని అ. శోభనలీలను భరియించెను.

భా. అపుడు, హరిమధ్యమ = సింహమధ్య, కుంతి, తద్గర్భ=ఆగర్భస్థుని యొక్క, భావ = అభిప్రాయముయొక్క, శోభనలీలచేత, విబుధోత్కర = విద్వత్సమూహముయొక్క, సంప్రార్థనమును, ఒనర్చు, కడఁక = యత్నము, తలిర్పన్, భువనముఁ బ్రోచురతిని భరియించెను.

ఉ. దీనులఁ బ్రోవఁ గోరుదు రతిక్రమసత్కరుణన్ విపక్షసం
తానము ద్రుంపఁ గోరుదురుదాహరణీయరణైకశిక్షనం
భోనిధిమధ్యభూభరముఁ బూనఁగఁ గోరుదురత్యయోన్నతి
న్మానవనాథకాంత లసమానగుణాద్భుతగర్భసంగతిన్. 65

రా. మానవనాథకాంతలు, అసమాన=అసాధారణములైన, గుణముల చేత నద్భుతమైన గర్భముయొక్క, సంగతిన్=సాంగత్యముచేత, అతిక్రమ= అతిశయముచేత, సత్ = లెస్సైన, కరుణన్ = దయచేత, దీనులఁబ్రోవఁ గోరుదురు, ఉదాహరణీయ = వర్ణింపఁదగిన, అత్యయ = అధికభాగ్యము యొక్క, "అయశ్శుభావహోవిధిః" అని అ. కడమ సులభము.

భా. మానవనాథకాంత, లసమానగుణ = సద్గుణములచేత, "లష కాంతౌ" అను ధాతువుమీఁద శానచ్ రాదు, "లస్ కాంతౌ" మీఁద వచ్చును గనుక, అందు, "సమారితాలసమాననవాంశుకః" అని మాఘకావ్య మందుఁ బ్రయోగము. దురతిక్రమ=నివారింప శక్యముగాని, సత్కరుణచేత, దీనులఁ బ్రోవఁగోరు, దురుదాహరణీయ=దృష్టాంతము చెప్పరాని, దురత్యయ= అతిక్రమింపరాని, ఈ యర్థమున నేకవచనక్రియలు.

క. విభునగ్రమహిషి కయ్యెడఁ
ద్రిభువనములయం దజాతరిపునామకుఁడై
యభిమతి గాంచుకుమారుఁడు
ప్రభవించె మహాయశోభిరాముఁ డనంగన్. 66

రా. విభు = దశరథునియొక్క, అగ్రమహిషికిన్ = కౌసల్యకు, "కృతాభిషేకామహిషీ" అని అ. అజాత=పుట్టని, రిపునామకుఁడై=రిపుశబ్దము గలవాఁడై, మహాయశోభి - మహ=ఉత్సవముల చేతను, అయ = భాగ్యము చేతను, శోభి=ఒప్పెడువాఁడు. "మహఉద్ధవఉత్సవః," "అయశ్శుభావహో

విధిః” అనియు అ. మహాత్ = అధికమైన, అయశోభి = అపకీర్తివల్లనైన భయము గలవాఁడు అనియుఁ జెప్పవచ్చును. రాముఁ డనఁగను బ్రభవించెను.

భా. అథ్యోదర్క్ = ఆతర్వాత, విఘనగ్రనుహిషికీక్ = కుంతికి, అజాతరిపునామకుఁడై = అజాశత్రు వనునామము గలవాఁడై, మహాత్ = అధికమైన, యశః = కీర్తిచేత, “ఆన్మహతస్సమానాధికరణజాతీయయోః” అనుసూత్రమున మహచ్ఛబ్దమున కాకారమంతాదేశము, అభిరాముఁ డనఁగాఁ గుమారుఁడు ప్రభవించెను.

క. సుర లెంతయు నలరిరి భా
సురతం దెస లెసఁగెఁ బ్రబలె శుభవిభవంబుల్
ధరణిజనంబుల కపు డా
సరణి నుదయ మంది ధర్మసంతతి పెరుఁగన్. 67

రా. ఆసరణిక్=రాముఁ డుదయించినప్రకారముననే, ఉదయమంది= అభ్యుదయముఁ బొంది, ధర్మసంతతి=ధర్మసమూహము, పెరుఁగక్=వర్ధిల్లఁగా, సురలెంతయు నలరిరి, సుర లని స్త్రీలింగమువలెఁ జెప్పినందుకు లక్షణము. “సురశబ్దము స్త్రీలింగతఁ, బరఁగుక్ బహువచన మగుచు భాసురముగ భూసురశబ్దము దక్కఁగ నొక, సరణిని క్లీబత్వమందు జనశబ్ద మిల” నని కవిలోకచింతామణి.

భా. ఆసరణిక్=ఆప్రకారమున, ఉదయమంది, ధర్మసంతతి = ధర్ముఁడు, కడమ సరి.

వ. మఱియు. 68

క. అమితోన్నతిఁ గనియె నృప
ప్రమద మనుగుణప్రసన్నపవనునివలనం
గొమరు మిగుల బలియుసుగం
ధము గలవిరిపోన సురపథంబునఁ దొరఁగన్. 69

రా. నృప = దశరథునియొక్క, ప్రమదము = సంతోషము, అనుగుణ ప్రసన్నపవమనివలనన్ = అనుకూలమలయమారుతమువల్ల, కొమరు = ఒప్పిదము, బలియు = నిబిడమౌచున్న, సుగంధముగల విరిసోనదొరుఁగఁగా నమిత మైన యున్నతిని బొందెను.

భా. నృపప్రమద = కుంతి, మనుగుణ=మంత్రావృత్తిచేత, 'గుణస్త్వావృత్తి శబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుషు' అని యాదవసిఘంటు. ప్రసన్నుఁడైన, పవమనివలనన్ = వాయువువల్ల, మిగులబలియుఁన్ = మిక్కిలిబలవంతుని, అమితమైన యున్నతిగలవాని, కొమరున్ = కుమారుని, కనియెను.

క. అరిభీమనాముఁ డీతఁడు
కర మపుదుగఁ గొను నృపాళిఁ గడు నొడిచి మహా
సురుల వధించు ననేకుల
దురమున ననువిబుధసన్నుతులు వినఁబడియెన్. 70

రా. అరిభీమనాముఁడు = శత్రుభయంకర నామధేయుఁడైన, ఈతఁడు = రాముఁడు. నృపాళిన్ = శత్రురాజవర్గమును, నొడిచి, కరము= అప్పనమును, కొనును.

భా. భీమనాముఁడు = భీముఁ డను పేరుగల, ఈతఁడు, కరము = మిక్కిలి, అరి = అప్పనమును, కొనును, కడమ యేకార్థము.

క. అమరనగరమున నపుడు
త్తమనీతివిచిత్రవీర్యతనయజ్యేష్ఠ
త్వమునఁదనరారునృపస
త్తమునియతివశతసుతాప్తిఁదద్దయు వెలసెన్. 71

రా. అమరనగరమున్ = అమరావతియందు, ఉత్తమనీతిచేతను, విచిత్రవీర్యతన్ = అద్భుతపరాక్రమముగల వాఁడగుటచేతను, అయ =

భాగ్యము చేసైన, జ్యేష్ఠత్వము చేతను, తనరారు, నృపసత్తము = దశరథుని యొక్క, నియతివశత = అదృష్టసంప్రాప్తి, సుతాప్తిన్ = రఘురామునిజన్మ మందు, మిక్కిలివెలసెను. ఇట్లనఁగా దేవతలు రఘురామునిపుట్టువు చేత దశ రథుని ప్రతాపాదులు గొనియాడి రనుట.

భా. అమరనగరమునన్ = హస్తినగరమందు, ఉత్తమనీతి=గాంధారికి విశేషణము. విచిత్రవీర్యతనయ జ్యేష్ఠత్వమునఁ దనరారు నృపసత్తముని=ధృత రాష్ట్రునియొక్క, అతివ = గాంధారి, శతసుతాప్తిన్ = శతపుత్త్రావ్యాప్తిచేత, వెలసెను.

సీ. దుర్యోధనుం డన దుశ్శాసనుం డన
దుర్ధర్షణుం డన దుర్ముఖుఁ డన
సమరవీరాదిగానారూఢగాఢశౌ
ర్యప్రదీప్తుల ఘూకరణవిషణ్ణ
నానావిబుధనింద్యమానోదయులసత్స్వి
చారవివర్జితాచారమతుల
విగణింపరానిదుర్వృత్తి సధర్మపు
దశలపసులయాన్వదంబు గాఁగఁ
తే. జలుపఁ గలవీతనియతుల సాహసాతి
శయసమున్నతుల నికృతజ్ఞాను లగుచు
నార్యు లబ్బాలురసితభావ్యర్థదృష్టి
నరసి మదిలోన సుర్ఘితవ్యసను లైరి. 72

రా. దుర్యోధనుండు = యుద్ధము చేయ శక్యముగానివాఁడు, దుశ్శా సనుండు = దుష్టమైనయాజ్ఞ గలవాఁడు, దుర్ధర్షణుండు=ఎదిరింపరానివాఁడు, దుర్ముఖుఁడనన్=బహుప్రలాపి యనఁగాను, అమరు, వీరాదిగానారూఢగాఢ శౌర్యప్రదీప్తుల్-వీర=వీరులలోపల, ఆదిగాన=ప్రథమగణ్యత్వమును, ఆరూఢ=

పొందినట్టి, గాఢశౌర్యము చేత, ప్రదీప్తుఁ=ప్రకాశించెడువాని, లఘూకరణ= తృణీకరించుటచేత, విషణ్ణ = దీనులయిన, విబుధ = దేవతలచేత నింద్యమాన మైన, ఉదయుఁ = అభ్యుదయము గలవాని, లసద్విచార వివర్జితాచారుఁ= దురాచారుని, మతుల విగణింపరానిదుర్వృత్తిఁ = తలఁచరాని కష్టపు జీవుని, "వృత్తిర్వర్తనజీవనే" అని అ. అధర్మపుఁ = పాపరక్షకుని, ఇటు వంటి, దశలపనుఁ = దశముఖుని, లయ = నాశనమునకు, ఆస్పదంబుగాఁ గఁ = స్థానమైనవానిఁగా, ఈతని = ఈరామునియొక్క, అతులసాహసాతి శయసమున్నతులు, చ ఏపఁగలవు, అని = ఇట్లని, కృతశ్లాఘు లగుచునార్యులు, అబ్జాలుఁ = ఆరామువి, రసిత = రుచిగొనఁబడిన, భావ్యర్థ=భవిష్యదర్థము యొక్క, దృష్టిఁ = జ్ఞానము చేత, "దృష్టిర్జ్ఞానేక్షిదర్శనే" అని అ. అరసి మదిలోన నుర్ఝితవ్యసనులైరి.

భా. దుర్యోధనుఁడన, దుశ్శాసనుఁడన, దుర్ధర్షణుఁడన, దుర్ముఖుఁడనన, వీరలాదిగా ఆయూఢ గాఢశౌర్యప్రదీప్తులను, ఘూక = గుడ్లగూబలయొక్క, రణ = ధ్వనిచేత, "యుద్ధేరవీరణౌ" అని అ. విషణ్ణ = ఖిన్నులయిన, నానా, విబుధ = విద్వాంసులచేత, నింద్యమానోదయులఁ = దూషింపఁబడుచున్న పుట్టువుగలవారిని, సద్విచార=వివేకముతోడ, విసర్జిత=మిక్కిలి యెడఁబాసిన, ఆచారు=మంచిదిగాని, సుతులఁ = మతిగలవారిని, విగణింపరానిదుర్వృత్తి చేత, అధర్మపుదశల = పాపములైన చర్యలయొక్క, అధర్మపు అనపునా దేశమునకు లక్షణము. క. 'ధీనిక్షిగుణపదములపై, మానుగ వాల్లున్న నంతిమ ములగుములకుం, బూని పునాదేశమగుఁ, భూనుత పైనచ్చు లున్నఁ బుట్టగు ములకుఁ. క. వాదపుఁబంతంబులును బ్ర, మోదపు శృంగారములును ముత్తె పుసరులుఁ, జూచపురిట్టు ను నెయ్యపు, టాపరములు ననఁగ నివి యుదాహార ణంబు' లని యాంధ్రభాషాభూషణము. పనుల = ప్రయోజనములకు, ఆస్ప దంబుగాఁగఁ = అవకాశమగునట్టుగా, చలుపఁగల, వీతనియతులఁ =

నియమరహితులైనవారిని, సాహసాతిశయసమన్వితులను, అబ్బాలురన్ = ఆబాలకులను, క. 'లులమీఁదిలులకురుర లగు, నిలఁ బెక్కిటఁ పాలు రన వక్షీం పాలు రనన్, సలలితదయాళు రనఁగా, నలవడి వర్తిల్లుఁ గాన నభినవదండీ' యని యాంధ్రభాషాభూషణము. సిత = పరిశుద్ధమైన, భావ్యర్థదృష్టిని, అరసి, జాతకములుచూచి, ఆర్యులు, నికృతశ్లాఘులగుచు=దూషించుచు, మదిలోన్, అనుఝ్ఝితవ్యసనులైరి.

క. వెండియుఁ బలికోర్కిఁ బొదల
రెండవసతి యనవరగుణరేఖఁ దనరుచున్
గం డెసఁగెడు సుతరత్నము
పాండురమణిశుక్తివోలెఁ బడసె హరికృపన్. 73

రా. రెండవసతి = కైకేయి, అనవర = నికృష్టముగానిదైన, గుణరేఖను, "వరానభవతీత్యవరా-అవరానభవతీత్యనవరా - అనవరాచసా గుణరేఖాచ" అని సమాసము. నఞ్ద్వితయము ప్రకృతమర్థమును బొందింపుచున్నయది, సుతరత్నము=సుతశ్రేష్ఠమును, "రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేపి" అని అ. పాండుర = శుభ్రమైన, మణి=ముత్తెమును శుక్తివోలెన్, ఉపమ. హరికృపన్ = విష్ణువుదయవలనఁ బడసెను.

భా. వెండియున్ = మఱియును, పలికోర్కిఁ బొదలన్ = ఇంకను బుత్త్రులుగావలె నను నపేక్ష ఫలించునట్లుగా, రెండవసతి యనన్=రెండవసతీదేవి యనఁగా, వరగుణరేఖన్=శ్రేష్ఠగుణపరంపరచేత, తనరుచున్న, పాండురమణి = కుంతి, సుతరత్నము=పుత్త్రుఁడనెడు రత్నమును, శుక్తివోలెన్ = ముత్తెపుచిప్పవలెనే, హరికృపన్=ఇంద్రానుగ్రహముచేత, పడసెన్ = కనెను, ఇంద్రుఁడు వర్షాధిదేవత గనుక నింద్రునివల్లనే శుక్తియు ముత్తెముగనును.

క. భూకాంతుమన్ననలు గడుఁ
జేకుఱు నాముదితబుధరచితనుతిభరతుం

నైకమహావీరత్వా
స్తోకుని నర్జునసమాఖ్యుసుతుఁ గని యలరెన్. 74

రా. ఆముదిత = సంతుష్టులైన, బుధులచేత రచితమైన నుతిగలవాని, మహావీరత్వ = అధికశౌర్యముచేత, అస్తోకుని = ఘనుని, "స్తోకాల్పక్షుల్లకాస్సూక్ష్మ" మని అ. అర్జునసమాఖ్యున్=శుభ్రమైన కీర్తిగలవాని, "వళక్షోధవళోర్జునః" అని అ. భరతున్=భరతుని, కైక=కైకేయి, కని, యలరును.

భా. ఆముదిత=ఆస్త్రీ - కుంతి, "అన్ను తెఱవ తలిరుఁబోఁడి మోఱుఁగుఁబోఁడి ముదిత" యని యాంధ్రభాషాభూషణమందు దేశీయపదములలోఁ జెప్పినది. బుధరచితమైన, నుతిభర = స్తోత్రాతిశయముచేత, తుంగ = ఘనమైన, ఏక=ముఖ్యమునైన, మహావీరత్వముచేత నస్తోకుని, అర్జునసమాఖ్యున్= అర్జునుఁ డను పేరుగలవాని, కని, యలరెను.

సీ. ఇవ్విధంబునఁ గాంచి హృదయేశుమన్ననఁ
బెనుచుచు నుండ నబ్బిసరుహాక్షి
కొండొకసవతియు గురుతరధర్మర
క్షణశీలతన్మనుగుణవిధేయ
రక్షోరివైద్యవరప్రాప్తిరూపుల
లక్ష్మణశత్రుఘ్నులను గరంబు
వినయసౌభ్రాత్రావిఘనతరసుగుణరే
ఖను మించుతనయులఁ గవలఁ గనియె

తే. నొప్పు మీఱ నాసత్యవీర్యోదయు లగు
నశ్విచతురాత్మజులు సురూపాభిరాము
లైనకులసహదేవపదాతివిశ్రు
తాత్మవర్తను లై మించి రవనిలోన. 75

రా. అబ్బిసరుహాక్షికొండొకసవతియున్=కైకేయియొక్క చిన్నసవతి సుమిత్రయు, గురుతరధర్మరక్షణశీలతచేత, మను = ఒప్పుచున్న, గుణవిధేయ=

గుణవశురాలు, - సుమిత్రకు విశేషణము. రక్షోరివైద్య = సురవైద్యులకంటె, వర=శ్రేష్ఠమౌనట్లుగా, ప్రాప్తరూపులన్ =సౌందర్యవంతులైనవారిని, "ప్రాప్తరూప సురూపాభిరూపాబుధమనోజ్ఞయో" అని అ. లక్ష్మణశత్రుఘ్ను లనుకవలఁ గనియెను. ఒప్పుమీఱ, అసత్యవీరోద్యదయు లగునట్టి = సత్యమునకును, శౌర్యమునకు నుత్పత్తిస్థానమైన, చతురాత్మజులు=నలుఁగురు కుమారులును, సురూపాభిరాములును, ఐన = సూర్యసంబంధమైన, కులమునకు, సహా = తగిన, ఆత్మవర్తనులై = తమ నడకగలవారునై, మించిరి, ఆశ్వాసగర్భము.

భా. అబ్బినరుహాక్షికొండొకసవతియున్ = మాద్రియు, గురుతరధర్మరక్షణశీల=మాద్రికివిశేషణము. తత్ = ఆకుంతియొక్క, మను = మంత్రముయొక్క, గుణ=ఆవృత్తిచేత, విధేయ=వశులైన, రక్షోరివైద్యులయొక్క, వరమువలన, ప్రాప్తరూపులన్ = అవతరించినవారిని, లక్ష్మణ = లక్ష్మీవంతులై, శత్రుఘ్నులన్=శత్రుసంహారకులునైనవారిని, కవలన్=అమడలను, కనియెను. నాసత్య=అశ్వినీదేవతలయొక్క, "నాసత్యావశ్వినౌదస్రౌ," అని అ. వీరోద్యదయులగునట్టి= అంశజాతులైనట్టి. చతుర=సమర్థులైన, ఆత్మజులు, నకులసహదేవులనెడు, పద=నామధేయముచేత, అతివిశ్రుత = ప్రసిద్ధమైన, ఆత్మవర్తనగలవారై, మించిరి.

శా. ప్రాలేయాంబువతంస సన్నిహితపంపావాతశైత్యౌచితీ
లీలాగూఢనిగాఢరూఢపులకాళీహేతుహర్షోదయ
స్థూలంభావుకశైలరాజతనయాదోర్దండనిష్పీడనో
ద్వేలోర్ధ్వస్రుతచిత్తరాగలహరీ ధీకృజ్జటామండలా. 76

ప్రాలేయ యని, ప్రాలేయాంశువతంస=చంద్రశేఖరా! సన్నిహిత = సమీపముననున్న, పంపా=పంపానదియందుఁగల, వాత = మారుతముయొక్క, శైత్య = చల్లఁదనముయొక్క, ఔచితీ = ఉచితభావముచేత, లీలా = విహారమందు, గూఢ=గూఢమౌనట్లుగా, నిగాఢ=మిక్కిలి, రూఢ=పుట్టిన, పులకాళీ=

పులకాంకురసమూహమే, హేతు=కారణము గాఁగల, హార్దోదయ=ప్రేమాతిశయముచేత, "ప్రేమానాప్రియతాహార్ద" మని అ. స్థూలంభావుక=ఉప్పొంగుచున్న, శైలరాజతనయా = పార్వతీదేవియొక్క, దోర్దండనిష్పీడన=గాఢాలింగనమువల్ల, ఉద్వేల=మట్టు మీఱినదై, ఊర్ధ్వప్రసృత = పొడవుగా నెగసిన, చిత్త=హృదయమందుఁగల, రాగలహరీ=అనురాగప్రవాహమనెడి, ధీకృత్=బుద్ధినిఁ జేయుచున్న, జటామండలము గలవాఁడా! ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

క. మూర్తిత్రయధృతిలీలా
వర్తితనానాజగద్భవస్థితిలయని
ర్వర్తనసజ్జనసుకృతవి
వర్తాయితదివ్యదేహవారితమోహా. 77

మూర్తి యని, మూర్తిత్రయ = త్రిమూర్తిరూపముయొక్క, ధృతి=ధారణమనెడి, లీలా=విలాసముచేత, వర్తిత = చేయఁబడిన, నానా జగత్తుల యొక్కయు, భవ=ఉత్పత్తియొక్కయు, స్థితి=రక్షణముయొక్కయు, లయ=నాశముయొక్కయు, నిర్వర్తన = ప్రచారము గలవాఁడా! సజ్జనులయొక్క సుకృతమునకు, వివర్తాయిత=వినిమయరూప మౌచున్న, దివ్యదేహ = దివ్యస్వరూపము గలవాఁడా! పుణ్యాత్ములకు సారూప్యము నిచ్చు ననుట. వారిత = పోఁగొట్టఁబడిన, మోహ=భక్తులయజ్ఞానము గలవాఁడా !

మాలిని. ప్రథమతమనచోంతప్రస్ఫుట బ్రహ్మవిద్యా
పథపథికవిపశ్చిద్భావవిశ్రామసీమా
పృథుచిదమృతధారాభిక్షుసిక్తాకుపీటి
ప్రథితతరుమలక్ష్మాపత్యపత్యగ్రజన్మా. 78

గద్యము. ఇది సిజసూరిలోకాంగీకారతరంగితకవిత్వ వైభవ
పింగళి యమరయార్యతనూభవసౌజన్య జేయసూరయనామ

ధేయ ప్రణీతంబైన రాఘవపాండవీయమునందుఁ బ్రథమా
శ్వాసము. 79

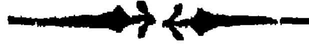
ప్రథమ యని, ప్రథమతమవచోంత = వేదాంతములయందు, ప్రస్ఫుట=లెస్సగాఁ దెలియఁబడిన, బ్రహ్మవిద్యాపథ=బ్రహ్మజ్ఞానమార్గమునకు, పథిక=పాంథులైన, విపశ్చిత్స్వాంత=విద్వాంసుల హృదయములకు, "విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞః" అని అ. విశ్రామసీమా=విశ్రమస్థానమైనవాఁడా! విశ్రామయని ఘుఙ్ప్రత్యయముగాఁ జెప్పినందుకు, "తమృషిం మనుష్యలోకప్రదేశ విశ్రామశాఖిన" మ్మని మురారియు, "విశ్రామం లభతామిదంచ శిథిలజ్యాబంధ మస్మద్ధనుః" అని కాళిదాసును జెప్పినను గాని, "మితాం హ్రస్వః" అను సూత్రమున హ్రస్వము రాఁగా విశ్రమ యని యుండవలయుననియు, విశ్రామోపశబ్దఇతి కాశికాయా మన్నందువలన విశ్రమశబ్దమే యుండవలెఁ గనుక, "కథం కథం విశ్రామ"అని న్యాసకారులు చెప్పినం గాని వ్యాకరణాంతరమువలన నుపధావృద్ధి రావలెఁ గనుక, "విశ్రాంతిం భవతా" మని శాకుంతలవ్యాఖ్యానములోను వ్రాసినాఁడు గనుక, విశ్రాంతిసీమా యనెడు నదియు మంచిపాఠము. పృథు=అధికమైన, చిదమృతధారా=జ్ఞానామృతధారచేత, అభీక్ష్ణ = నిరంతరము, "ముహుః పునఃపునశ్శశ్వ దభీక్ష్ణ మసకృత్సమా" అని అ. సిక్త = అభిషిక్తుఁడైన, ఆకుపీటిప్రథితతిరుమలక్ష్మాపతి = ఆకుపీటితిరుమలనాయని యొక్క, అపత్యాగ్రజన్మా=జ్యేష్ఠపుత్రుఁడైన పెదవేంకటాద్రిగలవాఁడా!

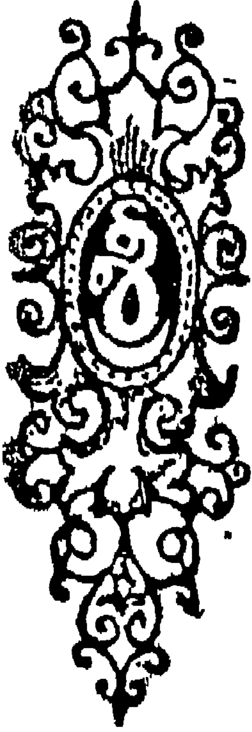
గద్యము. ఇది మదనగోపాలకృపాకటాక్షసంప్రాప్తసారసారస్వత సంపదానందనందవరాన్వయక్షీరపారావారరాకాసుధాధామ ముద్దరాజగణపయామాత్య పెదరామధీమణిప్రదర్శితంబైన రాఘవపాండవీయాదర్శంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

రాఘవపాండవీయము

ద్వితీయాశ్వాసము

పంపాసరసక్రీ
డాపండిత పెద్దవేంకటక్ష్మాపతిచి
త్తోపాసితపద ప్రత్య
గ్రూప విరూపాక్ష హేమకూటాధ్యక్షా! 1

క. దేవాంశభవులఁ బుత్త్రుల
నీవిధమునఁ బడసి ముదితహృదయుఁ డగుచు ధా
త్రీవరుఁడు పెనుచుచుండె య
థావిధి సంస్క్రియలు మునికదంబము నడుపన్. 2

రెంటికి సమము - సులభము.

సీ. నానాఁటి కుపాంగునవకంపుఁగళలపెం
పునఁ జిన్నిక్రొన్నెలబోద లనఁగ
నుత్తరోత్తరవృద్ధి నొప్పుతేజోరేఖ
పసఁ గోమలార్కబింబంబు లనఁగఁ

గ్రొత్తక్రొత్తగఁ బొదలొ్క్కమదనెమ్మేసుల
బలుపుష్టిఁ గరికలభంబు లనఁగ
నంతకంతకు మించు వింతమగంటిమి
యదుటునసింగంపుఁ గొదమ లనఁగ
తే. వెలసి రిలను ధర్మజభీమ విజయు లనఁగఁ
గ్రాలునృపసుతుల్ దమలోనఁ గవలు గూడి
మనసుమైత్రిచే రామలక్ష్మణచరితము
సనయభరతశత్రుఘ్నఖేలనము మెఱయ. 3

రా. ధర్మజ = వింటివిల్లఁ బుట్టిన, "ధర్మః పుణ్యే యమే న్యాయే. స్వభా వాచారయోః క్రతౌ, ఉపమాయా మహింసాయాం చాపేచోప. నిషద్యపి" అని వి. భీమ = భయంకరమైన విజయము గలవారు అనఁగా. క్రాలు = ఒప్పుచున్న, నృపసుతులు, కవలుగూడి = జోడుగూడుకొని, మనసుయొక్క మైత్రిచే, రామలక్ష్మణులయొక్క, చరితము = నడకయు, సనయ=నీతిసహితులైన, భరతశత్రుఘ్నులయొక్క, ఖేలనము = విహారమును, మెఱయ వెలసిరి.

భా. ధర్మజభీమవిజయు లనఁగన్ = ధర్మరాజభీమార్జును లనునట్టుగా, కవలుగూడి = నకులసహదేవులనుగూడి, సుమైత్రిచేన్, మనన్ = ఒప్పఁగా, రామ = మనోహరమై, లక్ష్మణ = లక్ష్మీసంతమునైన, చరిత్రమును, సనయ భరతన్ = నయాతిశయముతోఁ గూడినవాకాటచేత, శత్రుఘ్న = శత్రు సంహారకమైన, ఖేలనమును మెఱయ వెలసిరి.

ఉ. అంత వసంత మొప్పెఁ జరమాగ్రిమభాగచరాఖిలస్వసా
మంత మనంతజాలకసమంజసరంజితకుంజకుంజరో
ద్వాంతసితాంతసాంద్రమధుదానవిజృంభితబంభరస్వనా
త్యంతనిరంతరీకృతదిగంత మతాంతలతాంతకుంత మై. 4

రెంటికిని సమముగా వసంతవర్ణనము. చరమాగ్రిమభాగ=పశ్చాత్పూర్వ భాగములయందు, చర = వర్తింపుచున్న, అఖిలర్తువులును, సామంతము=సరిహద్దులుగాఁ గలిగినది, సకలఋతుసౌభాగ్యముగల దనుట. అనంత=అసంఖ్యాములైన, జాలక=మొగ్గలచేత, "క్షారకోజాలకం క్లీబే" అని అ. సమంజస=యుక్తమానట్టుగా, దృశ్యరూపం సమంజసం, యుక్త మూపయికం లభ్య" మ్మని. అ. రంజిత = ఒప్పిన, కుంజ = పొదలనెడి, కుంజర = ఏనుఁగులవల్లనుండి, ఉద్వాంత = వెడలి వచ్చుచున్న, నితాంతసాంద్ర = మిక్కిలి దట్టమైన, మధు = మకరంద మనెడి, "మధుమద్యే పుష్పరసే" అని అ. దాన=మదముచేత, "దానంగజమదే త్యాగే" అని యా. విజృంభిత = గర్వించిన, బంభర = తుమ్మెదలయొక్క, "బంభరశ్చమిళిందశ్చ హిందోళభసలౌసమా" అని యా. స్వన = ధ్వనిచేత, అత్యంతమును, నిరంతరీకృత = నిబిడముగాఁ జేయఁబడిన, దిగంతములు గలది, అతాంత = అలయికలేని, లతాంతకుంతమై = కుసుమాయుధుఁడు గలదై, అంత వసంత మొప్పెను.

సీ. అచ్చంపు లేఁజిగురాకుజొంపము కెంపు
మేలిచెందిరపుఁగెంధూళి గాఁగఁ
గ్రచ్చినట్టుగ జాదుకొన్న మొగ్గలగుంపు
ప్రకటపాటలబిందుపాళి గాఁగ
విచ్చినపరువంపువిరులతండము పెంపు
శోభితభూతిరించోళి గాఁగ
నిచ్చలం బైన తేనియవానజడిసొంపు
లాలితదానధారాళి గాఁగ
తే. సుమపరాగముల్ కేళిపాంసువులు గాఁగ
భ్రమరపంక్తులు పైసరపణులు గాఁగ

బుడమినెల్లెడ వాహ్యాళి వెడలుమనను
మదపుటేనుఁగువోలె నామని దనర్చె. 5

భూతి = గజశృంగారముయొక్క, రింఛోళి = పఙ్క్తి, "భూతిర్మాతఙ్గ శృంగారే" అని వి. "రింఛోళిః శ్రేణికాస్త్రియామ్" మ్మని యా. కడమ సులభము. మొదటినాలుగు పాదములయందు నంత్యప్రాసము నియమములు కలుగఁ జెప్పినాఁడు.

రగడ. పొలిచె మధులక్ష్మి సురపొన్నలును బొన్నలును
దెలిసిపడి పుష్పావళులతిన్నెలను జిన్నెలను
రంగుగఁ బనస్పనారంగములసంగములఁ
బింగళత చెందె మదభృంగముల యంగములఁ
గొఱలెఁ జిగురెలమావిగున్నలను జిన్నలను
బఱచె మసఁడుమల ముదిపన్నలను బిన్నలను
లలిఁ జొక్కెఁ గరువలిబలంగము లసంగములు
లలితమై లవలికుడుంగముల లుంగములు
వెలయుకురువిందపూవిరువులును మురువులును
దెలిపె మదనునకుఁ బనితేటువులును హాటువులును
బెరయుచుఁ బలాశతరుబృందముల నందములు
విరిమొగ్గలమరె గుసుమింపముల చందముల
నెన్నికగ వాసించె సిరువులును బొరువులును
జిన్నిచెందొవలచేఁ జెరువులును దొరువులును
వీలఁగొఱ పమరె నరవిందములఁ గుందముల
లీల దళుకొత్తఁగ మిళిందముల డెందముల
మొదలె మలయాచలసమీరములు సారములు
కొదవిరహి కయ్యె నతిఘోరములు క్రూరములు

జడిగొనుమధూళికాసారముల పూరముల
    వడి దనరె నవసింధువారముల యీరముల
వనరెఁ గడుఁ గ్రొవ్వి పికవారములుఁ గీరములు
    గదిరె నళులందు ఝంకారములు బీరములు
గలఁగి పాంథులు కర్ణికారముల వేరములఁ
    దొలఁగి రిల ఘంటలకు దూరముల దూరములఁ
బొదలె సంపెగలందుఁ బూవులును దావులును
    గుదిగొనఁ దనర్చెఁ గడుఁ గ్రోవులును మోవులును
సారెకడ తాఁకుసంచారికల చేరికల
    జారులు చరించి రభిసారికల కోరికల
నిగురుబోండ్లెన్నరె రీవులును గీవులును
    దిగజాఱి విడిచి రటు తీవులును వావులును
దదనంగతంత్రావతారికల కారికల
    చదు వంటెఁ గేలివనశారికలఁ గీరికల
మితి లేక పరఁగె రతిమెలఁపులును వలఁపులును
    నతివ లెంతయు మఱచి రలఁపులును సొలఁపులును
బోణిమిగ వకులకుజపూగములఁ బూగముల
    రాణ దనరారెను బరాగముల రాగములఁ
బరఁగె మధుమదనులకు బలుపులును గెలుపులును
    బెరెఁగె యువయువతులకుఁ బిలుపులును బొలుపులును
రంజిలిరి గాణ లనురాగముల రాగములఁ
    బుంజితశ్రీఁ దనరు భోగములఁ జాగముల
నలముకొని పెంటిచెరలాటములు గూటములుఁ
    జలిపె నహిపక్షిమృగఘాటములుఁ గీటములు

సోరిది మధువృష్టి వంజులకములఁ దిలకములఁ
గురిసెఁ జెదరుచుఁ దోర్లకులకముల జలకములఁ
గయికోసియె ననుపుపసగాటములు వాటములు
నయి తరులతలపెనుఁకు లాటములు నోటములు
బొరసె విరహిణుల కురుపులకములఁ దిలకములఁ
బసనఁబనము కపోలఫలకముల సలకములు
సరిగెనానాలతాజాలములు సాలములు
జరవళుల సమ్యో వాచాలములు సీలములు
దళు కెసఁగఁ బల్లవవితానముల సూనములఁ
బులియుఁ బికమధుపములు టానములఁ బానములఁ
జవి గొసరి గపుపులు పసాళములు మేళములు
మిపులఁ బపసికి సించె మేళములుఁ బాళములు
దగ మసలుభసలసంతానముల గానముల
మగువ లెగఁజోఁపి సభిమానముల మానముల
వడిఁ ద్రిప్పి మసఁడు జయవాతములు కుంతములు
సడలించె మునిజనస్వాంతములు శాంతములు
మందిరారామవనమాలికల డోలికలఁ
బండెములు జరిగెఁ గులపాలికల కేలికల
సతతమును గందపునసంతములుఁ బంతములు
ప్రతులకును సమ్యో రసవంతములుఁ గాంతములు
మరిగి యెప్పుడును గంతమాలికల పోలికలఁ
బరఁగ మగ లిడి రంకపాలికల బాలికల. 6

రెంటికి సరి వర్ణనము. పోణిమి యని ణ౦ు౦రముగాఁ జెప్పవచ్చు నందులకు, ఆ. 'తీవ తీఁగ యనుచుఁ దివిరి పల్కఁగఁ దగుఁ, బగడ మనఁగ

నొప్పుఁ బవడ మనఁగ, భోగిశయన పరఁగుఁ బోణిమి పోడిమి, వేగ వేవ నాఁగ వెలయుఁ గృష్ణ.' యని యనంతునిఛందమందు. ద్వి. 'రాణివాస ద్రోహి రావణుఁ బట్టి, పోణిమిఁ జేఱుపవా బుధులు నుతింప' యని రామాయణ ద్విపద.

మ. త్రిజగన్మోహనతన్ వసంతఋతు వీరీతిం బ్రకాశింపఁ గా
యజమానత్వరసప్రకర్షమహిమవ్యాప్తిన్ విజృంభించె ది
వ్యజనుల్ మెచ్చనితాంతసంయమిత విశ్వామిత్రమానీశబు
ద్ధి జయప్రౌఢిని మించు టెంతయు ధరిత్రిం దేటతెల్లంబుగన్.

రా. యజమానత్వ=సోమయాజిభావమందుఁగల, రసప్రకర్షమహిమ వ్యాప్తిన్=రాగాతిశయమహిమయొక్క వ్యాప్తిచేత, నితాంతసంయమితన్= మంచియతిత్వముచేత, విశ్వామిత్రమానీశబుద్ధి - కర్తృపదము, జయప్రౌఢిని మించుట = సర్వోత్కర్షమున నొప్పుట, తపోవ్యయము చేయకయ రాక్షసుల సంహరించి యజ్ఞము సేయ యత్నము సేయుట యని ఫలితార్థము. తేట తెల్లంబుగన్, విజృంభించెను. క్రియ.

భా. త్రిజగన్మోహనతన్ = మూఁడులోకములవారికి రమ్యనాటచేత, వసంతఋతువు ఈరీతిన్ = పూర్వము వర్ణించినప్రకారమున, ప్రకాశింపన్, కాయజమానత్వర=మన్మథునియొక్క యహంకారవేగము, సప్రకర్షమహిమ వ్యాప్తిన్ = అధికప్రభావయోగముచేత, దివ్యజనుల్ మెచ్చ, నితాంతసంయమిత విశ్వామిత్రమా=మిక్కిలి శిక్షింపఁబడిన సకలాంతశ్శత్రువులుగలదైన, ఈశుబుద్ధిన్=పాండురాజుబుద్ధిని, జయప్రౌఢిన్=జయప్రౌఢిచేత, మించుట =చలింపఁజేయుట, ధరిత్రిం దేట తెల్లంబుగ విజృంభించెను.

వ. అప్పుడు. 8

చ. అనయము మ్రోల నేకతమహార్ధగతిం దనచిన్ని రామచం
ద్రు నినగు మోముదామరసిరుల్ గనుపండువుగాఁ జెలంగఁగాం

క్షనరయుపాండురాజితయశస్కుఁడు రాజవసుంధవారితా
తనువిభవాధిరాజ్యసముదగ్రమనోధృతిగైు ప్రవర్తిలన్. 9

రా. ఏకతమ=మిక్కిలి ముఖ్యమైన, హార్దగతిక్ = స్నేహావర్తనచేత, చిన్ని = ముద్దు వచ్చుచున్న, రామచంద్రునియొక్క నగుమోముతామరసిరులు, చెలంగఁ గాంక్షనరయు, పాండు = శుభ్రమైన, రాజిత = మనోహరమైన, యశస్కుఁడు=కీర్తిగలవాఁడు, దశరథుఁడు, అవారిత = నివారింపఁబడని, అతనువిభవ = అనల్పవిభవముగల, అధిరాజ్య = సామ్రాజ్యముచేత, సముదగ్ర = ఉన్నతమైన, మనోధృతిమై = మనస్సంతోషము గలవాఁడై, "ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు" అని వి. ప్రవర్తిలఁగా, చేరె నని ముందటిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. అనయము=మిక్కిలియు, మ్రోలక్ = సమీపమున, ఏకతమ = ఏకాంతమున, తనచిన్నిరామ = తన చిన్నపెండ్లామైన మాద్రియొక్క, చంద్రుని నగుమోముదామరసిరుల్=చంద్రునివంటి ముఖపద్మకాంతులు, కనుపండువుగాఁ జెలంగ, పాండురాజు, ఇత = పొందఁబడిన, యశస్కుఁడు= కీర్తిగలవాఁడు, అతనువిభవ = మన్మథవిభవము చేతనైన, అధి = మనోవ్యథయొక్క, రాజి = శ్రేణిచేత, అసముదగ్ర = అల్పమైన, మనోధృతియై = మనోధైర్యముగలవాఁడై, ప్రవర్తిలఁగా, ఆయమ చేరెనని ముందరిపద్యములోఁ క్రియ.

క. ఆయమనియమైకనిధి మ
హాయతధైర్యమహిమగని యసురక్షయము
త్యాయత్తతఁ దాఁ జేయక
యాయతనుక్రియకుఁ జేరె నసనిసియతి చేన్. 10

రా. ఆయమనియమైకనిధి = యమనియమములకు ముఖ్యస్థానమైన యావిశ్వామిత్రుఁడు, "శరీరసాధనాపేక్షం నిత్యంయత్కర్మ తద్యమః,

నియమస్తు సయత్కర్మ నిత్యమాగంతుసాధన" మ్మని అ. మహాయతధైర్య, మహీమ = మహిమను, కని = ఎంచి, మఱియొకయర్థము. మహిమకు, గని = ఆకరమైనవాఁడు, అసురక్షయము = రాక్షసనాశమును, అత్యాయత్తతన్ = ఆసక్తిచేత, అతనుక్రియకున్ = అధికోద్యోగమునకు, అతని నియతిచేన్ = ఆదశరథుని భాగ్యమున, చేరెను = వచ్చెను.

భా. ఆయమ = మాద్రి, మహాయతధైర్యమహి = అధికధైర్యస్థానమైనది, మగని = పాండురాజుయొక్క, అసురక్ష = ప్రాణరక్షను, అమత్యాయత్తతన్ = అబుద్ధివశమున, తాఁజేయక, ఆయతనుక్రియకున్ = ఆమన్మథక్రీడకు, అతనినియతిచేన్ = ఆపాండురాజు దురదృష్టముచేత, చేరెను.

చ. మనుజవరుండు నప్డు నడుమన్ ఘటియిల్లెడు విఘ్నవాక్ప్రవ
ర్తనలు గురుప్రయత్నవిహతంబులు సేయుచు రామ యేక్రి
యన్, నిను విడనేర్తు నంచుఁ గడు నెమ్మిఁ గవుంగిటఁ జేర్చి
యంతటం, దనయసువాంఛ డించి తగఁ దన్పెఁ దదర్థిఁ,
గృతార్థుఁ గామునిన్. 11

రా. మనుజవరుండు = దశరథుఁడు, విఘ్నవాక్ప్రవర్తనలు = అంపలేననుమాటలను, గురుప్రయత్న = వసిష్ఠునినిర్బంధముచేత, విహతంబులు సేయుచున్ = మాన్చినవాఁడై, తనయసువాంఛన్ = అధిక పుత్రవాత్సల్యమును డించి, తత్ = ఆరాముని, అర్థిన్ = తోడుకొనిపో నిశ్చయించినవానిని, మునిని గృతార్థుగాఁ దన్పెను.

భా. మనుజవరుండు = పాండురాజు, నడుమన్ ఘటియిల్లెడు, విఘ్నవాక్ప్రవర్తనలు = మాద్రిప్రతికూలోక్తులను, గురుప్రయత్నవిహతంబులు సేయుచున్ = అధికప్రయత్నముచేత మాన్పుచు, రామ = మాద్రికి సంబుద్ధి. తనయొక్క, అసువాంఛను డించి, తత్ = ఆప్రాణములను, అర్థిన్ = హరియింప

నిశ్చయించినవాని, కృత= చేయఁబడిన, అర్థ్ = ప్రయోజనము గలవానిని, సంఘటనకర్త యనుట, తప్పెను. మాద్రిమాటలు వినక సంభోగించె ననుట.

తే. స్వవిధివిఘ్ననిరాసంబు సలుప నతఁడు
రామసాంగత్య మర్థించెఁ బ్రమదగరిమఁ
బెనుచుతదనుయాత్రకు నంతఁ దనుప వాంగఁ
బ్రస్ఫుటం బైనయుత్సాహభరముఁ బూనె. 12

రా. స్వవిధివిఘ్ననిరాసంబు = స్వానుష్ఠానవిఘ్న రాహిత్యమును, చలుపన్, అతఁడు=విశ్వామిత్రుఁడు, రామసాంగత్య మర్థించెన్=రాముని నంపుమనెను, అంతన్=దశరథుఁ డంపెద నన్నతర్వాత, ప్రమదగరిమఁ బెనుచు = సంతోషాతిశయమును గూర్చుచున్న, తత్ = ఆరఘునాథునియొక్క, అనుయాత్రకున్ = వెంటవచ్చుటకు, ప్రస్ఫుటంబైన యుత్సాహభరముం బూనెను = త్వరపడె ననుట.

భా. స్వవిధి=తనవిధి, విఘ్ననిరాసంబు సలుపన్ = విఘ్నము లేకుండఁ జేయఁగా, స్త్రీయొక్క, సాంగత్యమును, అర్థించెను = క్రీడించె ననుట, అంతన్ = అటుతర్వాత, ప్రమద=మాద్రి, గరిమఁ బెనుచు = గౌరవహేతువైన, తదనుయాత్రకున్ = తదనుగమనమునకు, ఉత్సాహభరమును బూనెను.

స్రగ్ధర. తలఁ పిట్లుత్సాహ మొందం దన యజనపరిత్రాణ మర్థించి యక్కం, దళితాపత్యానురక్తిన్ మహిపుసయగతం జూనురాఁ బూనకుండన్, వలనొప్పన్ మాస్చి స్వస్థానమునకుఁ జనియెన్ రాము నాత్మేశుఁబ్రేమా, త్యలఘుశ్రేయస్సుమిత్రానవరతనయయోగాఢ్యుఁ దోడ్కొంచు వేడ్కన్. 13

రా. తన, యజనపరిత్రాణము = యజ్ఞసంరక్షణమును, అర్థించి, అక్కందళితాపత్యానురక్తిన్ = ఆచిగిర్చినపుత్త్రానురాగము కలవాని, మహి

పున్=దశరథుని, మాన్చి=తిరుగనంపి, ప్రేమచేత, అత్యలఘు = అతిశయమాసట్టుగా, శ్రేయః = శ్రేష్ఠుఁడైన, శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కలశ్చ” అని అ. సుమిత్రా=సుమిత్రయొక్క, అనవరతనయ = అవరతనయుఁడు గాని జ్యేష్ఠుఁడైన లక్ష్మణునియొక్క, “యవీయోవరజానుజా” అని అ. యోగాఢ్యున్ = కూటమిగలవాని, ఆత్మేశున్=పరబ్రహ్మస్వరూపమైనవాని, రామునిఁ దోడ్కొంచున్, స్వ=తనయొక్క, స్థానమునకున్ = ఆశ్రమమునకు, చనియెను. కందళితాపత్యానురక్తిన్మహిపునకుదిక్కున, బిందువునకు నకారము యతిచెల్లినందుకు, తే. 'టతపవర్గాక్షరములకు డాపలించి, యొనర నూఁదినబిందువు లుండెనేని, వరుస ణనములు వళు లగువానికెల్ల, నవనిఁ గొందఱు సుకవులయనుమతమున, నని కావ్యాలంకారచూడామణి, కందళచూత్కారపరంపరల్ పయిపయిన్ మధ్యాహ్నముండెల్పెడి” నని మనుచరిత్రములోని ప్రయోగము.

భా. తనయజనపరిత్రాణము=పుత్త్రజనరక్షణమును, అర్థించి, దళిత = పోఁగొట్టఁబడిన, అపత్య = పుత్త్రులయందుఁగల, అనురక్తిన్=వాత్సల్యముగల దాని, అక్కన్ = కుంతిని, అక్కందళిత యనుచిక్కున, క. 'నాంతము లైన పదంబుల, పొంతం బై యున్న శబ్దముల కచటతపల్, దొంతి గజడదబ లగున, య్యంత నకారంబు సున్న లభినవదండీ' యనులక్షణమున నకారపుఁబొల్లు సున్నైనది. ఏయక్షరమున్నఁగాని సున్న నిలువఁ జెప్పవచ్చునందుకు, లయగ్రాహి. 'కమ్మని లతాంతములకు మ్మొనసివచ్చు మధుపమ్ముల సుగీతనినదమ్ముల” అని యాదిపర్వమునందు నన్నయభట్టు ప్రయోగము. మహీపునకుగతిన్ = రాజుమెంటను, మాన్చి, ప్రేమ = ప్రియముచేత, అత్యలఘు = మిక్కిలి యధికమైన, శ్రేయః=పుణ్యమునకు, 'స్యాద్ధర్మ స్త్రియాంపుణ్యశ్రేయసీసుకృత' మని అ. సుమిత్ర=లెస్సచెలికాఁడైన, అనఁగాఁ బుణ్యముతోఁ గూడినవాఁ డనుట, అనపరత = ఎడతెగని, నయ=నీతిగల, యోగ=ఆత్మయోగముచేత, ఆఢ్యున్=సంపన్నుఁడైనవాని, రామున్=మనోహరుని ఆత్మేశున్=తనపతిని, తోడ్కొంచున్, స్వస్థానమునకున్ = స్వర్గస్థానమునకు, చనియెను.

తే. అట్లు తండ్రిచేత విసృష్టులైనయట్టి
రాకుమారులు సహాజనసీకయాత్రఁ
బూని సంయమీశ్వరనీయమానులగుచుఁ
జనిరి నిజపురమునకు విషాద మొదవ. 14

రా. తండ్రిచేత, విసృష్టులైనయట్టి=అంపఁబడినట్టి, రాజకుమారులు= రామలక్ష్మణులు, సహాజన్ = కులాచారయోగ్యమైన-స్వభావసిద్ధమైన దనుట. అనీక యాత్రను=యుద్ధయాత్రను, "అస్త్రియాంసమరానీకరణాః" అని అ. సంయమీశ్వర=విశ్వామిత్రునిచేత, నీయమానులు = తోడ్కొనిపోఁబడువారు, నిజపురమునకున్ = అయోధ్యకు, విషాద మొదవన్ =ఖేదమగునట్లుగా, చనిరి.

భా. అట్లు, తండ్రి చేతన్ =పాండురాజు చేత, విసృష్టులైనయట్టి=విడువఁబడినట్టి, తండ్రి చచ్చినవారనుట, రాకుమారులు=ధర్మజభీమార్జుననకులసహదేవులు, సహాజననీకయాత్రన్=తల్లియైన కుంతితోఁగూడిన యాత్రను పూని, సంయమీశ్వరులచేత, నీయమానులగుచున్=తోడుకొని రాఁబడినవారై, విషాదు మొదవన్=ఖేదపడుచును, నిజపురమునకున్ = హస్తినగరమునకు, చనిరి.

సీ. అత్తెఱంగునఁ జను నప్పుడు దమవార్త
దపుదవ్వులను విని తత్పథంబు
నందు మదప్రాషి మందాటకమహేభ
హరిశతాంగసమృద్ధిఁ గరము మించు
సముదగ్రతరబల సంపన్న నెదురుగాఁ
గనిజపితృజ్యేష్ఠుఁ డనుప నతని
ప్రియముగా రాముసంశ్రితధర్మగుణమైన
యమ్మ బుధాళికి సమ్మదకర

ఆ. మగుచుఁ బరఁగె నమ్మహాబలముదము భ
జించి యసురనగరిఁ జేర నంత

నక్కుమారు లరిగి రావలమానని
గాఢధృతినిమౌనికథలు వినుచు. 15

రా. మదప్రౌఢిమన్ = గర్వోద్రేకము చేత, మహేభ = మత్తేభముల యొక్కయు, హరి = సింహములయొక్కయు, శత = నూఱులసంఖ్యలైన, అంగ = శరీరములయొక్క, సమృద్ధిన్ = స్ఫూర్తిచేత, కరము మించు, సముదగ్రతరబలసంపదను = అత్యంత బలసమృద్ధిగలదాని, తాటక నెదురుగాఁ గని, జపితృజ్యేష్ఠుఁడు=మునిశ్రేష్ఠుఁడైన విశ్వామిత్రుఁడు, అనుపఁగా నతని ప్రియముగా, రామ = రామునియొక్క, సంశ్రితధర్మగుణమైన = వింటియల్లెయందు సంధింపఁబడిన దనుట. "మౌర్వీజ్యా శింజినీ గుణః" అని అ. అమ్ము= బాణము, బుధాళికిన్ = దేవశ్రేణికి, సమ్మదకర మగుచు, అమ్మహాబల = తాటక, ముదముభజించి, అమరనగరిన్=స్వర్గమును, చేరన్ = చేరునట్టుగా, పరఁగెన్=పఱచెను. అంతన్, అక్కుమారులు = రామలక్ష్మణులు, మానని = అణఁగని, గాఢధృతిన్ = అధికసంతోషమున, ఆవల నరిగిరి.

భా. మదప్రౌఢిచేత మందమౌనట్టుగా, అటక = చరింపుచున్న, "అటగతౌ" అను ధాతువుమీఁద ఘుఞ్ప్రత్యయాంతము. మహేభముల యొక్కయు, హరి=గుఱ్ఱములయొక్కయు, శతాంగ = రథములయొక్కయు, "శతాంగః స్యందనోరథః" అని అ. సమృద్ధిన్=అతిశయముచేత, కరము మించు, బలసంపదన్ = చతురంగబలసంపదను, నిజపితృజ్యేష్ఠుఁడు = ధృతరాష్ట్రుఁడు, ఎదురుగాఁగనుప అతని ప్రియము, గా రాము, సంశ్రితధర్మగుణమై, నయమ్ము= నీతియు, బుధాళికిన్ = పెద్దలకు, సమ్మదకరమగుచుఁ బరఁగె నమ్మహాబలము, తము, భజించి యమరన్ = కొల్చి యొప్పఁగా, అవలమాన = ఇంచుకంత చలింపుచున్న, "అజీషదర్థేభివ్యాప్తౌ" అని అ. నిగాఢధృతిన్ = అధిక ధైర్యముచేత,అక్కుమారులు, మౌనికథలు=వెంటవచ్చెడు మునులవాక్యములను, వినుచున్, అరిగిరి = హాస్తపురికిఁ బోయిరి.

సీ. ఆరీతిఁ జని తమయానగరంబు ప్ర
వేశించి మెలఁగ నుద్వృత్తి నడరు
నస్రపయోధుల నంబకంబుల నాఁగి
తన్మహాశ్రమశోక సైన్యభరము
హరియించుటకుఁ దమకురువృద్ధు లొసఁగెడు
బహుళతాపసహిత భాషితములు
దీవెనల్ వినయవిధేయతతోడఁ జే
కొనుచును వెండియు నెనరుదొరలు
ఆ. గౌరవము లొనర్పఁ గైకొంచుఁ గ్రమమునఁ
బితృవియోగచింతఁ బ్రిదిలి క్రీడ
సలిపి రెల్లప్రొద్దు సన్మానసస్థితిఁ
జాలి ధార్తరాష్ట్రలీలఁ దగిలి. 16

రా. ఆరీతిఁజని, తమయాన = తమయాజ్ఞ, "ఆజ్ఞప్తియానతియాజ్ఞ యాన" యని యాంధ్రభాషాభూషణమందుఁ దద్భవములలోఁ జెప్పినది. అస్రప=రాక్షసులైన, యోధులన్ = వీరులను, అంబకంబులన్ = బాణముల చేత, ఆఁగి = నివారించి, తత్ = ఆ విశ్వామిత్రునియొక్క, మహాశ్రమ = తపోవనమందుఁగల, తమకు, ఉరువృద్ధులు = అభివృద్ధులను, ఒసఁగెడు బహుళతాపసులయొక్క, హితభాషితములు=ప్రియోక్తులయందుఁగల దీవెనలను చేకొనుచున్, వెండియున్ = మఱియు, నెనరుదొరలు = ప్రియము గూరిన, గౌరవములను, ఒనర్పన్ = మునీశ్వరులు చేయఁగా, సత్ = సత్పురుషుల యొక్క, మానస = మనస్సనెడి మానససరస్సునందుఁగల శ్లిష్టరూపకము. "సితాంశువర్ణైర్వయతి స్మ తద్గుణైః" అని నైషధప్రయోగము. స్థితిన్=వర్తన చేత, ధార్తరాష్ట్రలీలన్=హంససామ్యమును "ధార్తరాష్ట్రాస్సితేతరైః" అని అ. తగిలి క్రీడసలిపిరి.

భా. తమ, ఆనగరంబు = ఆహాస్తినగరమును, ప్రవేశించి, అస్ర=కన్నీళ్లనెడి, పయోధులన్ = సముద్రములను, "అస్రమశ్రుణి శోణితే" అని అ. అంబకంబులన్ = నేత్రములయందు, "అంబకంబనేత్రశరయోః" అని వి. ఆఁగి, తత్ = ఆవ్యధచేతనైన, మహాశ్రమ = అధికమైన బడలికగల, శోక = ఖేదముయొక్కయు, దైన్యముయొక్కయు, భరమున్ = అతిశయమును, "భరోతిశయభారయోః" అని వి. హరియించుటకు, తమ, కురువృద్ధులు = భీష్మాదులు, ఒసఁగెడు, బహుళతాప = అధిక పరితాపముతోడ, సహిత = కూడిన, భాషితములను, నెనరుదొరలు = నెనరులుగల రాజులు, గౌరవములు=పూజలను, ఒనర్పఁ గైకొంచున్, పితృవియోగచింతన్=పాండురాజు పోయినవిచారమును, ప్రిదిలి = విడిచి, సన్మానసస్థితిన్ = మంచి మనోవ్యాపారముచేత, ధార్తరాష్ట్ర = దుర్యోధనాదులయొక్క, లీలఁదగిలి క్రీడసలిపిరి.

మ. అమితప్రౌఢిగ ధార్మికాగ్రియపితృవ్యాదిష్టవృత్తిన్ మహో
త్తమభక్తిన్ గ్రహియించి శాంతనవసత్త్వశ్రీచమత్కారప
క్త్రిమసౌభాగ్యధురీణతన్మహిమహర్షిస్వాంతలీలోచితో
త్తమసుక్రీడ లొనర్చి రక్కొమరు లాత్మజ్ఞాతిసఖ్యాఢ్యులై.

రా. అమితప్రౌఢిని, గ = పొందినవాఁడునై, ధార్మిక = విలుకాండ్రలోపల, అగ్రియ = శ్రేష్ఠుఁడైన, "పరార్ధ్యాగ్రప్రాగ్రహరప్రాగ్ర్యాగ్ర్యాగ్రీయమగ్రియ" మని అ. పితృ = దశరథునిచేత, వ్యాదిష్ట = ఆజ్ఞాపింపఁబడిన, వృత్తిన్ = వర్తనను, గ్రహియించి, శాంత = పరస్పరవిరోధములేనివియును, నవ=ప్రాయపువియునైన, సత్త్వ=సింహాది మృగములయొక్క, శ్రీ=సమృద్ధియొక్క, సమూహముయొక్క యనుట, చమత్కార = చెల్లాటములచేత, పక్త్రిమ = పరిపక్వమైన, సౌభాగ్య = ఒప్పిదమును, ధురీణ = వహించిన, తన్మహి = ఆ తపోవనభూమియందున్న, మహర్షి = మునీశ్వరులయొక్క,

స్వాంత=మనస్సుల యొక్క, లీలా=ఉల్లాసమునను, ఉచిత = తగిన, ఉత్తమ సంక్రీడల నొనర్చిరి, ఆత్మజ్ఞ = బ్రహ్మణ్యులతోడనైన, అతిసఖ్యాఢ్యులై.

భా. అమిత, ప్రౌఢిగన్ =ప్రౌఢియగునట్టుగా, ధార్మిక=ధర్మాత్ముఁడైన, అగ్రియపితృవ్య = పెదతండ్రియైనధృతరాష్ట్రుని చేత, "పితృభ్రాతా పితృవ్యస్స్యాత్" అని అ. ఆదిష్ట=ఉపదిష్టమైన, వృత్తిని, శాంతనవ=భీష్మునియొక్క, సత్త్వశ్రీ = బలసంపదయొక్క, మహిమ=ఆ ధృతరాష్ట్రునియైశ్వర్యము చేత, హార్షి = సంతోషముగల, ఆత్మజ్ఞాతి=దుర్యోధనాదులతోడనైన, కడమ సరి.

శా. శశ్వద్విస్ఫురితస్వబాహుబలభీష్మప్రౌఢచాపక్రియల్
విశ్వామిత్రవితానవిఘ్నభయవిశ్లేషం బొనర్పన్ జగ
ద్విశ్వాసస్థితిఁ జాలి యున్కి నతులన్వీరార్భకుల్ గాంచి ర
త్యైశ్వర్యాహమికావిశృంఖలవిహారారంభ విస్రంభముల్.

రా. స్వబాహుబలము చేత, భీష్మ = భయంకరములైన, ప్రౌఢచాపక్రియలు, విశ్వామిత్రునియొక్క, వితాన=యజ్ఞముయొక్క, "క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితానం త్రిషుతూచ్ఛకే" అని అ. అవీరార్భకుల్ = ఆరామలక్ష్మణులు, అత్యైశ్వర్య = ఈశ్వరకృత్యము నతిక్రమించిన, "అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా" అని ద్వితీయాతత్పురుషము. ఐశ్వర్యశబ్దము "గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః ష్యఞ్" అని కర్మధారయమందలి ష్యఞ్ప్రత్యయాంతము. అహమికా = అహంకారము చేత, విశృంఖల=అనివారితములైన, విహారారంభ = క్రీడోద్యోగములయందుఁగల, విస్రంభములు = అసంకోచవృత్తుల నుటు, కాంచిరి.

భా. భీష్మునియొక్క, విశ్వ=సమస్తమైన, అమిత్ర=శత్రువులయొక్క, వితాన=సమూహము చేతనైన,అవీరార్భకుల్ =కౌరవపాండవులు, అత్యైశ్వర్యమును, అహమికా = పరస్పరాతిశయాహంకారమును, విశృంఖలవిహారము

లను, ఆరంభములయందుఁగల, విస్రంభములు = విశ్వాసములను, "సహావిస్రంభవిశ్వాసౌ" అని అ. సిద్ధఫలములైన యుద్యోగముల ననుట, కాంచిరి.

సీ. ఇక్ష్వాకుడిక్కై నయ్యన్నదమ్ములపాపల
వార్యఖేలలఁ నతివ్యాప్తమైన
యాసవనక్షోణియందును సరసుల
గరిడి నిష్టపురాణపరిచితిఁ బ్రియ
మందెడుసమయంబునం దాటకాకుమా
రులలోలసద్బలరూక్షి నెందు
మాఱుద్ది లేకొప్పుమాఱుభీమోద్ధతి
ప్రబలంగఁ దారాసరణి మెలంగఁ
ఆ. గడఁక చాలక కదుఁ గలఁగెడు తాపస
నాథహృదయవర్తనంబు దిరము
గాఁగఁ దేర్చి బాధకలితసుయోధనా
దు లగురాజనందనులు గడంగి. 19

రా. ఇక్ష్వాడిక్కని, అయ్యన్నదమ్ములు = ఆరామలక్ష్మణులు, అపాపలవ = పాపలేశరహితులైన, ఆర్య = పెద్దలయొక్క, ఖేలలన్ = విహారముల, చేత, అతివ్యాప్తమైన, ఆసవనక్షోణియందున్ = ఆయజ్ఞభూమియందు, సరసులగరిడిన్ = రసికులవెంబడిని, ఇష్ట, పురాణపరిచితిన్=పురాణశ్రవణము వలన, ప్రియమందెడు సమయంబున, తాటకాకుమారులు = సుబాహుమారీచులు, అలోల=చలింపని, సద్బల=మంచి సేనయొక్క, భీమ=భయంకరమైన, తారాసరణిన్=ఆకాశమున, మెలంగఁగా, తాపసనాథ=విశ్వామిత్రునియొక్క, హృదయవర్తనంబు తేర్చి, బాధకలిత = మిక్కిలిఁ జేయఁబడిన, సుయోధ = శూరులయొక్క, నాదులు=సింహనాదముగలవా రనుట, కలిత ప్రారంభులైరని ముందటిపద్యములోఁ, గ్రియ.

భా. ఇమ్మాడ్కిని, అన్నదమ్ములపాపలు = కౌరవపాండవులు, అవార్య= విశృంఖలమైన, ఖేలలన్ = విహారములయందు, ఆసన్ = అపేక్షచేత, వన క్షోణియందున్=ఉద్యానవనభూమియందును, సరసులన్=కొలఁకులయందును, గరిడియందును, ఇష్టపురాణ = వేడుకయొక్క, పరిచితిన్ = ఎడతెగమిచేత, సమయంబునందున్, ఆటకు నాకుమారుల లోలసద్బలనిరూఢిచేత, భీమోద్ధతి= భీముని యౌద్ధత్యము, ప్రబలఁగన్, తారు = తాము, ఆసరణిన్ = ఆరీతిని, మెలంగన్, కడఁక=ధైర్యము, చాలక, తాపసనాథ = విచారయుక్త మైన, హృదయవర్తనంబు తేర్చి, బాధ = సంహరించెదమనెడి ప్రతిజ్ఞచేత, "భృశప్రతిజ్ఞయోర్బాధ" మని అ. కలిత = కూడిన, సుయోధనాదులు = దుర్యోధనాదులు.

మ. అసమామ్నాయనయాధ్వరక్షణవిభూతాపాటిగ్మై మించురా
క్షసకర్మంబునకుం దలంకక సమగ్రస్థైర్యధౌరేయమా
నసులై డెందములోనధర్మ పటిమం దద్భీమసేనాంగద
ర్పసముద్రేకము రూపుమాపఁ గలితప్రారంభులై రంతటన్.

రా. అసమమైన, ఆమ్నాయనయ = వేదవిధిగల, "శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః" అని అ. అధ్వరక్షణ = యజ్ఞోత్సవముయొక్క, "నిర్వ్యాపార స్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః" అని అ. రాక్షసకర్మంబునకున్=రాక్షసుల యత్నములకు, తలంకక, ధర్మపటిమన్ = విఁటిసేర్పు చేత, తత్=ఆరాక్షసుల యొక్క, భీమ = భయంకరము లైన సేనలయొక్క, అంగ = అంగములైన రథకరితురగపదాతులయొక్క, దర్పసముద్రేకమును రూపుమాప డెందములోన, కలితప్రారంభులైరి = ఉద్యోగించి రనుట.

భా. అసమ = సరిలేని, ఆమ్నాయ = కులముయొక్క, "ఆమ్నాయ స్సంప్రదాయకః" అని అ. నయాధ్వ = నీతిమార్గయొక్క, రక్షణమునకు,

రాక్షసకర్మంబునకున్=క్రూరకృత్యమునకు, లోను, అధర్మపటిమన్=అధర్మపు నేర్పుచేత, కడమ సులభము.

ఉ. తోరపుటల్క నారిపులు దోర్మిగఁ బైపయిఁ గ్రమ్మ వారిలీ
లారణవృత్తిఁ గిట్టి కడు లావరిభీముఁడు రామభద్రుఁడే
పారెడువేడ్కతో నెరపె నప్పుడు కాండపటుప్రహారదు
ర్వారవిధిన్ సుబాహుఁడనువాఁడిలసద్గతి గాంచి మించఁగన్.

రా. అరిభీముఁడు = రామభద్రుఁడు, అప్పుడు, కాండ = బాణముల యొక్క, సుబాహుఁడనువాఁడు, ఇలసద్గతిగాంచి మించఁగాన్, కడున్, లావు =బలిమిని, నెరపె నని యన్వయము.

భా. తోరపుటల్కను, అరిపులు = దుర్యోధనాదులు, వారిలీలా = జలక్రీడయందగు, రణవృత్తిన్ = పోరాటముచేత, పైపయిఁ గ్రమ్మఁగాఁగడు లావరి, రామభద్రుఁడు = మంచియదృష్టముగల, "స్వశ్శ్రేయసం శివంభద్ర" మని అ. భీముఁడు, సుబాహుఁడను=శెస్సభుజములు గలవాఁ డనెడి, వాఁడి= ప్రతాపము, లసద్గతి గాంచి = ప్రఖ్యాతినిగాంచి, మించఁగా, కాండ = ఉదకముయొక్క, "కాండో స్త్రీదండబాణార్వవర్గావసరవారిషు" అని అ. పటు ప్రహారవిధిని నెరపె నని క్రిందటి కన్వయము. 22

వ. అప్పు డతండు మఱియును.

క. వెసఁ దజ్జ్యేష్ఠుని నతిసా
హసుని హృదర్పితమహాశుగాశుగవేగో
ల్లసనప్రసభాచరితా
ధిసముద్రనిపాతుఁ జేసె దృఢదోశ్శక్తిన్. 23

రా. తజ్జ్యేష్ఠునిన్ = మారీచుని, ఆశుగాశుగ = వాయవ్యాస్త్రము యొక్క, "ఆశుగౌవాయువిశిఖౌ" అని అ. ఆచరితమైన, అధిసముద్రం=సముద్రమందు, అవ్యయీభావము, నిపాతున్ = పాటుగలవానిఁగా, చేసెను.

భా. చేసెను, తత్ జ్యేష్ఠునిన్=దుర్యోధనుని, మహాశుక్ = అధికశోక మనెడి, "మన్యుశోకౌతు శుక్ స్త్రియాం" అని అ. ఆశుగ=బాణములయొక్క, అధిసముద్ర = చింతాసముద్రమందు, నిపాతుక్=పాటుగలవానిగా, చేసెను.

చ. అతఁడును నట్లు బాల్యదశ యందె కరంబు బిరుద్వైన యాబలా
ద్భుతునిదురంబరిస్ఫురణదూలఁ బ్రవర్తిలువేళఁ గూరచి, తతఁ
దనమూఁకతోఁ బొడిచి తాఁ దనజయ్యతఁ జూచుటకున్
భయాహతమతిఁ గట్టివైచె నెన నాపగలోన నవారితం
బుగన్. 24

రా. అతఁడును=ఆమారీచుఁడును, అబలాద్భుతుని=రామునియొక్క, దురంబు = యుద్ధము, అరిస్ఫురణ = శత్రుసామర్థ్యము, తూలన్=కొంచెము పడునట్టుగా, ప్రవర్తిలువేళ, తత్ = ఆరామునియొక్క, అజయ్యత = జయింప శక్యముగానివాఁడౌటను, "క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే" అని నిపాతము. చూచుటవల్ల, లోనన్=మనసులోన, ఆపగ=భాగ్నిపధద్వేషమును, అతఁడు, కట్టివైచెను = అణఁచెను, అని యన్వయము.

భా. అతఁడును = దుర్యోధనుండును, అట్లు=పూర్వోక్తప్రకారమున, బలాద్భుతున్ = భీముని, నిదురన్ = నిద్రచేత, పరిస్ఫురణదూలఁ బ్రవర్తిలు వేళ = ఏమఱి యుండునప్పు డనుట, ఆపగలోనన్=నదియందు, "స్రవంతీ నిమ్నగాపగా" అని అ. వారితంబుగన్, కట్టివైచెన్ = బంధింపఁబడ వేసెను, కడమ సులభము.

వ. అప్పుడు. 25

క. ఘనవిగ్రహాజృంభణమున
ననయము దనకట్లు దెగఁగ నవ్వాహినిఁ గ్రీ

డన గెలిచి వచ్చునబ్బా
లుని గని వెఱఁ గంది రాత్మ లో నచటిజనుల్. 26

రా. విగ్రహజృంభణమునన్=యుద్ధాతిశయముచేత, అవ్వాహినిన్=రాక్షససేనను, తనరన్, అట్లు=ఆరీతిని, తెగఁగన్ = తెగిపోఁగా.

భా. విగ్రహ=శరీరముయొక్క, "విగ్రహస్సమరే కాయే విస్తార ప్రవిభాగయోః" అని వి. జృంభణమునన్=సీల్గుటచేత, కట్లుదెగఁగా, అవ్వాహినిన్=ఆనదిని, "స్రవంత్యా మపివాహినీ" అని అ. గెలిచివచ్చు = తరించి వచ్చుచున్న.

క. ఆతఁడు మదిఁ జతురాత్మ
భ్రాతృసహాయతఁ గరంబు రంజిలుచుం ద
ద్జ్ఞాతులయాగస్ఫుటవిధు
లీతెఱఁగున జరుగ నిర్వహించె విజయతన్. 27

రా. ఆతఁడు = రాముఁడు, చతుర = సమర్థుఁ డైన, ఆత్మభ్రాతృ = లక్ష్మణునియొక్క, తద్జ్ఞ=విశేషజ్ఞుఁడైన విశ్వామిత్రునియొక్క, అతుల=సరిలేని, యాగముయొక్క,స్ఫుటవిధులను, విజయతన్=విశిష్టజయముకలవాఁడౌట చేత. నిర్వహించెను.

భా. ఆతఁడు=భీముఁడు, చతుః=నలుగురైన, ఆత్మభ్రాతృ=ధర్మాదుల యొక్క, తద్జ్ఞాతుల = ఆదుర్యోధనాదులయొక్క, ఆగః = అపరాధముల యొక్క, "ఆగోపరాధోమంతుశ్చ" అని అ. స్ఫుటవిధులు = కనిపించుకొని చేయుటలు, "శర్పరేఖరివావిసర్గలోపః" అని విసర్గలోపము జరుగఁగా, విజయతన్ = విజయత్వమును, నిర్వహించెను.

సీ. అతఁడు దానవిహత మైనవసుధయందు
మును మించు ప్రఖ్యాతి ఘనసమృద్ధిఁ
దనర విశ్వామిత్ర తాపసుహృత్ప్రమో
దస్ఫూర్తి సాధించి తద్గురుత్వ
శక్తి నంబకఘనాశనిగదాస్యాదులు
వర్ణింప నెక్కుడై పఱలఁ గాంచెఁ
గావున నవ్వీర్య కలితుఁ డాశత్రుల
యన్ము ననాకులవృత్తి నిమ్ముకొనఁగఁ
తే. జేసె నంత ఘనఖ్యాతి భాసిలఁ గృప
నామునిఁ బురస్కరించి నానామహాస్త్ర
గరిమ వడసి రాకుమారు లాగురునిరూఢిఁ
దివము గొలిపెఁ దనచ్యుత తేజ మిలను. 28

రా. అతఁడు=రాముఁడు, దానవి=తాటక, హతమైన వసుధయందు = నొచ్చిపోయినభూమియందే, మును=మునుపు, విశ్వామిత్ర తాపసు = విశ్వామిత్రునియొక్క, హృత్ = హృదయమునకు, ప్రమోదస్ఫూర్తిని సాధించి, తద్గురుత్వశక్తిన్=ఆయనయొక్క గురుత్వముతోఁ గూడిన సామర్థ్యముచేత, వర్ణింప నెక్కుడై పఱలన్, అంబక=బాణములైన, ఘన = మేఘములును, అశని=పిడుగులును, గదా = గుదియలును, అసి=చంద్రహాసమును, ఆదులు = మొదలుగాఁ గలవాని, వారుణాస్త్ర-ఐంద్రాస్త్ర-యామ్యాస్త్ర-రౌద్రాస్త్రములు మొదలైనయస్త్రము లనుట, "చంద్రహాసాసిష్టయః" అని అ. కాంచెన్ = పరిగ్రహించెను, కావున, అవ్వీర్యకలితుఁడు = రాముఁడు, శత్రులయన్ము = శత్రుసంహారమును, అనాకులవృత్తిన్ = అనాయాసముననే, చేసెను, స్వతః సిద్ధమైన మహిమగలరఘునాథుఁడు విశ్వామిత్రునివల్ల నస్త్రముల నభ్యసించి శత్రుజయమును జేయుటకు హేతువుఁ జెప్పుచున్నాఁడు, తత్=ఆ, అచ్యుత=

విష్ణువుయొక్క, తేజము = అంశమయిన రాముఁడు, అంత=అంతైన, రఘునాథునికిని గురువనెడి యనుట, ఘనఖ్యాతిభాసిలన్, కృపన్=తనదయవలన, ఆమునిన్=విశ్వామిత్రుని పురస్కరించి యస్త్రగరిమనుబడసి, రాకుమారు = పుత్రునియొక్క, లాగు=రీతిని, ఉరు నిరూఢిచేతఁ దిరముకొలిపెను, తాను శిష్యుఁడై విశ్వామిత్రునికిఁ బ్రసిద్ధి గల్పించె ననుట.

భా. అతఁడు=భీముఁడు, తాను, అవిహతయై, నవసుధయందమును = అమృతరీతిని, మించు, ప్రఖ్యాతి=కీర్తి. తనరన్, విశ్వామిత్రతాప = అఖిలశత్రుతాపముయొక్కయు, సుహృత్ప్రమోద=మిత్రసంతోషముయొక్కయు, స్ఫూర్తిని సాధించి, తత్=ఆస్ఫూర్తియొక్క, గురుత్వశక్తిచేత, అఘునాశనిగన్ = దుఃఖమును విడిచిన దగునట్టుగా, అంబను = తల్లియైన కుంతికి, దాస్యాదులు = సేవాదులను, కాంచెఁగావున, అవ్వీర్యకలితుఁడు = భీముఁడు, ఆశత్రుల = దుర్యోధనాదులయొక్క, అమ్మను = గాంధారిని, ఆకులవృత్తి నిమ్ముకొనఁగఁజేసెన్=విచారపడఁజేసెను, అంతన్, ఆకుమారులు=కౌరవపాండవులు, కృపనామునిన్ = కృపాచార్యుని, పురస్కరించి యస్త్రగరిమను బడసిరి, తత్ = ఆకుమారులయొక్క, అచ్యుత = జాఱని, తేజము, ఆగురుని = కృపునియొక్క, రూఢిన్ = ప్రసిద్ధిని, తిరముకొలిపెను, అని యన్వయము.

వ. అంత 29

సీ. సంయమిదివ్యతేజమునఁ గుంభిని జనిం
చినయాదిలక్ష్మి నజేయుఁడైన
విమలశీలునిరఘువీరకులోత్తంసుఁ
దాగూర్చువాఁ డయితన్నుఁ బాల
వరకుమారకులకుగురువై మనః ప్రీతి
దనర నత్యాశ్చర్యజనకధామ

భీమబాణాసనస్థేమవార్తాప్రవ
ర్తనమనుభవ్యసుధన్వినూత్న
తే. విరచితావధానశ్రుతివీథికలను
ద్రోణులసదాదరైకధురీణుఁ డగుచుఁ
బ్రౌఢి మన్నించె మేదినీపతిసుతులును
దగ్ధనుశ్శిక్షితపస గాంచుతమిఁ బొనలిరి. 30

రా. సంయమి=విశ్వామిత్రుఁడు, కుంభినిన్ = భూమియందు, దివ్య తేజమున, జనించిన యాదిలక్ష్మిన్=సీతను, రఘువీరకులోత్తంసున్=రామునిని, కూర్చువాఁడయి=వివాహము చేయించు యత్నము చేసినవాఁడై, మనః ప్రీతి, గురువై = అధికమై, తనరన్, జనక = జనకుని యొక్క, ధామ=గృహమం దున్న, భీమ = పరమేశ్వరునియొక్క, బాణాసన = వింటియొక్క, స్థేమ = బలిమియొక్క, స్థిరశబ్దముమీఁద నిమనచ్ప్రత్యయము. వార్తాప్రవర్తనము, అను = అనెడి, సుధన్ = అమృతమును, శ్రుతివీథికలను = కర్ణరంధ్రము లనెడు, ద్రోణులన్ = దొన్నెలయందు, "ద్రోణీకాష్ఠాంబువాహినీ" అని అ. ప్రౌఢిమను, నించెన్ = నిండించెను-నిలిపె ననుట.

భా. సంయమిదివ్యతేజమునన్=భరద్వాజమునివీర్యమున, కుంభిన్ = కలశమందు, జనించి, నయాదిలక్ష్మిన్ = నయాదిగుణసంపద చేత, అజేయుఁ డైన విమలశీలుని, నిరఘున్ = అఘరహితుఁ డైనవాని, అత్యాశ్చర్యజనక మైన, ధామ = ప్రతాపముచేత, భీమ=భయంకరమైన, బాణాసన = వింటివల్ల నైన, స్థేమ=స్థైర్యగుణముయొక్క, వార్తాప్రవర్తనచేత, మను = ఒప్పుచున్న, భవ్యసుధన్వి = మంచి విలుకాఁడైనవాని - ధనుర్ధరుని ననుట, నూత్న మూనట్టుగా విరచితమైన, అవధాన = ఎచ్చరికగల, శ్రుతివీథికలనున్=వేద మార్గవిచారముగలవాని, ద్రోణున్ = ద్రోణాచార్యుని, తన్నృపాలవర

కుమారకులకున్ = కౌరవపాండవులకు, తాను, కూర్చువాఁడయి = ఆప్తుఁడై, గురువై =ఆచార్యుఁడై, తనరన్, మేదినీపతి = ధృతరాష్ట్రుఁడు, మన్నించెను, అని యన్వయము. సుతులును, కాంచుతమిన్ = అభ్యాసాపేక్షచేత, పొద లిరి = వర్తించిరి, కడమ సులభము.

వ. అందు. 31

మ. గురుసంకల్పముచొప్పు దప్ప కెలమిన్ క్షోణీజనాశ్చర్యవి
స్ఫురణం బొంద ఘనోగ్రకార్ముకవరంబున్ వంప నెంతే మహా
శరసోత్కర్షరయప్రయుక్తిఁ బొదలన్ సామర్థ్యసంపద్ధురం
ధరుఁ డారామవిభుండు జిష్ణుఁడు సముద్భాసిల్లె నత్యంత
మున్. 32

రా. గురు=విశ్వామిత్రునియొక్క, సంకల్పముచొప్పు, ఆశ్చర్యవిస్ఫురణము=వింతైనకాంతిగల, క్షోణీజను=సీతను, పొందన్=వరించునట్టుగా, ఉగ్రకార్ముకవరంబున్=రుద్రచాపమును, వంపన్ = ఎక్కుఁబెట్టుటకును, మహాశరసోత్కర్షరయప్రయుక్తిన్=అనురాగమహిమవేగప్రేరణచేత, ఎంతేన్= మిక్కిలి, పొదలన్, అత్యధికమౌచుండఁగా ననుట, జిష్ణుఁడు=జయశీలుఁడు. రామవిభుండు, సముద్భాసిల్లెను=సంతసిల్లెను, సామర్థ్యసంపద్ధురంధరుఁడు గనుక నీశ్వరుని విల్లువంచి సీతను వరించెద నని మిక్కిలి తెలివిగలిగియుండె ననుట.

భా. జనాశ్చర్యమైన, విస్ఫురణంబు = ఖ్యాతిని, ఒందను, శర=బాణములయొక్క, రామవిభుండు = మనోజ్ఞ కాంతిగలవాఁడు, జిష్ణుఁడు = అర్జునుఁడు, సముద్భాసిల్లెన్ = లెస్సగాఁ బ్రకాశించెను. క. 'సల్లలితైకపదముపై, నిట్లుండుట యగుట యనఁగ నెల్లెడఁ జను రా, జిల్లుట ప్రభవిల్లుట శో, భిల్లుట వర్తిల్లు టనఁగఁ బెనుపై యునికి' నని యాంధ్రభాషాభూషణమందుఁ గ్రియాపదములలోఁ బ్రభవిల్లుట యని యెత్తినాఁడు గనుక నుపసర్గముతోఁ గూడ జెప్పినాఁడు.

సీ. అపు డేమి చెప్ప నన్యాసాధ్యతద్ధను
ర్వ్యా_ర్త సర్వక్షత్రవంశ్యులందు
మిగులఁ గన్యాసహ్యముగఁ బర్వ నతఁడు త
న్మహిమ పెంపునరాతి మత్సరవిధి
నాత్మలో సరకు సేయక సంభ్రమించె స
న్మునికృప జనకునింటను వివాహ
మగుటకు మున్ను తదంబకాశ్చర్యమం
త్రమహా_త్వకృతవంశధామయు_క్తి
తే. నుదయ మందిన మేటియన్యులకలఁగునె
యరయ నిట్లర్క_సంతతి ఖ్యాతిమహిమ
ధాత్రిపైఁ గుంద సూతసంతానభావ
గణనఁ బ్రబలుట తత్పోష కారణమున. 33

రా. అతఁడు=రాముఁడు, తత్=ఆవింటియొక్క, మున్ను = మునుపు, మహిమపెంపును, అరాతి=శత్రులయొక్క, మత్సరవిధిక్ = తనజయమును సహింపనివారితోడిద్వేషమును, సరకుసేయక జనకునింట వివాహమగుటకు, సంభ్రమించెక్=త్వరపడెను, ఇఁకఁ గవివాక్యము. తదంబక=ఆవిశ్వామిత్రుని బాణములయొక్క, ధామయు_క్తిక్ = ప్రతాపయోగము చేత, ఉదయ = అభ్యుదయమును, అందిన మేటి = రఘునాథుఁడు, అన్యులకుక్ = పరులకు, అలఁగునె = లోపడునా, ఇట్లు, అర్క_సంతతి = సూర్యవంశముయొక్క, ఖ్యాతి = మహిమ, తత్పోషకారణమునక్ = ఆరాముఁడు పోషించుటవల్ల, ధాత్రిపైక్, కుంద=మొల్లలయొక్కయు, "మాఖ్యంకుంద" మని అ. సూత= పాదరసముయొక్కయు, "రసస్సూతశ్చపారదే" అని అ., సంతాన = కల్ప వృక్షములయొక్క, భా = కాంతియొక్క, అపగణనక్ = తిరస్కారమువల్లఁ బ్రబలుట.

భా. తత్=ఆయర్జునునియొక్క, ధనుర్వార్త మిగుల, కర్ణాసహ్యముగఁ బర్వన్ = కర్ణునికి ససహ్యముగాఁబరఁగ, అతఁడు = ఆకర్ణుఁడు, తన్మహిమ = ఆధనుఃప్రావీణ్యముయొక్క, పెంపును, నర=అర్జునుమీఁదనున్న, మత్సరవిధిచేత సరకు సేయక సంభ్రమించెను, ఇంకఁ బూర్వకథాసూచనముగాఁ గవివాక్యము- తత్=ఆయర్జునునియొక్క, అంబన్ = తల్లియైనకుంతికి, వివాహముగుటకు, మున్ను = మునుపే, జనకుని = కుంతిభోజునియొక్క, ఇంటను, సన్ముని = దూర్వాసునియొక్క, కృపన్=అనుగ్రహమువల్ల, ఆశ్చర్యమంత్రమహత్త్వ కృతమైన, చండధామయుక్తిన్ = సూర్యయోగముచేత, ఉదయమందిన = పుట్టిన, మేటి = కర్ణుఁడు అన్యుల కలఁగునె, కాకుస్వరము. అర్కసుతతి = సూర్యపుత్త్రుఁడనెడి, ఖ్యాతి = మహిమ, కుందన్ = అణఁగఁగా, సూత సంతానభావ = సూతపుత్త్రత్వముచేతనైన, గణనన్ = ఎన్నికచే, ప్రబలుట, తత్ = ఆసూతునియొక్క, పోషకారణమున.

చ. అది యటు లుండెఁ గన్గొనుసను స్తజనుల్ సమలోనఫల్గును
న్మదఘనశత్త్రుభంగగరిమన్ గురుసత్కృణ సేసి యొప్పుశ
శ్వదనఘుఁ జారుమూర్తిమనువంశవతంసు నుతించి రిమ్మహా
భ్యుదయునిఁ గన్న నెంతలరునో జనకుం డనుచింత సంధిలన్.

రా. జనులు, తమలోను, అఫల్గున్ = సారవంతుని, "అసారం ఫల్గు" అని అ. ఉన్మదఘన, గురు = విశ్వామిత్రునికి, మనువంశమునకు, యోజన సులభము.

భా. మదఘన=గర్వపూర్ణుఁడైన, శత్రు=ద్రుపదునియొక్క, భంగ= పరాజయముయొక్క, గరిమన్=అతిశయముచేత, మను = మనెడి, వంశ వతంసున్ = తనవంశమునకు శేఖరమైనవాని, ఫల్గునున్ = అర్జునుని, కన్నన్=చూచినను, జనకుండు = పాండురాజు, ఎంతలరునోయను, చింత=

విచారము, సంధిలఁగా నుతించిరి, అర్జునుఁడు ద్రుపదునిఁ బట్టితెచ్చి ద్రోణునకు గురుదక్షిణచేసినాఁ డని విస్తారముగా నాదిపర్వమందుఁ జెప్పినారు గనుక.

వ. అంత. 35

సీ. తనయకలుషయత్న ఘనతరనిర్బంధ
మున రాజు వనుచుటయును గపటధు
రావారణావతారచితాతిమంజులా
ఘోషయశోభిప్రశస్తధామ
ఘనకేళికలసుండగణ్యుఁ డాత్మస్వామి
యనియు నిజోచితియును గణించి
యురుతరాదరము సేయుచుభాగ్రిత్ర్యయుతముగా
నవ్వనువంశరత్నమ్ముఁ గొంచు
తే. నరిగె సపరిచ్ఛదముగ రాజాన్వయముని
తనదుసుఖదుఃఖవిరహావర్తనలు సరకు
గొనక సమవర్తితనయుండుజనకుఁ డేలు
పురమున కరాళగతివాసిసరళసరణి. 36

రా. తన, అకలుష=ధర్మార్థమైన, యత్నమునొక్క, నిర్బంధమునన్ = బలాత్కారముచేత, రాజు = దశరథుఁడు, పనుచుటయును, కపటధురా = కపటభారమును = అధర్మమును, "ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే" అను సూత్రమున అకారాంతము. వారణ = మాన్పనటువంటి, అవతార = మత్స్యాద్యవతారములచేత, చిత=సంపాదింపఁబడిన, మంజుల = సుందరమైన, అఘోష = అధికమునైన, యశస్సుచేతను, అభిప్రశస్తమైన, ధామ = మహిమచేతను, "గృహదేహత్విట్ప్రభావాధామాని" అని అ. ఘనమైన, కేళికలసుఁడు =

క్రీడావిధిగలవాఁడు, అగణ్యుఁడు = అమేయుఁడైన. ఆత్మస్వామి=పరబ్రహ్మ మైనవాఁడు, అనియు గణించి, అమ్మనువంశరత్నమ్మున్ = రామునిం, భ్రాతృయుతముగాన్ = లక్ష్మణసహితముగా, రాజాన్వయముని = విశ్వామిత్రుఁడు, సపరిచ్ఛదముగన్ = నిజపరిజనముతోఁగూడ, కొంచు నరిగెన్ = తోడ్కొని పోయెను, తనదు, సుఖదుఃఖవిరహవర్తనలు, "ద్వంద్వాంతే శ్రూయమాణాం పదం ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే" అను న్యాయమున, సుఖవిరహదుఃఖముయొక్కయు విరహసుఖముయొక్కయు వర్తనలను, సరకుగొనక, సమవర్తితన = సమవర్తిత్వము నే, ఉండు, జనకుఁడేలుపురమునకున్ = మిథిలకు, అరాళగతివాసి = వక్రమార్గమును బాసి, సరళసరణిన్ = చాయతెరువున, అరిగె నని క్రిందటి కన్వయము.

భా. తనయ = దుర్యోధనునియొక్క, కలుషయత్న=పాపయత్నము కొఱకు, ఘనతరమైన నిర్బంధముచేత, రాజు = ధృతరాష్ట్రుఁడు, కపటధురా= కపటభారముచేత, వారణావతమందారచితమైన, అతిమంజు = అతిమనోహరమైన, లాక్షామయ = లక్కచేత నిబిడమైనదై, ప్రాచుర్యార్థమున మయట్టు, శోభి = ప్రకాశించుచున్న, ప్రశస్త = యోగ్యములునైన, ధామ = గృహములయందుఁ గల, ఘనకేళికలను = అధికక్రీడలచే, ఉండన్ = ఉండెడు కొఱకు, పనుచుటయున్ = అంపుటను, ఆత్మస్వామి = తనకుఁ గర్తయైన ధృతరాష్ట్రుఁడు, గణుఁడు = ఆదరణీయుఁడు, అనుటను, నిజోచితియున్ = ధార్మికుఁడైన తనకు నుచిత మాటను, గణించి, భ్రాతృయుతముగాన్ = భీమార్జుననకులసహదేవ సహితముగా, వంశరత్నమైన, అమ్మన్ = కుంతిని, కొంచున్ = తోడ్కొంచు, రాజాన్వయముని = రాజర్షి, సమవర్తితన యుండు = ధర్మజుఁడు, జనకుఁడేలుపురమునకున్=పాండురాజేలిన వారణా పట్టణమునకు, పాండురాజు వారణావతము నేలినవాఁ డని భారతమం దున్నది గనుక, అరాళ గతివాసి = విచారపడక, సరళసరణిన్ = ఋజువర్తనచే, అరిగెను.

తే. పరమమునియతివశతమన్యురతిహేతు
వున మహాశాపహతిఁ జేసి తనువికృతిగ
నున్న నేల యంత వచింపనొగి నరు దని
తత్కథల్ రుచిగొనుచు రాట్తనయులందు. 37

రా. పరమముని=గౌతమమునియొక్క, అతివ = అహల్య, శతమన్యు= ఇంద్రునియొక్క, రతిహేతువున మహాశాపహతిఁ జేసి,తనువికృతిగ నున్న=దేహవికారతఁ జెందియున్న, నేల=భూమి, అంత వచింపన్=అంతటఁ జెప్పఁగా, రాట్తనయులు, అందున్ = ఆభూమియందు, తత్కథల్=అవిశ్వామిత్రుఁడు చెప్పిన యహల్యాజారత్వాప్రసంగములను, రుచిగొనుచు.

భా. నియతివశత = దైవాధీనత, పరమము=అలంఘ్యమనుట, మన్యు= శోకమును, రతి=వేడుకయును నెడి, హేతువునన్=కారణముచేతను, మహాశా= పేరాసయొక్క, అపహతిఁ జేసి = వ్యర్థతఁ జేసియుండియు, తనువికృతిగన్ = దేహవైవర్ణ్యముగా, ఉన్నన్ = ఉండినను, ఏల = ఏమిటికి, అరుదని = ఆశ్చర్యమని, అంత వచింపఁగా, అందున్ = ఆమార్గమందు, తత్కథల్ = ఆ ధర్మరాజుకథలను, రుచిగొనుచున్ = ఆదరింపుచు, రాట్తనయులు = రాజకుమారులు, అరుగుచుండి రనుచు ముందరిపద్యమున కన్వయము.

సీ. ఆలీల నలరుచు నరుగునప్పుడు తత్పు
రస్ఫూర్తి మిగులఁ జిత్రంబు నొనర్చె
రమణీయ మైనయా రామపాదపరాగ
మాశాపవారణ మాచరింప
నాయతివసుశోభ నాకృతియును సర
సీకృతమానస హీనకలనయు
ఘననవరత్నకాంచనధామశోభన
వస్త్రాభరణవైభవస్ఫురితయు

ఆ. విపులతరపయోధరపదవ్యతిక్రమ
కరనవాంశుకాంతవరణనిరతి
శయసమున్నతియును నయి వారలందఱు
గౌరవమునఁ దన్నుఁ గనుఁగొనంగ. 38

రా. అప్పుడు, తత్ = వారియొక్క, పురః = ముందట, స్ఫూర్తిక్ = ప్రకాశించుటచేత, ఆరామపాదపరాగము శాపవారణము నాచరింపఁగా, ఆయతివ=అహల్య, సరసీకృతమానసహ్రీకలనయుక్=పచ్చిగాఁ జేయఁబడిన మనోలజ్జాస్థితిగలది, రత్నములయొక్కయు, కాంచన=బంగారుయొక్కయు, ధామ=కాంతివంటి కాంతిగలది, పద్మరాగముక్తికచ్ఛాయగల యధరదంతము లును, సువర్ణచ్ఛాయగలదేహమును గలది, శోభనములైన, వన్య = వనభవము లైన నారచీరెలు మొదలయిన, ఆభరణ = అలంకారముయొక్క "అలం కారస్త్వాభరణ" మని అ. వైభవముచేత స్ఫురితయు, "సరసిజమనువిద్ధం శైవ లేనాపిరమ్యంమలినమపిహిమాంశోర్లక్ష్మలక్ష్మీంతనోతి,ఇయమపిచమనోజ్ఞావల్క లేనాపి తన్వీ కిమివహిమధురాణాం మండనంనాకృతీనా" మ్మని కాళిదాసును శాకుంతలమందుఁ జెప్పినాఁడుగనుక, పయోధరపథవ్యతిక్రమకర=కుచస్థలాతి క్రమము జేయుచున్న - జాఱుచున్నదనుట, నవ = మనోహరమైన, అంశు కాంత = పైఁటయొక్క, వరణ = కప్పుటయందు, నిరతి = ఆసక్తిగల, శయ= హస్తములయొక్క, "పంచశాఖశ్శయఃపాణిః" అని అ. సమున్నతియును = ఉపచారముగలదియు, ఐ, చిత్రఁబొనర్చె నని క్రిందటి కన్వయము.

భా. అలరుచుక్ = వికారరహితుఁడై, తత్పుర = ఆవారణాపతము యొక్క, స్ఫూర్తి, ఆరామ = ఉద్యానవనములయందున్న, పాదప = వృక్ష ములయొక్క, రాగము = వర్ణము, 'రాగోనురక్తౌమాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహి తాదిషు" అని వి. ఆశా = దిక్కులయొక్క, అపవారణము = ఆచ్ఛాదన మున్నది "అంతరపవారణ" మని అ. ఆచరింపక్, ఆయతి=ఉత్తరకాలఫలము

చేతను, శోభనాకృతియు, సరసీ = కొలంకులచేత, కృతమైన, మానస=మానస సరస్సుయొక్క, హ్రీకలనయుక్ = లజ్జాస్థితిగలదియు, రత్నకాంచనముల యొక్క, ధామ = గృహములయొక్క, శోభక్ = శృంగారముచేత, అవని= భూమికి, ఆభరణములైన వైభవములచేత, స్ఫురితయు, పయోధరపదవీ = మేఘమార్గముయొక్క, అతిక్రమమును, కర=చేయుచున్న, నవాంశువులచేత కాంత=మనోహరమైన, వరణ=కోటయొక్క, నిరతిశయ, సమున్నతియుక్= ఔన్నత్యముగలదియు, ఐ, పురస్ఫూర్తిచిత్రం బొనర్చె నని యన్వయము.

తే. హరిపురాభోగవార్త పెంపపుడు వారి
మదిఁ బొడమఁ దలపోసి రట్టిది యటంచుఁ
జెలువసంకోచవిభవవైచిత్రిఁ బరఁగఁ
బరఁగు నానగరంబు గన్పట్టఁ జూచి. 39

రా. హరి=ఇంద్రునియొక్క, పురాభోగ=తొంటిసంభోగముయొక్క, వార్తపెంపు, వారి=రామాదులయొక్క, మదిఁబొడమఁగా, రట్టు = పరపురుష సంగతివల్లనైనదూఱు, ఇది యటంచుఁ జెలువ, సంకోచవిభవ = మిక్కిలి కొంకుచేతనైన, వైచిత్రిక్ = వింతలాగుచేత, పరఁగు = ప్రవర్తిల్లుచున్న, ఆన = ఆజ్ఞ, కన్పట్టఁజూచి, నుతిచేసి రని ముందటిపద్యమున కన్వయము.

భా. చెలువు = ఒప్పిదము, పరఁగక్, ఆనగరంబును జూచి, హరిపుర= అమరావతియొక్క, ఆభోగ=విరివియొక్క,వార్తపెంపు మదిఁబొడమ. "సదృశాదృష్టచింతాద్యాః స్మృతిబీజస్యబోధకాః"అను న్యాయము గనుక, అట్టిది= అమరావతివంటిది, అటంచుఁ దలపోసిరి.

తే. అనిశశివవాస మైనపుణ్యపురమఁటివ
ఘూపహాస్మృతి వనుచు నాయపకలంక
మానసోత్కర్ష యుక్తులనూననుతులు
సేసి యంపలు తత్పురస్థితినిఁ బరఁగ. 40

రా. అనిశశివవాసమైన = నిరంతరశుభప్రదమైన, పుణ్యపురమణివి = పుణ్యాంగనవు, అఘాపహస్మృతివి = పాపహరణమైన స్మరణగలదానవు, "అహల్యా ద్రౌపదీ సీతా" అని స్మృతిగనుక, అనుచున్, ఆయప=ఆయము యొక్క, కలంక=కలఁక, మానన్ = మానునట్లుగా, సోత్కర్షయుక్తులచేత, ఊనన్=మనస్సున స్థిరమగునట్లుగా, నుతులు సేసి, తత్=ఆయహల్యయొక్క, పురస్థితిని బరఁగన్=ముందర నుండఁగాను, జనిరి.

భా. శివవాసమైన = రుద్రనివాసమైన, పుణ్యపురమణివి, కాఁగా, అఘాపహస్మృతివి యనుచున్, అపకలంక = నిష్కళంకమైన, మానస = హృదయముయొక్క ఉత్కర్షతోడ, యుక్తులు = కూడినవారు పాండవులు, అనూననుతులు=అధికస్తోత్రములను, చేసి, తత్పురస్థితిని పరఁగన్=ఆపట్టణమున నుండఁగా.

క. చనునెడ శ్రీరాముఁడు పా
వనినవనిజరూపవైభవశ్రీ నుల్లం
బున నిడి దానవిచిత్రా
తనురాగప్రౌఢి వచ్చి తనుఁ బైకొనఁగన్. 41

రా. శ్రీరాముఁడు, పావనిన్ = పవిత్రమైనదాని, అవనిజ = సీత యొక్క,రూపవైభవశ్రీని, ఉల్లంబుననిడి, దానన్=ఆమనస్సున నుంచుటచేత, విచిత్రమైన, అతనునివల్లనైన, రాగప్రౌఢి = మోహాతిశయము, తనుఁబై కొనఁగా, అనుమతించె నని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. శ్రీరాముఁడు=కాంతిచేత నొప్పెడువాఁడు, పావని = భీముఁడు, నవ, నిజ = స్వకీయమైన, శ్రీని, చిత్రమైన యతనురాగప్రౌఢిగలదై న, దానవి = హిడింబ, పైకొనఁగా.

సీ. ఆసమయమున నే మని చెప్ప నరుదెంచి
        చూడ నద్భుతతమస్ఫూర్తి యగుచుఁ
    దజ్ఞాతియమితచేతఃకళంకుండు త
        ద్గృహమేధితద్వేషమహిమ పేర్మి
    ననలసముద్వృత్తిహతము గావింపంగ
        నంచితానఘవిధిసంచితార్థ
    సందర్శనుఁడు గామినిం దనపెం పెల
        ర్పంగఁ జేకొనియె నారాకొమరులు
తే. నతనియాదరక్రియ గాంచి యవలఁ జనిరి
    స్వీయగురుయుక్తముగఁ దద్విసృష్టు లగుచు
    విదురజనదర్శితోచితవివరసరణి
    నలఁత యెఱుఁగక దక్షిణానిలజధృతిని. 42

రా. ఆ సమయమున, తత్=ఆశాపమోక్షప్రకారమును, జ్ఞ=ఎఱిఁగిన వాఁడై, తద్గృహమేధి = ఆయహల్యాపతి గౌతముఁడు, చూడనద్భుతతమస్ఫూర్తియగుచున్=చూడరాని తేజస్సుగలవాఁడౌచును, అనలస=అధికమైన, ముత్ = సంతోషముయొక్క, "ముత్ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః" అని అ. వృత్తి, తత్=ఆయహల్యయందుఁగల, ద్వేషమహిమ పేర్మి నిహతము గావింపఁగా, అంచిత = పూజితమైన, అనఘవిధిచేత, సంచిత = సంపాదింపఁబడిన, అర్థసందర్శనుఁడు = తత్త్వజ్ఞానముగలవాఁడు, "అర్థోభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు" అని అ. "దర్శనం నయనస్వప్నబుద్ధిధర్మోపలబ్ధిషు" అని వి. కామినిన్ = అహల్యను, చేకొనియెను, రాకొమరులు = రామలక్ష్మణులును, అతని = గౌతమునియొక్క, ఆదరక్రియ = ఆదరణను, కాంచి, స్వీయగురుయుక్తముగన్=విశ్వామిత్రునితోఁగూడ, తత్ = ఆ గౌతమునిచేత, విసృష్టులగుచు, దక్షిణానిలమువల్ల, జ = పుట్టిన, ధృతిన్ = సంతోషముచేత, అలఁత.

యెఱుఁగక. విదురజన = నెళవరులచేత, "జ్ఞాతాతువిదురోవిందః" అని అ. దర్శిత = చూపఁబడిన, ఉచితమైన, వి = విశేషించిన, వరసరణిన్ = మంచి త్రోవయందు, చనిరి.

భా. ఎంచిచూడసరుదు, ఇది కవివాక్యము. అమితచేతఃకళంకుండు, తత్ = ఆధర్మజునియొక్క, జ్ఞాతి = దుర్యోధనుఁడు, అద్భుతమైన తమోగుణముయొక్క, స్ఫూర్తి=ఉద్రేకము గలవాఁడు, అగుచున్, తత్=ఆధర్మజునియొక్క, గృహమును, ఏధిత = వృద్ధిఁబొందిన, ద్వేషమహిమయొక్క, పేర్మిన్ = ఆధిక్యముచేత, అనల = అగ్నియొక్క, సముద్వృత్తిన్ = దరికొల్పుటచేత, హాతము గావింపఁగన్, అంచి=ఒకమనుష్యుని ననిపి, తాను, అఘవిధిన్=పాపవిధిచేత - అగృహదాహవిధిచేత ననుట, సంచిత = సంపాదింపఁబడిన, అర్థసందర్శనుండు=ప్రయోజనప్రాప్తిగలవాఁడు, కామిన్=కాకుండుటచేత, నిందన=అపకీర్తినే, చేకొనియెను, తద్విసృష్టులగుచున్=ఆ యగ్నిభయముచేత విడువఁబడ్డవారై -అగ్నిభయమును దప్పించుకొన్నవారై యనుట, విదురునియొక్క, జన=దూతచేత, దర్శితమైన, వివరసరణిన్=బిలమార్గమున, "సుషిరం వివరంబిల" మని అ. దక్షిణ = సమర్థుఁడైన, "దక్షిణస్సరళోదారపరచ్ఛందానువృత్తిషు" అని వి. అనిలజ=భీమునియొక్క, ధృతిన్ = ధారణముచేత, ఆరాకొమరులు = పాండవులు, అతని = దుర్యోధనునివల్లనైన, ఆ, దర = భయముయొక్క, "దరోఽస్త్రీయాంభయేశ్వభ్రే" అని అ. క్రియను, కాంచి =ఎంచి, స్వీయగురుయుక్తముగన్=తమతల్లితోఁ గూడ, ఆపఁ జేకొనియె నని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

ఆ. తొడఁగి యపుడు దాని తోఁబుట్టుగుంపుతోఁ
సంగరసముపేక్ష సరణిఁ బరఁగ
వాని నంత గెల్చి స్వగుణకథావర
మమరఁ బ్రమదయుక్తి కనుమతించె. 43

రా. దానితోఁబుట్టు = రాగప్రౌఢితోఁగూడఁ బుట్టునట్టి, గురుతర, సంగరసము = ఆపేక్ష, ఉదీర్ణసరణిఁబరఁగ, వానిన్ = ఆమన్మథరాగసంగ వాంఛలను, గెలిచి = అణఁచి, స్వగురుకథా=విశ్వామిత్రుని గంగాసంభవాది కథలయందుఁగల, ఆదరము, అమరఁగా, ప్రమద = సంతోషముయొక్క, యుక్తికి ననుమతించెను.

భా. దానితోఁబుట్టుగు=హిడింబుఁడు, ఉరుతర, సంగర=యుద్ధమందు, పరఁగవాని గెలిచి, స్వగురుకథా = కుంతిధర్మజులమాటమీఁదనైన, ప్రమద యుక్తికి = హిడింబాసంయోగమునకు, అనుమతించెను.

వ. అంత. 44

తే. ఉరుగుణాద్భుతజనకసుతోదయమహి
మాతిశయము సాధించి పుణ్యజనకాంత
సుగుణ యనిపించుకొనిన భాసురపురమణిఁ
జూపుతగులు వహించె నుత్సుకత నతఁడు. 45

రా. ఉరుగుణాద్భుతుఁడైన, జనకునికి, సుతా = కొమార్తెయైన సీత యొక్క, ఉదయ=పుట్టుటచేతనైన, మహిమాతిశయమును సాధించి, పుణ్యజన= సుజనులచేత, కాంత=మనోహరమైనది, భాసురపురమణిన్ = పురశ్రేష్ఠమైన మిథిలయందు, అతఁడు = రాముఁడు, చూపుతగులు వహించెను.

భా. ఉరుగుణుఁడైన యద్భుతజనకుఁడైన, సుత = ఘటోత్కచుని యొక్క, పుణ్యజనకాంత=రాక్షసస్త్రీ హిడింబ, "యాతుధానః పుణ్యజనః" అని అ. అనిపించుకొనినన్ = పోయినను, అతఁడు = భీముఁడు, భాసురపు, రమణిన్=హిడింబయందు, చూపుతగులు వహించెను=అనురాగము నిలిపెను.

ఉ. అన్నగరంబు ప్రోది దన రారఁగఁ దమ్ములఁ గన్నతల్లి నా
సన్నుతఖేలనుండు వికసన్నయనైకవిలాసగౌరవా

భ్యున్నతిఁ దద్వనాంతమునఁ బ్రోచెఁ గడుం దనశ్రాంతి యాత్మలోఁ,
నన్నెఱయంగణింపఁడు మనస్థిరతన్ వివరించుపూనికన్.

రా. అన్నగరంబు=మిథిలాపురి, ప్రోదిఁదనరారఁగ, తమ్ములఁగన్నతల్లి, నాన్ = పద్మముల కుత్పత్తిస్థానమనఁగా, సన్నుత = వర్ణితమైన, ఖేలన్ = లీలచేత, ఉండు = ఉండెడి, వికసన్నయన = తెలికన్నులయొక్క, ఏక = ముఖ్యమైన, విలాసగౌరవ = శృంగారాతిశయముయొక్క, అభ్యున్నతిచేత, తత్=ఆ పట్టణముయొక్క, వనాంతమునన్ = ఉద్యానవనమందు, ప్రోచెను. పద్మకాంతిగల నయనములచేతఁ బ్రోచె ననఁగాఁ గటాక్షించె ననుట. లక్షణా ప్రయోగము. "గిరానుజగ్రాహతరాంనరాధిపః" అని నైషధమందు. తన శ్రాంతిని, మనస్థిరతన్వీన్ = మనస్సున లగ్నమైన స్త్రీని సీతను. వరించు. పూనికన్ = వివాహ మగుయత్నమున, శ్రాంతిని గణింపఁ దని యన్వయము.

భా. అన్న=ధర్మరాజు, కరంబు=మిక్కిలియు, తమ్ములను గన్నతల్లిని, ఆసన్నుతఖేలనుండు = భీముఁడు, నయ = నీతియొక్క, నైక = ఉన్నతిచేత, ప్రోచెను = రక్షించెను. తన, శ్రాంతి = అలమటను, ఆత్మలోనన్ = మనస్సునందు, నెఱయ, గణింపఁడు=ఎంచఁడు, పూనికన్=యత్నముచేత, మనస్థిరతన్ = మనస్స్థైర్యమును, వివరించును, ఆయనపూనికఁ జూచినను, మనస్స్థైర్యమేర్పడు చున్న దనుట.

వ. అది య ట్లుండె వారలంవఱు తత్ప్రకారంబున విపినమార్గ
వర్తనంబునడపి యథోచితగమనంబున. 47

రెంటికి సరి - సులభము.

క. చనిరి పురసవిధిమార్గం
బున సద్ద్విజలీలలు నడపుచు మాధుకరా

శన మొనఁగూర్చుచు నపుడుప
వనసంతతి యలరఁ జేసె వారలయాత్మన్. 48

రా. పుర = మిథిలయొక్క, సవిధ = సమీపమైన. "సదేశాభ్యాససవిధసమర్యాదసదేశవ" త్తని అ. మార్గమందుఁ జనిరి, అపుడు. సత్ = లెస్సైన, ద్విజ=పక్షులయొక్క, లీలలను, నడపుచున్=చేయుచును, భ్రమర సంబంధమైన, "తస్యేద" మ్మని అణ్ప్రత్యయాంతము. అశనము = పూఁదేనె యనుట, ఒనఁగూర్చుచు, ఉపవనసంతతి = ఉద్యానపరంపర, వారల=రామాదుల యొక్క, ఆత్మన్ = మనస్సును, అలరఁజేసెను.

భా. పుర=ఏకచక్రపురముయొక్క, ద్విజలీలలు=బ్రాహ్మణవిశేషములను, మాధుకరాశనము = భైక్షమును, పవనసంతతి = భీముఁడు, కడమ సరి.

ఆ. అందుదారవృత్తి నందితానేకచ
క్రాగ్రహారహితవిహారమహిమఁ
బ్రచురసారసమదబకదర్పహారితఁ
దనరె సరసు లందఱును నుతింప. 49

రా. అందున్ = ఆ పట్టణమందు, దారవృత్తి = భార్యావర్తనచేత, నందిత = సంతోషితములైన, అనేక చక్రవాకపక్షులయొక్క, "కోకశ్చక్రవాకః" అని అ. అగ్రహ=క్రోపముచేత, అరహిత = విరహితమైన, ఔత్సుక్యముగల దనుట, విహారమహిమన్ = సంచారాతిశయముచేతను, సారస = బెగ్గురులయొక్కయు, మదబకములయొక్కయు, దర్ప=నిశ్శృంఖలసంచారము చేతనైన, హారితన్ = మనోహరత్వముచేతను, సరసులు = కొలఁకులు, ఈకారాంతము, తనరెను.

భా. అందున్ = ఆవర్తనలందు, ఉదారవృత్తినంది = సాహసవృత్తిని బొంది యనుట, తాను = భీముఁడు ఏకచక్రాగ్రహారమునకు, హిత = ప్రియ

మైన, విహారమహిమచేత, ప్రచురసార = అధికబలముగల, "సారోబలేస్థిరాంశేచ" అ. సమద=గర్వసహితుఁడైన, బక = బకాసురునియొక్క, దర్పహారతన్ = గర్వాపహారిత్వముచేత, చంపుటచేత ననుట, సరసులు = రసికులు, నుతింపఁ దనరెను.

క. జననేత్రచిత్రదారుణ
వనజగతులనిశలసత్త్వవశత నడచుచోఁ
గన నరుదురమారూఢిం
దనరె జితాంగారవర్ణదర్పోదయతన్. 50

రా. ఇంకఁ బురవర్ణన, జననేత్రచిత్రద, అరుణవనజగతులు = కెందామరల ప్రకారములు, అనిశ = ఎల్లప్పుడు, లసత్త్వవశత = శోభావశత్వము, నడచుచోన్ = నడచెడిచోట, నాపట్టణమందు, కననరుదు=చూడనశక్యము, జిత = జయింపఁబడిన, అంగార = అగ్నిశకలములు గల = రక్తవర్ణములు గలవనుట, వర్ణ = రేఖలయొక్క, దర్పోదయతన్=గర్వోన్నతిగలపాటచేత, రమారూఢిన్, లక్ష్మీప్రాప్తిచేత, తనరెను, అరుణపద్మములు నిత్యశోభావశత వర్తిల్లెనుపట్టున రమారూఢిచేఁ దనరినది గనుకఁ జూడ నద్భుతమనుట.

భా. జననేత్రములకుఁ జిత్రములును, దారుణ = భయంకరములునైన, వనజగతులన్ = వనభూములయందు, "జగతీరత్నగర్భాచ" అని అ. నిశలన్ = రాత్రులయందు, సత్త్వవశతన్ = బలవంతుఁడౌటచేత, నడచుచోన్ = నడిచెడునప్పుడు, కనన్ = చూచుటకు, నరుదురము = అర్జునుని యుద్ధము, జితమైన యంగారవర్ణుఁడనెడు గంధర్వునియొక్క యహంకారాతిశయము గల దౌటచేతఁ దనరెను.

వ. అంతట వారియంతరంగంబునందు. 51

క. వివిధద్విజాళిభూమా
నవరతసంశ్లాఘితస్వయంవరకల్యా
ణవిధివర ద్రుపదసుతా
నవమంజులతాప్రవృత్తినడపెఁ గుతుకమున్. 52

రా. వివిధద్విజాళి=పక్షిసమూహములయొక్క, భూమ=బాహుళ్యముచేత, సంశ్లాఘితమైన స్వయంవరకల్యాణవిధిచేత, వర = వరులైన, ద్రు = వృక్షములు, "ద్రు ద్రుమాగమాః" అని అ. పదస్థానముగాఁ గలవియునైన, సుతానవ = మంచికోమలత్వముగల, మంజులతా = రమ్యలతలయొక్క, ప్రవృత్తి, కుతుకమును నడపెన్ = సంతోషమును జేసెను, తీఁగెలు తమంతనె చెట్లఁ బ్రాకినను స్వయంవరమున వరించినట్లుంబలె నుండె ననుట, ద్విజశబ్దమున బ్రాహ్మణధ్వని. ఆవృక్షములఁజూచి వివాహాపేక్ష గల రాముఁడు సంతోషించె నని భావము.

భా. ద్విజాలి = బ్రాహ్మణసమూహములయొక్క, భూమ=బాహుళ్యముచేత, అనవరతమును సంశ్లాఘితమైన స్వయంవర మనెడు కల్యాణవిధిగల, ద్రుపదసుతా = ద్రౌపదియొక్క, నవ=నూతనమైన, మంజులతా=మనోహరత్వముయొక్క, ప్రవృత్తి = వృత్తాంతము, కుతుకమును నడపెను.

శా. అంతన్ వారలు రామభద్రుపదరాజ్యారూఢిచే నెంతయుం
జింతాతీతవిశేష స్థైర్య ప్రబలలక్ష్మీన్నించుచంచద్ఘనో
పాంతం దత్పురి గూఢరాజపదవిప్రాకారరేఖన్ శుచి
స్వాంతుల్ సేరిరి తత్పురోహితముఖవ్యాక్షప్తసన్మానులై.

రా. వారలు = విశ్వామిత్రాదులు, రామభద్రు = రామునియొక్క, పదరాజి = పాదవిన్యాసపంక్తియొక్క, ఆరూఢిచేన్ = ప్రాప్తిచేత, చింతా = భావనను, అతీత = అతిక్రమించిన, "స్యాచ్చింతాస్మృతిరాధ్యాన" మని అ-

విశేషరై = వింతగుణములు గలదై, ప్రబలన్ ప్రబలునట్టుగా, భావింప శక్యముగాని శృంగారముల దగునట్టుగా ననుట, లక్షించుచు, గూఢ = ఆవృతమైన, రాజపదవి = చంద్రమార్గముగల, రఘువంశమందు "వైదేహిబంధోర్హృదయం విదద్రే" అన్నట్లు, ప్రాకారశ్రేణిగల యని, తత్పురిన్ = ఆమిథిలను, తత్ = ఆపట్టణమందున్న, పురోహితుఁడు మొదలైనవారిచేత, వ్యాకృష్టసన్మానులై చేరిరి, జనకునిపురోహితామాత్యు లెదురుగా వచ్చి తోడుకొనిపోఁగాఁ బోయి రనుట.

భా. రామ = రమ్యమైన, భ=కాంతిగల, 'స్త్రియాం పుంవద్భాషిత' అను సూత్రమునఁ బుంవద్భావము, ద్రుపదునియొక్క, రాజ్యమయొక్క యారూఢిచేన్ = రాజత్వప్రాప్తిచేత, చింతాతీత, విశేషరై = తాత్కాలికావస్థగలదై, "విశేషః కాలికోవస్థా" అని అ. ప్రబలలక్ష్మిన్ = ఉత్కృష్టబలములయొక్క యతిశయముచేత, తత్పురిన్ = ఆద్రుపదునిపట్టణమును, గూఢమైన,రాజపద=రాజచిహ్నముగల, "పదంవ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుషు" అని అ. విప్రాకారరేఖన్ = బ్రాహ్మణాకృతిచేత సౌందర్యలీలచేత, శుచిస్వాంతులు, వారలు ధర్మరాజాదులు, తత్ = ఆలాగు ప్రసిద్ధులయిన, పురః = ముందటికి, హిత = శ్రేయస్కరములైన, ముఖ సంచారములు గల, "ముఖంనిస్సరణేవక్త్రేప్రారంభోదయయోరపి" అని వి. వి = పక్షులచేత, "వినిర్విఘ్నేచతు పక్షిణి" అని వైజయంతి, ఆకృష్ట= మిక్కిలిఁ జేయబడ్డ, సన్మానులై = బహుమానము గలవారై, "మానశ్చిత్త సమున్నతిః" అని అ. మంచిశకునము లవుచు నుండఁగా ననుట, చేరిరి. తచ్ఛబ్దము ప్రసిద్ధవాచక మైనందుకు, "అనుభవతి శచీత్థం సాధ్వృతాచీముఖాభిః" అని నైషధమందు.

ఆ. అందుఁ దన్నృపాలుఁడాత్మజ కీవి యుంకు
వంచు నెక్కుడ నియమించినట్టి

కార్ముకోత్తమమును ఘనమైనమూర్తిల
క్ష్యంబు సూచి రాన్నృపాత్మభవులు. 54

రా. ఘనమైన, మూర్తి = కాఠిన్యముచేత, "మూర్తిః కాఠిన్యకాయయోః" అని అ. లక్ష్యంబు = చూడఁదగినదాని, వింటికి విశేషణము, చూచిరి.

భా. అందుఁ = పట్టణమందు, ఘన = ఘనమైన, మైనమూర్తి = మీన సంబంధమైన యాకృతిగల, లక్ష్యంబు = గుఱిని - మత్స్యయంత్రము ననుట, కడమ సులభము.

వ. అటమున్న సకలదిగ్దేశాగతులైన రాజకుమారులు నిజశక్తి తారతమ్యంబునఁ జేసి దర్శన స్పర్శనచాలనో చ్చాలనాది వ్యాపారపారాహంకారు లగుచు శిథిలప్రయత్ను లయి తొలంగిపోవం జేవ మిగులు నమ్మహాకోదండంబు గనుంగొను నప్పుడు వారలందు. 55

రా. వ్యాపారములు పారముగాఁ గలయహంకారము గలవారై, వారలందుఁ = రామలక్ష్మణులందు. భారతార్థమునకును నీలాగుననే.

చ. అనుపమదివ్యవిక్రమసమగ్రుఁడు రామవిభుండు జిష్ణుఁడా యనితరభేద్యరౌద్రధనువశ్రమభంగిగ వంచి బాహులీ ల సెరసె నభ్రగానిమిషలక్షహృదంబకవృత్తి నుర్వరా, జన హృదయానువర్తనముఁ జాలఁగ నద్భుతవార్ధి ముంచుచున్.

రా. జిష్ణుఁడు=జయశీలుఁడు, రామవిభుఁడు, రౌద్ర=రుద్రసంబంధమైన, ధనువును, ఉకారాంతము. 'సోయంధనురజనివక్రః' అని నైషధమందుఁ బ్రయోగము. అశ్రమ=అనాయాసముననే, భంగిగఁ=భంగము గలదానిఁగా, వంచి = విఱిచి యనుట, అభ్రగ = గగనచరులైన, అనిమిష = దేవతల

యొక్క, లక్ష = లక్షసంఖ్యలయొక్క, హృదంబకవృత్తిః = హృదయము యొక్కయుఁ గన్నులయొక్కయు వ్యాపారము, అద్భుతవార్ధిని ముంచుచును బాహులీలల నెరపెను.

భా. అభ్రగ = ఆకాశమందుఁ జరించుచున్న, అనిమిష = మత్స్యవి మనెడి "సురమత్స్యావనిమిషౌ" అని అ. లక్ష = గుఱిని, "లక్ష్యం లక్షం శరవ్యంచ" అని అ. హృత్ = హరించునట్టి, అంబక = బాణముయొక్క, "అంబకం నేత్రశరయోః" అని వై. వృత్తిః = వర్తనచేత - ప్రయోగము చేత ననుట, కడమసరి.

చ. ఉదుటున నట్లు తన్నహిపుఁ డొడ్డినయొడ్డు జయించి యేమనం
దదసహకర్ణశల్యసముదగ్రతరప్రథనాశ్రితాధికా
భ్యుదయతఁ జెందె భీమభుజపుష్టిసహాయతఁ దజ్జయార్థులై
కదిసి సమస్తభూపతులు గైకొని రంతకమున్న భంగముల్. 57

రా. తత్ =ఆ విల్లు విఱుచుటవల్ల, అసహ = ఓర్వనివారియొక్క, కర్ణములకు శల్యమైన, ప్రథః = ఖ్యాతిచేత, "ప్రథాఖ్యాతౌ" యని యమర శుకీర్ణవర్గులో. ఆశ్రితాధిక, అభ్యుదయత = అభ్యుదయము ననుట, భీమ = భయంకరమైన, తత్ = ఆవింటియొక్క. కడమ సరి.

భా. అట్లు, తన్నహిపుఁడు = ద్రుపదుఁడు, ఒడ్డిన, ఒడ్డు=పందెమును, జయించి, తత్ = ఆజయమును, అసహ = సహింపని, కర్ణశల్యులతోడనగు సముదగ్రతరమైన, ప్రథన = యుద్ధమందు, "ప్రధనం ప్రవిదారణ" మని అ. అధికాభ్యుదయతను = ఉచ్ఛ్రయమును, భీమ = భీమునియొక్క, భుజపుష్టి సహాయతవలనఁ జెందెను, తత్ =ఆయర్జునునియొక్క, జయార్థులై భూపతులు, అంతకమున్న = ఆకర్ణశల్యులయుద్ధముకంటె ముందే, భంగముః = అపజయమును, కైకొనిరి.

ఆ. అతఁడు వీర్యశుల్కయగు రాజసుత నట్లు
దనదుసొమ్ముఁ జేసికొని భృశప్ర
కాశితాత్మవంశుఁడై శోభిలెను మామ
కసదృశప్రమోద మావహిల్ల. 58

రా. అతఁడు = రాముఁడు, వీర్యశుల్క యగు = పరాక్రమమే యుంకువగాఁగల "శుల్కో స్త్రీ స్త్రీధనేపిచ" అని అ. భృశప్రకాశిత, ఆత్మవంశుఁడై=తనవంశమునకు ఖ్యాతిఁ దెచ్చినవాఁడై, శోభిలెను.

భా. అతఁడు = అర్జునుఁడు, భృశ = మిక్కిలియు, ప్రకాశిత = తెలుపఁబడిన, తామును దమవంశమును గలవాఁడై, శోభిలెను.

సీ. అసమానపాండుకీర్తిసమృద్ధిజనకుండు
ధర్మరాజీడితకర్మపరుఁడు
స్వజననియుక్తియు వరగుణవ్యాసము
నీశ్వరాజ్ఞయుఁ దనహృదయగతియు
నేకమై తనుఁ జాల నెచ్చరింప నిజాను
జులసన్మతిని బిల్చి తెలియఁ జెప్పి
తమకు నందఱకు నుదారభావంబున
నాచరింపఁగ బాత్ర మగుట యరసి
తే. యునికి నపు డాసుబాహుజ యోపశోభి
తమ్ము లైనకుమారరత్నములకాభు
జప్రవీణశల్యయనుజల జాతబాంధ
వరుచిఘనహృదబ్జామోద గరిమ నొసఁగె. 59

రా. అసమానమై, పాండు = శుభ్రమైన, కీర్తి సమృద్ధి గలవాఁడు, జనకుండు, ధర్మరాజి = ధర్మపంక్తిచేత, ఈడిత = స్తోత్రముచేయఁబడిన,

స్వజన = తనయొక్క ప్రజలయొక్క, నియుక్తియుఁన్ = నియోగమును, వర = వరులయొక్క, గుణవ్యాసము = గుణవిస్తారమును. "విస్తారో విగ్రహో వ్యాసః" అని అ. "శ్రితోదయర్వ్యాసో మహాభారతసర్గయోగ్యః" అని నైషధ ప్రయోగము. ఈశ్వరాజ్ఞయు, నిజానుజున్ = తన తమ్ముఁడైన కుశధ్వజుని, ఉదారభావంబునన్ = మహత్త్వముచేత, సుబాహు=సుబాహుఁడను రాక్షసునియొక్క, జయముచేత, ఉపశోభి=ప్రకాశించెడు రామునియొక్క, తమ్ములయిన, కుమారరత్నములకున్ = లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నులకు, ఆ, భుజద్రవిణశుల్క = సీతయొక్క, అనుజలన్ = చెల్లెండ్రైనయూర్మిళామాండవీశ్రుతకీర్తులను, జాత=పుట్టిన, బాంధవ = బంధుత్వమునందుఁగల, రుచిన్=అపేక్షచేత, "అభిషంగేస్పృహాయాంచగభస్తౌచరుచిస్స్త్రియా" మ్మని. అ. ఘనహృదబ్జామోదగరిమచేతను నొసఁగెను, భరతశత్రుఘ్నులును సమీపమున లేకున్నను వారికి నిచ్చెద నని వెళ్లినాఁడె ననుట.

భా. పాండు = పాండురాజుయొక్క, కీర్తిసమృద్ధికి, జనకుండు = ఉత్పత్తిస్థాన మైనవాఁడు, ధర్మరాజు, ఈడిత = స్తోత్రముచేయఁబడిన, "ఈడిత శస్త పణాయిత పనాయిత ప్రణుత ప్రణిత పనితాని" అని అ. కర్మ=ప్రయోజనములయందు, పరుఁడు, స్వజనని=కుంతియొక్క, ఉక్తియుఁన్= వాక్యమును, పరగుణుఁడైన వ్యాసమునీశ్వరునియొక్క యాజ్ఞయును, ఎచ్చరింపన్, నిజానుజులన్=భీమాదులను, తమకు నందఱకును = అయిదుగురికిని, దారభావంబునన్=భార్యాత్వముచేత, ఆ, సుబాహుజయోపశోభితమ్మునైన= భుజశౌర్యశోభితు లైన, కుమారరత్నములకున్, రత్నశబ్దమునకు విశేషణము గనుక శోభితశబ్దము నపుంసకము, అనుజద్రవిణశుల్కయను = భుజసత్త్వమె యుంకువగాఁగల ద్రౌపది యనెడి, "ద్రవిణంతురో బలశౌర్యాణి"అని అ. జలజాతబాంధవరుచి = సూర్యదీప్తి, హృత్ = హృదయము లనెడి, అబ్జ = తామరలకు, ఆమోద = హర్షమనెడి సౌరభ్యముయొక్క, శ్లిష్టరూపకము. "ఆమోదోహర్ష గంధయోః" అని వి. గరిమన్ = అతిశయమును, ఒసఁగెను.

వ. అంతఁ దత్ప్రవృత్తి యాకర్ణించి. 60

క. తనయులు దాను నపుడు త
జ్జనకుం డరుదెంచి చూచు జనులకు ననుభా
వనిరూఢి మానితానం
తనవోత్సవముగ నొనర్చెఁ దత్పరిణయమున్. 61

రా. తత్ = ఆకుమారరత్నముల యొక్క, జనకుండు = దశరథుఁడు, తనయులు = భరతశత్రుఘ్నులును, అనుభావనిరూఢిన్ = ప్రభావమహిమచేత, మానితానంతనవోత్సవ మయియుండఁగా, తత్పరిణయమున్ =ఆరామాదులవివాహమును, "తథాపరేణ యోద్వావహోపయామాః పాణిపీడన" మని అ. ఒనర్చెను.

భా. తత్ప్రవృత్తి=ఆధర్మరాజ యొక్క ప్రవర్తనను-పెండ్లియాడవలెననెడిప్రయత్నము ననుట, ఆకర్ణించి, తనయులు, ధృష్టద్యుమ్నాదులు, తత్ = ద్రౌపదియొక్క, జనకుఁడు=ద్రుపదుఁడు, అరుదు, ఎంచి చూచుజనులకు, అను=అరు దనెడి, భావనిరూఢి = తలఁపుయొక్క, దార్ఢ్యమును, మాని = చాలించి, తాను, అంత.

వ. అందు. 62

అందున్ = ఆవివాహమందు.

క. త్రిజగద్వ్యాపన సుగుభూ
మిజనాదృతశీలఁ గృష్ణమృగనేత్రఁ బురం
ధ్రిజనులు గయిసేసిరి సొం
పుజనింప వివాహయోగ్యభూషావిధులన్. 63

రా. భూమిజను = సీతను, ఆదృతశీలను, కృష్ణమృగనేత్రన్ = హరిణాక్షిని, పురంధ్రిజనలు = ముత్తైదువలు, పురంధ్రీశబ్ద మిచట రాంతమునకు,

'పురంధ్రిభిశ్చక్రమశః ప్రయుక్త" మని కాళిదాసు ప్రయోగము. కయిసేసిరి= అలంకరించిరి.

భా. భూమిజనాదృతశీలను, కృష్ణన్ = ద్రౌపదిని, కడమ సులభము.

మహాస్రగ్ధర.—

లలనం గై సేసి కాంత ల్రమణగృహమహా
లక్ష్మివై యొప్పు మంచుం
గలితాశీర్వాద లై రక్కడమముగురుభా
గ్యస్థితుల్ మీఱ నీదృ
గ్బలవన్మాల్యాంగరాగాభరణవసనసౌ
భాగ్యలక్ష్మీకలై కాం
తలగత్సంసేవలందుం దలఁపు మనుచు ను
త్కంఠఁ బ్రాపించి రందున్. 64

రా. అక్కడమముగురు=ఊర్మిళామాండవీశ్రుతకీర్తులు, ఈదృక్ = ఈ సీతాలంకారమువంటి, మాల్యాంగరాగాభరణవసనములయొక్క, సౌభాగ్య లక్ష్మీకలై = సౌభాగ్యాతిశయముగలవారై, కాంత=పతులయందు, లగత్ = తగిలిన, సంసేవలందున్ = పతిసేవలం దనుట, తలఁపు = కోరికను, మనుచు= పోషింపుచున్న, ఉత్కంఠను బ్రాపించిరి=పతిసేవకు వేగిరించి రనుట.

భా. లలనం గైసేసి రమణులయొక్క-గృహములకు, మహాలక్ష్మివై = ఒప్పిడమవై, ఉండుమంచుఁ గృతాశీర్వాదలైరి, ఆకాంత లనెడుమాట, అక్కడన్ = ఆపతిగృహములయందు, మమున్ = మమ్మును, గురుభాగ్య, ఈదృక్ = ఇప్పటి శృంగారమువలెనే, సౌభాగ్యలక్ష్మీకలా=సౌభాగ్యసంప త్సమృద్ధియొక్క, ఏకాంత= మిక్కిలియు, లగత్=తగిలిన-ఆసక్తిగలయట్టివనుట, సంసేవలందున్=అనుభవములయందును, ఫలితార్థము, ఇటువంటి యలంకార ములు ధరియించెడువేళ ననుట, తలఁపు మనుచు నుత్కంఠఁ బ్రాపించిరి.

వ. తద్వధూజనకుండును దత్కాలసముపస్థితంబైన నరసమాగ
మంబున కత్యంతసంతుష్టుండగుచు ననంతవిభవసంపదలు
వారలఁ నెదుర్కోలు సేయించి తత్ప్రవేశోత్సవంబు నడపు
చుండెను. 65

రెంటికిని సరి - సులభము.

సీ. నృపకన్యకలకనిందితనవభ్రమరకా
స్యవిలాసలక్ష్మీనిరస్తపూర్ణ
తారకాధిపతుల కారయఁ దత్పూర్వ
భవసంచితోరుతపఃఫలంబు
లేగురుసంభగుణభోగాంచితులు వీర
లీరీతిఁ దగఁ బతులై రటంచు
లోకరక్షణచతురాకారభాగ్దివ్య
విమలతేజోవిలాస మిది యనుచు
తే. నర్థి నేతెంచి చూచెఁ బౌరాళి యత్యు
దారమణిభూషణోజ్జ్వల దాశరథుల
మాంగలికవస్త్రరత్నభూషాంగరాగ
పాండుసూనులఁ గన్నులపండువుగను. 66

రా. నృపకన్యకలకు, అనిందిత=నిందింపఁబడని, నవ భ్రమకర=ముంగు రులుగల, "తేలఁటే భ్రమరకాః" అని అ. ఆస్య=ముఖములయొక్క, విలాస లక్ష్మిచేత, నిరస్త=తిరస్కృతుఁడైన, పూర్ణ తారకాధిపతిగలవారికి, లోక = భువనములయొక్క "లోకస్తు భువనే జనే" అని అ. రక్షణార్థమైన, చతుః = నాలుగైన, ఉజ్జ్వల=ప్రకాశించుచున్న, దాశరథులన్ = దశరథపుత్త్రులను, అంగరాగ=మైపూఁతలును, పాండు=ధవళములైన, సూనులన్=పుష్పములును గలవారిని, దాశరథులఁ బౌరాళి చూచెను.

భా. అలకనిందితనవభ్రమరకు "అలకాశ్చూర్ణకుంతలాః" అని అ. ఆస్యవిలాసలక్ష్మీ చేత, నిరస్త = తిరస్కరింపఁబడిన, తారకాధిపునియొక్క, తుల కున్ = సామ్యముగలదానికి, నృపతనయకున్ = ద్రౌపదికి, తత్పూర్వభవ = ఆ ద్రౌపది పూర్వజన్మమందు, సంచిత=సంపాదింపఁబడిన, తపస్సుయొక్కఫలం బులు, ఏగురుపతులై రటంచును, చతుర=సమర్థములైన, ఆకారములను, భాక్= పొందిన, దివ్య = ధర్మానిలశక్రాశ్వినులయొక్క, తేజః=అంశలయొక్క మణి భూషణముల చేత,ఉజ్జ్వలత్=ప్రకాశింపుచున్న, ఆశ=దిక్కులుగల,రథులన్= రథములుగలవారిని, మాంగలిక = శుభార్థములైన, వస్త్రాదులు గల, పాండు సూనులన్ = పాండవులను, కన్నులపండువుగఁ బౌరాళి యేతెంచి చూచె నని యన్వయము. ద్రౌపది పూర్వజన్మమందు నీశ్వరునిఁగూర్చి తపస్సు చేసి యైదుగురుపతుల వేఁడె నని యాదిపర్వములో విస్తారముగాఁ జెప్పియున్నది.

చ. అలఘుతరాజవంశమణులై విలసిల్లెడునక్కుమారకుల్
నలుగురు రూపవైభవకళల్ గడు మీఱుచు సద్గుణాతిశీ
తలచతురాకృతిన్ మెఱయు తజ్జనతాన్వయభాగ్యలక్ష్మి నా
నలరెడు పెండ్లికూఁతులసనాదర మొప్పఁగ నోలిఁ బెండ్లియై.

రా. అలఘుతర, అజ = అజునియొక్క, వంశమునకు, మణులై =అలం కారమైనవారై, విలసిల్లెడు, నలుగురు=రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నులు, చతుః= నాలైన, ఆకృతిన్=ఆకారముల చేత, మెఱయు, తత్ జనక=ఆజనకునియొక్క, అన్వయభాగ్యలక్ష్మి నా నలరెడు పెండ్లికూఁతుల = జనకునిభాగ్యలక్ష్మి నాలు గాకారములై యున్నవారి నని యుత్ప్రేక్ష. పెండ్లియై, అతులితానందమునఁ బేర్చిరి యని ముందరిపద్యములోఁ గ్రియ.

భా. అలఘుతన్ = అలఘుత్వమున, రాజవంశ = చంద్రవంశమునకు, "రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే" అని వి. అక్కుమారకులు= పాండవులు, చతురా

కృతిన్=మనోహరాకృతిచేత, నలు=నలునియొక్క, గురురూపవై భవకళలను, మీఱుచు, తత్=ఆద్రౌపదియొక్క, జనక = తండ్రియైన ద్రుపదుని, పెండ్లి కూఁతుర్ లసదాదరమొప్పఁగ, కదమ సరి.

తే. అతులితానందమునఁ జేర్చి రంత విదుర
మంత్రిధృతరాష్ట్రుఁ డమ్మహామహులతండ్రి
వినిహతమనోవిచారుఁ డై తనదుపురికిఁ
గొడుకులవధూయుతముగఁ దోడ్కొంచు రాఁగ. 68

రా. అంత, విదుర = వివేకులైన, "జ్ఞాతాతువిదురోవిందః" అని అ. మంత్రి = ప్రధానుల చేత, ధృత=ధరింపఁబడిన, రాష్ట్రముగలవాఁడు, వినిహత మనోవిచారుఁడై, పుత్త్రుల కనకూలవివాహము లాయెను గనుక, రాఁగన్= రాఁగా.

భా. విదురమంత్రి = విదురుఁడు మంత్రిగాఁగల, ధృతరాష్ట్రుఁడు, అంత = వివాహవృత్తాంతమంతయు, విని, హతమనోవిచారుఁడై, పాండవు లేమైరో యను విచారమును విడిచి, తనదుపురికిన్, కొడుకులన్=ధర్మరాజాదు లను, వధూయుతముగన్=ద్రౌపదితోఁగూడ, తోడ్కొంచురాఁగన్=తోడి తెచ్చుటకు, అనుప నని ముందరిపద్యమున కన్వయము.

సీ. ప్రౌఢిఁ జేర్చినవారిభావ మెలర్పంగ
నమపశాంతాత్మత నరుగుదెంచి
రాకుమారులవై రిలోకాభిగమ్యభు
జావిజృంభణగుణశ్లాఘనుంప
వీరునర్జునుఁ బరశూరులసత్ప్రీతా
హాన్వితభీమబాహాసహాయుఁ

డై యోర్చినట్టియాహవజయయశోభిరా
ముం డని వేడ్క పెంపున వెదకుచుఁ
తే. బఱపె మిక్కిలిఁ జూడ్కులం బనిని గడచి
యవల దాశరథిశ్రేష్ఠుఁ డైనయతని
పైఁ బురస్థితజనకదంబకముచిత్త
ములమహాదరసంభ్రమ మెంలయ నపుడు. 69

రా. నవ=నూతనమైన, అరిభావము=శత్రుత్వము, ఎలర్పఁగన్, అనుప శాంత = శాంతముగాని, ఆత్మతన్ = బుద్ధిగలవాఁడౌటచేత, ఉరుగుదెంచి, రాకుమారులవైరి, శ్లాఘనముగలవాఁడు, అర్జునన్=కార్తవీర్యార్జునుని, పరశు= గండ్రగొడ్డలిచేతనగు, ఉరు = అధికమైన, ఉసత్ప్రతాపముతోడ, అన్విత = కూడిన, బాహా = భుజములు, సహాయముగాఁగలవాఁడై, ఓర్చినట్టి=జయించిన, రాముండు = పరశురాముఁడు, అనిన్=యుద్ధమందు, పురః=ముందట, స్థితజన కదంబకముయొక్క, చిత్తములను, మహా, దర=భయమువల్లనైన, సంభ్రమము= బెగడుట, ఒలయన్ = వర్తింపఁగా, అతనిపైన్ = రామునిపై, చూడ్కులఁ బఱపెను.

భా. ప్రోద్ధిఁజేర్చినవారిని, అనుపన్ = అంపినను, ఆకుమారు లరుగు దెంచిరి, ఆవైరిలోకాభిగమ్య=శత్రుజనమునకుఁ బొందరాని, భుజా=బాహు వులయొక్క, "దోః ప్రవిష్టోభుజో బాహుర్భుజాసంకథ్యలేబుక్తైః" అని యమ. విజృంభణగుణ, శ్లాఘన్ = శ్లాఘనచేత, ఉండుపీరున్ = అర్జునుని, భీమ = భీమునియొక్క, బాహాసహాయుఁడై, పరశూరులన్=శత్రువీరులను, ఓర్చినట్టి, ఆహావజ = యుద్ధజన్యమైన, యశః=కీర్తిచేత, అభిరాముండు, అని వెదకుచు, అవలన్=చలింపని, ఆశన్=అపేక్షచేత, పుర = పట్టణమందు, స్థితజనకదంబ కము, కర్త.

వ. కనుంగొనుజనులు తదనంతరంబ. 70

సీ. ఎంతయు నద్భుతం బీరామభార్గవ
రామలసత్ప్రోక్షి యేమిచెప్ప
బలవదనేకపతులనాసుగుణ్యంబు
జగదుపశ్లోకితంబుగ భజించెఁ
గంటిరే యనువారు గడఁక నేతద్వర
పురుషు లన్యోన్యంబు నొరసి యెవ్వ
రెట్టు గాఁగలవారొ యిటమీఁద ననుశంక
మదిఁ బెట్టువారు నక్కోఁదవ లేల

తే. యొదవు మనభాగ్యమహిమ కయోనిజాత
మహితనయ కృష్ణమృగనేత్ర మంజుగాత్ర
యైదువతనంబు ప్రోక మాయమ్మ యనుచు
సతికిఁ గేల్మోడ్చువారునై సందడిలిరి. 71

రా. ఈరామభార్గవరాముల, లసత్ప్రోక్షి, అనేకప=గజములయొక్క, "ద్విరదోనేకపోద్విపః" అని అ. తులన్=సామ్యముచేత, ఏతత్=ఈ, వరపురుషులు, మహితనయ, కృష్ణమృగనేత్ర, కడమ సులభము.

భా. ఈరామ=ద్రౌపది, భార్గ=భర్గసంబంధమైన, వర=వరములయొక్క, అమల = నిర్మలమైన, సత్ప్రోక్షి = మహత్త్వమును, బలవత్ = బలవంతులైన, అనేకపతులన్=అయిదుగురు భర్తలను, భజించెను. ఏతత్=ఈద్రౌపదియొక్క, వర=పతులైన, పురుషులు, అన్యోన్యంబు నొరసి యెట్టుగాఁగలవారో, జనులు ద్రౌపదితో ననెడుమాట, మనభాగ్యమహిమకు నక్కోఁదవలేలయొదవు, మహితమైన, నయ = నీతిగలదానా, కృష్ణ = ద్రౌపదీ, అనుచు సందడిలిరి.

వ. మఱియును. 72

చ. చనియెఁ బ్రశాంతమై యనలసత్వరహేతివిహారవృత్తిచే
 తన యని వింటి మిట్టియతిధర్ము యమోదయు రాజమానశా
 సనుఁ గొనివచ్చెఁ దానవరజస్స్ఫురణాఢ్యునిఁ జేసి క్రమ్మఱన్
 మనపృథగూఢభాగ్యమహిమస్థితి యిట్టిది వో విచిత్రముల్.

రా. అనలస=అమందమైన, త్వర=వేగముగల, హేతి=ఖడ్గముయొక్క, "రవేరర్చిశ్చ శస్త్రంచ వహ్నిజ్వాలాచ హేతయః" అని అ. విహారమందు, వృత్తి=వర్తనగల, చేతన=బుద్ధి, "ప్రతిపజ్జ్ఞప్తిచేతనా" అని అ. ప్రశాంతమై చనియె నని వింటిమి. ఇట్టి యతిధర్మున్ = మునిధర్మముగలవాని, యమోద యున్ = యమముయొక్క, యుదయము గలవాని, "శరీరసాధనాపేక్షం నిత్యం యత్కర్మ తద్యమః" అని అ. రాజమానశాసనున్=క్షత్రియగర్వాపహారి యైన పరశురాముని, మన=మనయొక్క, పృథక్=వేఱువిధముగా, గూఢ= వహింపఁబడిన, భాగ్యమహిమస్థితి = కర్త, క్రమ్మఱ, నవ=నూతనమైన, రజో గుణముయొక్క, స్ఫురణాఢ్యునిఁ జేసికొనివచ్చెను. అని యనేకు లనేక వాక్యములు వలుక నని ముందటిపద్యమున కన్వయము.

భా. గూఢమైన భాగ్యమహిమస్థితిగలది, మనపృథ = కుంతి, అనల = అగ్నియొక్క, సత్వర=తీవ్రమైన, హేతి=జ్వాలలయొక్క, విహార, వృత్తిచే తన = వర్తనచేతనే, ప్రశాంతమై చనియె నని వింటిమి, అతిధర్ముని, యమో దయున్=ధర్మజుని, రాజమాన=ప్రకాశింపుచున్న, అపరజ = తమ్ములయొక్క, "యవీయోవరజానుజాః" అని అ. స్ఫురణాఢ్యునిఁ జేసి క్రమ్మఱఁ దాను గొనివచ్చెను.

తే. అని యనేకు లనేకవాక్యములు వలుక
 నట్లు చనుదెంచినట్టి భీమాగ్రజన్ము

నిజపురస్థ్సయిగాఁ గాంచి నిఖిలలోక
లును సముద్వేగవినతు లై వినుతిసేయ. 74

రా. భీమ=భయంకరుఁడైన, అగ్రజన్మక్=బ్రాహ్మణునిఁ బరశురాముని; "ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబాః" అని అ. నిజపురః = తనముందట.

భా. సముద్వేగ = సంతోషాతిశయముతోఁ గూడునట్టుగా.

ఉ. పేర్మి నివిగ్రహించినయ భీమధనంజయలీలఁ జేర్చుత
ద్ధర్మజతేజ మాత్మజుప్రతాపసమృద్ధి నడంచు నంచు నం
తర్మనుఁ డై మహీధవుఁడు తత్సమరాజ్యసమర్పణంబుఁ దా
నిర్మలవృత్తిఁ జేయుటయనీతిగ నెంచెఁ గడుక్ మనంబునన్.

రా. ధనంజయ = అగ్నియొక్క, "వీతిహోత్రోధనంజయః" అని అ. లీలఁ జేర్చు, తద్ధర్మ తేజము=ఆపరశురాముని వింటివలనఁబుట్టిన శౌర్యము,అంతర్మనుఁడై=ఖిన్నమనస్కుఁడై, "దుర్మనావిమనా అంతర్మనాః" అని అ. మహీధవుఁడు = దశరథుఁడు, తత్=ఆరఘునాథునియొక్క, సమర = యుద్ధము నెడి, ఆజ్యముయొక్క సమర్పణంబుఁ జేయుట, అనీతిగ నెంచెను.

భా. భీమ = భీమునియొక్కయు, ధనంజయ = అర్జునునియొక్కయు, ఆత్మజు=దుర్యోధనునియొక్క, మహీధవుఁడు=ధృతరాష్ట్రుఁడు, తత్=ఆధర్మజునకు, సమ, రాజ్యసమర్పణంబుఁ జేయుటయు, నీతిగ నెంచెను.

సీ. అట్లాత్మ నెంచినయర్థ రాజ్యమహిమ
తేజప్రదీప్తుఁ డారాజు ప్రియము
తో నమర్చి యనుపమానసపర్యాప్తి
నెనపును నావరోన్మేష మొప్ప
సప్రణతిగ నన్మహీప్రభునానతి
గైకొని నిలక శీఘ్రింబ యరిగి

ప్రథితమహాచలేంద్రప్రస్థపుటభేద
నప్రభువైశిఖోగ్రప్రతాప
తే. కలితుఁ డురుదండనీతిభార్గవుఁడు నిజభు
జైకవశసర్వధరణిపార్థార్థ్యుఁ డగుచు
నవరజస్స్థితిబంధురాజ్యవిరళరతిఁ
బొదలి యభిరామవర్తనంబునఁ జెలంగె. 76

టీ. అట్లాత్మ నెంచి, నయ=నీతిచేత, బుద్ధ = వృద్ధిఁబొందింపఁబడిన, "ఆద్గుణః" అని సూ. రాజ్యమహిమచేతను, తేజః=ప్రతాపముచేతను, ప్రదీప్తుఁడు, ఆరాజు=దశరథుఁడు, అనుపమాన=అసమానమైన, సపర్యాప్తిఁ= పూజావిధిని, 'సపర్యా తర్పణంబలిః' అని అ. నెరపుచు, సప్రణతిగన్=ప్రణతి సహితుఁడౌచునుండఁగా-ప్రణమిల్లుచుండఁగా ననుట, అమ్మహిప్రభుని యొక్క, ఆనతి=ఆనమస్కారమును, కైకొని, నిలక=నిలువక, సేవాదులను జేకొనకయనుట, మహాచలేంద్ర=క్రౌంచపర్వతముయొక్క, ప్రస్థ=చరిపట్టుయొక్క, "ప్రస్థోఽస్త్రీ సానుమానయోః" అని అ. పుట=బంధనముయొక్క, భేదనమందు, ప్రభు=సమర్థమైన, వైశిఖ = విశిఖసంబంధమైన, ఉగ్రప్రతాపముతోఁడ, కలితుఁడు, ఉరు దండనీతి, భార్గవుఁడు, నిజభుజైకవశములైన, ధరణిప = భూపతులయొక్క, అర్థార్థ్యుఁడు, అర్థప్రాణముగలవాఁడు, నవమైన, రజః=రజోగుణముయొక్క, స్థితిచేతను, బంధుర = సమర్థమైన, ఆజి=యుద్ధమందుఁగల, అవిరళరతిచేతను, పొదలి, అభిరామ = రామునికెదురైన, వర్తనంబునఁ జెలంగెను.

భా. అర్థరాజ్యమహిమను, అమర్చి=ఇచ్చియనుట, అనుపఁగా, మానస పర్యాప్తిఁ = మనఃపూర్తిని-సంతోషముననుట, సప్రణతిగన్ = నమస్కార సహితముగా, అమ్మహిప్రభుని=అధృతరాష్ట్రుని యొక్క, ఆనతి = వాక్యమును, కైకొని, ప్రథిత=ప్రసిద్ధమైన, మహా=ఉత్సవములచేత, "మహఉద్ధవఉత్సవః" అని అ. అచల = స్థిరమైన, ఇంద్రప్రస్థమనెడి, పుటభేదన = పట్టణమునకు

'పట్టణాంపుటభేదన" మని అ. ప్రభుపై, శిఖా=జ్వాలభంగి, "అర్చిర్హేతిశ్శిఖా స్త్రియా" మని అ. ఉగ్రమైన ప్రతాపముతోడ, కలితుఁడు=కూడినవాఁడు, ఊరుదండసీలయందు, భార్గవుఁడు=శుక్రునిఁబోలినవాఁడు, ధరణి=భూమి గలవాఁడు. పార్థాగ్ర్యుఁడు = పృథాపుత్ర జ్యేష్ఠుఁడు, అవరజస్థితిన్=తమ్ముల కూటమిచేతను, బంధురాజి = ఆత్మ జనసహాయముయొక్క, అవిరళరతిన్=అధికానురాగముచేతను, చెలంగెను.

వ. ఇట్లు ప్రవర్తిల్లుచుండ. 77

క. సత్యైక్యముకతమున వీ
రత్యంతము నిర్విభేదు లయ్యు నతనుమా
యాత్యాజితమైత్రీసా
తత్యతఁ దమలోనఁ బోరెదరో యనుశంకన్. 78

రా. సత్య = యథార్థమైన, ఐక్యముకతమునన్ = ఇద్దఱు నావిష్ణువు నవతారములైన నిమిత్తమున, వీరు = రామభార్గవరాములు, నిర్విభేదుల య్యును, అతనుమాయా = అధికమైన మాయచేత, త్యాజిత = విడిపింపఁ బడిన, మైత్రియొక్క, సాతత్యతన్ = ఎడతెగమిగలవారౌటచేత, పోరె దరో యనుశంకను, కయ్యంబుల వేడుక కాఁడు వచ్చెనని ముందటిపద్యములోఁ క్రియ.

భా. సతీ = భార్యయొక్క, ఐక్యముకతమున, వీరు = పాండవులు, నిర్విభేదులయ్యున్ = బెదములేనివారయ్యును, అతనుమాయా=మన్మథమాయ చేత.

క. కయ్యంబుల వేడుక కాఁ
డయ్యన్నతకలహకేళికాకాంక్షుఁడై
నెయ్యమున వచ్చె నారదుఁ
డయ్యెడ దివినుండి వారి నభిదర్శింపన్. 79

రా. కయ్యంబులవేడుక కాఁడు, అయ్యున్నతకలహకేళికిన్, ఆకాంక్షుఁడై, వారిన్ = రామభార్గవులను, చూచెడికొఱకు.

భా. కయ్యంబులవేడుక కాఁ డయ్యున్ = యుద్ధాపేక్షగలవాఁడై యుండియు, నత = అణఁగినట్టి, కలహకేళికా = కలహక్రీడయందుల, ఆకాంక్షగలవాఁడై, పాండవులమీఁదిదయచేఁ గలహాకాంక్ష విడిచి యనుట, దివినుండి, వారిన్ = పాండవులను, అభిదర్శింపన్ = చూచునిమిత్తమై, నారదుఁడు వచ్చెను.

వ. అప్పుడు. 80

ఉత్సాహ. ఆనరాధిపతికుమారకాగ్రయాయి దమ్ములుం
దాను బరశుభాసమాన ధాముఁడైనమునికిఁ బెం
పూన నర్ఘ్యముఖ్యవిధులనూనముగ నొనర్ప న
మ్మానివరుఁడు నవగణితసమస్తతదుపచారుఁ డై. 81

రా. ఆ నరాధిపతికుమారకాగ్రయాయి = దశరథునికి జ్యేష్ఠపుత్త్రుఁడైన రాముఁడు, పరశు=గండ్రగొడ్డలిచేత, భాసమాన=ఒప్పుచున్న, ధాముఁడైన=ప్రతాపము కలవాఁడైన, మునికిన్=పరశురాముని కనుట, అమ్మానివరుఁడును, అవగణిత=ఎంచఁబడని, తత్ = ఆ రామునిచేతనగు, ఉపచారములు గలవాఁడై.

భా. ఆనరాధిపతికుమారకాగ్రయాయి = ఆ రాజకుమారశ్రేష్ఠుఁడైన ధర్మరాజు, పరశుభాసమానధాముఁడైన = పరులకు శుభకరమై యసమానమైన తేజస్సుగలవాఁడైన, మునికిన్ = నారదునికి, అమ్మానివరుఁడు, నవ = క్రొత్తవునట్టుగా, గణిత = ఆదరింపఁబడిన, తత్ = ఆ పాండవులయొక్క, కడమ సరి.

వ. పదంపడి నిజభూరిచలనదూరసిరస్తసమస్తజనుం డగుచు నతని నుపలక్షించి తదనుజసమక్షంబున. 82

క. అకళంకిత నిట్టనుఁ గొం
చక యేమీమనముసమరసముదారక్రీ
డకు నొండొరు మాఱ్కొనుట దొ
రకు నని వచ్చితి నెఱుంగ రావా కినుకల్. 83

రా. ఇట్టనుక్ = పరశురాముఁడు రామునితో ననెడుమాట, ఏమీ, మనము=ఇద్దఱమును, సమర=యుద్ధ మనెడి, క్రీడకు మాఱ్కొనుట. దొరకు నని కొంచక వచ్చితిని, కినుకలు = కలహోద్యోగములు, ఎఱుంగరావా = తెలియఁబడవా, భర్త్సనావాక్యము.

భా. ఇట్టనుక్ = నారదుఁ డనెడుమాట, ఏను, మీమనము = అన్న దమ్ములైన మీమనస్సు, దారక్రీడకుక్ = ద్రౌపదీసంభోగమునకు, సమరసము= సమానరాగమైనది, "శృంగారాదౌ రసేవీర్యే గుణేరాగేద్రవేరసః" అని వి. అటుగనుక, ఒండొరు మాఱ్కొనుట = మీరొకరొకరితోఁ గలహించుట, దొరకుక్ = సంభవించును, అని, వచ్చితిక్ = ప్రతీకారము సేయ వచ్చితిననుట, ఎఱుంగరావు, ఆకినుకలు = ఆలాగు స్త్రీమూలమైనకోపములు, చెప్పినట్టు రావనుట.

క. చేతశ్చిత్రము గాదె స
మాతతగుణసార్థసిద్ధిమద్రామమహా
ఖ్యాతిపతివ్రత యిట్లవి
ఘాతముగ ననేకభర్తృకత నడపు టిలన్. 84

రా. సమాతతగుణములచేత, సార్థసిద్ధి = అర్థసిద్ధిసహితమైనది, మత్ = నాయొక్క, రామ = రాముఁ డనెడి, మహాత్ = అధికమైన, ఆఖ్యా = నామధేయ మనెడి, అతిపతివ్రత, అనేకభర్తృకతక్ = అనేకభర్తలుగల దానను, నడపుట = అసాధారణముగా నాయందుండెడి రామాఖ్య మఱి యొకరి యందుండుట, చిత్రముగాదె.

భా. సమాతత=వి స్తృతమైన, గుణసార్థ = గుణసమూహముయొక్క, "సంఘసార్థా" అని అ. సిద్ధిమత్=సిద్ధిగల, రామ = రమణి ద్రౌపది, మహా ఖ్యాతి=అధికఖ్యాతి గలది, పతివ్రత, ఇట్లువిఘాతముగ, అనేకభర్తృకత = పెక్కండ్రుభర్తలు గలదౌటను, నడపుట, చేతశ్చిత్రము గాదె.

ఆ. ఇదియ నాకు మీకు నితరేతరద్వేష
హేతు వనుచుఁ దోఁచె నేకతన్వి
భూతినెరపు నేను బుంవ్యక్తులకు నాలి
తనముతోఁ సమాఖ్య మనుచు బెట్టు. 85

రా. ఇదియ=ఈరామశబ్దమే, నాకును మీకును ద్వేషహేతువనుచుఁ దోఁచెను, ఏకతన్ = ముఖ్యత్వమున, విభూతి = ఐశ్వర్యమును, నెరపు నేను, పుంవ్యక్తులకున్ = పురుషులకు, నాలితనముతోన్ = కొంచెపుతనముతో, సమాఖ్య = సమమైనయాఖ్యను, మనుచు బెట్టు, ఆఁడువారికి రామాఖ్యగాక నాముందటఁ బురుషులకునా యనుట.

భా. ఇదియ = ఏకపత్నీభోగము, మీ కన్యోన్యవైరమూలమనుచు నాకుఁ దోఁచుచున్నది. ఏకతన్వి=ఏకయైన కాంత, భూతి నెరపు నేను బుంవ్యక్తులకున్ = ఐశ్వర్యమును నెరపెడి యయిదుగురు పురుషులకును, ఆలితనముతోన్ = భార్యయయి, సమాఖ్యమనుచుబెట్టు = కీర్తిచెడకుండ నిర్వహించుటేలాగు ?

చ. భవదుపయామకాలమునఁ బర్విపసుద్ధులు విన్నవాఁడ నా
భవుపరధర్మ మట్టిగుట భావములో నిడి మాకు శంక లె
య్యవి యని యుబ్బు టొప్ప దివి యావరశక్తికి లోనుగా వశ
శ్యవిజయముల్ మదీరితమహాశరమణ్యపరుద్ధయుద్ధముల్. 86

రా. నాథవ్ర=నాగురువైన యీశ్వరునియొక్క, వరధర్మము=దొడ్డ విల్లు, అట్టగుట = విఱువఁబడుటను, అవరశక్తికిన్ = అవిల్లువిఱిచిన సత్త్వమునకు, మత్ = నాచేత, ఈరిత = ప్రయోగింపఁబడిన, మహాశరమణి = మహాస్త్రశ్రేష్ఠములచేత, అవరుద్ధ=నిలుపఁబడ్డ-చేయఁబడ వనుట.

భా. భవత్=మీయొక్క, ఉపయామకాలమునన్=వివాహసమయమందు, పర్వినసుద్దులు = వ్యాసులుచెప్పిన పంచేంద్రోపాఖ్యానము మొదలయినవార్తలను, విన్నవాఁడను, అథవు=అయీశ్వరునియొక్క, వరధర్మము=వరమురీతి, అట్టగుట = ఐయిదుగురు పతుల నిచ్చుటను, ఇవి = స్త్రీమూలము లైన వైరములు, అవరశక్తికిన్ = ఈశ్వరవరమాహాత్మ్యమునకు, లోనుగావు; జగడాలుపుట్టకుండ వరము లే దనుట, అటుగనుకనే, అశక్యవిజయములన్ = జయింపరానియట్టివి, మత్=నాచేత, ఈరిత = పలుకఁబడిన, సుందోపసుందోపాఖ్యాన మనుట, మహాశ=అధికసురతాపేక్షగల, రమణీ=స్త్రీలచేత, అవరుద్ధ=నిలుపఁబడిన - కల్పింపఁబడిన వనుట. యుద్ధము లశక్యవిజయము లని యన్వయము.

క. విను మంతపసుల రాకకు
మునుపుగఁ దచ్ఛాంతిమార్గముం దెలిపెద నొం
డొనరింపుము సమయము ధరఁ
గొనసాఁగి తనర్చెద మనుకోర్కి గలిగినన్. 87

రా. సమయము = నొవ్వము, ధరన్ = భూమియందు, కొనసాఁగి తనర్చెదము=ఉత్తరోత్తరముగా నుండెదము అను కోర్కిగలిగినను, ఒండు = ఒకటిని, ఒనరింపు మని క్రిందటి కన్వయము.

భా. ఒండు=ఒకటైన, సమయము=సంకేతమును, ఒనరింపుము.

చ. సమరసరూఢిమచ్చరితసాధ్వసమాకృతిఁ బర్వ రాజస
త్వమదనిరాసివక్త్రమగు వందనధర్మము పూని కొల్వ నే

యము మనుము నీకుఁ దమ్ములకు నొక్కనియొక్కనియింట
నేడు పూర్ణముగ వసించి సొంపు లమరన్ సమయం బిటు
సేయు టొప్పగున్. 88

రా. సమర = యుద్ధమందు, సఖ్యాతి=ప్రసిద్ధితోఁగూడిన, మత్ = నాయొక్క, చరిత = చరిత్రమువల్లనైన, సాధ్వసము = భయము, ఆకృతిఁ బర్వన్ = ఆకారమునఁ గానరాఁగా, రాజసత్వ = రజోగుణముచేతనైన, మద=మదమును, నిరాసి = విడిచిన, వక్త్రమగు = ముఖముగల - ఆరంభము గలదైనయనుట, వందనధర్మముఁబూని కొల్వు సేయుము, మనుము=బ్రతుకుము, నీకుఁ దమ్ములకు నొక్కనియొక్కనియింట, నేఁడు=కీశ ప్రొద్దు, నేఁ డని యర్థమిందువున్నందుకు, ఉ. 'వాఁడిమయూఖము ల్గలుగువాఁ డపరాంబుధిఁ గ్రుంకె ధేనువు, ల్నేఁ డిట వచ్చె' నని నన్నయభట్టు ప్రయోగము. సొంపులు=విలాసములు, అమరన్=అమరుటకు, సమయంబు=వేళ, ఇటు సేయుం టొప్పగున్=వందనము సేయునది మేలు.

భా. సమరసన్ = సమానరాగము గలదాని, రూఢిమచ్చరితను = ప్రసిద్ధిగల చరిత్రగలదాని, సాధు = సుందరమునై, అసమ=సరిలేని, ఆకృతి గలదాని, పర్వరాజ = పున్నమచందురునియొక్క, సత్వమద = చారుత్వ గర్వమును, నిరాసివక్త్రన్ = తిరస్కరించెడు ముఖముగలదాని, మగువన్ = ద్రౌపదిని, తన ధర్మముపూని=పతివ్రతా ధర్మముఁబూని, ఒక్కనియొక్కని యింటను, ఏఁడు=వత్సరము, పూర్ణముగ నమరఁగొల్వు సేయుమనుము.

వ. మఱియు నొక్కనియమం బెఱింగించెద. 89

క. విను రామ యొకునికాంతం
బున సేవయొనర్చుకాలమున నెవ్వఁడు దాఁ
జను దండకార్యగతి నా
యన వర్షాచరితతీర్థయాత్రుఁడుగఁ దగున్. 90

రా. రామ = సంబుద్ధి, శాంతంబునన్ = శాంతిచేత, "కర్తరి క్తః" అని అ. సేనయొనర్చు కాలమున, ఒరుని, దండకార్యగతిన్ = దండోపాయమున, ఎవ్వఁడు, చనున్ = ప్రవర్తించును, ఆయన, వర్ష - వర్షాకాలమందు, ఆచరిత=చేయఁబడిన, తీర్థయాత్ర గలవాఁడు గాఁదగును. "వర్షాకాలే ప్రయాణ"మ్మని యతిశ్లేశము గనుక.

భా. రామ = ద్రౌపది, ఒరు = ఒకరియొక్క, నిశాంతంబునన్ = గృహమందు, "నిశాంతవస్త్యసదన" మని అ. దండకున్ = సమీపమునకు, ఎవ్వఁడు దాఁజనును, ఆయన, ఆర్యగతిన్=సన్మార్గమున, వర్ష=సంవత్సరమెల్ల.

క. అనిశమదమహిమవర్తనుఁ
డనిపించుకొని చనియెను సహస్రకరుఁడు నా
యనలసమానౌజస్స్పృ
ష్టిని జిత్రపతంగలీలఁ జెందెఁ జనునెడన్. 91

రా. అనిశ=ఎల్లప్పుడును, మదమహిమ = గర్వాతిశయముచేత నగు, వర్తనగలవాఁడు, అనిపించుకొని = ఖ్యాతిగని-ఎంచఁబడినవాఁడై యనుట, సహస్రకరుఁడు=కార్తవీర్యుఁడు, చనియెను = నొచ్చెను, నా=నాయొక్క, అనల=అగ్నికి, సమానమైన, ఓజః = తేజస్సుయొక్క, స్పృష్టిచేత, చనునెడన్ = నొచ్చునపుడు, చిత్ర=అద్భుతమైన, పతంగ = మిడుతయొక్క, "సమౌ పతంగశలభౌ" అని అ. లీలన్ = సామ్యమును, చెందెను, ప్రియము చెప్పనందువలన నాప్రతాపాగ్నియందుఁ గార్తవీర్యుఁడు మిడుతవలెనే పడ్డది వినియుండవా యనుట.

భా. అని = పూర్వోక్తప్రకారమునఁ జెప్పి, శమ అంతరింద్రియ నిగ్రహముచేతను, దమ = బహిరింద్రియనిగ్రహముచేతను, హిమ=చల్లనైన, "తుషారశ్శీతలశ్శీతో హిమః" అని అ. వర్తనముగల నారదుఁడు, అనిపించుకొని=

అంపించుకొని, చనియెను. చను నెడల్ =నారదుఁ డాకాశగమనమునఁ బోవు నప్పుడు, సహస్ర కరుఁడును = వేయికిరణములు గలసూర్యుఁడును, ఆయన యొక్క, లసమాన = ఒప్పుచున్న, ఓజస్సు ఎ ప్రష్టిని = తేజస్సు ఎర్మ, చిత్ర పతంగ = చిత్తరువుష్మూర్యునియొక్క, "పతంగః పక్షిసూర్యయోః" అని అ. లీలఁ జెందెను.

ఉత్సాహ. అంతరహితసమయవృత్తినర్జునుండు ధర్మ రా
జాంతికమున కరిగె దృఢనిజాయుధగ్రహేచ్ఛన
త్యంతము గురుధేనుదస్యుతాపితాతిమన్యుమ
త్స్వాంతబాడబప్రశాంతిసలుపనేర కొండుమైన్. 92

రా. ఇంక రెండుపద్యములఁ గార్తవీర్యార్జునుని భంగములె యుత్ప్రేక్షించుచున్నాఁడు. అంత రహిత=అంతశ్శత్రువులయొక్క,సమయవృత్తిన్= సమష్టి వ్యాపారముచేత, అర్జునుండు = కార్తవీర్యార్జునుఁడు, దృఢమైన, నిజాయుధగ్రహేచ్ఛన్=తన యాయుధగ్రహణమును మానకయనుట, గురు= తమతండ్రి జమదగ్నియొక్క, ధేనువుయొక్క, దస్యుతా = చౌర్యముచేత, ఆపిత=పొందఁబడిన, అతిమన్యు = మిక్కిలికోపముగల, మత్ = నాయొక్క, స్వాంత మనెడి బడబాగ్నికిఁ బ్రశాంతిని, ఒందుమైన్ ఉపాయాంతరమున, చలుపనేరక ధర్మరాజ=యమునియొక్క, అంతికమునకు నరిగెను, మాకాగ్రహ మును బుట్టించి మఱి భూలోకమున నిలువఁగూడదు గనుక ననుట.

భా. అంతర్=అంతటు, రహిత=విడువఁబడిన, సమయ=సంకేతముగల, "సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిధః" అని అ. వృత్తిన్ = వర్తన చేత, అర్జునుండు, గురు = పూజ్యములైన, ధేను = పాడియావులయొక్క, "ధేనుస్స్యాన్నవసూతికా" అని అ. దస్యు = దొంగలచేత, "దస్యుతస్కర మోషకాః" అని అ. తాపిత=తపింపఁజేయఁబడ్డట్టియు,అతిమన్యుమత్=మిక్కిలి శోకవంతమైన, స్వాంతముగల, బాడబ = బ్రాహ్మణునికి, "ద్విజాత్యగ్రజన్మ భూదేవ బాడబాః" అని అ. ప్రశాంతిన్ = చిత్తశాంతిని, కడమ సులభము.

క. ఉదుటున న ట్లరిగి యతం
డది ప్రాయశ్చిత్తతీర్థయాత్రాలీలన్
వదలక పూతము సేయన్
సదమలగతి పూనె వృథయె సత్సంగరముల్. 93

రా. అతండు=కార్తవీర్యుఁడు, అది=ధేనుచౌర్యదోషమును, పూతము సేయన్, ప్రాయశ్చిత్త=పాపపరిహారకర్మమునకు, తీర్థ=రేవైన-ప్రవేశాస్పదమైన దనుట. "యోనా జలావతారేచ మంత్రాద్యష్టాదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థంస్యాచ్చ" అని హలాయు. యాత్రా=యుద్ధయాత్రయొక్క, లీలచేత, సదమలగతి=సద్గతిని, పూనెను, సత్సంగరముల్ = లెస్సయుద్ధములు, వృథయె, ఎంత పాపాత్ముఁడేనియు యుద్ధమందుఁబడినను సద్గతిని బొందును గనుక, ఇందుకు స్మృతి. "ద్వావిమాపురుషాలోకే సూర్యమండలభేదినౌ, పరివ్రాడ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖోహతః" ఇట్లనఁగాఁ బ్రియముఁ జెప్పవలె లేదా లెస్సగాఁ బోట్లాడవలె ననుట.

భా. అతండు = అర్జునుఁడు, అది = పడకింటిలోని ధర్మరాజునొద్దికిఁ బోయిన ప్రతిజ్ఞాభంగదోషమును, 'తే.ప్రాణిపదములు వెలిగాఁగఁ బ్రథమ లెల్ల, నరయ నొక్కొక్కచో ద్వితీయార్థ మిచ్చు,' పూతము సేయన్=పరిశుద్ధము చేయన్, గతి=గమనమును, పూనెను, సత్సంగరముల్=సత్పురుషుల ప్రతిజ్ఞలు, "ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగరః" అని అ. వృథయె = వ్యర్థముగాదు, అని యర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

వ. అందు. 94

తే. అతనురణరసభోగికనాథ్యవసతఁ
దా నిలావంతుఁ డనుమహాప్రవిణనిధిని
సుతునిసద్వృత్తిఁ బడసెనమితయశస్స
లీల సుఖియింతు ననువింత లే దెపుడును. 95

రా. అతనురణరసభోగికిన్ =అనల్పమైనయుద్ధము చవియెఱింగినవానికి, అన్యమైన, అర్థ=ప్రయోజనముమీఁదిదైన, పరతన్ =తాత్పర్యముచేత, తాను, ఇలావంతుఁడను, = భూమిగలవాఁడను, "గౌరిలాకుంభినీ క్షమా" అని అ. ద్రవిణనిధిని = ధనవంతుఁడను, "ద్రవిణంతుధనంబల" మ్మని అ. సుతులను సద్వృత్తిఁబడసెదను, మితమైన, యశః=కీర్తిగల, స్వలీలన్ =తన విలాసముచేత, సుఖియింతు ననుచింతలేదు, యుద్ధప్రియునకు జయతృప్తి లేదనుట.

భా. అతను=మన్మథునియొక్క, రణ=యుద్ధమందు, రస = వేడుకగల, భోగికన్యా=నాగకన్యయైన ఉలూచియొక్క, అర్థపరతన్ =ప్రయోజనవశత చేత, తాను, ఇలావంతుఁ డసెదు, ద్రవిణనిధిని = బలాఢ్యుని, లసద్వృత్తిని సుతుఁబడసెను, దమిత=అణపఁబడ్డ, యశః=కీర్తిగల, స్వలీలన్ =తనక్రీడచేత, సుఖియింతు ననుచింతలేదు, కీర్తి విడిచి తీర్థయాత్రకునడుమ స్త్రీభోగము గోరఁ డని భావము.

సీ. తీర్థయాత్రాసమాప్తిఁ గరంబు దనరి రా
జోపభోగ్యం బైనయుద్ధవసుధ
నతిసపస మగుచిత్రాంగదానామల
తాంగీకృతసురతావాప్తిఁజేసి
భాసురనందనప్రసవభూషితవర
వర్ణినీగురుచిత్రవాహనుండు
తదదూరదేశసిద్ధసరసీపుణ్యతీ
ర్థోపసేవల మహాశాపకలుష
తే. నైకసఙ్ఞరిధృతమకరికలాప
రూపలోపకృజ్జలవిహారుఁడును దివ్య
ధామకలితుండు నై శూరతరుఁ డగునరుఁ
డొప్పెసగురుచిరయశోమహోదయతను.

రా॰ తీర్థయాత్రకు, సమ=సమానమైన, ఆప్తిన్=వ్యాప్తిచేత, యుద్ధవసుధన్ = రణభూమియందు, అతిసరసమగు = మిక్కిలి ప్రియమైన, చిత్ర= ఆశ్చర్యమైన, అంగదాన = శరీరచ్ఛేదమువల్లనైన, "దోఅవఖండనే" అను ధాతువున నిష్పాంతశబ్దము. అమలతా=నిష్కల్మషత్వముచేత, అంగీకృతమైన, సురతా=దేవత్వముయొక్క, అవాప్తిఁజేసి=ప్రాప్తిచేత, శూరతరుఁడైన, నరుఁడు= పురుషుఁడు, నందన=నందన వనముయొక్క, ప్రసవ=పుష్పములచేత, భూషితములునై, వరవర్ణినీ = ఉత్తమస్త్రీలచేత, గురు = ప్రేఁగైన, చిత్రవాహనుండు=చిత్తరువులతోఁగూడిన విమానములు గలవాఁడు, తత్ = ఆనందనవనములకు, అదూరదేశ=సమీపదేశమందున్న, సిద్ధసరసీ = ఆకాశగంగయొక్క, మహాశ = అధికాశగలవారైన, అపకలుష, మకరీకలాప = మకరికాపత్రాలంకారముచేతనైన, "కలాపోభూషణేబర్హే తూణీరేసంహతావపి" అని అ. రూప= సౌందర్యముయొక్క, "రూపం స్వరూపే సౌందర్యే" అని అ. దివ్యధామ= దివ్యగృహములయందు, ఒప్పెసగున్-క్రియ, కడమ సులభము.

భా॰ తీర్థయాత్రాసమాప్తిన్=వత్సరపరిపూర్తిచేత, ఉద్ధవసుధన్=ఉత్సవామృతముచే, చిత్రాంగద యనెడి నామముగల, లతాంగీ=స్త్రీయందు, కృతమైన, సురత=సంభోగముయొక్క అవాప్తిచేత, నందన=పుత్త్రుఁడైన బభ్రువాహనునియొక్క, ప్రసవ=పుట్టుకచేత, భూషిత = అలంకరింపఁబడిన, వర్ణినీగురు= చిత్రాంగదాజనకుఁడైన, చిత్రవాహనుఁ డనెడి రాజుగలవాఁడు, చిత్రాంగదకుఁ బుట్టినవానిఁ జిత్రవాహనునికి నర్జుపుం డిచ్చెద నన్నాఁ డని యాదిపర్వమందుఁ జెప్పియున్నదిగనుక, తత్=ఆచిత్రవాహనునిపట్టణమునకు, అదూరదేశ=సమీపదేశమందు, సిద్ధమైన=కలిగిన, సరసియొక్క, పుణ్యా = మనోహరమైన, తీర్థ= రేవుల, ఉపసేవలన్ = స్నానములచేత, మహాశాపకలుషలైన, నైకనిర్జరీ = అనేకదేవతాస్త్రీలచేత, ధృత=ధరింపఁబడిన, మకరీకలాపరూప=మకరీసమూహదేహములయొక్క, లోపకృత్ = నాశమును జేసినట్టి, జలవిహారముగలవాఁడు,

వారి మకరీరూపశాపమోక్షమును జేసియనుట, దివ్య=మనోహరమైన, ధామ తేజస్సుతోడ, కలితుండు = కూడినవాఁడు, నరుఁడు = అర్జునుఁడు, సగురుచిర. యశోమహోదయుఁ డక = ఘనమైన చిరకీర్త్యతిశయముతోడఁ గూడినవాఁ డౌటచేత, ఒప్పెను.

తే. అంత శౌర్యాశ్రయం బైన యట్టిమేటి
వీడు నాకాహవస్పృహాన్వితధామ
కాంతిఁ జూచిపోయెద నని కదలి వచ్చి
నాఁడ నెఱి సూపుమదనుగుణక్రమమున. 97

రా. అంతయైన, శౌర్యాశ్రయంబైనయట్టి మేటివి, వీడు నాకు=నాకు సరియైనవాఁడవు, ఆహవస్పృహ = యుద్ధవాంఛతోడ, అన్విత = కూడిన, శౌర్యముతోఁ గూడిన దనుట, ధామ=ప్రతాపముయొక్క, కాంతిక=స్ఫురణ. చేత, ఈడైనవాఁడ వని క్రిందటి కన్వయము, కాంతిపదము. కముకాంతౌ- అన్న యుదాహరణమున నిచ్ఛాపరమైన నవును. యుద్ధవాంఛను బ్రతాప. వాఁఛను నీడైనవాఁడవు అటుగనుకనే వచ్చినాఁడను, మత్=నాకు, అనుగుణ. క్రమమున, నెఱిసూపు = ఎదిరింపుమా.

భా. అంతట,శౌరి=కృష్ణునికి,ఆశ్రయంబైనయట్టి మేటిపీడు=ద్వారకను, నాక = స్వర్గముతోడనగు, ఆహవ = యుద్ధముయొక్క, స్పృహా = కోరిక తోడ, సామ్యముతోడ ననుట, అన్విత=కూడిన, ధామ=గృహములయొక్క, కాంతిగలదాని, చూచి పోయెద నని వచ్చి, నాఁడ=నాఁడే, మదనునియొక్క, గుణక్రమమునక=గుణానుసారమున,చేరి యని ముందటిపద్యమున కన్వయము.

క. తెరలక మనము సుభద్రా
కరనాళీకగ్రహేచ్ఛ గప్పఁగఁ జనునా
దౌరయదుపురిఁ జేరి జనవి
సరముల కెఱుకపడనీక శౌర్యతనుఘృణిన్. 98

రా. మనము = ఇష్టజనమును, సుభద్రాకర = శుభాస్పదమైన, నాళీక గ్రహేచ్ఛ=శరగ్రహేచ్ఛను - యుద్ధవాంఛనుట, "నాళీకం శరపద్మయోః" అని. వి. కప్పంగఁజను నా=అణఁపవచ్చునా, నీకు, అశౌర్యతన్ = శౌర్యహీనత్వముచేతను, ఘృణన్=జుగుప్సచేతను, పురిన్=అయోధ్యను, చేరి జనపిసరములకు, ఱొఱుకపడక=కనుపట్టునట్టుగా, దొరయదు=యుక్తముగాదు.

భా. మనము = మనస్సును, సుభద్రా = సుభద్రయొక్క, కరనాళీక గ్రహేచ్ఛ = హస్తపద్మగ్రహణవాంఛ, వివాహేచ్ఛయనుట, కప్పంగన్ = ఆక్రమింప్రచుండఁగా, చనువాఁడొర = చనుచున్న యష్టయుఁడు, యదుపురిన్= ద్వారకను, శౌరి = కృష్ణునియొక్క, అతను-అనల్పమైన, ఘృణన్=దయను, "ఘృణాజుగుప్సాకృపయోః" అని వి. ఎఱుకపడనీక, తిరంబై పోయె నని ముందటిపద్యములోఁ గ్రియ.

మ. అనయంబున్ మదనామితాస్త్రకలనాత్యంతార్తి రాకుండఁ జ
యన్యన మానిత్వకృతేష్టసిద్ధితఁ దిరంబై పోయె దేదీప్యమా
ననిరూఢిం బయిఁబడ్డయాదవులనానావీరధర్మప్రవృ
త్తి సరర్థం బసపించి యాత్మపురికిం దేవేరితోఁ గూడఁగన్. 99

రా. మత్=నాయొక్క, అనామిత=అణఁపఁబడని, అస్త్రకలన=బాణ ప్రయోగముచేతనైన, అత్యంతార్తి రాకుండ, మానిత్వ=నిరుత్తరత్వము చేత, కృత= చేయబడ్డ, ఇష్టసిద్ధితన్=అభీష్టసిద్ధిగలుగుటచేత, దీప్యమాననిరూఢిచేత, పయిఁబడ్డ = ఆరోపితమైన, ఆ, దవుల = దూరముల నున్న, నానావీరధర్మ ప్రవృత్తి = వార్త, ఆత్మపురికిన్ పోయెదే = పోయెదవా.

భా. మదన = మన్మథునియొక్క, అమితమైన, అస్త్రకలనా = బాణ విద్య చేతనగు, మానిత్వ = మునిత్వముచేత, కృతేష్టసిద్ధితను, సన్న్యాసివేషమున సుభద్రను వరించినవాఁడైయనుట. దేదీప్యమాననిరూఢింబయిఁబడ్డ, యాదవుల యొక్క, దేవేరితోన్ = భార్యతోఁగూడ, పోయెను.

చ. అనికృతధర్మవీక్షుఁ డయియావరవర్ణినికామసంభ్రము
బు నడపుచుం గరం బమరపూజ్యసమిజ్జయశోభిమన్యునా
మునిసుతుఁ గాంచి లక్ష్మణుఁ డముద్రితదీప్తిధనంజయుండు నే
ర్పెనయగభీరవీరసమవేక్ష్యతరోచ్చరణప్రగల్భతన్. 100

రా. అని=కోలాగునఁబలిక్, కృతమైన, ధర్మవీక్షుఁడయి=వింటియందు దృష్టిగలవాఁడై, విల్లెక్కుఁబెట్ట నిశ్చయించినవాఁడై యనుట, ఆవరవర్ణి = ఆనైష్ఠికబ్రహ్మచారి పరశురాముఁడు, "వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః" అని అ. నికామ=అత్యంతము, సంభ్రమంబునడపుచును, కరంబు=మిక్కిలి, అమరఁగా. అముద్రితదీప్తిచేత, ధనంజయుండు = అగ్నినిబోలినవాఁడు, లక్ష్మణుఁడు. పూజ్య=శ్లాఘ్యమైన, సమిజ్జయ = యుద్ధజయములచేత, శోభి = ఒప్పుచున్న, మన్యున్=క్రోధముగలవాని, ఆమునిసుతున్ = పరశురాముని, నేర్పెనయన్=. చాతుర్యయుక్తముగా, ఉచ్చరణప్రగల్భతన్ = ఉచ్చారణశక్తిచేత, ఇట్లను. నని ముందటిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. అనికృత = తిరస్కరింపఁబడని, ధర్మవీక్షుఁడయి=ధర్మదృష్టిగల. వాఁడై, ఆవరవర్ణిని=సుభద్రయందు, కామసంభ్రమంబు నడపుచును, అమర పూజ్య=దేవతాశ్లాఘనీయమైన, సమిజ్జ=యుద్ధమందుఁబుట్టిన, యశః=కీర్తిగల, అభిమన్యుఁ డనునామము గలవాని, సుతున్ = పుత్త్రుని, కాంచి, లక్ష్మణుఁడు= లక్ష్మీవంతుఁడు, "లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణః శ్రీలః" అని అ. అముద్రితదీప్తి = అన. ర్గళమైన దీప్తిగలవాఁడు, ధనంజయుండు = అర్జునుఁడు, నయ = నీతిచేత, గభీరమునై, వీరులచేత, సమవేక్ష్యతర = మిక్కిలి వాశింపఁదగిన, ఉచ్చ = ఉన్నతమైన, రణమందుఁగల, ప్రగల్భతన్ = ప్రౌఢిమను, నేర్పెన్ = ఉపదే. శించెను.

తే. కొసర నిట్లనుభావంబు పస నెరపుచు
నమ్మహాత్ముతో జిష్ణుతేజోతిశయము

మిక్కిలిఁ బ్రకాశముగ భ్రాతృమిత్రబంధు
సచివులసమాదృతిని జూపి రుచితసరణి. 101

రా. జిష్ణు=జయశీలమైన, సమాదృతిన్ = అత్యాదరమున, రుచిత = ఒప్పెడి, సరణి చేత.

భా. ఇట్లు, అనుభావంబు, అమ్మహాత్ముతోన్=అభిమన్యునితోఁ గూడి, జిష్ణు = అర్జునునియొక్క, ప్రకాశము కన్ = ప్రకటముకాఁగా, సచివులు, అసమ = అతులమైన, ఆదృతిన్ = ఆదరమును, చూపిరి, ఉచితసరణిన్ = తగినరీతిని.

క. మగలయిలువరుస గలపెను
దగవరు లొకఁడొకఁ డొకొక్కతనయు రుచిరశౌ
ర్యగతినుతిఁ జెంద ఘనకీ
ర్తిగ నలరంగలరు ద్రోవదివర క్రమతన్. 102

రా. మగలయిలువరుసగల = వంశానుగపౌరుషముగల, పెనుదగవరులు=మంచినేర్పరులు, ఒకఁడొకఁడు=ఒక్కొక్కపురుషుఁడే, ఒకొక్క= ఒకానొకటైన, వింతైనదనుట. ఉరు=అధికమైన, చిర=స్థిరమైన, శౌర్యగతి = శౌర్యవర్తనము, నుతిఁజెందన్ = ప్రసిద్ధమగునట్లుగా, అలరంగలరు = ప్రకాశింపఁగలరు, అక్రమతన్ = క్రమముదప్పి, త్రోవ దివరు.

భా. ఘనకీర్తిగ, అల, రంగలరు = రంగుమీఱు, ద్రోవది = ద్రౌపది, తద్భవపదము. ఉ. 'ద్రోవదిబంధురంబయిన క్రొమ్ముడి గ్రమ్మనవీడ్చి వెంద్రుకల్, దావలకేలఁబూని యసితచ్ఛవిఁ బొల్చుమహాభుజంగియో, నావిలసిల్లి వ్రేలఁగ మనంబునఁ బొంగ విషాదరోషముల్, గావఁగలేక బాష్పములు గ్రమ్మఁగ దిగ్గనలేచి యార్తయై' అని యుఁద్యోగపర్వమందుఁ బ్రయోగము. తగ, వరులు=పతులు, రుచిర = ప్రకాశించుచున్న, శౌర్యగతి = శౌర్యవర్తనచేత

నైన, నుతి = స్తుతిగలవాని, ఒకొక్క, తనయుఁడ్ = కుమారుని, చెందఁగా, వర క్రమతన్ = పెద్దపిన్నవరుసను, లేక, వర = శ్రేష్ఠమైన, క్రమతన్ = మర్యాదగలదౌటచేత, మగలయిలువరుసగలపెను.

సీ. అంత శౌర్యాప్తిచే నధికప్రవర్షసం
పన్నత దగఁ గాంచియున్న తమగు
దండితనమున వీరుండ నేనస్ఫుట
పటుశక్తి విజయుండ బాలిశుండ
నీకాభిముఖ్యంబు గైకొని సుమనోబ
లంబుతోఁ దగ నుత్తరంబుఁ జెప్పఁ
జతురుండ నాతపస్స్థితివనాదృతవివి
ధవిహారభోగవర్తనలనొనరి
తే. తనరునచ్యుతయోగశోభనత నుండ
వనికిఁ బనివడి విప్రుఁడై యనలుఁ డేఁగు
దెంచె ననవరదీప్తి నేతెంచి యిట్లు
పలికె దీవనలసగర్వకళ నెరపుచు. 103

రా. అంతైన = పూర్వోక్తమైన, దండితనమున, వీరుండన్ = ఈ బంధుమిత్రాదు లుండఁగా, నేను, అస్ఫుట=వ్యక్తముగాని, పటుశక్తియుం విజయముగలవాఁడను, బాలిశుండను = బాలకుండను, నీకు, అభిముఖ్యంబు గైకొని, సు=లెస్సైన, మనోబలంబుతోన్=బుద్ధిబలముతో, ఉత్తరంబుఁ జెప్పఁ జతురుండనా, తపస్స్థితివి = తపస్సునందు నిలుకడగలవాఁడవు, అనాదృత = ఆదరింపఁబడని, వివిధవిహారభోగములు గలవర్తనలనొనరి తనరెడి, అచ్యుత = నిలుకడైన, యోగ=అష్టాంగయోగముచేత, శోభనమైన, తనుండవు = మేలు గలవాఁడవు, అనికిఁ బనివడివిప్రుఁడై యనలుఁ డేఁగుదెంచె నన, ఈవు, అన లస=అమందమైన, గర్వకళన్=గర్వప్రాప్తిని, నెఱపుచుఁ బలికెదవు.

భా. అంకటు, శౌరి = కృష్ణునియొక్క, ఆప్తిచేఁ = ఆగమనముచేత, వీరుఁడు, అనేన = పాపరహితమైన, "కలుషంవృజినైనోఘ" మని అ. స్ఫుటమైనపటుశక్తిగలవాఁడు, ఆబొలిశుండు=బుద్ధిమంతుఁడు, విజయుండు= అర్జునుఁడు, అనీక = యుద్ధమునకు, "సమరానీకరణాః" అని అ. సుమనో బలంబుతోఁ = దేవబలముతోడ, చతురుండు, అనాతపస్థితి = ఆతపస్థితిలేని, వన=వనమందు, ఆవృత=ఆవరింపఁబడి, తనరు=ఒప్పుచున్న, అచ్యుతయోగ = కృష్ణసఖ్యముచేతనైన, శోభనతమ=శోభనత్వమున, ఉండఁగా, అనవర=శ్రేష్ఠమైన, దీప్తిచేత, అనగర్వ = గర్వయుక్తముగాని, కళఁ = వర్తనచేత, దీపనలను, సెరపుచుఁ=ఇచ్చుచు, పలికెను.

క. విను విజయశక్తిమీరితి
నను గాఢాహామికఁ జెల్లు నామదిలో నెం
దును బహుళతరాశమున౯
జను నే మి మ్మడుగవలయు సకలార్థంబుల్. 104

రా. విను, విజయశక్తిమీరితిని, అను=అనెడి, గాఢాహామికఁజెల్లునా, ఇక్కడ-ప్లుతయతి. మదిలోఁ, బహుళతరాశఁ = అధికాపేక్షచేత, ఉండఁ జను నే, సకలార్థంబులు=సకలప్రయోజనములు, మి మ్మడుగవలయుఁ = మిమ్ము నడిగి తెలిసికొనవలెను.

భా. విజయ = సంబుద్ధి, తినఁ = భక్షించునట్లుగా, గాఢాహామిక, నామదిలో, చెల్లఁ=చెలంగుచున్నది, బహుళతరాశమునఁ=బహ్వాశనుండను, నే=నేను, వలయు = వలసినట్టి సకలార్థములను మి మ్మడుగఁ, చనుఁ = తగుదు ననుట.

మ. అని వాలాయముగా నభీష్టతమమౌ నన్నం బొసంగ౯ స్వనీ
తిని మున్నెంతయు నియ్యకొల్పి మఱి యుద్వృత్తిం

ప్రవర్తిల్లుము, జనితోల్లాసముతోడఁ బల్కె సముదంచ
త్ఖాండవాస్వాదన, వర్తన మిష్టం బని రాజపుత్త్రునకు శస్తం
బౌశుచిత్వంబునన్. 105

రా. అని = యుద్ధము, అభీష్టతమఃమౌను, అన్న = అన్నట్టాయెనా, స్వనీతిక్ = బ్రాహ్మణధర్మమును, పొసంగక్, ప్రవర్తిల్లుము, ఉజ్జనితోల్లాసము తోడక్, పల్కె=భాషణమె,సముదంచత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఖాండ=ఖండ శర్కరాసంబంధమైన, "స్యాత్ఖండశర్కరలే చేక్షువికారమణిదోషయోః" అని వి. "శస్వాద"మ్మని అణ్బ్రత్యయాంతము. వాః=ఉదకముయొక్క, "వార్వారి సలిలం కమలం జల"మ్మని అ. స్వాద = రుచివంటిరుచిగల, వర్తనము = వర్తన గలది, శస్తంబౌ, శుచిత్వంబునక్ =అప్రతిహతుఁ డౌటచేత, "శుచిశ్శుద్ధేఽను పహతే శృంగారాషాఢయోరపి, గ్రీష్మేహుతవహేఽపిస్యా" దని వి. అని= యుద్ధము, ఇష్టంబు=ప్రియమైనది, రాజపుత్రునికి వాజ్మాధుర్యమును యుద్ధ కార్కశ్యమును స్వతస్సిద్ధమైనదిగాదా యనుట.

భా. అని = ఇట్లని, అన్నంబును, ఒసంగక్ = ఇచ్చెదికొఱకు, అన్న శబ్దము-అదభక్షణే, అనుధాతువున నిష్పన్నము గనుక ఆహారవాచకము. స్వనీతిక్=తన బ్రాహ్మణాకృతిధర్మమున నే, ఇయ్యకొల్పి = ఆలాగుననే ఇచ్చెద మనిపించి, మఱి=అనుపించుకొన్న పిమ్మట, ముత్ = సంతోషముచేత, జనిత = పుట్టిన, ఉల్లాసముతోడ, శస్తంబౌ=చెప్పఁబడిన, శుచిత్వంబునక్=అగ్నిత్వము గలవాఁడై, పల్కెక్=పలికెను.

ఉత్సాహ. ఈవిధమునఁ బల్కి మఱియు నిట్టులనియె నగ్నికాం
తావిధి లోకవిష్ణు మిపుడు గలదు నిన్ను నారయం
గా వినుము నివారణాధికారమునకు దగుదువే
తావదర్థగతియు మున్ను దలఁచినాఁడ నామదిన్. 106

రా. విను, మునివి, ఆరణాధికారమునకున్, తగుదువే=తగుదువా, తాపవర్థగతియున్=అంతైనకార్యరీతిని, మునీశ్వరుఁడ వని తాళుకొన్నాఁడ నని తాత్పర్యము.

భా. అర్తికాంక్షానిధికిన్ = ఆఖాండవవనభక్షణ వాంఛకు, నిన్ను నారయంగా వినుము, నివారణాధికారమునకున్ = ఆవిఘ్నముమాన్పెడుపనికి, తగుదువు, ఏతాపవర్థగతియున్ = ఇంతపూనికను, మున్ను = మును పె, తలఁచినాఁడను.

తే. వఱలునచ్యుతసఖ్యాతివర్ణితాతు
లప్రదీప్తి నిట్లలరు నీ విప్రభావ
మెందుఁ బెట్టనికోటగా నెసఁగుచుఁ గడ
చేర్తునస్మన్మహాశరాజితనిరూఢి. 107

రా. అచ్యుత=స్థిరమైనయోగముచేత, సఖ్యాతి = ఖ్యాతిసహితమైన, వర్ణితా = బ్రహ్మచారిత్వముయొక్క, అతులప్రదీప్తిన్ = అత్యంతప్రసిద్ధిచేత, నీ, విప్రభావము = విప్రత్వము, అస్మత్=మాయొక్క, శర = బాణముల యొక్క, అజితనిరూఢిన్ = అప్రతిహతమైన శక్తిని, కడచేర్తువు = అతిక్రమింతువు, నీవు బ్రాహ్మణుఁడవు గాఁబట్టి కొంకుచున్నా మనుట.

భా. వఱలు = ఒప్పెడి, అచ్యుత = కృష్ణునియొక్క, సఖ్యముచేత, నతివర్ణితమైన, యతులమైన ప్రదీప్తిన్ = తేజస్సుచేత, ఇట్లలరు నీవు, ఇది కృష్ణునిసాంగత్యమును జూచి చెప్పెడిమాట, ఇప్రభావము = ఈమహిమ, రాజితనిరూఢిన్ = మంచి యస్త్రాభ్యాసమందలి నేర్పుచేత, అస్మత్ = మాయొక్క, పూజాబహువచనము, మహాశన్=అధికాపేక్షను, కడచేర్తువు= సఫలము చేతువు.

ఉత్సాహ. ఎన్న నేవరించునరసమిన్మహావనంబులో
నన్నగారి గినిసినను ఘనాతిచండకాండవ్ర

ష్టి న్నలంప వచ్చు జగదజేయదండ నుండుమా
యన్న బ్రాహ్మణునకు విరచితాంజలి యగుభ క్తితోన్. 108

రా. ఎన్న నే=ప్రసిద్ధమగునట్లుగా నే, వరించు=స్వీకరించు, వరసమిత్=మహాయుద్ధ మనెడి, మహ=ఉత్సవముయొక్క, "సమిత్యాజిస్సమిద్యుద్ధః మహాస్తూత్సవతేజసోః" అని అ. అవనంబులోనన్ = రక్షణములోపల, నగారి గినిసినన్ = ఇంద్రుఁడెపెరించినప్పటికిని, కాండవృష్టిన్ = శరవర్షముచేత, జగదజేయదండనుండు = జగములకు నతిక్రమింపరాని యాజ్ఞగలవాఁడు, మాయన్న = రఘురాముఁడు, నలంపవచ్చున్=అణఁచు యత్నము చేయుచు, అట్లైనను దాళినందునకు హేతువు, బ్రాహ్మణునకు విరచితాంజలి యగుచు, "గవాగ్రజన్మనామగ్రే నశూరో రోషవానయ" మని రామవాక్యము గనుక.

భా. ఎన్న, నే వరించు=నేను గోరెడి, వర=శ్రేష్ఠమైన, సమిత్=సమిధలు గల, "ఇన్మమేధస్సమిత్ స్త్రియాం" మ్మని అ. మహావనంబులోను, అన్నగారి=ఆయింద్రుఁడు, కినిసి, నన్=నన్ను, ఘన = మేఘములయొక్క, అతిచండ = మిక్కిలి యుగ్రమైన, కాండవృష్టిన్=ఉదకవర్షముచేత, "కాండోస్త్రీదండ బాణార్వవర్గావసరవారిషు" అని అ. నలంపవచ్చున్ = నలగించెడికొఱకు వచ్చుచు, జగదజేయ = సుబుద్ధి, దండనుండుమా, అన్నన్ = అనినను. బ్రాహ్మణునకున్=బ్రాహ్మణాకృతి యైన యగ్నికి, విరచితమైన యంజలిగలదైన, పంచమీబహువ్రీహి, భక్తితో, ఇట్లను నని ముందరఁ గ్రియ.

స్రగ్ధర. ఆరాజనోత్తముం డిట్లను నెతరభసుం డై భవత్సత్వర
వ్యాహారం బిట్లోర్చియుంటన్యమునఁగొనకు మాశ్వాంగ
నాశుల్కాతావృ,కాసోగ్రేష్వాస మి ట్లశ్రమజిత మగు పెం
చుఁగ నాచేతికాఁటం,గ్రూరేష్వాసుంబు లేవొక్కఁడు గలు
గునె తద్ఘోరయుద్ధంబునైఁపన్. 109

రా. ఆరాజన్యోత్తముండు = రాముఁడు, ఇట్లు, అనుదితరభసుండై = పుట్టనట్టియాగ్రహము గలవాఁడై, భవత్=నీయొక్క, సత్వర = తీవ్రమైన, వ్యాహారంబు = వాక్యమును, "వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత" మ్మని అ. ఓర్చియుంట నన్యముగ, కొనకుమా=ఎంచకుమా, తాదృక్సార=అట్టిచేవగల, ఉగ్రేష్వాసము= ఈశ్వరుని విల్లు, ఎంచంగఁ, ఆ చేతికిఁ = ఆరఘునాథుని హస్తమునకు, అంటఁ=తాఁకినట్టుగా, క్రూరేష్వాసంబు = దురుసైనవిల్లు, శరాసనమనినట్టు, లేదు. ఒక్కఁడు=ఒక పురుషుఁడు, ఒకఁడు, ఒకొఁడు అని రెండుప్రయోగ ములు గలవు గనుక, తత్ = అట్టి రఘునాథునియొక్క, కలుగునె క్రియ.

భా. ఆరాజన్యోత్తముండు = కర్జునుఁడు, ఇట్లను, దిత=ఖండితమైన, రభసుండై = వేగముగలవాఁడై, త్వరపడక యనుట, ఓర్చియుంట=వించున్న యునికి, నాచేతికి, క్రూరేష్వాసంబు = గట్టివిల్లు. ఒక్కఁడు=ఒకటి. ఉ. 'ఇప్పు డేను రాజుండ నొకండు వచ్చి మజీయొంచునె' అని పెద్దిరాజు ప్రయోగము. తత్=ఆయింద్రునియొక్క, కలుగునె=కలిగెడినా, అని క్రియ. నా చేతికిఁ దగిన వి ల్లొకటి యిచ్చినయనింద్రునితో యుద్ధము సేయఁగల ననుట.

సీ. అనుటయు నాతఁడాజననాథ వరకుమా
రాగ్రణిఁ జూచి నీయాత్మయందు
నిటువంటితలఁపున్న నదిగో మహాబలో
ద్దామంబు కమలేశవత్త మయ్యె
నాకీశచాపంబునకు నెక్కుడిది గాంధీ
వం బనుభారతీవరధనుర్వ
తల్లికశేషోగ్రతరగుణప్రాఢి న
త్యధికంబు క్రమమున నన్యదేవ

తే. ధృతము లైనవానిని గణుతింపనేల
దీని నెక్కుడి నీభుజస్థేమఘునవి

జృంభణముఁ జూపు మని తనచేతివిల్లు
దృఢరణస్థితి నరసంబుఁ దెచ్చి యిచ్చె. 110

రా. ఆతఁడు=పరశురాముఁడు, జననాథవరకుమారాగ్రణికిన్=దశరథకుమారజ్యేష్ఠుఁ డైన రాముని, చూచి, అనుమాట, నాకు, కమలేశదత్తమయ్యెన్=ప్రీతిచేత నియ్యఁబడెను, కాశచాపంబునకు నెక్కుడిది, ధనుర్మతల్లికిన్=ధనుశ్శ్రేష్ఠమునకును, అశేషోగ్రతరగుణప్రౌఢిచేత నత్యధికంబు, దృఢరణస్థితి=దృఢమైన రణస్థితిగల, నర=పురుషులను, ద=ఖండించుదాని, "దోఽవఖండనే, ఆతోఽనుపసర్గేకః" అని కప్రత్యయాంతము. తన చేతి వింటి నిచ్చెను.

భా. కమలేశ=జలాధిపతి యైన వరుణుని చేత, దత్తమయ్యెను = ఇవ్వఁబడెను, నాకీశ=దేవేంద్రునియొక్క, చాపంబునకు నెక్కుడు, గాండివంబను=గాండివమనెడి, ధనుర్మతల్లిక=ధనుశ్శ్రేష్ఠమైనది, "మతల్లికామచర్చికాప్రకాండముద్ధతల్లజౌ ప్రశస్తవాచకాని" అని అ. శేషునిభంగి నుగ్రతరమైన, గుణ = నారియొక్క, "మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణః" అని అ. ప్రౌఢిచేత నత్యధికంబు, అన్యదేవ=బ్రహ్మాదులచేత, ధృతములై నన్=ధరించుటలు గలిగినను, చానిన్ = ఆధారణములను, గణుతింపనేల, అని. తన చేతివింటిని, దృఢమైన రణమందున్, స్థితిన్ = ఉనికిగలదాని, అప్రతిహతమైనదాని నను, అరసంబును=రథమును, తెచ్చియిచ్చెను.

మ. నుతశక్తిన్ నృపసూనుఁ డట్టిధనువున్ మోపెట్టి యైంద్రాయుధోద్ధతిపాథోదనిరాసి యయ్యె నపు డాటంకున్ సము
ద్వేగయుక్తతఁ గీర్తించి కృతాన్యథాగ్రహాసపత్రక్రాని స్వర్గపద్ధతియై యిష్టమహాపనీచరతఁ జెందంగాంచి ప్రాగేమదిన్. 111

రా. ఐంద్రాయుధోద్ధతిపాథోదనిరాసియయ్యెన్=ఇంద్రధనుస్సుతోఁ గూడినయున్నతిగల మేఘమును దిరస్కరించినవాఁ డాయెను. నీలమేను

శ్యాముఁడు గనుక, ఆతఁడుక్ = పరశురాముఁడును, సముద్వేగయుక్తతక్ = భయయోగముచేత, కృతమైన, అవృథా = వ్యర్థముగాని, గ్రహ = గ్రహణముగల ఎక్కుఁబెట్టుట గల, తదస్త్ర = ఆరాముని బాణముచేత, క్రామిత = ఆక్రమింపఁబడ్డ, పోఁగొట్టఁబడ్డదనుట, స్వర్గముయొక్క, పద్ధతి = మార్గముగలవాఁడై, ఇష్టమైన, మహా, అవనీచరతక్ = భూసంచారమును, చెందంగాంచిమదిని, పొంగెక్ = సంతసిల్లెను.

భా. నృపసూనుఁడు = అర్జునుఁడు, అట్టిఘనువుక్ = గాండీవమును, ఐంద్రాయుధోద్ధతి = ఇంద్రుని యాయుధములయొక్క యుద్ధతితోఁ గూడిన, పాథోద = మేఘములను, నిరాసియయ్యెక్ = పోఁగొట్టినవాఁడాయెను. ఇంద్రునివజ్రము మొదలైన యాయుధములను మేఘములను బోఁగొట్టెననుట. సముత్ = సంతోషముతోఁ గూడిన, వేగ = సంభ్రమముతోడనైన, "సమూసంవేగసంభ్రమా" అని అ. యుక్తతక్ = కూటమిచేత, ఆతఁడుక్ = ఆయర్జునుఁడు, కీర్తించి, కృతమైన, అవృథా = వ్యర్థముగాని, అగ్రహ = చలముగల, తత్ = ఆయర్జునునియొక్క, అస్త్రములచేత, క్రామితస్వర్గపద్ధతియై = కప్పఁబడ్డ యాకాశమార్గముగలవాఁడై, అర్జునుఁడు శరపంజరముగట్టెఁ గనుక, ఇష్టమైన, మహా, వనీ = వనముయొక్క, చరతక్ = భక్షణమును.

తే. తనకనలుచేష్ట లంతభీతిన ఘటింప
మనిగి శరణన్నఁ దన్మహిమయుఁ బదాత్త
తన్మహాదైన్యము గణించి దయ దలిర్పఁ
గాచె నేమన నప్పు డారాచపట్ట్రి. 112

రా. తనయొక్క, కనలుచేష్టలు = కోపచేష్టలు, అంతైన, తత్ = ఆపరశురామునియొక్క, మహిమయుక్ = మహిమను, కడమ సరి.

భా. తనకు, అనలుచేష్టలు, అంతభీతిక్ = నాశభయమును, ఘటింప శరణన్నక్ = శరణువేఁడినను, తన్మహిక్ = ఆ ఖాండవవనభూమియందు,

మయున్=మయుఁ డనువాని, తదా = తత్కాలమందు, ఆత్త=పొందఁబడిన, తత్=ఆమయునియొక్క, మహాదైన్యమును గణించి, అరాచపట్టి=అర్జునుఁడు, కాచెన్ = రక్షించెను.

ఉ. ప్రుక్కక భూమిభృత్కులవిరోధి కడంక నడంచి యిమ్మెయిం
దక్కక హేతిధారి కుచితం బగుకార్యము నిర్వహించి పెం
పెక్కఁగఁ గాఁగ నాత్మపురి కేఁగె హరిన్నుతకీర్తిఁ గూడిన
ట్దిక్కులఁ బిక్కటిల్లుచుఁ దలిర్చుప్రతాపవిజృంభణంబునన్.

రా. భూమిభృత్కులవిరోధియైన పరశురామునియొక్క, కడంకన్= గర్వమును, హేతిధారికిన్ = శస్త్రధారునకు, "రవేరర్చిశ్చశస్త్రంచ వహ్నిజ్వాలాచ హేతయః" అని అ. హరిత్ = దిక్కులయందు, "ఆశాశ్చ హరితశ్చ తాః" అని అ. నుతమైన, ఏఁగెను=క్రియ, కడమ సులభము.

భా. భూమిభృత్కుల = పర్వతసమూహములకు, "భూభృద్భూమిధరే నృపే" అని అ. విరోధియైన యింద్రునియొక్క, హేతిధారికిన్=జ్వాలావహుఁడైన యగ్నికి, నుతకీర్తిని, హరిన్=కృష్ణుని, కూడి, ఆత్మపురికిన్=ఇంద్రప్రస్థపురమునకు, ఏఁగెను.

సీ. సర్వేశ్వరుఁడు కృష్ణు సఖ్యాతిమహిమకు
నెంతపెంపును దగు నేమి చెప్ప
దకుఁ డానుఁ డట్లు దనర రాక్షసకుల
తక్షకుం డతివిచిత్రతరశక్తి
మయుఁ డతిక్రాంతవాఙ్మానసభావిశే
షంబు వైవస్వతసంతతికిని
దనదులీలోదయంబునను సంపాదించి
పెట్టె నత్యంతంబు పెంపుసొంపు

తే. సంఘటిల మరుచ్ఛతమఖసంతతుల క
తఁడు గదాదండమును సమిద్ధజయనాది
కంబువరము నిచ్చెను హారికిం బడరఁగఁ
బలు దెఱంగుల నార్యులుఁ బ్రస్తుతింప. 114

రా. కృష్ణ=విష్ణువుయొక్క, సఖ్యాతి=ఖ్యాతితోఁగూడిన, దక్షుఁడు, ఆనరుఁడు, తక్షకుండు = శాసకుఁడు, శక్తిమయుఁడు, అతిక్రమింపఁబడిన, వాఙ్మానస = వాక్కును మానసమునుగల, అవాఙ్మానసగోచరమనుట. భావిశేషంబు=కాంతివిశేషమును, వైవస్వతసంతతికిన్ = వైవస్వతమనువుయొక్క వంశమునకు, తనదు=తనయొక్క, లీలా=విలాసార్థమైన, ఉదయంబునన్ = అవతారముచేత, మరుచ్ఛత = దేవతాశతకములకును, మఖసంతతులకున్ = యాగసమూహములకును, అతఁడుగదా = ఆ విష్ణువుగదా, దండ=ఆధారము, మును = పూర్వమందు, జయన = జయము, "జయనేజయః" అని అ. ఆదికంబు = ఆదిగాఁగల, వరమును, హారికిన్ = ఇంద్రునకు, ఇచ్చెను. రఘునాథుని మహిమను వర్ణింప శక్యము గాదనుట.

భా. సర్వేశ్వరుఁడగు కృష్ణునియొక్క సఖ్యముచేతనైన యతిమహిమకు, దక్షుఁడు, ఆనరుఁడు = ఆ యర్జునుఁడు, అట్లు తనరన్ = అలాగున నొప్పు చుండఁగా, రాక్షసకులముయొక్క, తక్షకుండు, విశ్వకర్మ, "తక్షకో నాగవర్ధక్యోః" అని అ. అను విచిత్రతరమైనశక్తిగలవాఁడు, మయుఁడు, అతిక్రాంత= అతిక్రమింపఁబడిన, వాక్కులయొక్క, మాన=పరిమాణముగల, వాగగోచరమనుట. సభావిశేషంబును, వైవస్వతసంతతికిన్ = ధర్మజునకు, తనదు, లీలోదయంబునన్ = క్రియాచాతుర్యముచేత, సంపాదించిపెట్టెను; మరుచ్ఛతమఖసంతతులకున్ = వాయువుయొక్కయు నింద్రునియొక్కయుఁ బుత్రులగు భీమార్జునులకు, అతఁడు, మయుఁడు, గదాదండమును. సమిద్ధ=ప్రకాశింపు

చున్న, జయ = జయముగలుగునట్టుగా, నాది = మ్రోసెడి, కంబువరమును = శంఖశ్రేష్ఠమును, "శంఖస్స్యాత్కంబురస్త్రియా" మ్మని అ. హరికిఁ = శ్రీకృష్ణునికి, ఇంబడరఁగఁ = ఇంపగునట్టుగా, "ఇంబడరఁగాభజనసంబు" లని యనంతుని ఛందశ్ప్రయోగము.

చ. అది యటు లుండె నట్టిసభయానతశత్రుదయాళుఁ డాజిదీ
ప్యదరిహృదంతవహ్ని సమవర్తిసుతుం డతిలోకభాగ్యసం
పద లమరంగఁ జేకొనిశుభస్థితిఁ దమ్ములుఁ దాను నెంతయుం
బొదల శుచిత్వశాలి యజపుత్త్రుఁడు మిక్కిలి సంతసిల్లుచున్.

రా. సభయ = భయసహితమానట్టుగా, ఆనత=నమ్రులైన, శత్రువులందు దయాళుఁడు, ఆజి = యుద్ధమందు, దీప్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, అరి = శత్రువులయొక్క, హృత్ = హృదయములయందు, అంతవహ్ని సమ = ప్రళయాగ్నికి సమమానట్టుగా, వర్తించుచున్నవాఁడు, సుతుండు = రఘునాథుఁడు, అతిలోక=లోకముల నతిక్రమించిన, "అత్యాదయఃక్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయా" అని ద్వితీయాసమాసము. భాగ్యసంపదలచేతఁ బొదలఁగా, అజపుత్రుఁడు = దశరథుఁడు, పెంపొందె నని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. అది యటులుండె, అట్టిసభయందు, ఆనతశత్రుదయాళుఁడు, అంత వహ్నియయినవాఁడు, సమవర్తిసుతుండు = ధర్మజుఁడు, శుచిత్వ = ధావళ్యముచేత, శాలి=ఒప్పెడివాఁడు, అజపుత్త్రుఁడు=బ్రహ్మపుత్త్రుఁడైన నారదుఁడు, చనుదెంచి యని ముందటిపద్యమునకు నన్వయము.

క. చనుదెంచి సర్వదిగ్వ
ర్తనఁ దేజము మెఱయఁ దత్పురస్థితిఁ బెంపొం
దె నతం డనుజులుఁ దానుం
బొనరించుమహోపచారముల రంజిలుచున్. 116

రా. తత్పురస్థితిఁ = ఆపట్టణస్థితిచేత, అతండు = రాముఁడు, అనుజులును దానును పొనరించు నుపచారములచేత, దశరథుండు, రంజిలుచును పెంపొందెఁ = సుఖమున నుండెను.

భా. సర్వదిగ్వర్తనను దేజము మెఱయఁగా, తత్ =ఆధర్మజునియొక్క, పురః = అభిముఖమందు, స్థితిఁ = ఉనికిచేత, పెంపొందెను.

శా. మాహానాథవిహారవాహనకృపామాహాత్మ్యసాహాయ్యకో
త్సాహిశ్లక్ష్ణకటాక్షవిక్షిపితభక్తవ్రాతసంసార శ్రీ
బాహుళ్యప్రదపాదసంస్మరణ పంపాహేమకూటాద్రిఖే
లాహేవాకవిపాకవిస్మృతకైలాసాదికేళీరసా. 117

మాహానాథ=గోరాజైనవృషభమే, "మాహేయీసౌరభేయీగౌరుస్రామాహాచశృంగిణీ" అని అ. విహారార్థమైన వాహనముగలవాఁడా, కృపా= మాహాత్మ్య మనెడి, సాహాయ్యక=సహాయముచేత, ఉత్సాహి = ఉప్పొంగిన, శ్లక్ష్ణకటాక్ష=కటాక్షలేశముచేత, "శ్లక్ష్ణందభ్రంకృశం" అని అ. "కటాక్షోపాంగదర్శనే" అని అ. విక్షిపిత = చెదరమీటఁబడిన, భక్తవ్రాతముయొక్క, సంసార = జన్మాదిబంధముగలవాఁడా, భక్తుల నిత్యులఁజేసెడివాఁ డనుట, శ్రీబాహుళ్య = ఐశ్వర్యపరంపరను, ప్రద=చాలా ఇచ్చెడి, పాతసంస్మరణముగలవాఁడా, పాదారవిందస్మరణమువల్ల సంపదను ప్రసన్నతవల్ల మోక్షము నిచ్చెడివాఁడు గనుక, పంపానదియందుఁగల, హేమకూటాద్రియందుఁగల, ఖేలా= విహారముయొక్క, "క్రీడా ఖేలా చకూర్దన" మని అ. హేవాక=హృదయంగమమైన, విపాక = పరిచయముచేత, విస్మరిత = మఱువఁ జేయఁబడిన, కైలాసాది = కైలాసగంగలయొక్క, కేళీరసా = విహారాపేక్షగలవాఁడా, హేమకూట పంపానదులు కైలాసగంగలకంటె శ్రేష్ఠము లనుట.

క. పెదవేంకటాద్రిహృదయా
స్పదపదవిన్యాసతుంగభద్రావీచీ

మృదుశీకరవిరచితసజ
సదనాంగణరంగవల్లి సౌభాగ్యకళా. 118

రంగవల్లి = ముగ్గులయొక్క.

స్రగ్విణి. బ్రధ్నకోటీసమభ్రాజితేజోఘనా
బుధ్నభావాప్తిసంపుష్టసృష్టిద్రుమా
బుధ్నవద్బోధసంహృష్యదృష్యర్చితా
గృధ్నుతాపూర్వకాకృష్టశిష్టార్చనా. 119

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరిలోకాంగీకారకవిత్వవైభవపింగళియమరనార్యతనూభవ సౌజన్య జేయ సూరయనామధేయప్రణీతంబైన రాఘవపాండవీయంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

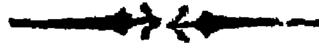
బ్రధ్నకోటీసమ = కోటిసూర్య సమమానట్టుగా, భ్రాజి=ప్రకాశింపుచున్న, తేజస్సు చేత ఘనమైనవాఁడా, బుధ్నభావ = మూలమాటయొక్క, "మూలంబుధ్నోంఘ్రినామకః" అని అ. ఆప్తి = ప్రాప్తిచేత, సంపుష్ట = పోషింపఁబడిన, సృష్టి యనెడి, ద్రుమా = వృక్షముగలవాఁడా, బుధ్నవత్ = వృద్ధిఁబొందుచున్న, బోధ=జ్ఞానము చేత, సంహృష్యత్=సంతోషించుచున్న, ఋషులచేత, అర్చితా = పూజింపఁబడ్డవాఁడా, గృధ్నుతా = అపేక్షచేత, "గృధ్నుస్తుగర్ధనః - లుబ్ధోభిలాషుకే_స్తృష్ణ" క్కసి అ. అపూర్వకమానట్టుగా, ఆకృష్ట = అంగీకరింపఁబడిన, శిష్టులచేతి యర్చనలుగలవాఁడా.

గద్యము. ఇది శ్రీమన్మదనగోపాలకృపాకటాక్షసంప్రాప్తసారసారస్వత సంపదానంద నందనకులక్షీరపారావార తారకాసుధాధామముద్దరాజు గణపయామాత్య పెదరామధీమణిప్రదర్శితంబైన రాఘవపాండవీయావచ్నంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

శ్రీరస్తు

రాఘవపాండవీయము

తృతీయాశ్వాసము

మద్ధాత్రీరమ
ణీమాస్పద యానపీఠి వెస వేంకటధీ
భూమ సదాలసదసదృ
గ్భూమ విరూపాక్ష హేమకూటాధ్యక్షా! 1

సదా = ఎల్లప్పుడును, లసత్ = ఒప్పుచున్న, అసదృక్ = సరిలేని, భూమ = మహిమగలవాఁడా, "పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్, బహోర్లోపో భూచ బహోః" అను సూత్రములచే ఇమనిచ్ప్రత్యయముయొక్క యికారమునకు లోపమును బహుశబ్దమునకు భూ అను నాదేశమును.

వ. అవధరింపు మట్లు రంజిల్లుచున్న యయ్యతీంద్రసామ్రాజ్యధౌరేయుండు. 2

రా. అతీంద్ర = ఇంద్రుని నతిక్రమించిన, సామ్రాజ్యధౌరేయుండు = దశరథుఁడు.

భా. యతీంద్రసామ్రాజ్యధౌరేయుండు = మునీశ్వరోత్తముఁడైన నారదుఁడు.

తే. అతిశుభార్థసంపత్పదంబై నవసుధ
మహిమ నేలుచు వాత్సల్యమధురిమమున
నతని నలరింపుచును బ్రియంబగుసభాజ
నప్రధానహితోక్తిబృందమున నంత. 3

వ. ఇట్లనియె. 4

రా. అతిశుభమైన, అర్థసంపత్ = ద్రవ్యసమృద్ధికి, పదంబైన = స్థానమైన, వసుధ = భూమిని, ఏలుచు, వాత్సల్య = నెనరుచేతనైన, మధురిమమునన్ = ప్రేమముచేతను, "స్వాదుప్రియాతుమధురౌ" అని అ. సభా = సభయందుఁగల, జన = జనులయొక్కయు, ప్రధాన=సుమంత్రాదిమంత్రులయొక్కయు, హితోక్తిబృందమునన్ = ప్రియవాక్యముచేతను, అతనిన్ = ఆ రాముని, అలరింపుచున్, ఇట్లనియె నని ముందరి కన్వయము.

భా. అతిశుభ = మిక్కిలియు సింపైన, అర్థసంపత్ = భావపుష్టిగల, పదంబై = వాక్యములుగలవాఁడై, నవ = నూతనమైన, సుధ = అమృతముయొక్క, మహిమను, ఏలుచున్ = అతిక్రమించుచును, అతనిన్ = ధర్మరాజును, అలరింపుచును, ప్రియంబగు = ప్రియమైన, సభాజన = సన్మానమే, "ఆనందనసభాజనే" అని అ. ప్రధానముగాఁ గల హితోక్తిబృందముచేతను.

క. క్రమమున ధరణీభరణ
క్షమ మగుతద్ధర్మనీతి చాతుర్యవిశే
ష మశేష మరసి యధిక
ప్రమదుఁ డయి ప్రసంగవశత రప్పించి తగన్. 5

రా. తత్=ఆరామునియొక్క, ధర్మనీతి, ప్రసంగవశతచేత, రప్పించి= రాముని రప్పించి.

భా. తద్ధర్మ=ఆధర్మరాజుయొక్క, ప్రసంగవశతను రప్పించి=ప్రసంగ ముసు దెప్పించి యనుట.

సీ. బంధురంజన రామభద్ర ధర్మాత్మజ
    నైశ్వర్యశోభిత యన్వయైక
పావన పాండురాజీవరమాధుర్య
    శోభననయనవసుప్రతాప
నిర్మలప్రాభిసనీతత్త్వవిజ్ఞాన
    సౌశీల్యశౌర్యాది సద్గుణములు
విని యుబ్బుచున్నవాఁ డను మోదగరిమఁ ద
    త్ప్రేరణఁ జేసి యేఁ దివిరి సన్నుఁ

తే. బనిచెద సమస్తమహీరాజ్యపాలనము గ
రంబునుతికెక్కఁజేయుము రాజసూయ
మానచంద్రికాస్ఫూర్తియుఁ బోనికీర్తి
మున్నుగాఁబర్వ కకుబంతములఁ దలిర్ప. 6

రా. బంధురంజన, రామభద్ర, ధర్మాత్మ, జయైశ్వర్యశోభిత, అన్వయైక పావన, పాండురాజీవ = తెల్లదామరభంగి, రమాధుర్య = లక్ష్మినివహించినవై, శోభనము లయిన, నయన = కన్నులుగలవాఁడా, వసు=అష్టవసువులయొక్క, ప్రతాపమువంటిప్రతాపము గలవాఁడా, ఇవి సంబోధనలు, నిర్మలప్రాభిని= కళంకములేని ప్రజ్ఞగలవాఁడవు, నీ = నీయొక్క, తత్త్వ = సిద్ధాంతమైన, విజ్ఞాన = శాస్త్రజ్ఞానమును, "మోక్షధీర్జ్ఞానమన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః" అని. అ. సౌశీల్య = సద్వర్తనయు, శౌర్యమునాదిగాఁగల సద్గుణములను విని, మోదగరిమన్=సంతోషాతిశయము చేత, ఉబ్బుచున్నవాఁడను, తత్=ఆమో మోదగరిమయొక్క ప్రేరణచేత, ఏను పనిచెదన్, రాజ=చంద్రుని చేత, 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే" అని వి. సూయమాన = సృజింపఁబడుచున్న, క్రొత్తైన

స్వీకరింపఁబడిన, సుధర్మతక్ =లెస్సయగు ధర్మము గలవాఁడనై, హరికొల్వు= శ్రీహరి సేవను, ఒనర్తు నని బుద్ధిలో నయంబును బూనినవాఁ డనుట.

భా. జనకపనియాజ్ఞ, అన్న, ఎన్ని చూడుము, ఆయన = పాండురాజు, యమసన్నిధిక్ = యమునిసమ్ముఖమందు, పంచినపనిని దీరిక్ =యాగమును, చేయక్ =చేసినను, సదా=ఎల్లప్పుడును, ఆత్త=పొందఁబడిన, సుధర్మతక్ =దేవ సభగలవాఁ డౌటచేత, పూనినవాఁడు = తలఁచినవాఁ డనుట.

క. జను లందఱు నీయం ద
త్యనురాగముకలిమి నెరపెదరు సత్త్వమహా
త్వనిరూఢిఁ బొల్పెసఁగునీ
యనుజులు భవదీయశాసనై కాయత్తుల్. 9

రెంటికి సమము - సులభము.

వ. కావున నమ్మహాకార్యంబు నిర్వహింప. 10

ఆ. అనఘ నీవె తగుదు వసివాకతనయాద
రౌచితిఁ గడు నొప్ప నాయతిశుభ
గుణవశుఁ డనిపించుకొని నిజేచ్ఛఁ జనని
యత్యుదారుఁ డఖిలకృత్యవిదుఁడు. 11

రా. దశరథుఁడు రఘునాథునికి నీతి యుపదేశించెడిప్రకారము, అనఘ, అనివారితమైన,నయ=నీతియొక్క,ఆదర=అమితమైన, ఔచితిక్ =ఔచిత్యము చేత, "కామదర్థేవరంస్మృతి" మ్మని ఆ. కదుక్, ఒప్పక్ =ఒప్పుటచే, నీవె తగుదువు ఆయతి=ఉత్తరకాలఫలముచేత, శుభములైన, గుణములకుక్ =నిత్యత్వాది గుణములకు,వశుఁ డనిపించుకొని, నిజేచ్ఛక్ చనని=తనఇచ్ఛను నడవనటువంటి, అత్యుదారుఁడు=అతిసమర్థుఁ డయినవాఁడు, అఖిలకృత్యవిదుఁడు=సర్వకార్యజ్ఞుఁడు, నీవు నీచెప్పినగుణములుగలవాఁడవు గనుక సకలకార్యములను సేయఁ గుదు వనుట.

భా. అనఘ, నీవె తగుదువు, అని=పలికి, వారి=పాండవులయొక్కయు, తనయొక్కయు, ఆదరౌచితిఁగడునొప్పఁగా, శుభగుణ = సద్గుణవంతులకు, వశుఁడు=విధేయుఁడు, ఆ యతి = నారదుఁడు, అనిపించుకొని=అంపించుకొని, చనన్=పోఁగా, నియతి=నియమముచేత, "నియతిర్నియమే దైవే" అని వి. ఉదారుఁడు, అఖిలకృత్యవిదుఁడు, అవనివరేణ్యుఁ డని ముందరిపద్యమున కన్వయము.

ఆ. ఆయవనివరేణ్యుఁ డాయాగమవ్యయా
గమసముచితధర్మగతి నడపుట
కై జయింపవలయు నాశల నన్నింటి
నని కృతిజనగోష్ఠి నాకళించి. 12

రా. అవనివరేణ్యుఁడు, ఆయాగమ=ఆదాయప్రాప్తికిని, వ్యయాగమ=వ్యయప్రాప్తికిని, సముచిత=తగిన, ధర్మగతిన్ = ధర్మవర్తనను, నడపుటకై, 'సీ. ఆయంబునందు నాలవభాగమొండె మూఁడవ భాగమొండె నం దర్థమొండెఁ, గాని వ్యయము సేయరాదు నరపతికిని' అని సభాపర్వమునఁ జెప్పినాఁడు గనుక, ఆశలన్ = దిక్కులను, ఆశలను జయింపనివానికి సుచిత ధర్మము నడవదు గనుక, అనికృతి=శఠత్వములేని - కపటములేనివా రనుట, జనులతోడి గోష్ఠిచేత, ఆకళించి=తెలిసి, ఆ సుప్వ్యయౌచిత్యమును, ఆశాజయోపాయమును దెలిసి నడపు మనుట.

భా. ఆ, అవనిపరేణ్యుఁడు=ధర్మరాజు, అవ్యయ=నాశములేని, ఆగమ సముచిత = వేదోచితమైన, ధర్మగతిన్ = ధర్మప్రవర్తనచేత. ఆ, యాగమును, నడపుటకై=చేసెడికొఱకు, ఆశలన్=దిక్కులను, జయింపవలయును అని, కృతి జనగోష్ఠిన్=విద్వజ్జనులతోడి ప్రసంగముచేత, ఆకళించి=తెలిసి, 14-లో రిపు నేలఁ గలిపె ననుపర్యంతము కుళకము.

తే. సత్త్వధర్మకళావిరాజత్ప్రతాప
ఘనుఁడు రాజులలోఁ బెద్ద యనఁగఁ జనుఁ బ్ర
కృష్టతనుజరాసంధుండు కేవలముని
జేష్టకర్మాక్షముం డని యెన్ను మదిని. 13

రా. సత్త్వ=బలిమిచేతను, ధర్మకళా=ధర్మశాస్త్రముచేతను, విరాజత్=ఒప్పుచున్న, ప్రతాపముచేతను, ఘనుఁడు=అధికుఁడైనవాఁడు, పెద్దయనఁగన్, చనున్=తగును, ప్రకృష్ట = అధికమైన, తను = శరీరముయొక్క, జరా = ముదిమియొక్క, సంధుండు = సంధానముగలవాఁడైనను, ముదిసినవాఁడైన నగుట, నిజ=తనకు, ఇష్టమైన, కర్మ = ప్రయోజనమందు, అక్షముండు = అసమర్థుఁడు, తనముదిమిచేత నాచారలోపమే కాని పెద్దతనముకలిగియు నియమములేక యుండుటను, అని = ఇట్లని, మదిన్=మనస్సున, ఎన్నుము, తాను ముదిసినవాఁడు గనుక రాజ్యపాలనమునకు నీవె తగుదు వని తాత్పర్యము.

భా. సత్త్వ=బలిమిచేతను, ధర్మకళా=ధనుర్విద్యచేతను, ప్రకృష్టతన్=ఆధిక్యమున, జరాసంధుండు, నిజ = స్వకీయమైన, ఇష్టకర్మ = యాగకర్మమందు, "ఇష్టం యాగాదికర్మస్యా" త్తని అ. కరికలభవత్ప్రయోగము. అక్షముండు=ఓర్పులేనివాఁడు, అని, ఎన్నుమదిన్ = ఎంచెడి మనస్సుచేత.

తే. విహితసన్మంత్రుఁ డగుచు వివేకఘనుఁడు
విహతిలేకొప్పునచ్యుతవిజయసంయు
తప్రహితభీమసేనోద్ధతిప్రవృద్ధి
చేత రిపు నేలఁగలవెను సిరులు గొనుచు. 14

రా. విహితసన్మంత్రుఁ డగుచున్ = మంచివారితోఁ నాలోచనచేసిన వాఁడై, వివేకఘనుఁడైన జనుఁడు, అచ్యుత = జాఱని, విజయముతోఁడ సంయుతమైన, ప్రహిత=అత్యంతవిహితమైన, భీమ=శత్రుభయంకరము లైన,

సేనయొక్క, ఉద్ధతి=ఔద్ధత్యముయొక్క, ప్రవృద్ధిచేత, రిపు నేలఁ గల = శత్రువుయొక్క భూమియందుఁ గలిగిన, పెనుసిరులు = అధికసంపదలను, కొనుచు, విహాతి = నాశము, లేక, ఒప్పు నని క్రియ.

భా. విహిత=చేయఁబడిన, సన్మంత్రుఁ డగుచున్=మంచి యాలోచన గలవాఁ డగుచు, వివేకఘనుఁడు = ధర్మరాజు, ఒప్పుచున్న, అచ్యుతవిజయ సంయుత=కృష్ణార్జునసహితముగా, ప్రహిత = అంపఁబడిన, భీమసేనునియొక్క, ఉద్ధతి=ప్రహారములయొక్క, ప్రవృద్ధిచేత, రిపున్=శత్రుఁడైన జరాసంధుని, నేలఁగలపెన్ = సంహరించెను.

మ. స్వవిదేశోన్నతి నంతటన్ నెఱయుచున్ శక్తిం జతుర్దిఙ్నరేం
ద్రనికాయంబును గెల్చి తమ్ము లసమానప్రాప్తవిత్తార్పణం
బునఁ దన్ప న్వశు లైన బ్రాహ్మణులతోఁ బూర్ణాధ్వరారం
భుఁడై యనఘుశ్రీఁ బృథివీశుఁ డొప్పెసఁగురూఢాపూర్వ
సత్కీర్తితోన్. 15

రా. స్వవిదేశోన్నతిన్ = స్వాజ్ఞామహిమచేత, అంతటన్ = అన్ని చోటులను, చతుర్దిక్కులందుఁగల, నరేంద్రనికాయంబును, గెల్చి, తమ్ము లసమాన=ఒప్పునట్లుగా, ప్రాప్తమైన=ధర్మార్జితమైనదనుట, విత్త=ధనముయొక్క, అర్పణంబునన్ = దానముచేత, తన్పన్ = తనియింపఁగా, తమ్ముఁ దన్పఁగా ననుట, వశులైన=విధేయులైన, బ్రాహ్మణులతోఁగూడ, రూఢ=ప్రసిద్ధమైన, అపూర్వ=వింతైన, సత్కీర్తితోడన్, పృథివీశుఁడు, ఒప్పెసఁగున్, క్రియ.

భా. అంతటను, తమ్ములు = భీమాదులు, అసమానమానట్టుగా, పూర్ణ= ఈడేఱిన, అధ్వర = యాగముయొక్క, ఆరంభముగలవాఁ డై, సగురు = తండ్రితోఁ గూడినట్లుగా, ఊఢ = వహింపఁబడిన, పృథివీశుఁడు=ధర్మరాజు, ఒప్పెన్ = క్రియ.

ఉ. క్లిష్టత యించుకంతయును లేక మనఃప్రమదంబుతోడ నా
యిష్టము నిర్వహించి పృథివీశులలోపల నర్హ భీష్మసం
సిష్టి మెయిం గరం బొనరిచెందుదనుత్తమపూజ చక్రి కు
త్కృష్టత నుర్విలోనసమతేజుఁడవీవని పల్కి నెమ్మితోన్. 16

రా. నాయిష్టము=నాకోరికను, అర్హ=తగునైన, భీష్మ=భయంకరమైన, సంశిష్టి మెయిన్ = సమ్యగాజ్ఞచేత, అనుత్తమపూజ = అత్యుత్తమపూజను, చెందుదు=పొందుచున్నాఁడవు, చక్రికిన్ = విష్ణువునకు, సమ=సమానమైన, తేజుఁడవు. అని, పల్కి, నడపె నని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. ఆయిష్టము = ఆయజ్ఞమును, నిర్వహించి = చేసి, అర్హమైన, భీష్మునియొక్క, సంసిష్టిమెయిన్ = అనుజ్ఞచేత, తుదన్ = యజ్ఞసమాప్తి యందు, అసమతేజుఁడవు, ఈవు, అని, చక్రికిన్=కృష్ణునికి, ఉత్తమపూజ నొనరించెను.

తే. మఱియుఁ దగుమాటలాడి యమర్త్యకార్య
నియత లీలావతారు నస్నిలవర్ణు
స్నేహరసమున నభిషిక్తుఁ జేయ నతఁడు
లలి నడపె నప్డు తచ్ఛుభలగ్నచింత. 17

రా. అస్నిలవర్ణున్ = శ్రీరామచంద్రుని, స్నేహరసముతోడన్, అభిషిక్తుఁజేయన్ = పట్టాభిషిక్తునిఁ జేయుటకు, తచ్ఛుభలగ్నచింత = ఆ పట్టాభిషేక శుభలగ్నవిచారమును, నడపెను.

భా. అస్నిలవర్ణున్ = శ్రీకృష్ణుని, స్నేహరసమున నభిషిక్తుఁజేయన్= స్నేహరసము వర్షింపఁగా ననుట, అభిషిక్తుఁజేసినను, అతఁడు = కృష్ణుఁడు, తత్=ఆధర్మరాజుయొక్క, శుభమందు లగ్నమైనచింతను నడపెను.

చ. సువిభవభూతిఁ జేసి హరి సొంపవుఁగా వనుశ్రీమదాత్మవై
భవము వెలార్చుచుం బ్రబలభవ్యతదీయసుదర్శనంబుచే
దివిభువినున్నసభ్యవితతిం బరికల్పితసాధులోచనో
త్సవవిధి దైనితాంతమువితత్త్వముఁ జెందఁగఁజేసె నంతటన్.

రా. హరి = ఇంద్రునియొక్క, సొంపును, అవుఁగావను = మించిన, శ్రీమత్=సమృద్ధిమత్తైన, ఆత్మవైభవము = నిజవిభవమును, వెలార్చుచున్ = ప్రకటించుచు, ప్రబలమైన, భవ్య=శుభముగల, "భావుకంభవికంభవ్య" మ్మని అ. తదీయ=ఆవైభవసంబంధమైన, సుదర్శనంబుచేన్=సుదర్శనముచేత, దివిభువి నున్న = ఆకాశమున భూమిని నుండిన, సభ్యవితతిన్ = సురభూసురసమూహ మును, పరికల్పిత, సాధు = లెస్సైన, లోచనోత్సవవిధిగలదై, నితాంతము వి తత్త్వమున్=మిక్కిలి సంతుష్టత్వమును, చెందఁగఁజేసెను, అతఁడు=ఆదశరథుఁ డని పూర్వపద్యమునఁ గర్త.

భా. హరి = కృష్ణునియొక్క, సొంపును, అవుఁగావను = నింపించెడి, శ్రీమద=సంపద్గర్వముతోఁ గూడిన, ఆత్మ = తనయొక్క, వైభవము, ప్రబలఁగా, తదీయసుదర్శనంబు = శ్రీకృష్ణునిసంబంధమైన చక్రము, వినున్నసభ్య వితతిన్ = తిరస్కరింపఁబడిన సాధుజనసమూహము గలవాని, చేదివిభు = శిశుపాలుని. పరికల్పితమైన, సాధు = సజ్జనులయొక్క, లోచనోత్సవవిధి గలదై, సుదర్శనమునకు విధేయవిశేషణము. నితాంతము = మిక్కిలియు, వితత్త్వమున్ = ఖండితత్వమును, చెందఁగఁజేసెను = సంహరించె ననుట.

సీ. ఘనధర్మసుతరాజ్య ఘటనయాశల నట్లు
వనరుచునికిఁ గనుఁగొని యసహ్య
మానతద్వైభవ మందరోన్మథితహృ
దీషధివిపాయిత దేషభరత

జననిగర్హ్యాచారమున కోడ కెట్లొ యే
మంత్రో బంధువు లన్వయాదిగుణగు
రుతమాయనాడుదు రోదరం బిట్టిచో
నూహింప నౌచిత్యయుక్త మనక
తే. తద్విధిని హరియించె నత్యంతదుష్ట
మతిని దుర్యోధనుఁడు సపత్నితనయుం
జాతశాత్రవరాజ్యవిభూతి మీఱు
టుల్లమున నించుకంతయు నోర్వలేక. 19

రా. ఘనధర్మ = అధికధర్మములుగల, సుత = రామునియొక్క, రాజ్యఘటనయందుఁ గల, ఆశలన్ = అపేక్షలచేత, ఉనిక = దశరథునియునికిని, అసహ్యమాన = సహింపఁబడని, తద్వైభవ = రామునివైభవముగల, మందరచేత, ఉన్మథిత = మథింపఁబడిన, హృద్విషధి = హృదయమనెడు సముద్రమునకు, విషాయిత = కాలకూటవిషముభంగిని బుట్టిన, ద్వేషముగలది, భరతజనని=కైకేయి, గర్హ్యాచారమునకు నోడక, అన్వయాదిగుణ, గురుత = గురుత్వమును, మాయనాడుదురో = తూలింతురో, దరంబు = భయము, "దరోస్త్రియాంభయేశ్వభ్రే" అని అ. ఔచిత్యయుక్తము = ఉచితము, అనక=ఇట్లని విచారింపక, తద్విధిన్=ఆపట్టాభిషేకవిధిని, హరియించెన్ = మానిచెను, అత్యంత, దుష్టమతిన్=దుష్టబుద్ధిచేత, దుర్యోధనుఁడు = పోట్లాడ శక్యముకానివాఁడు, సపత్ని = సవతియొక్క, తనయుండు, కుమారుఁడు, అజాతశాత్రవ=నిష్కంటకమైన, రాజ్యవిభూతిన్ = రాజ్యైశ్వర్యముచేత, మీఱుట=అతిశయించుట, ఉల్లమున నించుకంతయు నోర్వలేక.

భా. ఘన, ధర్మసుత=ధర్మరాజుయొక్క, ఆశలన్ = దిక్కులయందు, తత్=ఆ ధర్మరాజుయొక్క, వైభవ మనెడి, మందర=మందరపర్వతముచేత, ద్వేషభరతన్ = ద్వేషాతిశయముగలవాఁడై చేసి, జన = లోకులచేత,

నిగర్హ్య=నిందింపఁదగిన, ఆచారమునకు నోడక, అన్వయాదిగుణ, గురుత = గురుత్వమును, ఏమంద్రో=ఏమందురో, మాయనాడు = మాయచేతనాడెడి, దురోదరంబు = జూదము, "పణేద్యూతేదురోదర" మ్మని అ. ఔచిత = ఔచిత్యముతోడ, అయుక్తము=రహితము, అనుచితమనకయనుట, తద్విధిక్ = ఆమాయాద్యూతవిధిచేత, సపత్నిత = శత్రువుగాఁజేయఁబడిన, "రిపౌవైరిసపత్నారిద్విషద్ద్వేషణదుర్హృదః" అని అ. నయుండు = నీతిగలవాఁడు, దుర్యోధనుఁడు, అజాతశాత్రవ=ధర్మరాజుయొక్క, రాజ్యవిభూతిని మిఱుట నోర్వలేక హరియించె నని క్రిందటి కన్వయము.

సీ. అవ్వేళ భవితవ్యతానుసారితఁ బ్రియ
కైతవదాసీకృతాతిమన్యు
గళితప్రమోద యై కృష్ణసారప్రేక్ష
ప్రబలోగ్రతను స్వకపటము దోఁప
మఱియుదుశ్శాసన మత్సరంబునశంకి
తత్వంబునొంది సత్వరిత యగుచు
స్వపురస్థితిఁ దనప్పు చక్రిలీలామర్త్య
మూర్తినుద్దేశించి ముదిత వలికెఁ
తే. దా మునుపుగన్న యాత్మనాథవరశక్తి
గడు పరాజిత యై యప్డు గానుపింప
ధర్మపాశసంయుతనిరుత్తరసభాధి
పతిసభై న్యేక్షితాననపద్మ యగుచు. 20

రా. ప్రియమైన, కైతవ = కపటముగల, దాసీ = మందరచేత, కృతమయిన, అతిమన్యు = అత్యంతక్రోధముచేత, గళితప్రమోదయై, కృష్ణసారప్రేక్ష=హరిణేక్షణకైక, 'కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశంబరరౌహిషాః' అని అ.

మలయుః=మలయునట్టి, దుశ్శాసన = అణఁపశక్యముగాని, మత్సరంబును, అంకి తత్వంబును, మత్సరమునకు విశేషణము, పొంది, స్వపురస్థితిఁ=తనముందటః చక్రి=విష్ణువుయొక్క, లీలామర్త్యమూర్తియైన రాముని, ఆత్మనాథ = దశరథునియొక్క, వరశక్తి=వరసామర్థ్యము, పరాజితమై=పరులచేత నపారణీయమైనదై యదుట, ధర్మపాశముచేత, సంయుత = బద్ధుఁడై, నిరుత్తరుఁడైన, నిజాధిపతి = దశరథునిచేత, కడమ సమము, పలికెను - క్రియ.

భా. భవితవ్యతానుసారితఁ = అదృష్టానుసారముచేత, ప్రియ = ప్రియుఁడైన ధర్మరాజుయొక్క, కైతవ = జూదముచేత, దాసీకృత = దాసిగాఁజేయఁబడ్డదై, అతి మన్యుగిళితప్రమోదయై = అత్యంతశోకగ్రస్తహర్షయై, కృష్ణ=ద్రౌపది, సారప్రేక్ష = సారమైనబుద్ధిగలది, ప్రబలమైన, ఉగ్రతను=క్రౌర్యముచేత, స్వకపటము=స్వకీయమైన వస్త్రమును, దోఁపఁ = దోఁచుటకు, మలయుః=తీవ్రపడుచున్న, దుశ్శాసన = దుశ్శాసనునియొక్క, మత్సరంబునఁ, శంకితత్వంబునొంది = మానభంగమునకు వెనచెడి, స్వపుర = తనపట్టణమందుఁగల, స్థితిచేత, లీలామర్త్యమూర్తిని, చక్రిఁ = కృష్ణుని, ఉద్దేశించి=కూర్చి, తాఁ, మునుపు, కన్న=ఎఱిఁగిన, ఆత్మనాథులయొక్క పరమైనశక్తి, నిజాధిపతులచేతను సదైన్యమానట్టుగా, కడమ సులభము.

చ. వినుముదయాభివృద్ధి ప్రభవింపఁగ నిద్ధర యేలురాజు మ
త్తనయుఁడు నాకుమాపతి ముదంబునఁ బూర్వమునం దను
గ్రహిం,చినవరలాభ మిప్పు డిటు నేసె నిజాత్మ నుపేక్ష
మానునీ,సునియతి నిల్పు మానహాతి సోఁకక యుండఁగఁజేసి
యిత్తఱిన్. 21

రా. వినుము, ఉదయాభివృద్ధి=అభ్యుదయాభివృద్ధి, మత్=నాయొక్క, తనయుఁడు ధరయేలురాజు, నాకు, మాపతి = మాయొక్కపతి దశరథుఁడు, అనుగ్రహించిన=ఇచ్చిన, వరలాభము = వరప్రాప్తి, ఇప్పుడు, ఇటు సేసెఁ =

రాజ్యము నైకొనునట్టుగాఁ జేసెను, ఆత్మయందు నుపేక్షమాని, ఆన = తండ్రి యాజ్ఞ, హానిసోఁకకయుండఁగఁ జేసి, నీ=నీయొక్క, సునియతి=నియమమును- పుత్త్రధర్మమును, నిల్పుము.

భా. వినుము, దయాభివృద్ధి, ఇద్దరమేలురాజు = ధృతరాష్ట్రుఁడు, మత్తనయుఁడు = మత్తునియొక్క నీతిపాటినీతిగలవాఁడు - అవివేకి యనుట, నాకు, ఉమాపతి = పరమేశ్వరుఁడు, అనుగ్రహించిన = ఇచ్చిన, వర=వరముల యొక్క, లాభము, ఉపేక్ష సేసె నని యన్వయము. మానినీ=మానవతుల యొక్క, సునియతినిల్పు, మానహాని = మానభంగము, సోఁకకయుండఁగా.

ఉ. ఏకము నీవెఱుంగనిది యెయ్యది సర్వవిదుండ నీవు సో
త్సేకనిరూఢి నెల్లెడల శ్రీపసనాతనయుం డుదంచితా
స్తోకవిభూతి మీఱ నొరుచొప్పున నీయెడ నుండవచ్చునో
నీకును గావునన్ మది గణింపఁగ నెమ్మెయిఁ గాన దిక్కుఁకన్.

రా. శ్రీపసన్ = ఐశ్వర్యాతిశయముచేత, నాతనయుండు, ఉదంచిత, ఒరుచొప్పునన్ = అమాత్యాదులరీతిని, కావునన్=అటుగనుక, కాన= అడవి, దిక్కు, వనవాసమునకుఁ బొమ్మనుట.

భా. సోత్సేకనిరూఢిన్ = అతిశయయుక్తప్రౌఢిచేత, శ్రీప-సనాతన- సంబుద్ధులు. ఎల్లెడల నుండుదువు, కావునన్=నను రక్షింపుమా, ఎమ్మెయిన్ = మఱేరూపమున నైనను, దిక్కుగానను.

సీ. ఇట్లు వక్కొడునంత హృదయసాహసమున
దాక్షిణ్యము లవంబు దనకు లేమిఁ
దోరంపుబిరుసున దుశ్శాసనుఁడవని
విభునూరకునికి భావింప నితని

కే నన్న పనిసేయు టెంతయు నభిమతా
ర్థం బని కని యవారణ మగువన
వాసస్థితిని గూర్పు స్వాంతవర్తనమున
న్వీతగర్హాణభయనిష్ఠఁ దోఁప
తే. రామ కపటభావం బెందు నేమియును జ
నింప దేమన నెంతటి పెంపు నీదు
నెమ్మనమునందు నెఱయ నా యమ్మ పాదు
కొలుపు భూతభవద్భవ్యగురుమహాజ్ఞ. 23

రా. ఇట్లు పల్కెడునంత=ఇపుడు తాఁబల్కెడుపాటి, హృదయసాహసమునన్, దాక్షిణ్యము,లవంబు దనకు లేమిన్=ఇంచుకంతేనిఁ దనకు లేకుండుటఁ బట్టి, తోరంపు బిరుసున, దుశ్శాసనుఁడ వని=శిక్షింపశక్యము కానివాఁడ వనియు, విభు = దశరథునియొక్క, ఊరకునికిన్ = మాటాడకుండుటను, భావింపన్ = విచారింప, ఇతనికిన్ = ఈ రాజునకు, ఏనన్న పనిచేయుట = రాజ్యము విడిచి వనవాసమునకుఁబోవుట, ఎంతయు నభిమతార్థం బని, కని = తెలిసి, అవారణమగు = అన్యశంక లేకయనుట, వనవాసము నెడు స్థితియందు, అన్వీత = అనుసరింపఁబడ్డ, గర్హాణభయ = పితృవచనోల్లంఘన నిందా భయముగల, నిష్ఠన్ = సౌజన్యమనుట, తోఁపన్ = ప్రకాశింపఁగా, స్వాంతవర్తనము గూర్పు మని యన్వయము. వనవాసమునకు, పూను మనుట, రామ - సంబుద్ధి, నీదు= నీయొక్క, నెమ్మనమునందుఁ గపటభావం బెందు నేమియు జనింపదు, ఇది స్తోత్రపూర్వకముగా వనవాసమునకుఁ బురికొలుపుట, భూత=అయిన, భవత్ = నీయొక్క, భవ్యగురు=పూజ్యుఁడైన తండ్రియొక్క, మహాజ్ఞచేత, నెఱయన్ = ఇంకఁ బదిలముగా, నాయమ్మ=న్యాయము నె, ఇది తద్భవపదము. నెమ్మనమునందుఁ బాదుకొలుపు మని యన్వయము.

భా. ఇట్లు పల్కొడు, అంతన్ = అంతటిలోన, దుశ్శాసనుఁడు, అవని విభు నూరకునికిన్=ధృతరాష్ట్రుని యూరకునికి చేత,నీను, అన్నపని=దుర్యోధనుని పని, చేయుట, అవారణన్ = అడ్డగింపులేని, మగువన్ = ద్రౌపదిని, అవాసస్స్థితిన్=వస్త్రరహితమైన స్థితిని, కూర్పస్వాంతవర్తనమునన్ = విగతవస్త్రం జేయుతలఁపునందు, వీత=పోఁగొట్టఁబడిన, గర్హాణభయముగల, సిగ్గున్ = తల పెట్టుటచేత, తోఁచఁగా, రామకున్ = ద్రౌపదికి, అపటభావంబు = వస్త్ర రాహిత్యము, ఏమియును జనింపదు, ఆయమ్మ = ద్రౌపది, పాదుకొలుపు = తలఁచునట్టి, భూతభవద్భవ్యగురు = భూతభవిష్యద్వర్తమానములకుఁ గర్తయైన వారియొక్క, మహాజ్ఞ యొంకటి పెంపునిదు, అని కవివాక్యము.

సీ. తొల్లి యొకప్పు డెందుఁ గన్నయది గాక
తనపినాయరిదివర్తనకు మెచ్చి
స్వవరమహారాజ్యసంపదల్ భూనాయ
కుఁ డొసంగ తాను చేకొన్నవానఁ
దజ్జ్యేష్ఠసుతుఁ డవాప్తవిషాదతను జెంది
మగుడ నమందాక్షమాయచేత
గుపవ్తరాజ్యంబు హరియించె దోదూయ
మాను లై జనులు లోలోనఁ దిట్ట
ఆ. నసకృతాత్మగుపవచోనుపాలనునాత
తత్ప్రభావు ననఘు ధర్మసూతి
నంప యోటువడిచి యాచతుర్దశవర్ష
భోగ్యమగు ప్రవాసమునకుఁ బనిచె. 24

రా. తొల్లి = పూర్వమందు, చేకొన్నదానను, తత్ = ఆదశరథుని యొక్క, జ్యేష్ఠసుతుఁడవు: ఆప్తఁపొందఁబడ్డ, అమందాక్ష = లజ్జారహితమైన, "మందాక్షం హ్రీ స్త్రపా వ్రీడా" అని అ. మాయచేతన్ = కపటవర్తనచేత,

హరియించెనో = తీసికొనెనవా, దూయమానులై = పరితపించుచున్నవారలై, అని, ధర్మసూతిం = ధర్మమునకుఁ గారణమైన రాముని, అంద = ఆ మాట యందే, ఓటువఱిచి = ఓడించి-నిరుత్తరునిఁ జేసి యనుట, ఆ, చతుర్దశవర్ష = పదునాలుగేండ్లు నిండుపర్యంతమును, "ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః" అని అభివిధ్యర్థము. భోగ్యమగు ప్రవాసమునకుఁ బనిచెను.

భా. తనరు=ఒప్పుచున్న, ఆయతిదివర్తనకుం=ఆయక్షయవస్త్రములకు, మెచ్చి, స్వ=తనయొక్క, వరులను మహారాజ్యసంపదలను, భూనాయకుఁడు=ధృతరాష్ట్రుఁడు, ఒసంగ, రామ, ద్రౌపది, చేకొన్న, దానం=ఆచేకొనుటచేత, తత్ = ఆ ధృతరాష్ట్రునియొక్క, జ్యేష్ఠసుతుఁడు, అవాప్త, విషాదతం = ఖిన్నత్వమును, చెంది, క్రమందమైన, అక్షమాయచేత, "రక్షోరక్షస్యావయవే పాచికేప్యక్షమింద్రియ" మ్మని వి. దోదూయమానులై = మిక్కిలిఁ బరితపించుచున్నవారై, అనికృత = తిరస్కరింపఁబడని, ఆత్మ=తనయొక్క, గురు=అధికమైన, వచోనుపాలనుం = వాక్యపాలనగలవాని, ధర్మసూతిం = ధర్మజుని, అంద = ఆపునర్ద్యూతమునందే, ఆచతుర్దశవర్ష = పదునాలుగవ యేఁటిపర్యంతము, పదుమూఁడేఁడులు నిండునదనుక యనుట, భోగ్యమగు ప్రవాసమునకుఁ బనిచెను.

సీ. అతఁడు తద్వచనానుస్మృతి నాత్మసామ్రాజ్య
మొకవికారము లేక యుజ్జగించి
ప్రియతరానుజకళత్రయుతంబుగా నుగ్ర
కాననంబునకు నేగంగ నంత
వత్సరామలసత్ప్రవర్తనల్ జనులకు
నప్రకాశంబుగ నాచరింపఁ
బూని యరిగె నయ్య మానెమ్మనంబుల
వేడుక లన్నియు వృథ చనంగఁ

తే. జేసితె కటకటా యంచుఁ జింతఁ జాల
వగచువారును బతిఁ దిట్టువారు నగుచుఁ
బౌరవృద్ధులు వెనువెంటఁ బాయ కరిగి
రతఁడు వారల మగుడంగ ననిచి చనియె. 25.

వ. అంత. 26.

రా. అతఁడు = రాముఁడు, తద్వచనానుసృతిన్ = కైకవాక్యానుసరణముచేత, అనుజకళత్రయుతంబుగాన్ = లక్ష్మణసీతలతోఁ గూడ, ఉగ్రకాననంబునకు నేగంగన్ = వనవాసమునకుఁ బోఁగా, అంతన్ = ఆసమయమందు, జనులనెడు మాట, వత్స, రామ - రెండును సంబుద్ధులు. అరిగెదయ్యా = పోవుచున్నావుగదా, మాటెమ్మనంబులన్, అతఁడు = రాముఁడు, వారలను = ఆ పౌరవృద్ధులను, మగుడంగ ననిచి చనియెను.

భా. అతఁడు = ధర్మరాజు, తద్వచనానుసృతిన్ = ఆ దుర్యోధనవాక్యానుసారముననుం, అంత, వత్సర = పదుమూఁడవయేఁటియందుఁగల, అమలసత్ప్రవర్తనలను, అప్రకాశంబుగ నాచరింపన్ = అజ్ఞాతవాసమునకు ననుట, అరిగెను, దయ్యామా = జనుల విచారవాక్యము, కడమ సరి.

ఆ. పుత్త్రమోహమున విభుండు పోయినపోక
కును వగచుచు మఱియుఁ గూడ వచ్చి
కడుఁ బ్రయాణవిఘ్నకరు లగుభరతము
ఖ్యులఁ బ్రయత్నమున మగుడ్చి వెసను. 27.

రా. పుత్త్రమోహమున, విభుండుపోయినపోకకున్ = దశరథుఁడు నొచ్చిపోవుటకు, వగచుచు, ప్రయాణవిఘ్నకరులగు = తిరిగి పట్టణమునకు రమ్మనువారి ననుట, భరతముఖ్యులన్ = భరతాదులను, కడమ సరి.

భా. విభుండు పోయినపోకకున్ = ధృతరాష్ట్రుఁడు నడచిననడవడికకు, ప్రయాణ=శీఘ్రగమనమునకు, విఘ్నకరులగు, వృద్ధులు గనుక, శీఘ్రగమనము గూడ దనుట, భరతముఖ్యులన్ = భీష్మబాహ్లికాదులను, ప్రయత్నమున మగుడ్చి, చనియె నని క్రిందటిపద్యమునఁ గ్రియ.

చ. బహువనచిత్రకూటముఖపర్వతచక్ర మతిక్రమించి వి
శ్వహితుఁడు దండకాశ్రమనివాసు లెదుర్కొని కొంచుఁ
బోవఁ దత్ప్రహితసపర్యుఁడై యలరెఁ బావని యాత్మవిశుద్ధ
సత్త్వవిగ్రహఘనలక్ష్మి చూపఱకుఁ గన్నులపండువు గాఁగ
నంతటన్. 28

రా. బహువనములుగల, చిత్రకూటముఖ = చిత్రకూటము మొదలయిన పర్వతములయొక్క, చక్రము = సమూహమును, అతిక్రమించి, విశ్వహితుఁడు = రాముఁడు, దండకాశ్రమనివాసులు=మునులు, కొంచుఁబోవన్ = తోడ్కొనిపోఁగా, తత్ = ఆమునులచేత, ప్రహిత=కృతమైన, సపర్యుఁడై = పూజగలవాఁడై, "సపర్యార్చణాబలిః" అని అ. ఆత్మ=తనయొక్క, విశుద్ధ, సత్త్వగుణముగల, విగ్రహ=శరీరముయొక్క, "శరీరంవర్ష్మ విగ్రహః" అని అ. ఘనలక్ష్మి, పావని = పవిత్రమైనది. లక్ష్మికివిశేషణము, చూపఱకుఁ గన్నులపండువుగాఁగ నలరెను.

భా. బహువనములచేతఁ జిత్రములైన, కూటముఖ = శిఖరాదులుగల "కూటోఽస్త్రీశిఖరం శృంగ" మని అ. పర్వతచక్రమును, విశ్వహితుఁడు = ధర్మరాజు, దండకున్ = సమీపమునకు, ఆశ్రమనివాసులు, అలరెను, పావని= భీముఁడు, "పవనస్యాపత్య"మను నర్థమందు అత ఇఞ్ అని యిఞ్ ప్రత్యయాంతము. ఆత్మ = తనయొక్క, విశుద్ధసత్త్వ = మంచిబలిమిగల, విగ్రహలక్ష్మిచేత, కన్నులపండువుగాఁగ, కిమ్మీరునిఁ గూల్చె నను పర్యంతము నేకయోజన.

క. సతియును దాసును నలెవి
శ్రుత మగుతనబలిమి నమితసుమనఃకిమ్మీ
రతరశ్రీధృత మగునతి
వితతాటవిఁ గొంకు లేక విహరించుతఱిన్. 29

రా. సతియును దాసును = సీతతోఁగూడి, బలిమిన్ = బలిమిచేత, అమితసుమనః = అధికపుష్పములచేత, "స్త్రియస్సుమనసః పుష్ప" మ్మని అ. కిమ్మీరతర = మిక్కిలిఁ గర్బురవర్ణమైన, "చిత్రకిమ్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చ కర్బురే" అని అ. కడమ సరి.

భా. సతియును దానును=ద్రౌపదియు దాను, తనబలిమిచేత, అమిత = అణఁపఁబడిన, సుమనః = దేవతలుగల, కిమ్మీర=కిమ్మీరుఁడను రాక్షసుని యొక్క, తరః = బలిమియొక్క, "ద్రవిణంతరస్సహోబలశౌర్యాణి" అని అ. శ్రీ = సంపదచేత, ధృత = ఆదరింపఁబడినదైన, అటవియందు.

శా. దోరాస్ఫాలకరాళితోద్ధతివిరాధున్ నీలశైలోపముం
బారధ్వానయుతాట్టహాసవిసరద్దంష్ట్రామయూఖాళిఁ గి
మ్మీరాభిఖ్యఁ దనర్చురాక్షసుమహన్మిష్టోక్తు లాటోపదు
ర్వారాకృష్టమహోజుఁ దైవవరగర్వగ్రస్తుఁ గూల్చెన్ ధరన్.

రా. దోః = భుజములయొక్క, "దోః ప్రవేష్టోభుజోబాహుః" అని వి. ఆస్ఫాల = మల్లచఱచుటచేత, కరాళిత=అతిభయంకరముగాఁ జేయఁబడిన, ఉద్ధతిన్=ఔద్ధత్యముగలవాని, తార = అధికమైన, "తారోత్యుచ్చైః"అని అ. ధ్వాన=ధ్వనితోడ, "ధ్వనిధ్వానరవస్వనాః" అని అ. యుత = కూడిన, అట్టహాసముచేత, విసరత్ = వ్యాపించుచున్న, దంష్ట్రా = కోఱలయందుఁగల, మయూఖాళిన్=జ్వాలాపరంపరలచేత, మయూఖ స్త్విట్కరజ్వాలా" అని అ. కిమ్మీరాభిఖ్యన్ = చిత్రవర్ణమైన కాంతిచేత, "అభిఖ్యానామశోభయోః",

అని అ. తనర్చు రాక్షసుని, ఆటోప = వేగము చేత, దుర్వారమానట్టుగా, ఆకృష్ట=అపహరింపఁబడిన, మహీజుఁడై=సీతగలవాఁడై, మదమువల్ల, క్లిష్ట = స్పష్టముగాని, “అక్లిష్ట మవిస్పష్ట” మని అ. ఉక్తులు = మాటలను, వదరు= వదరెడి, గర్వగ్రస్తుని, విరాధుక్ = విరాధుఁ డనెడివాని, కూల్చెను.

భా. ఘోరోస్ఫాలకరాళితోద్ధతియొక్క, విరాధుక్=ప్రాప్తిగలవాని, “రాధసంసిద్ధౌ” అను ధాతువున ఘఞంతము, విరాధుక్ = ధూర్తుని ననియుఁ జెప్పవచ్చును “రాక్షోమృగయుదుష్టయోః” అని వి. కిమ్మీరాభిఖ్యఁ దనర్చు, రాక్షసుక్=కిమ్మీరుఁ డను రాక్షసుని, ఆకృష్ట=తివిచికొనఁబడిన, మహీజుఁడై= వృక్షములు గలవాఁడై. కడమ సులభము.

తే. అనిశాటుఁ బట్టి హతుఁ డయి దేవతా
తుష్టిఁ జేసి వాఁడు దొడఁగినట్టి
విపినవాసకార్య మపవిఘ్నమై సాఁగఁ
బ్రథమహాత మనుబలిపకృపుఁబోలె. 31

రెంటికి సమము. సులభము.

వ. అది యట్లుండె మహారణ్యంబు దఱియంజొచ్చి యారాజ
మూర్ధన్యుండు. 32

రా. ఆరాజమూర్ధన్యుండు = రాముఁడు.

భా. ఆరాజమూర్ధన్యుండు = భీముఁడు.

క. ఈతెఱఁగున సతితో స
భ్రాతృకుఁడై వసుసఁజని ప్రపంచితసుమనో
ద్వైతవనభూములందుఁ బ్ర
భూతామోదమున నెలమి నొందుచు నంతన్. 33

రా. సతితోన్ = సీతతోఁగూడ, సభ్రాతృకుఁడై=లక్ష్మణసహితుఁడై, ప్రపంచిత=విస్తరింపఁబడ్డ, సుమనః = పుష్పములతోడ, అద్వైత = ఐక్యము గల, వనభూములందు, పుష్పితవనములయం దనుట, ఎలమిఁబొందుచు.

భా. సతితోన్=ద్రౌపదితోఁగూడ, సభ్రాతృకుఁడై=రాజాదులతోఁ గూడినవాఁడై, ప్రపంచిత=ప్రసిద్ధులైన, సుమనః = సజ్జనులుఁగల, ద్వైతవన భూములందు, ప్రభూత = ప్రచురమైన, కడమ సరి.

చ. మొలచువచఃప్రసంగముల ముందరఁ గాఁగలకార్యరేఖ పెం
పెలయఁ బరాత్మచింతనసుహృచ్ఛరభంగసుతీక్ష్ణకుంభజా
దులహితశాసనక్రమముతోఁ జరియించెద రత్యనూనత
త్కలితబహూపచారతకతంబున రంజిలి యంచు నెంచుచున్.

రా. ముందరఁ గాఁగలకార్యరేఖపెంపు, ఎలయన్=ప్రకాశింపఁగా, పరాత్మచింతన = పరమాత్మధ్యానమునకు. సుహృత్ = బంధువులైన, ధ్యానముతోఁ గూడినవా రనుట, శరభంగ, సుతీక్ష్ణ, కుంభజ=అగస్త్యుఁడు, ఆదుల=మొదలైనవారియొక్క, హితశాసనక్రమముతోన్=హితోపదేశానుచారమున, రతి=వేడుక చేత, అనూన = అధికమానట్టుగా, తత్కలిత = ఆమునికృతమైన, రంజిలి చరియించెదరు.

భా. ముందరన్ = అజ్ఞాతవాసమునకుఁ దరువాత, కాఁగలకార్యరేఖ=యుద్ధ మనుట, పర = పరులైన దుర్యోధనాదులయొక్కయు, ఆత్మ = తన యొక్కయు, చింతన్ = బలాబలవిచారముచేత, అసుహృత్ = శత్రువుల యొక్క, శరభంగమందు, సుతీక్ష్ణ=ప్రచండులైన, కుంభజాదులు=ద్రోణాదులు, అహిత=దుర్యోధనునియొక్క, శాసనక్రమముతోన్, అత్యనూన = పరిపూర్ణముగా, తత్కలిత = ఆదుర్యోధనకృతమైన, రంజిలి, చరియించెదరు=క్రియ, అంచున్ = ఎంచుచును.

సీ. కడుఁ దన్మహాశ్రమగమనోదితోత్సాహుఁ
డయ్యె నాసమయంబునందు నమిత
తుంగహృద్రిపుశర భంగమునీశ్వరు
నంబకమున్మహిమాస్పదమును
ఘనతపశ్శక్తిఁ దెమ్మని విధి దయచేసి
పెస జిష్ణుఁ బంచెఁ దద్వేళ వచ్చి
తత్పితామహుఁడు సత్యవిధానుఁ డట్లంప
నాఘనుఁ డింద్రకీలాశ్రమప్ర
తే. వేశ మొనరిరచి యవ్విధివిభుసురేశు
నఖిలసుతుని భజించెద యాత్వరాతి
రాముఁ డాదిత్యకులభర్తరమణ వచ్చి
కరుణ సేయు నంతకుఁ దగుగట్టితాల్మి. 35

రా. తత్=ఆశరభంగాదులయొక్క, మహాశ్రమములఁగూర్చి, గమన=తర్లిపోవుటకు, ఉదిత=పుట్టిన, ఉత్సాహముగలవాఁ డాయెను, నమిత, తుంగ=పొడవులైన, హృద్రిపు=అంతశ్శత్రువులుగలవాని, అంబక=నేత్రములకైన, మున్మహిమ=సంతోషాతిశయమునకు, ఆస్పదమును, నేత్రోత్సాహ మైనవాని ననుట. "అంబకం నేత్రశరయోః" అని వి. ఆస్పదశబ్దము నిత్యనపుంసకము. ఘనమైన తపశ్శక్తిగలవాని, శరభంగమునీశ్వరుని, తెమ్మని = పిలుచుకరమ్మని, విధి=బ్రహ్మదేవుఁడు, జిష్ణుక్=ఇంద్రుని, పంచెక్ = అంపెను, తద్వేళవచ్చి = తదుచితవేళరాఁగా ననుట, సత్యవిధానుఁడు, తత్పితామహుఁడు, అట్లు = అంపక్ = అలాగు చెప్పియంపఁగా, ఆఘనుఁడు = శరభంగుడు, అనుమాట, ఇంద్ర - సంబుద్ధి, కీల = అగ్నిజ్వాల యందుఁగల, "ద్వయోర్జ్వాలకీలా" అని అ. ఆశ్రమప్రవేశ మొనరించి, అవ్విధిక్ = బ్రహ్మదేవుని, భజించెదను, యాత్వరాతి = రాక్షసవైరి, "యాతు రక్షసి" అని అ. రాముఁడు వచ్చి

కరుణసేయుచనంతకున్ = నాకుఁ దన సేవ ననుగ్రహించునదనుక, గట్టితాల్మి తగున్ = విలంబమును వహింపఁదగు ననుట, ఇందుకు భావము రాముఁడుశర భంగాశ్రమమునకు వచ్చెడివేళ బ్రహ్మ యింద్రునిఁ బంపి శరభంగునిఁ బిలిపింపఁగా నాయన రాముని సేవించినవెనుక నగ్నిప్రవేశముచేసి బ్రహ్మసన్నిధికి వచ్చెద ననుట.

భా. తల్ =అయెన్నికచేత, మహాశ్రమగ = అధికశ్రమము బొందిన, మనః=మనస్సుచేత, జితోత్సాహుఁడయ్యెన్ = ఖండితోత్సాహుఁడాయెను, ఆసమయంబునందు, అమితములైన, తుంగవ్యాత్ = ఉన్నతచిత్తులైన, రిపు = శత్రులయొక్క, శరములను, అమితపదము శరవిశేషణము, భంగము=భంగించెడిదాని, ఈశ్వరునంబకమున్=పాశుపతాస్త్రమును, మహామను, అస్పదమైనదాని, ఘనతపశ్శక్తిచేత, విధి దయచేసి = మంత్రవిధానము నుపదేశించి, సత్యవిధానుఁడు = వ్యర్థముగాని శాసనముగలవాఁడు, తత్పితామహుఁడు = వ్యాసమునీశ్వరుఁడు, తద్వేళవచ్చి=అధర్మరాజు విచారవేళయందువచ్చి, జిష్ణున్= అర్జునుని, పంచె నని క్రిందటి కన్వయము. అ ట్లంపన్ = ఆరీతి నంపఁగా, అఘనుఁడు = ఆ యర్జునుఁడు, ఇంద్రకీలాద్రియం దున్న యాశ్రమప్రవేశ మొనరించి, అవ్విధిన్ = ఆ మంత్రవిధానముచేత, సురేశున్ = ఇంద్రుని, భజించెను. దయాత్వరా = కృపాతిశయముచేత, అతిరాముఁడు = మిక్కిలి నభిరాముఁడు, అదిత్యకులభర్త = దేవతాపతి యైన యింద్రుఁడు, కరుణసేయునంతకున్ = ప్రసన్నమగుపర్యంతము, తగు = తగిన, గట్టితాల్మిచేత, భజించె నని క్రిందటి కన్వయము.

తే. ప్రీతి వచ్చినాక్రీడుఁడు నాతఁడొవి
భూతిఫలము బా నైయత్యపూర్వవృత్తి
నధికశైవ మసురరూపసన్నిధి యొసంగ
నతని రంచి కృతార్థుండ నగుదు ననుచు. — 36

రా. ప్రీతివచ్చి=సంతోషముతోవచ్చి, నాకున్, ఈశుఁడు=రాముఁడు, అధిక శివము=అతిశుభమైన, అనురూపసన్నిధి = నాకుఁ దగిన సాన్నిధ్యమును, ఒసంగన్=కృపచేసినతర్వాత, అతని నంచి = ఆరఘునాథుని నంపినవాఁడనై, కృతార్థుండ నగుచున్ = అలాగే బ్రహ్మలోకమునకు వచ్చెద ననుచు.

భా. ప్రీతివచ్చి, నాకీశుఁడు = ఇంద్రుఁడును, ఆతపోవిభూతియొక్క ఫలమును, తాన్=తాను, నైయత్యపూర్వ=నియతత్వపూర్వకమైన, వృత్తిన్= వర్తనగలదాని, అధికమైన, శివమనురూప = శివమంత్రరూపమైన, సన్నిధి = లెసైన్నసవిధానమును, పెన్నిధివంటిపంచాక్షరి ననుట, ఒసంగన్ = ఇచ్చినను, అతనిన్=ఇంద్రుని, అంచి = అంపి, కృతచేయఁబడ్డ, అర్థ = శివారాధనరూప ప్రయోజనము గలవాఁడను,అగుదు ననుచున్, ఇంద్రుఁడు శివమంత్రోపదేశము చేసినతర్వాత నర్జునుఁ డీప్రకారమున, చింతించెను.

వ. యథోచితవినయోపచారపూర్వకంబుగా నింద్రుని మగుడ ననిచి. 37

క. తనమనమున నెంతయు మిం
చినతాత్పర్యమున రాజశేఖరు శుభద
ర్శనునిరఘునాథుఁ దలఁచుచు
ననుపమభూయస్సమాధి నతఁడు దలిర్చెన్. 38

రా. రాజశేఖరున్ = రాజశ్రేష్ఠుఁడైనవాని, రఘునాథునిఁ దలఁచుచు, భూయః = మఱియు.

భా. రాజశేఖరున్ = ఈశ్వరుని, నిరఘున్ = నిష్కల్మషమైనవాని, నాథుని దలఁచుచు, భూయః = తఱుచైన, తపస్సమాధిని దలిర్చెను.

చ. అతఁడును దత్తపోమహిమయచ్చటిమానులు వచ్చి చెప్పఁగా
నతికుతుకంబునన్ వినుచు నచ్చటికిం జనియెం బరాజితో

ద్ధతివిలసద్వయోమృగయుతన్ వనలక్ష్మి నశేషలోకసం
స్తుతగుణకున్ ధరాత్మజకుఁ జూపియుఁ జెప్పియు వేడ్క
సేయుచున్. 39

రా. అతఁడును = ఆ రాముఁడును, పరాజిత = తిరస్కరింపఁబడిన - లేని దనుట, ఉద్ధతి=ఔద్ధత్యముగల-వైరముగలవై యనుట, విలసత్=ఒప్పెడి, వయః = పక్షులతోడను, "ఖగబాల్యాదినోర్వయః" అని అ. మృగముల తోడను, యుతన్ = కూడిన, వనలక్ష్మిన్ = శరభంగాశ్రమవిలాసమును, ధరాత్మజకున్ = సీతకు, చూపియుఁ జెప్పియు వేడ్క సేయుచును అచ్చటికి చనియె నని క్రియ.

భా. అతఁడును = ఈశ్వరుఁడును, తత్ = ఆయర్జునునియొక్క తపో మహిమను, అచ్చటికిన్=అర్జునాశ్రమసమీపమునకు, పర=పరులచేత, అజిత= నివారింపఁబడని, ఉద్ధతి = ఔద్ధత్యముచేత, విలసత్ = ఒప్పుచున్న, వయః= ప్రాయముగల, మృగయుతన్=కిరాతత్వముచేత, "మృగయుర్లుబ్ధకశ్చసః"అని అ. వనలక్ష్మిని, ధరాత్మజకున్ = పార్వతికి. "అహార్యధరపర్వతాః" అని అ. చూపియుఁ జెప్పియు వేడ్క సేయుచును, చనియె నని క్రియ.

చ. వలసినవన్యవర్తన మహార్యగతిన్ జరిగింపుచుం బ్రవ
ర్ధిలుతమిఁ బేర్చుతమ్మునియతిస్థిరభక్తిఁ బ్రమోదసంపదల్
వలకొనఁగా నరణ్యచరతన్ భజియించియశేషముఖ్యభృ
త్యులమరపుంయముల్ ముదముతో మది మ్రొక్క నటించె
మర్త్యతన్. 40

రా. వన్యవర్తనము = కందమూలఫలాదికమును, జరిగింపుచున్ = ఆహారము చేసికొంచును, ప్రవర్ధిలుతమిన్ = అధికారముచేత, పేర్చు = ఒప్పునట్టి, తమ్ముని = లక్ష్మణునియొక్క, అతిస్థిర, భక్తిన్=భక్తిచేత, ప్రమోద సంపద ల్తలకొనఁగా, అరణ్యచరతన్=వనసంచారమును, భజియించి=చేకొని,

అతండు=ఆ రాముఁడు, ముఖ్యభృత్యులు=ఆత్మ సేవకులైన, అమరసంయముల్ = దేవమునులు, మదిఁ మ్రొక్కఁగ=మనస్సులయందే మ్రొక్కఁగా, మనుష్యావతారుఁడై యున్నాఁడు గనుక, మర్త్యతను నటించెను.

భా. వలసిన, వన్యవర్తనము=వనవిహారమును, తమ్మును, అరణ్యచరతన్ = కిరాతత్వమును, భజియించియ = పొందినవారయ్యు, తండుముఖ్యభృత్యులు = నందిప్రముఖ సేవకులును, "తండునందినానందికేశ్వరే" అని అ. అమరఁగా, సంయముల్ = మునులు, ముదముతో మదిన్ = సంతోషముతోఁ గూడిన మనస్సుచేత, మ్రొక్క, మర్త్యతన్ = మనుష్యరూపమున, నటించెన్ = వర్తించెను.

వ. అది యట్లుండె నట్టి సమయంబున. 41

చ. బిరుదునఁ జేసె దేవరిపుభీమవరాహవపుష్కరాక్షుసుం
దరసవిశేషధామసముదంచితసత్త్వమయాంగరాజకుం
జరకుధరాకృతిం బ్రబలుసర్వపలాశిచయంబు గూల్చును
స్థిరునినుమావిభుం డనుమతిన్ వెనుదాలెవమాదరంబునన్.

రా. దేవరిపుభీమ, వరాహవ=లెస్సయుద్ధముగలవాఁడా, 'సంగ్రామాభ్యాగమాహవాః' అని అ. పుష్కరాక్ష = రాజీవాక్ష, "బిసప్రసూనరాజీవపుష్కరాంభోరుహాణిచ" అని అ. సుందరమునై, సవిశేషధామ = విశేషతేజస్సహితమునై, సముదంచిత = పూజితమునై, సత్త్వమయ = సాత్త్వికగుణప్రధానమునైన, అంగముగలవాఁడా, రాజకుంజర = రాజశ్రేష్ఠుఁడా, "సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసిశ్రేష్ఠార్థగోచరాః" అని అ. ఇవి సంబుద్ధులు. ప్రబలు = ప్రబలెడి, సర్వ, పలాశిచయంబు = రాక్షససమూహమును, నిను, మావిభుండు = మాధవుఁడు, అను = అనెడి, మతిన్ = మతిచేత, వెనుతెలెదము.

భా. దేవ=దేవతలకు, రిపు=శత్రుఁడైనవాని, భీమ=భయంకరమైన, వరాహవపుష్క=సూకరాకారముగలిగిన, రాక్షసున్=మూకాసురుననుట, తరస =

మాంసముయొక్క, "పిశితంతరసంమాంస" మ్మని అ. విశేష = భేదమునకు - క్రొవ్వున కనుట, ధామ=స్థానమైన, సముదంచిత = ప్రకాశింపుచున్న, సత్త్వమయ = బలప్రచురమైన, ప్రాచుర్యమున మయట్టు, అంగరాజకుక్ = శరీర శ్రేష్ఠముగలవాని, చర = చరించెడి, కుధరాకృతిక్ = పర్వతాకారముచేత, ప్రబలెడువాని, సర్వ, పలాశిచయంబు = వృక్ష సమూహమును, "ఫలాశీద్రు ద్రుమాగమాః" అని అ. కూల్చు సుస్థిరుని, పరాహవ పుష్కరాక్షసు నని క్రిందటి కన్వయము, ఉమావిభుండు = ఈశ్వరుఁడు, దమ = అణఁచుట యందుఁగల, ఆదరంబున వెనుదొలెను, రాక్షసుక్ తరసవిశేష, అంగరాజకుక్ చరకుధర, అనెడి ఠిక్కుల సంధిలక్షణము. క. 'నాంతము లైనపదంబుల, పాంతంబైనున్న శబ్దములకచటతప, ల్దొంతి గజడదబ లగున, య్యాంతనకారంబు నున్న యభినవదండీ' యని యాంధ్రభాషాభూషణము.

సీ. అని కోర్కిమీఱ నిజాలోకనవశ లతీ
 తాశ్రమాలయులు దన్ననుసరింప
నవనిభూదారానుయానోచితాధ్వని
 తుష్టాంఘ్రిగతుఁను జెన్నుమిగుల
నాత్మభక్తునిసత్త్వ మనసి ప్రోచుటకు రా
 జవతంసుఁ డట్లు వత్సలత నేఁగి
యావనక్రోడంబు నం దాతఁస్వీయుఁ
 డానును గూడ సత్ఫలత నొప్పు
తే. నంబకము లేసిరి వహించె నది తదుభయ
సంగరాగమనోర్జితోత్సవఘురాసి
మిత్రతఁ గరంబు నుతి గాంచి మించె నప్పు
డొగిఁ దనన్యోన్యజన్యముద్ద్యోతి యగుచు.

రా. అని=ఇటని, అవనిభూ=సీతయొక్క, ఉదారమైన అనుయాన = కూడవచ్చుటకు, ఉచితమగునట్లుగా, అధ్వ = మార్గమందు, నిక్షిప్త = పెట్టఁబడిన, అంఘ్రి = పాదములయొక్క, గతులచేతఁ జెన్ను మిగులునట్లుగా, ఆత్మ భర్తని=శరభంగునియొక్క, సత్త్వము=సత్త్వగుణమును, ఆవనక్రోడంబునందుఁ=వనమధ్యమం దనుట. "క్రోడస్స్యాత్కరపాతంగోర్యోః క్రోడః క్రోడంచ వక్షసి"అని వి. ఆతపస్వియు దానునుగూడన్=శరభంగరాములు సంధింపఁగా, సత్ఫలతన్=లెస్సఫలము గలవౌటచేత, ఒప్పెడి, అంబకములు=కన్నులు, ఏసిరి= ఏయొప్పిదమును, వహించెను. అది=ఆయొప్పిదము, తదుభయ=ఆయిద్దరియొక్క సంగమందు రాగముగల, మనః=మనస్సుచేత, ఆర్జిత=సంపాదింపఁబడ్డ, ఉత్సవ ధురా=ఉత్సవాతిశయమునకు, "ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే" అను సూత్రమున టచ్ప్రత్యయాంతము. నిమిత్తతన్ = సూచకమగుటచేత, తత్=ఆశరభంగరాములయొక్క, అన్యోన్యజన్య = ఒకరికొకరివలనఁ బుట్టిన, ముత్ = సంతోషముచేత, ద్యోతియగుచున్=ప్రకాశింపుచున్నదై, అది యొప్పిదము మించెనని యన్వయము. ఇందుకుభావము శరభంగుఁడు రాముఁడును గూడఁగాఁ గన్నులవికాసమేదికలదో యావికాసము వారి మనస్సులయందలి యుత్సవమును దెలిపె ననుట.

భా. అని = యుద్ధమందుఁగల, కోర్కి మీఱఁగా, నిజాలోకపరులు, అతీత = విడువఁబడిన, ఆశ్రమములు నాలయములు గలవారు, మునులు, అనుసరింపన్, భూదార=వరాహముయొక్క, "క్రోడో భూదారఇత్యపి"అని అ. అనుయాన=వెంటఁ బోవుటకు,ఉచితమానట్టుగా,అధ్వని=ధ్వనిలేకుండునట్టుగా, క్షిప్త=పెట్టఁబడిన, అంఘ్రిగతులచేత, అవని=భూమి, చెన్ను మీఱఁగా, ఆత్మ, భర్తని=అర్జునునియొక్క, సత్త్వము=బలమును, అరసి = పరీక్షించి ప్రోచుటకు, రాజవతంసుఁడు=చంద్రశేఖరుఁడు, ఏఁగి, ఆవనక్రోడంబునందున్=అడవిపంది యందు, ఆతపస్వియుఁ దానును=అర్జునుండును దానును కూడ, సత్ఫలతన్ =

మంచిముల్లులు గలవాటచేత, "సస్యశూకాగ్రయోః శూల" మని రత్నమాల. ఒప్పు, అంబకములు = బాణములను, ఏసిరి, అది=అవేయుట, తదుభయ = ఆయిద్దఱియొక్క, సంగర = యుద్ధముయొక్క, ఆగమన మనెడి, ఉత్సవ భరా = ఉత్సవాతిశయమునకు, నిమిత్తతన్=కారణత్వమును, వహించె నని క్రిందటి కన్వయము. తత్ = ఆకిరాతార్జునులయొక్క. అన్యోన్యజన్యము = పరస్పరయుద్ధము, "యుద్ధమాయోధనంజన్య" మని అ. ఉపోద్ఘతి యగుచున్ = ప్రకాశించుచున్నదై, నుతిగాంచి మించె నని క్రిందటి కన్వయము.

ప. వారి లిద్దఱు నొంతతడవు. 44

క. నుతసత్త్వాధికరణలస
దితరేతరజాత్యుచితసమిద్ధసపర్యా
యతితిరోహితభావు లగుచు
ధృతి నెరపుచు ధర్మపటిమ దృఢత నెరపుచున్. 45

టీ. నుత, సత్త్వ=సత్త్వగుణమునకు, అధికరణ=స్థానమైనదియునై, లసత్=ఒప్పుచున్న, ఇతరేతరజాతి=అన్యోన్య బ్రహ్మక్షత్రజాతులకు, ఉచిత= తగిన, సమిద్ధమైన, సపర్యా=పూజలయొక్క, "సపర్యార్చార్హణాంబలిః" అని అ. ఆయతి=నెడివియందు, రోహిత=మొలిపింపఁబడ్డ, భావ=తాత్పర్యముగలవారౌ చును, ధృతి=సంతోషమును, "ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు" అని అ. ధర్మపటిమ = ధర్మాతిశయముయొక్క.

భా. నుతసత్త్వ=వర్ణనీయబలముగల, అధికరణ = ఘనయుద్ధముచేత, లసత్=ఒప్పుచున్న, ఇతరేతరజ=ఒకరొకరివలనఁబుట్టిన, అత్యుచితమానట్టుగా, సమిద్ధ=ప్రదీప్తమైన, సపర్యాయ = పర్యాయముతోఁగూడిన, తిరోహితభావు లగుచున్=తిరోహితత్వముగలవారై - ఓటమిగలవారౌచు ననుట, ధృతి = ధైర్యమును, నెరపుచును, ధర్మపటిమ=వింటినేర్పుయొక్క, దృఢత = దార్ఢ్య మును, నెరపుచును.

వ. ప్రవర్తిల్లి రయ్యవసరంబున. 46

మ. అరుదారన్నరభావవిస్ఫురితశౌర్యాలోకఖేలన్మనో
హరమాహాత్మ్యము మీఱ లుబ్ధకరణవ్యావర్తనాశక్తిని
ర్భరుఁడై తాపసుఁ డంపలేమిఁ బ్రకటింపం జూచి యీరా
ట్కులాభరణం బిందునె చిక్కునో యని నిలింపవ్రాత మెంచె
న్మదిన్. 47

రా- అరుదారన్ =అరుదగునట్టుగా, నరభావ = మనుష్యత్వముచేత, విస్ఫురితుఁడైన, శౌరి=విష్ణువైన రామునియొక్క, ఆలోక=సందర్శన మనెడి, ఖేలన్ =క్రీడచేత, మనోహరమైన మాహాత్మ్యము మీఱఁగా, భావము విష్ణు సందర్శనమువల్లఁ దపోమహత్త్వము ప్రకాశింపఁగా ననుట, లుబ్ధ = ఎడఁబాయఁజాలని, కరణ = ఇంద్రియముయొక్క, లోభముయొక్క యనుట. "కరణంసాధకతమక్షేత్రగాత్రేంద్రియేష్వపి" అని అ. వ్యావర్తన=త్రిప్పుట యందుఁగల, అశక్తిచేతనిర్భరుఁడై, అశక్తి యధిక మనుట, తాపసుఁడు=శరభంగుఁడు, అంపలేమిన్ = అంపలేకుండుటను, ఈరాట్కులాభరణంబు=ఈ రామచంద్రుఁడు, ఇందునె=ఈయాశ్రమమందే, చిక్కునో = రాక్షససంహారముచేయక నిలుచునో, అని = ఇట్లని, నిలింపవ్రాతము = దేవతాసమూహము, ఎంచెను.

భా. నర = అర్జునునియొక్క, భావమందు విస్ఫురితమైన శౌర్యముయొక్క, ఆలోక = పరీక్షయందు, ఖేలత్ =విహరించుచున్న, మనః=మనస్సుగల, హరునియొక్క, మాహాత్మ్యము = జయము, మీఱఁగా, లుబ్ధక=కిరాతరూపమైనహరునియొక్క, "మృగయుర్లుబ్ధకశ్చసః"అని అ. రణ=యుద్ధమును, వ్యావర్తన=మార్చుటయందుఁగల, అశక్తి=శక్తిరాహిత్యముచేత, నిర్భరుఁడై= అతిశయములేనివాఁడై, "భరోతిశయభారయోః" అని వి. తాపసుఁడు=అర్జు

నుఁడు, అంపలేమిన్ = అమ్ములయొక్క లేమిని, ప్రకటింపన్ = ప్రకాశము చేయఁగా, అమ్ములు పొదులలోఁగానక వెదుకులాడఁగా నటుట, కీర్త్యాభరణుండు=ఈయర్జునుఁడు, ఇందునన్=ఈబాణము లేమిచేతనే. కడమ సులభము.

క. తనకును శరభంగమునీ
శునకు సమరసత్వభరము సొరిది నొనర్చుం
దనరుట గడు నెన్నికలం
గని ప్రబల ధృతిం దనర్చు క్షత్త్రియుఁ డంతన్. 48

రా. తనకును, శరభంగమునీశునకును, సమ = సమానమైన, రసత్వభరము=అనురాగాతిశయము, ఎన్నికలన్ = కొనియాడుటచే, బలధృతిన్ = అధికసంతోషము చేత, క్షత్త్రియుఁడు = రాముఁడు.

భా. క్షత్త్రియుఁడు=అర్జునుఁడు, తనకున్, శరభంగము = బాణములు లేకపోవుటయు, ఈశునకు సమరసత్వభరము, ఎన్ని, కలంగని = చలింపని.

సీ. అతివృష్టం బైనట్టి యాత్మసఖ్యాతిచా
పలత యెంతయుఁ దనబలిమిఁ ద్రిప్పి
ఘనతేజ మమ్మహాత్మున కీకు నలబ్రహ్మ
కట్టడ యెట్లును గాక దాఁట
నగునె పొ మ్మనుచుఁ దా ననె వెనుగడఁక మొ
త్తంబై నిలింపసంఘంబు విరులు
గురిసె నప్పుడు నజస్థిరచండహేతిసా
తమునవికారలేశముఁ బొరయక

తే. మెఱయునారణ్యకేంద్రుపై మెచ్చువనర
నర్హగతివిధిఁ జెరంగ నరిగె నాస
మిద్ధశౌర్యుఁడు శుభమానియుద్ధవశత
ఘనపవి నెల్లఖచరులు వినుతిసేయ. 49

రా. ఆత్మ=తనయొక్క, సఖ్య = చెలిమియందుఁగల, అతిచాపలత = అత్యంతచపలత్వముచు, త్రిప్పి = మరలించి, రాముఁడనెడుమాట, అమ్మహాత్మునిన్=శరభంగుని, నీకు, బ్రహ్మకట్టడ=బ్రహ్మదేవునియాజ్ఞ, అనుచు నని పెను, నిజ=స్వకీయమైన, స్థిర = నిత్యకృత్యమైన, చండ, హేతి = అగ్నిహోత్రునియందగు, ఔపాసనాగ్నియందలి యనుట, పాతమునన్=ప్రవేశించుటచేత, మెఱయు, అరణ్యకేంద్రు పైన్=మునిశ్రేష్ఠుఁడైన శరభంగునిమీఁద, నిలింపసంఘుంబు, అర్హగతిన్=తగినక్రమముచేత, విధిన్=బ్రహ్మదేవుని, చేరంగన్=చేరుచుండఁగా, విరులు గురిసె నని క్రిందటి కన్వయము. ఆసమిద్ధశౌర్యుఁడు = ప్రదీప్తమైన శౌర్యముగల రాముఁడును, శుభ, నూని = శరభంగునియొక్క, ఉద్భవ = సంతోషములయొక్క, శతములచేత ఘనమైన పదవిని నెల్లఖచరులు వినుతిసేయఁగా నరిగె నని యన్వయము. ఫలితార్థము రాముఁడు శరభంగునికి ముక్తి నొసఁగి యాముని దివ్యపుష్పవర్షములతో బ్రహ్మలోకమునకుఁ బోవుచుండఁగాఁ దాను సుతీక్ష్ణునియాశ్రమమునకు సాఁగివచ్చె ననుట.

భా. ఆత్మ=తనయొక్క, సఖ్యాతి = ఖ్యాతితోఁగూడిన, చాపలత = ధనుర్లతను గాండీవమును, తన బలిమిచేత, త్రిప్పి=విసరి, అమ్మహాత్మునిన్ = ఈశ్వరుని, నీకు బ్రహ్మకట్టడ=బ్రహ్మవ్రాఁత, దాఁటనగునె పొమ్మనుచున్ = ఈపెట్టుదగిలించుకొని యణఁగునట్లుగా నీవ్రాఁత యుండెననుచు, తాను=అర్జునుఁడు, అని, పెనుఁగడఁకన్=యుద్ధమందలి యధికరోషముచేత, మొత్తన్=కొట్టఁగా, పైన్=అర్జునునిపై, నిలింపసంఘుంబు విరులు గురిసెను, నిజస్థిరచండహేతి=గాండీవముయొక్క, 'రవేరర్చిశ్చశస్త్రంచవహ్నిజ్వాలాచహేతయః' అని అ. పాతమునన్ = పెట్టుచేత, మెఱయుచున్న, ఆరణ్యకేంద్రుపైన్= కిరాతరూపమున నున్న యీశ్వరునిమీఁద, మెచ్చు దనరఁగా, అర్హగతి విధిన్ = సమయోచితగతి విధానముచేత - వేగిరముగా ననుట, ఆసమిద్ధ

శౌర్యుఁడు=అర్జునుఁడు, శుభమా=శుభమగునట్టి, నియుద్ధవశతన్ = బాహుయుద్ధపరతచేత, "నియుద్ధం బాహుయుద్ధేస్యా" త్తని అ. ఘనపదవిన్=ఆకాశమార్గమున, ఎల్ల, ఖచరులు = దేవతలు, వినుతి సేయఁగాఁ జేరంగ నరిగెను.

వ. అంత. 50

శా. మాయామర్త్యుఁడు మాధవుం డవిచల న్మైత్రిన్ సుతీక్ష్ణా
శ్రమస్ఫాయత్సత్త్వవిహారమ ప్రవిశదీ పద్ద్వేషరోషాంకురం
బై యేపారఁగఁ జూచుచుం బరువడిన్ హర్షోదయం
బెక్కఁగా, జాయం దమ్ముని రూఢదృష్టిఁ గన భూరిసజ్జన్
నియోగించుచున్. 51

రా. మాయామర్త్యుఁ డైన మాధవుండు=రాముఁడు, సుతీక్ష్ణాశ్రమమందు, స్ఫాయత్=వృద్ధిఁబొందుచున్న, సత్త్వ = జంతువులయొక్క, విహారము, మైత్రిచే తన ప్రవిశదీపద్ద్వేషరోషాంకురం బై యే పారఁగా, జాయన్ = సీతను, తమ్మునిన్ = లక్ష్మణుని, రూఢ, కడమ సులభము.

భా. ఉమాధవుండు, అవిచలత్=చలింపని, మైత్రిన్=అర్జునునిమీఁది మైత్రిచేత, సుతీక్ష్ణమై, అశ్రమ=శ్రమరహితమైన, స్ఫాయత్=పెరుఁగుచున్న, సత్త్వ = బలిమియొక్క, విహారము = పెనఁగులాటయగుట, అప్రవిశత్ = ప్రవేశింపని, కోపద్వేషరోషాంకురములుగలవాఁడై, పరువడిన్=అర్జునునియొక్క వడిచేత, జాయన్ = పార్వతిని, తమ్మున్ = అర్జునుని దన్నును, నిరూఢదృష్టిన్ = సావధానదృష్టిచేత, కనన్=చూచునట్లుగా, నియోగించుచును.

క. ప్రీతి దనర భూరితప
శ్శాంతుద్యసుతీక్ష్ణసత్త్వసంపన్నసం
జాత మగు వేడ్క యంతటఁ
జేతోరంజనము మిగులఁ జేయ నలఁచుచున్. 52

రా. సుతీక్ష్ణమునియొక్క సత్త్వగుణముయొక్క సందర్శనమువలన, అలరుచును.

భా. తపశ్చాతుర్యముయొక్కయు, సుతీక్ష్ణ = తీవ్రమైన, సత్త్వ = బలిమియొక్కయు, కడమ సరి.

క. భద్రగతి నరుగ లోపా
ముద్రానందస్వరూపముని దర్శితని
శ్ఛిద్రప్రసన్నతాసం
పద్రుచిరత మెఱయ నేత్రపర్వ మొనర్చెన్. 53

రా. భద్రగతిన్ = మంచిగమనము చేత, అరుగన్ = పోఁగా, లోపాముద్రానందస్వరూపముని = లోపాముద్ర కానందస్వరూపమైన ముని - అగస్త్యుఁడు, దర్శిత = చూపఁబడిన, నిశ్ఛిద్ర = స్ఫుటమైన, ప్రసన్నతాసంపదయొక్క రుచిరత మెఱయన్, నేత్రపర్వ మొనర్చెన్ = కనుపట్టెను, రాముఁడగస్త్యాశ్రమమునకుఁ బోయె ననుట.

భా. భద్రగతిన్ = శుభలీలచేత, అరుక్ = నిరామయమైన, అలోప = అక్షయమైన, అముద్ర = నిరవధికమైన ఆనందముగల, స్వ = తనయొక్క, రూపము, నిదర్శిత, రుచిరతచేత మెఱయఁగా, ఉమాధవుండు, నేత్రపర్వ మొనర్చెన్ = ప్రత్యక్షమాయె ననుట.

వ. అప్పుడు. 54

సీ. దివి మోచి యున్న యద్రిని ధర్మకార్యార్థ
మానతంబుగఁ జేసి నట్టిఘనుఁడు
మించిలోకము నావరించినవిషరాశి
నాపోశనము గొన్న యద్భుతాత్ము

జీవనదోషవిద్రావణజ్యోతిర్మ
యస్వామూర్త్యాలోకుఁ డగుమహాత్ము
నఖిలవేదాంతవేద్యాత్ముఁ డై ఘనవనం
ద్యతఁ బెంపు మీఱుమహానుభావు
తే. నమర నిమ్నగాళిత్యసేకముల నెలయు
జడలఁ గెంపు విమలతఁ గడు మెఱయఁగ
నేకముతోలు విభూతి సమిద్ధతనువు
నొందొకటి కంఠ మైయొప్పనొప్పువాని. 55

రా. దివి మోచియున్న=మిన్నుముట్టిన, అద్రిన్ = వింధ్యమును, ధర్మ కార్యార్థము=సంధ్యావందనాదిధర్మములు నడిచెడికొఱకు, అనతంబుగన్ = అణఁగునట్టుగా, విషరాశిన్=సముద్రమును, జీవనదోష=నీళ్లకళంకును, "జీవనం భువనం వన"మ్మని అ. విద్రావణ=మాన్పెడి, జ్యోతిర్మయ=నక్షత్రరూపమైన, స్వమూర్తియొక్క, ఆలోక = ప్రకాశము గలవాఁడగు, "ఆలోకా దర్శనోద్యోతౌ" అని అ. "ప్రసహావోదమూదంభకుంభయో నైర్మహాజసః" అని రఘు. వేదాంతములను, వేది=తెలిసిన, ఆత్మ = బుద్ధిగలవాఁడై, అమరునట్లుగా, ఎలయు=పుట్టుచున్న, కడమ సరి.

భా. దివి=స్వర్గమును, మోచియున్న, అద్రిన్=మేరువును, ధర్మ = వింటియొక్క, "ధర్మ పుణ్యేయమేన్యాయే స్వభావాచారయోః క్రతౌ, ఉపమాయామహింసాయాంచాపేచోపనిషద్యపి" అని వి. కార్యార్థము, ఘనునిన్= బలవంతుని, విషరాశిన్=కాలకూటమును, అద్భుతాత్మున్ = విచిత్రధైర్యము గలవాని, "ఆత్మాయత్నోధృతిర్బుద్ధిస్స్వభావో బ్రహ్మవర్ష్మచ" అని అ. జీవనదోష = సంసారదోషమును, విద్రావణ = పోమొత్తెడి, జ్యోతిర్మయమైన స్వమూర్తియొక్క, ఆలోక = సందర్శనముగలవాఁడగు, మహాత్మున్=పవిత్ర

రూపుని, వేదాంతవేద్యాత్ముఁడు, మహానుభావ్ర్ = ప్రభావముగలవాని, నెలయఁడ్ = చంద్రుఁడుచు, కడమ సులభము.

తే. చూచి యాదిత్యకుల రాజసుతుఁడు హర్ష
వినయభక్తులసాష్టాంగవినుతిచేసె
నపుడు గాకున్న యట్టితవస్త్రసిద్ధి
దమప్రయోజన మఁటె సుర ద్దనరె రాత్మ. 56

రా. ఆదిత్యకుల = సూర్యవంశమందుఁ బుట్టిన.

భా. ఆదిత్యకులరాజ = దేవేంద్రునియొక్క, దమప్రయోజన మని= నివాతకవచకాలకేయాదిసంహారహేతు వని.

వ. అట్టి సమయంబున. 57

క. స్వతపఃఫలసాక్షాత్కా
రతఁ గృతసాన్నిధ్యుఁ డైనరాజవతంసున్
హతకలుషుఁడు తపసి ముద
న్వితమగుచిత్తమున నిట్లని ప్రశంసించెన్. 58

రా. చిత్తమునన్ = చిత్తమునందు.

భా. రాజవతంసుని, తపసి = అర్జునుఁడు, చిత్తముతోడ.

క. విశ్వేశ్వరవిశ్వాత్మక
విశ్వాధిష్ఠాన యఖిలవేదాంతవచ
శ్శశ్వదభివర్ణ్యమానమ
హైశ్వర్య నిరీహనిత్యయభవశుభమయా. 59

రెంటికి సమము. సులభము.

మ. నిరతప్రజ్ఞతఁ జూడ నేవికృతియున్లే దంత్రు నీయందు నీ
దశరూపాశ్రయణం బొనర్చుట యదిం దర్కింప లోకంబులం
దశేషప్రతుయముఁ గాంభోదయమును వ్యక్తవాత్సల్యతా
తిశయాయత్తతఁ జేయ నింతియ గుణాతీతా ప్రసన్నాత్మకా.

రా. సి, దశరూప = దశావతారములయొక్క, ఆశ్రయణంబును, ఒన
ర్చుట = వహించుట.

భా. కొడశక = కొప్రకారమున.

క. అని సకలసదాచారం
బని సర్వజ్ఞాన మని సమస్తజనిస్థలం
బొదివినకొలఁది నొకప్పుడు
వ్యాపయము నీయందుఁ జేర్తురేని మహేశా. 61

రెంటికి సరి. సులభము.

క. అతివాఙ్మనసాస్పద యీ
నుతియోగ్యనసాహసమ్ము సహింపు మయా
మతి నాకు నేన లజ్జిం
చితి నోయచ్యుత యనంత శివగుణరాశీ. 62

రా. శివగుణరాశీ=మంగళకరమైన గుణములసమూహముగలవాఁడు.

భా. అతివాఙ్మనసాస్పద = వాఙ్మనస్సులకు గోచరముగాని స్థితిగల
వాఁడా, వాఙ్మనసపదము-అచతురాదిసూత్రమున నిపాతము, అచ్యుత=స్థిరా, శివ.

క. అనుచుఁ బునః పునరభినం
దనములు నెమ్మనమునం దుదంచితసమ్మో
దనితాంతభక్తిసంతత
వినయంబులు సందడింప వేమఱుఁ జేసెన్. 63

భా. నెమ్మనమునందు వేమఱుఁ జేసె నని యన్వయము, కడమ రెంటికి సమము.

వ. తదనంతరంబ. 64

క. విమలుఁడు రాజన్యోత్తముఁ
డమితతపశ్శక్తిమహిమహార్షీశకృపా
సముపాత్తనిష్టదివ్యా
స్త్రమతల్లీసిద్ధి గని ముదం బందెఁ గడున్. 65

రా. తపశ్శక్తికి, మహి=స్థానమైన, మహర్షీశ = అగస్త్యునియొక్క, దివ్యాస్త్రమతల్లీ=వైష్ణవచాపబ్రహ్మాస్త్రములయొక్క, సిద్ధి=ప్రాప్తిని.

భా. తపశ్శక్తిమహిమచేత, హార్షి = హర్షముగల, ఈశ = ఈశ్వరునియొక్క, అస్త్రమతల్లీ = పాశుపతముయొక్క, కడమ సులభము.

శా. అత్యుగ్రప్రథమానదివ్యశరసంప్రాప్తిం బ్రకాశించునా
కుక్షిద్వంశవతంసుఁ గన్గొని మహాగోదావరీతీరస
ద్రక్షోపాయపథంబు నేఁడు దొరకెన్రండంచు సంరక్షణా
పేక్షం దద్వనభూమిదేవతలు సంప్రీతిం గడు న్మ్రొక్కరై. 66

రా. కుక్షిద్వంశవతంసున్ = రాముని, మహాగోదావరీతీరమందున్న, సత్ = సజ్జనులయొక్క, రక్షా = సంరక్షణముయొక్క, ఉపాయమార్గము, తద్వనమందున్న, భూమి దేవతలు = బ్రాహ్మణులు, పొడచూపి యుపచార మొనర్చి రని ముందరికన్వయము.

భా. కుక్షిద్వంశ=భూపవంశమునకు, "గోత్రాకుఃపృథివీపృథ్వీ" అని అ. వతంసున్=అర్జునుని, మహాగః = అధికాపరాధములచేత, "ఆగోపరాధో మంతుశ్చ" అని అ. దావరీతి = దవాగ్నిభంగిని, "దవదావౌ వనారణ్యవహ్నౌ"అని అ. రీతిశబ్ద మీకారాంతమైనందుకు, క్తిచ్ క్తౌచసంజ్ఞాయాం

మ్మసికిఁ-రాక ్తిక్-వచ్చినది గనుక, "సర్వతో౽శక్తిన్నర్థాదిత్యేకే" అని జీష్ వచ్చి యీకారాంతమైనది. రసత్=ప్రేయుచున్న, రక్షః=రాక్షసులయొక్క, ఆపాయపక్షంబు=పక్షోపాయపక్షము, తద్వనభూమియందు, దేవతలు = ఇంద్రాదులు, పొడచూపి.

వ. యథోచితప్రకారంబునం బొడసూపి యతని ప్రణామాది వినయకృత్యంబులు గైకొని. 67

క. అడుగడుగ నుపచార మొన
ర్చిరి దీవన లెలమి నిచ్చిరి తమతమమహా
శరసాదరార్పణంబులఁ
గర మమరుచు నుండ వేడుకను సప్రభులై. 68

రా. తమతమ, మహాశ=అధికకాంక్ష, రస=అనురాగముయొక్కయు, ఆదరముయొక్కయు, అర్పణంబులఁ=ప్రకటనములచేత, సనుట, అమరుచు నుండఁగా, సప్రభులై=ప్రభాసహితులై, దీవన లిచ్చిరి.

భా. తమతమ, మహాశర=దివ్యాస్త్రములయొక్క, సాదరార్పణంబుల వల్ల, సప్రభులై=ఇంద్రసహితులై దీవనలిచ్చిరి.

తే. అంత నాత్మపురస్థితిఁ గొంతకాల
ముండి తమకార్యములకొవ లుడిపి చనుట
గోరి వారలు చనుఁ దోడుకొంచుఁ జనఁగఁ
జనియె వేడ్కఁ దపోవనజగతి కతఁడు. 69

రా. ఆత్మపురః=తనముందర నగు, స్థితిని, వారలు = ఆబుషీశ్వరులు, కడమ సులభము.

భా. ఆత్మపురస్థితిఁ = స్వర్గస్థితిచే.

క. అందు సమందశుభోదయ
మొందఁ గనిబిడౌజుఁ డలరు చుండె సుమిత్రా

నందనజనకసుతానిశ
సందర్శితనవనవోల్లసద్భజనరతిన్. 70

రా. అందున్ = ఆవనమందు, నిబిడ = సాంద్రమైన, ఓజుఁడు = తేజస్సుగలరాముఁడు, కడమ సులభము.

భా. అందున్ = అస్వర్గమందు, కని, బిడౌజుఁడు = ఇంద్రుఁడు, "బిడౌజాఃపాకశాసనః" అని అ. సుమిత్ర = సన్మిత్రులకు, ఆనందనజనక = ఆనందకరుఁడైన, సుత = కుమారుఁడైన యర్జునుని చేత, అనిశ = ఎల్లప్పుడు, సందర్శితమైన భజనరతి చేత నలరుచుండెను.

సీ. ఆసక్తిఁ దనరిన వాసవసేవామి
షానుభవనిరంతరానువృత్తి
నడఁగక పేర్చుపేరాసఁ గుందెడియుర్వ
శీతలోదరిపరిస్ఫీతతరస
కామసంభ్రమత నొక్కతె యహిమాంశువం
శాకల్పమైనయా రాకుమారుఁ
డున్నచోటికిఁ దమి నొక్కనాఁ డేతెంచి
కెళవున నుండి యాకృతివిలాస

తే. మరసి చూచి విశృంఖలస్మరశరార్తిఁ
బూనె నాసురవనిత దాఁ గాన యోగ్య
మైనకాంతాకృతి వహించి కానుపించె
సిగ్గుఁ జిలుకప్పుఁ జూడ్కులఁ జెన్ను మీఱ. 71

రా. ఆసక్తిఁదనరి, నవమైన, ఆసవసేవా=మద్యపానముయొక్కయుం, ఆమిషానుభవ = మాంసభక్షణముయొక్కయు, "పలలంక్రవ్యమామిష" మ్మని అ. నిరంతరానువృత్తిచేత, పేరాసన్=అధికాశచేత, ఉరు-అశీతలోదరి=గొప్ప

యునై చల్లగాని కడుపుగలది, తనియసిది యనుట, ఒక్క తె = ఒకరాక్షసి, పరిస్ఫీత = సమగ్రమైన, తరస = మాంసముందుగల, కామ=కోరికయొక్క, సంభ్రమతన్ = త్వరచేత, అహిమాంశు = సూర్యునియొక్క, వంశమునకు, ఆకల్పమైన = అలంకారమైన, రాకుమారుఁడు=రాముఁడు, ఉన్నచోటికిన్, కెళవునన్ = సమీపమున, ఆ రాత్రిని బూనెను, అసురవనితతాఁ గాన్ = తాను రాక్షసస్త్రీ గాఁబట్టి, కానుపించెను.

భా. ఆసక్తిఁదనరిన వాసవసేవ యనెడి, మిష=వ్యాజముచేతనైన, అను భవ=సంపర్శనముయొక్క, ఉర్వశీతలోదరి=ఊర్వశి యనెడు వనిత, పరిస్ఫీత తర=ఘనముసై, సకామ=మన్మథసహితమైన, సంభ్రమతన్=సంభ్రమముగలది యాటచేత, ఒక్క తెయ = ఒకతెయే, హిమాంశువంశ = చంద్రవంశమునకు, ఆకల్పమైన = భూషణమైన, "ఆకల్పవేషౌనై పథ్య" మ్మని అ. రాకుమారుఁ డున్నచోటికిన్=అర్జునునివద్దకి, రమిన్=రాత్రియందు,"రజనీయామినీతమీ" అని అ. ఏతెంచి అసురవనిత = అయప్సరస, కానయోగ్యమైన = వర్ణనీయ మైన, కాంత = ఒప్పుచున్న, ఆకృతివహించి, కానుపించెన్ = వచ్చెననుట.

వ. ఇట్లు గానుపించి పరస్పరసందర్శన సమయసముచితసంభాషణం బులు నడపి తన మదిం బొడమెడు మదనవికారంబు తెలియం గెలిఁగించిన నతండు. 72

తెంటికిని సరి.

తే. తనకుదారయోగితకల్మి తగఁ దెలుపుచు
మనుజవశకలితనిజమతిని బ్రబలు
మనసుచేత నాచతురగామిని నెఱయఁగ
నానలేకతన్గడిపు రా మానుపుచును. 73

రా. తనకున్, దారయోగితకల్మి = భార్యాసంగతికలుగుటను, తెలుపు చును, మత్=నా యొక్క, అనుజ=తమ్ముఁ డైన, లక్ష్మణునికి, వశకలిత=అధీన

ముగాఁ జేయఁబడిన, నిజమతిచేత, లక్ష్మణునిఁగోరి యనుట, 'ప్రబలు మనఁగా, సుచేతనా=మంచిబుద్ధిచేత. 'ప్రతిపద్ జ్ఞప్తిచేతనా' అని అ. చతుర, కామిన్=కాకుండుటచేత, చతురగామి ననుదిక్కున సంధికి లక్షణము. క. ప్రథమాంత విభక్తులపైఁ, గథితములగు కచటతపలు గసడదవ లగు' నని యనంతునిఛందము. నానలేక కదియరాఁగా, లక్ష్మణుఁడు పల్కె నని ముందరిపద్యములోఁ గర్తయుఁ గ్రియయు.

భా. ఉదారమైన, యోగిత=యోగిత్వముయొక్క, కల్మిని దెలుపుచును. మదను=మన్మథునియొక్క, జవ=వేగము చేత, శకలిత = భేదింపఁబడిన, నిజమతి గలదాని, ఆచతురగామిన్=ఊర్వశిని, ప్రబలుమనసుచేత, ఆన లేక=తాళ లేక, తన్నదియ రాఁగా మాపుచును, ఆచతురగామినిన్, పల్కె నని ముందరి పద్యమునఁ గ్రియ.

సీ. జ్యేష్ఠసౌభ్రాత్రసుస్థితిలక్ష్మణుఁడు వల్కె
నరయక యిటువచ్చి తబల నన్ను
బ్రహ్మచర్యస్థితి భజియింపఁ బరమతా
పసనాథసత్యాజ్ఞ పసఁ బనిచిన
నాయగ్రజునియోగమీయోజఁ జెఱుచుకో
నర్హమె మగిడిపొమ్మనినవలపు
పొలుపుగా రాము నూల్కొలుపుచుఁ గదిసి య
తం డట్ల పలుక నెందాఁక గుట్టు
ఆ. జరిపె దనుచుఁ దికిగి తిరిగి పైకొనుకోర్కె
నతనినతనిమదవదసమవిశిఖ
దళితహృదయ యగుచుఁ దెలచియందు నొకింత
గలఁక లేమి చూచి నెలఁత గనలె. 74

రా. జ్యేష్ఠునితోడి సౌభ్రాత్రమందలి సుస్థితిగలవాఁడు లక్ష్మణుఁడు పల్కెను, బ్రహ్మచర్యస్థితిగలవాని నను భజియింపవచ్చితివి, తాపముతోడ,

సనాథ = కూడిన, సతీ=భార్యయొక్క, ఆజ్ఞయొక్క వనచే, పనిచిననాయగ్ర జునియొక్క యోగము, రాముని నూల్కొలుపుచును, రాముఁడును, అట్ల = మునుపటివలెనే, పలుకఁగా, ఎందాఁకగుట్టు, జరిపెదు=జరిపెదవు, అనుచున్, తిరిగితిరిగి=రామునివద్దకిని లక్ష్మణునివద్దకిని దిరిగితిరిగి, మదవంతుఁడైన, అసమ విశిఖ=మన్మథునిచేత, దళితహృదయ యగుచు, అతని నతనిన్=రాముని లక్ష్మ ణుని, తెలచి = తెల్పి.

భా. లక్ష్మణుండు = లక్ష్మీవంతుఁడైన యర్జునుఁడు, "లక్ష్మీవాన్లక్ష్మణశ్శ్రీలః" అని అ. పల్కును, క న్నరయక యిటు, వచ్చితి=వచ్చితిని, పరమ తాపసనాథ = వ్యాసులయొక్క, ఆజ్ఞవనచేత, బ్రహ్మచర్యస్థితిని భజియింపఁ బనిచిన, నాయగ్రజు=ధర్మజునియొక్క, నియోగము నని యన్వయము, బ్రహ్మ చర్యమునఁ దపముచేయుచున్న వనుపునుట, వలపుపొలుపు రాగాతిశయమును, గారాము=వెనరుచు, నూల్కొలుపుచున్=ప్రకటించుచును, కదిసి=ఊర్వశి చేరి, తిరిగితిరిగి = మఱిమఱి, పైకొనుకోర్కి = పైకొనెడికోరికచేత, అతనిమ = తనుత్వములేని, దవత్=దవాగ్నివలె నాచరింపుచున్న, అసమవిశిఖ, అతనిన్ = అర్జునుని, తెలచి యని యన్వయము.

సీ. ఏమని చెప్ప నిం కెసఁగెడునునుఁబల్కు
లలర నేత్రత్రికపర్వాంగలక్ష్మి
నొప్పురాకాసితద్యుతిమానితానన
యంబుజాత్యుచితరూపంబులైన
వృక్షాణిపదగతుల్ వెలింపఁగ మహాస్ర
సాఘగంధంబులు రూషిఁ బర్వ
మేను సాంద్రతరసార్ద్రాంగనులేపనముచే
నవగుణాధిక్యవైభవము సూపఁ

తే. ప్రేమమదనలీలలపయిఁ బెరిఁగి పెరిఁగి
మది గలంపంగ నిట్టట్టు గదిసి కదిసి
సప్రకర్ష బీభత్సాత్మక ప్రజనిత
వికృతిగ్నై తుదఁ గోపంబు వెలయఁ బలికె. 75

రా. ఏ మని చెప్ప, ఒప్పురాకాసి=శూర్పణఖ, తద్ద్యుతి = అమానుష స్త్రీరూపకాంతిని, మాని, తాను, అనయంబు, జాత్యుచితరూపంబు లైన = రాక్షసజాతికిఁదగిన యాకారముగల వైన, మహాస్ర = బలు నెత్తురుల చేత "అస్రమశ్రుణిశోణితే" అని అ. గూఢ = ఆవృతమైన, సాంద్రమైన, తరస = మాంసముయొక్క, అనులేపనముచేత, ఆవగుణాధిక్యవైభవమును, ప్రేమము, ఆదనలీలలపయిన్=భక్షణక్రియలపై, బీభత్సాత్మక = జుగుప్సారూపమానట్లుగా.

భా. నేత్రైకపర్వ=నేత్రోత్సవ మైన, అంగలక్ష్మిచేత నొప్పెడి, రాకాసితద్యుతి=పున్నమచంద్రునిభంగిని, మానిత = బహూకరింపఁబడిన, ఆనన = ముఖముగలది, అంబుజ = పద్మములకు, అత్యుచితరూపంబు లైన = మిక్కిలిఁ దగిన సౌందర్యముగలవైన, దృక్పాణిపద = నేత్రహస్త పదములయొక్క, గతులు=విలాసరీతులు, దీపింపఁగా, మహాస్రక్=కల్పవృక్షపుష్పమాలికలచేత, ఊఢ=వహింపఁబడిన, గంధంబులు, పర్వన్=ప్రకాశింపఁగా, మేను, సాంద్రతర=మిక్కిలిదట్టమునై, సార్ద్రి=సాత్త్వికస్వేదముగల, అనులేపనముచే, నవ = క్రొత్తైన, గుణాధిక్యవైభవముసూప, చెమటను దడిసిన మైపూఁతయందుఁ బరిమళమెచ్చు గనుక, మదనలీలలపయిన్ = మన్మథవిలాసములపై, ప్రేమ పెరిఁగి పెరిఁగి, సప్రకర్ష = ధైర్యసహితమైన, బీభత్సాత్మకున్=అర్జునుని మనస్సునకు, అప్రజనిత = పుట్టింపఁబడని, వికృతయై = వికారముగలదై, వికారమును బుట్టింపలేనిదై యనుట, కోపంబు వెలయఁ బలికెను

చ. అలవి యెఱుంగలేక యిత రాంగనలం బలెనన్ను నిమ్మెయిం
గలఁచుట యుక్తమే యొదవుఁ గాక భవత్కృతదుష్టచేష్టితం

బులకు ఫలంబు నేఁడొకటి పూర్ణముగానుపభోగ్యమైకదుఁగ
జలమున నెందు నీమగతనంబు కడంకలరూపుమాలుటల్. 76

రా. భవత్కృతదుష్టచేష్టితంబులకు, నేఁడు, ఉపభోగ్యమై ఫలం బొదవుఁగాక, ఆట్టిఫలమే దనఁగా, మగతనంబు కడంకల = పరాక్రమముల యొక్క, రూపుమాలుటలు, చంపెద ననుట.

భా. ఫలంబును = ఫలమును, నేఁడొకటి పూర్ణముగాక్ = నేఁడాది నిండు పర్యంతము, మగతనంబు కడంకలరూపుమాలుటల్ = పేడితనము వచ్చుట యనుట, ఒదవుఁగాక.

వ. అని పలికి తదనంతరంబ. 77

సీ. మదిచపలతఁ దన్ను నెదిరిఁ గానమిని సీ
తాదేవరామలా స్యాదితత్వ
విభ్రాంతివాస నైపు వేల్పులు దనరాక
పోకలు గాంచి యుబ్బునఁ జెలంగ
నుండనేరక మర్త్యయోగేచ్ఛఁ జని యిట్లు
వచ్చెనే యని కన్నవారు నవ్వ
సిగ్గు లే కేమని యగ్గలికను జన
స్థానంబు చేరి తత్సంశ్రయఖర
తే. దూషణాదులచేత నా దుర్లలితము
లంతకంతకు దీపింప నాత్మవార్త
జరిపెదను జాతివికృతిచేష్టలు దివిజుల
ప్రీతి నుడిగించె ననుచింతఁ బెట్టి మదిని. 78

రా. కానమిని, సీతాదేవర=సీతకు మఱఁదియైన లక్ష్మణుని యొక్క,
"స్యాలాస్స్యుర్భ్రాతరః పత్న్యాః స్వామినో దేవృదేవరౌ" అని ... ...

స్వచ్ఛమైన, అసి=ఖడ్గముచేతనైన, "చంద్రహాసాసిరిష్టయః" అని అ. ఆది తత్త్వ=మిక్కిలి ఖండితత్వముచేత, అంటఁబట్టి కోయఁబడిన దౌటచేత ననుట, వి్శ్రుతినాసయై = చెవులుముక్కు లేనిదై, సిగ్గులేక, ఏను, మని = బ్రతికి, జనస్థానంబుచేరి = ఖరునిపట్టణమునకుఁ బోయి, తత్సంశ్రయ = అందున్న, ఖరదూషణాదులయొక్క, చేతనాదుర్లలితములు = బుద్ధిదుశ్చేష్టలు, "ప్రతిపద్జ్ఞప్తిచేతనా" అని అ. దీపింపన్, ఆత్మవార్త=తనవృత్తాంతమును,"వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంతః" అని అ. జరిపెదన్ = నడిపించెదను. చెప్పెద ననుట, అనుచింతన్ = అనుగతవిచారమును, అను - ఉపసర్గము, మనిన్ = దేవతల మనస్సున, పెట్టి = పెట్టినదై, దివిజులప్రీతి నుడిగించెను.

భా. కానమిని, ఇనీ = నిందావాక్యము, తా - దేవరామ = తాను దేవతాస్త్రీ, లాస్యాది = నృత్తగీతవాద్యములయొక్క, తత్త్వ = సిద్ధాంత జ్ఞానముయొక్క, వి్శ్రుతిన్ = ప్రసిద్ధిచేత, అసయై=అసపుట్టినదనుట, వచ్చె నేయని, కన్నవారు = చూచినవారు, నవ్వ సిగ్గులేక రే మని, జనస్థానంబుచేరి, సభకుఁ బోయి, తత్సంశ్రయ = అసభయాశ్రయముగాఁగల జనులయొక్క, ఖర=క్రూరములైన, దూషణాదులచేత, నా, దుర్లలితములు = చెడ్డవలపులు, దీపింప, ఆత్మవార్త = ఆత్మభరణమును, జరిపెదను, జాతివికృతి చేష్టలు = అప్సరోజాతికిఁ దగనిచేష్టలు, దివిజులప్రీతి నుడిగించెను, అనుచింతన్=అనెడి విచారమును, మనినిబెట్టి నివాసమున కరిగె నని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

క. అనివార్యముఖరవాహిని
దనవార్తపురఃప్రయాణతన్ వెడలఁగ రా
మనివాసమున కరిగె మ
న్మనిరూఢతఁ గదలి యుద్ధవృత్తోత్సాహగతిన్. 79

రా. అనివార్యము = అణఁపరానిది, ఖరవాహిని=ఖరునిసేన, "వాహినీపృతనాచమూః" అని అ. తనవార్త=తా వచ్చెడువార్త, పురఃప్రయాణతన్

వెడలఁగఁ = ముందుగానె వినఁబడఁగా, మన్యు = రోషముయొక్క, నిరూఢి
తన = పూర్తిచేత, మన్యుస్సైన్యే క్రతౌ క్రుధి' అని అ. యుత్ = యుద్ధమందు,
"సమిత్యాజిస్సమిద్యుధ" మని అ. ధకారాంతము, ధృతమైన యుత్సాహ
గమనముచేత రామునివాసమునకు నరిగెను.

భా. అనివార్య = వారింపశక్యముకాని దై, ముఖర = మ్రోసిపాఱు
నట్టుగా, వాహిని = ప్రవహించుచున్న, ఎంతగుప్తముచేసినను వినఁబడునది.
యనుట, తనవార్త, మన్యు=శోకముయొక్క, ఉద్ధృత = పెకలింపఁబడిన,
రామ = ఊర్వశి, కడమ సులభము.

సీ. అని యంతయును విని యప్పుడు వేఱొకచంద
 మైచింత నున్న యత్యాత్మ ఖేద
జనకుననుంగుపట్టిని దగఁ బిల్చి నీ
 యీశాపదానంబు నేనెఱుఁగుదు
మఱిచింత వలదు నీ కిది యనిష్టసమాగ
 మము గాదు నాదగుమాటఁ జేసి
ఘనమోహమున నుండు మనుచు జిష్ణుండు సుమి
 త్రానందనుండు దేర్చెఁ బూనియంత
ఆ. సారతరబలారి శాసనోద్దీప్తసం
రంభవిభవుఁ డగుచు రామవిభుఁడు
భుజవశీకృతాజివిజయుండు వేల్పుల
జయజయస్వనాతిశయము నిగుడ. 80

రా. అత్యాత్మఖేదక = చాలవిచారముగల, జనకుననుంగుపట్టిక =
సీతను, లక్ష్మణుఁ డనెడుమాట, నీ=నీయొక్క, ఈశ=రామునియొక్క, అపదా
నంబు = పౌరుషమును, "అపదానంకర్మవృత్త" మ్మని అ. అనిష్టముయొక్క,
సమాగమము=రాక, కాదు, అనుచు, విష్ణుఁడు=జయశీలుఁడు, సుమిత్రయొక్క

నందనుఁడు, తేర్చెన్ = తెలియఁజెప్పెను, అంత, సారతరబలములముగల, అరి = శత్రువులయొక్క, శాసన = శిక్షయందు, ఆజివిజయముగలవాఁడు, రామవిభుఁడు = రఘునాథుఁడు, కడమ సరి.

భా. అత్యాత్మఖేదజనకున్ = ఆత్మఖేదమును బుట్టించుచున్నవాని, అనుంగుపట్టిన్ = అర్జునుని, పిల్చి, ఇంద్రుఁడనెడుమాట, ఈ, శాపదానంబు = శాపమిచ్చుటను, ఇది = శాపము, అనిష్ట = ప్రియముగాని, సమా = సంవత్సరమందు, ఆగమము = రాకగలది, కాదు, ఉండుమనుచున్, సుమిత్రానందనుఁడు = సుమిత్రులకానందకారి, జిష్ణుఁడు = ఇంద్రుఁడు, తేర్చెన్ = ఊరడించెను, అంతట, సారతరమైన, బలారి = ఇంద్రునియొక్క, శాసనముచేత, రామవిభుఁడు = మంచి కాంతిగలవాఁడు, రామునివంటి కాంతిగలవాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును, భుజవశీకృతమైన, ఆజి = యుద్ధముగలవాఁడు, విజయుఁడు, చెండుబెండాడె నని ముందరఁ గ్రియ.

తే. సర్వదివ్యాస్త్రదుర్వారసారయుతని
వాతకవచాదిరక్షోర్జితాతులరణ
విహరణోత్సాహదైవతవిమతసేన
పై నడరిచెండుబెండాడెఁ బ్రభుయుతముగ. 81

రా. సర్వదివ్యాస్త్రదుర్వారమైన, సార = బలముతోడ, "సారోబలే స్థిరాంశేచ" అని అ. యుతములైన, నివాత = గాలిదూఱని, "నిర్జిశ్చయనిషేధయోః" అని అ. కవచాదులచేతిరక్షచేత నూర్జితమైన యతులరణవిహారణోత్సాహముగల, దైవతవిమతసేనపైన్ = రాక్షససేనపై, అడరి = లంఘించి, ప్రభుయుతముగన్ = ఖరాదియుతముగా, చెండుబెండాడెను.

భా. సారయుతులైన, నివాతకవచాదిరాక్షసులచేత, అర్జిత = సంపాదింపఁబడిన, కడమ సులభము.

క. తమిఁ దద్ధ్వంసనిమిత్త
ప్రమదదశాస్యుఁ డగునాసురప్రభుకడ కేఁ
గి మనోమోదోచితసం
భ్రమతం బ్రణమిల్లె నతని పాదంబులకున్. 82

రా. తద్ధ్వంసనిమిత్తప్రమద=ఖరాదులవధకారణమైన స్త్రీ - శూర్పణఖ, దశాస్యుఁడగు=పదితలలుగల, ఆసురప్రభు=రాక్షసేంద్రుఁడైన రావణునియొక్క, మనస్సునందుఁగల, అమోద=దుఃఖమునకు, కడమ సులభము.

భా. తద్ధ్వంస=ఆరాక్షససంహారము,నిమిత్త=కారణముగాఁగల, ప్రమద దశ=సంతోషావస్థగల, ఆస్య=ముఖము గలవాఁడగు, ఆ, సురప్రభు=ఇంద్రుని యొక్క, కడకున్=వద్దికి, ఏఁగి, మనోమోదోచిత = మనస్సంతోషమునకుఁ దగిన, సంభ్రమతన్=సంభ్రమముగలవాఁ డౌటచేత, ప్రణమిల్లెను.

ఆ. అతఁడు తన యవరజయాకర్ణనాసాస్ర
ములు నిజాక్షులవఘువిలసనమ్ము
గను నిగుడ్చ నడిగి యడిగి తత్కథితస
భార్యరామవృత్తకార్యుఁ డగుచు. 83

రా. అతఁడు = రావణుఁడు, తన, అవరజ = చెల్లెలైన శూర్పణఖ యొక్క, ఆకర్ణనాసాస్రములు=చెవుల ముక్కున నంతటనుండెడు నెత్తురులు, "అస్రమశ్రుణి శోణితే" అని వి. నిజాక్షులన్=తన నేత్రములయందు, అఘు విలసనమ్ము=దుఃఖోద్రేకమును 'దుఃఖాంహోవ్యసనేష్వఘు'మ్మని అ. నిగుడ్చన్, అడిగియడిగి, తత్=ఆశూర్పణఖ చేత, కథిత = తెలుపఁబడిన, సభార్య=సీతా సమేతుఁడైన, రామునియొక్క, వృత్త=అతీతమైన కార్యముగలవాఁడగుచు, తదాశ్రమంబునకు వచ్చెనప్పు డని నాలుగుపద్యముల తర్వాతఁ గ్రియ.

భా. అతఁడు, ఇంద్రుఁడు-తనయ=అర్జునునియొక్క, వర=శ్రేష్ఠమైన, జయముయొక్క, ఆకర్ణనా=వినుటచేత, సాస్రములు=ఆనందబాష్పములతో,

గూడిన, నిజాత్ములు, అనఘవిలసన్మ్ము, తత్కథిత = ఆయర్జునుని చేతఁ జెప్పఁ బడిన, సభార్య=సభయందలి పెద్దలకు, రామ = హృద్యమైన, వృత్త, కార్య= రక్షోయుద్ధము గలవాఁడౌచును, ఒసఁగె నని ముందరఁ గ్రియ.

క. తనకారుణ్యము మిక్కిలిఁ
గనుదామరగమిఁ దలిర్పఁగా గ్రక్కున లే
చి నిజాసనార్ధభాగం
బునఁ దనయున్నతగభీరమూర్తినునుచుచున్. 84

రా. తనకు, అరుణ్యము=రక్తిమ, కనుదామరగమియందుఁ దలిర్పఁగా - కోపమునఁ గండ్లెఱ్ఱచేసికొని యనుట, ఆసనార్ధభాగంబునన్ = పీఠార్ధమందు, తనయొక్కయున్నతమునైన, మూర్తిన్=శరీరమును, ఉనుచుచును, అప్పుడే. యుద్ధయాత్రకు లేవ నుద్యోగించి యనుట.

భా. తన, కారుణ్యము = దయ, నతగభీరమూర్తిన్ = వినయావనతమైన గంభీరమూర్తిగలవాని, తనయున్=అర్జునుని, కడమ సులభము.

తే. దివ్యకోటీరమాహారతీవ్రశక్తి
యుద్ధసహునకు నాకీశుఁడొసఁగె నీన
రుండు మద్బంధువైరమూఢి నిర్వ
హించెనెఱవేరెఁ జెప్పెడిదేమి యనుచు. 85

రా. రావణుఁ డనుకొనుమాట, దివ్యకోటి=దేవతాకోటియొక్క,రమా= సంపదను,హార=హరించెడి, తీవ్రశక్తిన్=అధికశౌర్యమును,యుద్ధసహునకున్= యుద్ధక్షముఁడైన, నాకున్ = తనకు, ఈశుఁడు = ఈశ్వరుఁడు, ఒసఁగెను. ఈనరుండు = రాముఁడు, మద్బంధువైరము = నాజ్ఞాతులతోడి ద్వేషమును, నిర్వహించెను, మనుష్యుఁడు రాక్షసద్వేషము చేసికొనెనుగదా చెప్పెడిదేమి యనుచు.

భా. దివ్యమైన, కోటీరము = కిరీటమును, ఆ - హవరతిప్రశక్తియుద్ధ సహనకున్ = ఆహవునియొక్క తీవ్రశక్తిగలయుద్ధము నోర్చినవానికి నర్జునునకు, నాకేశుఁడు = దేవేంద్రుఁడు, ఒసఁగెను, ఘనరుండు, మత్ = నాకు, బంధుఁడై = ఆప్తుఁడై, రమారూఢి నిర్వహించెను = తన యైశ్వర్యమును నిల్పెను, అనుచుఁ గోటీర మొసఁగు నని క్రిందటి కన్వయము.

సీ. అప్పుడు దనమదియందుఁ దద్విజయవా
ర్తాశ్రవణంబుచే నశ్రమార్థ
మగుమన్యుకలనఁ నిలాత్మజయమలస
ద్రూపప్రవృత్తిమాధుర్య మడరఁ
ద్వరితభవ్యస్వాంతవర్తనోచితతీర్థ
యాత్రసల్పితతపోమహత్త్వసాధు
సహచరీకృతసింహశరభశార్దూలకు
మారీచరాక్షసుమత్తతరుణ

తే. హరిణమై రామునాశ్రమాలాంచితవన
భూములఁ బెడఁగుమృగపర్వముగ మెలఁగుచుఁ
బ్రబలుమార్తాండసంతతప్రభవు మోము
పుచ్చుటకు సంచితామోద మచ్చుపడఁగ. 86

రా. అప్పుడు, తత్ = ఆ రామునియొక్క, విజయవార్తయొక్క, శ్రవణంబుచేన్ = వినుటవల్ల, మన్యుకలనన్ = కోపమహిమను, ఇలాత్మజ = సీతయొక్క, తెనుఁగుషష్ఠి, అమల = నిర్మలమైన, సద్రూప, ప్రవృత్తి = వార్తయొక్క, మాధుర్యము, అడరన్ = అణఁచఁగా, అప్పుడు పుట్టినకోపమును సీత సౌందర్యమును విని యణఁచె ననుట, త్వరిత = శీఘ్రముగా, భవ్య = కాఁగల, స్వ = తనయొక్క, అంతవర్తనా = నాశవర్తనకు, ఉచిత = తగిన, తీర్థ = రేవైన - ద్వారమైన దనుట, యాత్ర = ప్రయాణమును, చల్పి, తపోమహత్త్వముచేత.

సాధువైనవాని, సహచరీకృతము లైన సింహశరభశార్దూలములు గలవాని, స్వార్థకప్రత్యయము. మారీచరాక్షసుఁ డను రాక్షసుని, మత్త తరుణ హారిణమై = హారిణరూపము చేత, రాముని యొక్క పర్ణశాలాంచితవన భూములందు మెలఁగుచున్న, ప్రబలుఁడు=బలవంతుఁ డైనవాని, మారీచునికి విశేషణము. మార్తాండ సంతతిప్రభువుఁ = సూర్యవంశపురాజైన రాముని, మోసపుచ్చుటకు, అంచి=అంపి, తాఁ=తాను.

భా. అప్పుడు = అర్జునుఁ డింద్రునియొద్ద నుండెడు సమయమందు, తద్విజయవార్తా=ఆయర్జునుని వృత్తాంతముయొక్క, అశ్రవణంబు చేఁ = విన కుండుటచేత, అశ్రమ=శ్రమపడక, ఉత్థమగు=పుట్టిన, మన్యుకలఁ=శోకాతిశయ మును, "మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి" అని అ. "కళాశిల్పే గౌరవేచ" అని వి. అని లాత్మజ=భీమునియొక్కయు, యమ = నకులసహదేవులయొక్కయు, లసత్= ఒప్పుచున్న, రూప=సౌందర్యముయొక్కయు, ప్రవృత్తి=నడకలయొక్కయు, మాధుర్యము=మనోహరత్వము, అడఁపఁ, అర్జునవియోగదుఃఖమును భీమాది సందర్శనమున నణఁపఁగా ననుట, త్వరిత=తీవ్రపడుచున్న, భవ్య = శుభమైన, స్వాంతవర్తన = మనోవ్యాపారమునకు, ఉచిత = తగిన, తీర్థయాత్రసల్పి, తపోమహత్త్వము చేత, సాధు = లెస్సయౌనట్టుగా, సహచరీకృత = సహాయ ముగాఁ జేయఁబడిన, సింహశరభశార్దూలములయొక్క, కుమారీ = పెంటిపిల్లల యందు, చరాక్ష = తగులుచున్న కన్నులుగల - సాదరముగాఁ జూచు నని యనుట. "సక్థ్యక్ష్ణోఃస్వాంగాత్ షచ్" అనెడు సూత్రమున బహువ్రీహియం దకారాంతము. సుమత్త=లెస్సగా మదించిన, తరుణహరిణమై = లేఁడిపిల్లలు గలదై. ఫలితార్థము తపోమాహాత్మ్యము చేత జాతివైరము విడిచి కూడియున్న సింహాదుల పెంటిపిల్లలమీద లేఁడిపిల్ల లెక్కు ననుట, ఒప్పునట్టి, పర్ణశాలల యొక్క సమీపమైన వనభూములయొక్క, బెడంగు = ఒప్పిదము. దృక్పర్వ ముగఁ=నేత్రపర్వమౌచునుండఁగా, మెసఁగుచుఁ=చరించుచును, ప్రబలెడి

మార్తాండసంతతిప్రభుఁవ్రక్=ధర్మజుని, ప్రభుశబ్దము పుత్త్రవాచకము, మోస పుచ్చుటకు సంచితా మోద మచ్చుపడఁగక్, జటుఁడుపచ్చె నని ముందరిపద్య మున కన్వయము.

క. ఘనదర్పోన్మూలితబహు
ముని జటుఁ డనుపరమకలుషమూర్తి యసురకాం
తినికేతనమై యతిభా
వనియతిఁ బ్రకటించునట్టి వర్ణ్యాకృతితోన్. 87

రా. ఘనదర్ప = అధికమైన త్రుళ్లుచేత, ఉన్మూలిత = పెకలించిపాఱ వేయఁబడిన, బహుమునిజటుఁడు = అనేకమునులయొక్క జడలుగలవాఁడు, అనుపరమ=ఆణఁగుటలేని, కలుష = పాపముగల, మూర్తి=శరీరముగలవాఁడు, అసుర=రాక్షసుఁడు, కాంతికిన్, నికేతన మైన=నివాస మయి, యతిభావనియ తిన్ = సన్న్యాసిత్వనియమమును, ప్రకటించునట్టి, వర్ణ్య = వర్ణింపఁదగిన, ఆకృతితోన్.

భా. ఘనదర్పముచేత, ఉన్మూలిత = చెఱుపఁబడిన, బహుమునులుగల వాఁడు, జటుఁ డను=జటాసురుఁ డనెడి, పరమకలుషమూర్తి=పాపాత్ముఁడు, వర్ణి = బ్రహ్మచారియొక్క, ఆకృతితో వచ్చె నని ముందరి క్రియ.

వ. తదాశ్రమంబునకు వచ్చి నప్పుడు. 88

క. కుతుకంబున మహితనయా
పతితదనుజవంచనప్రపంచనమృగతే
చతురిమము లేకతానా
శ్రితబుద్ధిం జూచి యుల్లసిల్లెడుమదితోన్. 89

రా. మహితనయా = సీతయొక్క, పతి = ప్రియుఁడైన రాముని యొక్కయు, తదనుజ = ఆయనతమ్ముఁడైన లక్ష్మణునియొక్కయు, వంచన =

మోసపుచ్చుటను, ప్రపంచన = ప్రకటించుచున్న, "పచవిస్తారే" అనుధాతువునఁ గర్తరి లుడంతము. మృగ=మృగరూపమైన మారీచునియొక్క, ధీచతురిమములను, ఏకతానాశ్రితబుద్ధిన్ = ఏకాగ్రచిత్తమానట్టుగా నాశ్రయింపఁబడినబుద్ధిచేత, చూచి, "ఏకతానోఽనన్యవృత్తిః" అని అ. సావధానుఁడై చూచి యనుట, క్షితిజను జేర నని ముందరి కన్వయము.

భా. మహిత=శ్రేష్ఠమైన, నయ=ధర్మమార్గముచేత, ఆపతిత = ఆగతుఁడైన, దనుజ=జటాసురునియొక్క, వంచనప్రపంచన = కపటప్రతిపాదకము యొక్క, మృగ= తెలియుటయందుగల, 'మృగఅన్వేషణే' అనుధాతువుమీఁద, అచ్ప్రత్యయాంతము. ధీ = బుద్ధియొక్క, చతురిమము = సామర్థ్యము, లేక జటాసురుఁడు బ్రహ్మచారియై రాఁగా రాక్షసుఁ డని తెలియ కనుట, తాను, ఆశ్రితబుద్ధిన్ = ఆప్తుఁ డనెడు బుద్ధిచేత, చూచి, క్షితిజనపతి చేర ననుకూలించె నని ముందరిపద్యమునఁ గర్తయుఁ గ్రియయు.

క. క్షితిజనపతి సన్నిధియం
దతనిమహితవృత్తిఁ జేర ననుకూలించెన్
మతియతి విశ్వాససమ
న్వితగ దృఢతరాఘవసతి నిశిచరుఁ డంతన్. 90

రా. క్షితిజన్ = సీతను, అపతిసన్నిధియందున్=పతిసన్నిధిలేనియెడ, అతనిమ=తనుత్వములేని, హితవృత్తిన్ = మంచివాఁడుంబలె ననుట, చేరన్= దగ్గఱికిరాఁగా, రాఘవసతి = సీత, మతి = బుద్ధి, యతివిశ్వాస = సన్న్యాసి యనెడు విశ్వాసముతోడ, సమన్వితగతిన్ = కూడిన దోచు నుండఁగా, దృఢతన్=ధైర్యముచేత - వెఱపులేక యనుట, అనుకూలించె నని క్రిందటి కన్వయము. ఉపచరించె ననుట, నిశిచరుఁడు = రావణుఁడు, అంతట, హరించె నని ముందరిపద్యమున కన్వయము.

భా. క్షితిజనపతి=ధర్మరాజు, సన్నిధియందు, అతనిన్ = జటాసురుని, చేరను, అనుకూలించెన్ = సమ్మతించెను, మతి, అతివిశ్వాససమన్వితగతిన్ = అధికవిశ్వాస యుక్తము గాఁగా, అనుకూలించె నని యన్వయము, అంత, దృఢతర = ఘనమైన, అఘ = పాపములకు, వసతియైనవాఁడు, నిశాచరుఁడు = జటాసురుఁడు.

తరళ. గుణవిదూరత సంధిలన్ శ్రుతి ఘోరవిస్ఫురదుష్టభా
షణము లాడుచుఁ దద్వసత్యుటజంబుఁ జొచ్చి స్వరూపభీ
షణతనాయమనందనున్నతశౌర్యవిశ్రుతితో సగ
ర్హణతఁ బట్టి హరించెఁ దత్ప్రియదాపహారము మున్నుగాన్.

రా. ఆయమన్ = సీతను, అందున్ = ఆపర్ణశాలయందు, అనున్నత = నీచమైన, శౌర్యప్రసిద్ధితోడ, తత్ప్రియద = సీతాసంతోషముయొక్క, అపహారము మున్నుగా హరించెను, దిగులుపడఁ జేసి హరించె ననుట, కడమసరి.

భా. గుణవిదూరతసంధిలన్ = భీమునియొక్క దూరముపోవుట కలుగఁగా, భీముఁడు దగ్గఱ లేకుండఁగా ననుట; "గుణః ప్రధానే శబ్దాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే" అని వి. తత్ = ఆధర్మజునికి, వసతి = నివాసమైన, ఉటజంబున్ = పర్ణశాలను, "సంస్త్యాయముటజంధామ" అని అ. చొచ్చి, స్వరూప=తన రాక్షసరూపము చేతనైన, భీషణతన్ = భయంకరత్వము చేత, నత = అణఁగిన, శౌర్యముయొక్క, విశ్రుతితోన్ = ఖ్యాతితో - వంచన తోడ నను, సగర్హణన్ = నిందతోఁగూడినవాఁడై యనుట. ఆయమనందనున్ = ధర్మజుని, తత్ప్రియదా = ఆ ద్రౌపదియొక్క, అపహారము మున్నుగా హరించెను, ధర్మరాజును ద్రౌపదీసహితముగాఁ బట్టుకపోయె ననుట.

క. నానాప్రకారదీనవ
చోనిచయము నడపుధర్మసూతిని సతి న

ద్దానవవరుఁ డట్లు నిజ
స్థానమునకుఁ గొనుచు గగనసరణిం జనఁగన్. 92

రా. ధర్మసూతిక్ = ధర్మమునకుఁ గారణమైనదాని, సతిక్ = సీతను.

భా. ధర్మసూతిని, సతిక్ = ద్రౌపదిని, కడమ సులభము,

వ. అది యంతయు విని కోపోద్దీపితుం డగుచు నడ్డంబు పఱ
తెంచి. 93

రెంటికి సరి.

చ. తిరుగుము పోకుపోకు మని తిట్టుచు వాని నెదిర్చి విక్రమో
ద్ధురుఁ డగుచు మహాబలసుతుండపతత్రపదోర్జితప్రహా
రరభసభీషణం బగుదురం బొనరించె జటాయు వంత నా
నిరుపమబాహుసాహసుని దుర్నిచేత నడంగె నెంతయున్. 94

రా. వానిక్ = రావణుని, ఎదిర్చి, మహాబల = అధికబలముగల, సు = లెస్సైనట్టి, తుండ = ముఖముయొక్కయు, "వక్త్రాస్యేవదనంతుండ" మని అ. పతత్ర = ఱెక్కలయొక్కయు, "గరుత్పక్షచ్ఛదఃపత్త్రం పతత్త్రంచ తనూరుహ" మ్మని అ. పద=పాదములయొక్కయు, ఊర్జిత = దృఢము లైన, ప్రహారములయొక్క, దురంబును జటాయు వొనరించెను, అంత, అడంగెక్ = రావణుని చేత నొచ్చెను.

భా. వానిక్ = ఆజటాసురుని, మహాబల = వాయువుయొక్క, సుతుండు = భీముఁడు, అపతత్ = జాఱనట్టి, త్రప = లజ్జగల - శౌర్యముగల యనుట, దోః=బాహువులచేత, "భుజబాహూప్రవేష్టోదోః" అని అ. జిత= అభ్యస్తము లైన, ప్రహార=గుద్దులయొక్క, రభస = వేగముచేత, భీషణం బగు, దురంబు = యుద్ధమును, ఒనరించెను, అంతక్, అనిరుపమబాహుసాహస

విని ద్రుంచిచేత, జటాయువు = జటునియొక్క యాయువు, అడంగెను, జటాసురుఁడు చచ్చె ననుట.

వ. అక్కాలంబునందు. 95

సీ. తన ప్రియముసు వేడ్క వెనుప శోభిలఁ గృష్ణ
సారంబు సౌవర్ణ సారసమధి
కశ్రీలఁ గ్రాల నొక్కటి పైనగలఁ జూచి
తామృగబ్జముల కుత్కంఠ పెంచి
నలిఁ దదానయనంబునకుఁ బంప దానజే
యుంగ నబ్బక దానవాంతకుండు
రామభద్రుండు గరంబు దూరంబుగా
నరిగి యంతటను దామరలు దృష్టి
తే. కొనకు నైకొని పౌలస్త్య ఘనని యుక్త
తప్పుమూకవర్షమడంచి త్రాసనకీర
దారవచనాగతభ్రాంతివర్షనమున
మానసములోన మోహంబు పూనె నంత. 96

రా. తన ప్రియ=సీత, ముసు=మునుపు, కృష్ణసారంబు=లేఁడి, సౌవర్ణ=సువర్ణవికారభంగిని, సార=శ్రేష్ఠము లైన, సమధికము లైన, శ్రీలన్=కాంతుల చేత, క్రాలన్ = ఒప్పఁగా, చూచి, తాన్ = తాను, దృగబ్జములకున్ = నేత్రపద్మములకు, ఉత్కంఠ పెంచి = అపేక్షించి యనుట, తత్ = ఆమృగము యొక్క, ఆనయనంబునకున్ = తెచ్చుటకు, పంపఁగా, అబ్బక = దొరకక, దానవాంతకుండు = రామభద్రుండు, తాన్ = తాను, మరలు దృష్టికిన్ = తిరిగివచ్చెడు యత్నమునకు, ఒనరు నైకొని = ఇంపుఁబూని, పౌలస్త్య=రావణునిచేత, ఘనచూపట్టుగా - నిర్బంధించి యనుట. నియుక్త

నియోగింపఁబడిన, తచ్చమూరు=ఆమాయామృగముయొక్క, "చమూరుశ్చేతి హారిణః" అని అ. దర్ప మడంచి = సంహరించి, త్రాస = భయముచేత, "మణిదోషేభయేత్రాసః" అని అ. చకిత = భయపడిన, దార = సీతయొక్క, వచనములవలన నాగతుఁ డైన, భ్రాతృ = లక్ష్మణునియొక్క, దర్శనమున, మానసములో, అమోదంబు=ఖేదమును, పూనెను.

భా. తనప్రియమును వేడ్క పెంపును శోభిలఁగా, కృష్ణ = ద్రౌపది, సారంబు=శ్రేష్ఠమైన, సౌవర్ణసారసము = బంగారుతామర, అధికశ్రీలచేతన్, తాదృక్=అట్టి, అబ్జములకున్ = పద్మములకు, అబ్బకదానవాంతకుండు=బకాసురశత్రుఁ డైన భీముఁడు, రామభద్రుండు = ఒప్పెడి భద్రముగలవాఁడు, తామరలు = పద్మములను, దృష్టికొనరు = కంటికింపైనవాని, తామరలకు విశేషణము, కైకొని, పౌలస్త్య=కుబేరుని చేత, ఘనమానట్టుగాన్, నియుక్త= అంపఁబడిన, తత్ = అలాగున సన్నద్ధమై వచ్చిన, చమూ = సేనయొక్క, "పృతనానీకినీచమూః" అని అ. ఉరు = అధికమైన, దర్పము నడంచి, త్రాస చకితులునై, దారవచన = ద్రౌపదివాక్యమువల్ల, ఆగత = వచ్చిన, భ్రాతృ= అన్నదమ్ములయొక్క, దర్శనమున, మోదంబు = హర్షమును, పూనెను, అంతన్ = ఆతర్వాత.

క. ముగుద యెఱుంగక పంచినఁ
దగునే యక్లేశుదేరఁ దమ్ముఁడ యాద్ధ
త్యగరిష్ఠయక్షరక్షో
విగాఢ మీయడవి యిది వివేకము తెఱఁగే. 97

రా. భా. రెంటికి సమము - సులభము.

వ. అని యతనిం బలుకుచు. 98

ఆ. అంత నిజమహాశుగాధిక్యసంప్రాప్తి
శంసిసవ్యసాచిసముపగమవి

యోజితవ్యథత్వ మొదవ వైవస్వత
సంతతినృపలోక సత్తముండు. 99

రా. అంకటంక్, నిజ = స్వకీయమైన, మహాశుక్ = అధికశోకము యొక్క, "మన్యుశోకౌతుశుక్ స్త్రియా" మ్మని అ. ఆధిక్య = అతిశయము యొక్క, సంప్రాప్తిని, శంసి=చెప్పుచున్నవై, సవ్య=ఎడమదిక్కునకు, సాచి = అడ్డముగా, సముపగమ = రాకగల, వి = పక్షులచేత, అవశకునములచేత ననుట, యోజిత = కూర్పఁబడిన, వ్యథత్వము=వ్యథగలవాఁడౌట, ఒదవఁగా, వైవస్వతసంతతి=సూర్యవంశమందుఁగల, నృపలోకసత్తముండు=రాజేంద్రుఁడైన రాముఁడు, తిరిగివచ్చి యని ముందరిపద్యమున కన్వయము.

భా. అంకక్ = అటుతర్వాత, మహాశుగ = పాశుపతాద్యస్త్రముల చేత నగు, అధికసంప్రాప్తి = మహత్త్వసిద్ధిని, శంసి=చెప్పుచున్న, సవ్యసాచి= అర్జునునియొక్క, సముపగమ = రాకచేత, వియోజిత = పోఁగొట్టఁబడిన, వ్యథత్వము=వ్యథగలవాఁడౌట, వైవస్వతసంతతి=ధర్మజుఁడు.

సీ. తిరిగి వచ్చి యొకప్డు దీర్ఘకాలావస్థ
నావస్థఁ జెందని యుతివర్తకలి
తాత్రిఁ బావనిఁ గాన కడవుల వెదకుచు
నంతఁ గానంబడి యాత్మహితత
నెసపుజటాయువ్విజేతపనంబుల
జాడను జనిచని సకలకాన
నోగ్రజంతుత్రాసయోజనాయతదోఃప్ర
భావభీమాంగకబంధముద్ధ
తే. నాతిదీప్తబలాధిక్యుఁ డగుచు నున్న
దానవాహితాద్భుతదేహుఁ దప్పిదుష్ట

రూపభరణనిమిత్తర్షి శాపశంసిఁ
త్రిదశపదవాసిఁ జూచి పార్థివవరుండు. 100

రా. తిరిగివచ్చి యొకనాఁడు, దీర్ఘకాలాదర్శనావస్థఁ జెందని = తడవుచూడకుంటలేని, అతివక్ = సీతను, శకలిత = ఖండింపఁబడిన, ఆర్తిగల దానిక్ = సకలమైనయాపదలను మరలించుదాని ననుట, పావనిక్ = పవిత్రమైనదాని, కానక, అంతక్, కానక్ = అడవిలో, పడి, జటాయుర్వినేత = జటాయు వనెడి పక్షిరాజుయొక్క, పదంబులజాడక్ = వాక్యసరణిని, సకలకావన = సమస్తాటవులయందున్న, ఉగ్రజంతు = సింహాదిమృగములను, త్రాస=వెఱపించెడి, యోజనాయతదోః = దీర్ఘబాహులయొక్క ప్రభావము చేత భీమాంగుఁడైన కబంధునియొక్క మర్దనచేత నతిదీప్తమైన బలాధిక్యము గలవాఁ డగుచు, ఉన్న=పోమొత్తఁబడిన, దారుణమైన యహితమైన యద్భుత దేహముగలవానిక్=రాక్షసదేహము గలవాని ననుట, తత్ప్రదుష్ట = అలాగు మిక్కిలిఁ గష్టమైన, రూపభరణమునకు నిమిత్తమైన ఋషిశాపమును, శంసిక్ = చెప్పెడువాని, త్రిదశపదవాసిక్ = ఆకాశమందు నిలిచినవాని - గంధర్వరూపమును బొందిన యాకబంధుని ననుట. చూచి, పార్థివవరుండు = రాముఁడు.

భా. తిరిగివచ్చి, ఒకష్టు = ఒకనాఁడు, దీర్ఘకాల = తడవుగా, అదర్శనావస్థఁజెందక్ = కానకుండుటఁ బట్టి, నియతివశ = అదృష్టవశముచేత, కలిత = పొందఁబడిన, ఆర్తిక్ = పీడగలవాని, జటాయుః = జటునియొక్క యాయువును, వినేత = పోమొత్తిన భీమునియొక్క, పదంబుల = అడుగుల యొక్క, జాడను, జంతువులకు, త్రాస=భయముయొక్క, యోజన=పుట్టించుట యందు, ఆయత = అధికమైన, దోఃప్రభావ = భుజశక్తిగల, భీమునియొక్క, అంగక = శరీరముయొక్క, బంధ = కట్టుటయందును, మర్దన = పీడించుట యందును, అతిదీప్తమైన బలాధిక్యము గలవాఁడై, ఉన్న=ఉండిన, దారుణ=

భయంకరమైన, అహితా = సర్పత్వముచేత, అద్భుతదేహుని, తత్ = ఆ, ప్రదుష్టమైన రూపధరణమునకు నిమిత్తమైన, ఋషిశాప = సప్తర్షిశాపమును, శంసిన్ = చెప్పుచున్నవాని, నహుషుని నపుట, పార్థివవరుండు = ధర్మరాజు, జరిపె నని ముందరి కన్వయము.

తే. అతనిఁ బూర్వనామాదిక మడిగి వినుచు
తదవితోషఁ దచ్ఛాపమోచననిమిత్త
ము లగు ప్రశ్నోత్తరములు వొల్పలరఁ బ్రీతి
జరిపెఁ గృతకృత్యత నతండు సనియె దివికి. 101

రా. అతనిన్ = కబంధుని, ప్రశ్నోత్తరములు = రాముఁ డడుగఁగాఁ గబంధుఁడు వినుపింపఁగా, అతండు=కబంధుఁడు, చనియెను.

భా. అతనిన్ = ఆనహుషుని, తత్ = ఆనహుషునియొక్క, శాప మోచననిమిత్తములు = శాపపరిహారహేతువులు, అయిన ప్రశ్నోత్తరములు-నహుషుఁ డడుగఁగా ధర్మరాజు చెప్పఁగా, అతండు = నహుషుఁడు.

క. వనదేవత లర్చించిరి
తనుపడఁ దచ్ఛాపమోక్షపరిమోచితభీ
మునిజననుతు నాన్నృపనం
దనుని శుభానిలతఁ జలలతాకుసుమములన్. 102

రా. తత్=ఆకబంధునియొక్క, శాపమోక్షముచేత, పరిమోచితభీ= విడిపింపఁబడిన భయముగల, మునిజనులచే నుతుఁడైన, ఆన్నృపనందనునిన్ = రాముని, అర్చించిరి.

భా. తత్=ఆనహుషునియొక్క, శాపమోక్షముచేత, పరిమోచిత = విడిపింపఁబడిన, భీముఁడుగలవాని, ఆన్నృపనందనునిన్=ధర్మరాజును, అర్చించిరి.

వ. ఇవ్విధంబున. 103

తే. అడవులఁ జరించునాభవ్యు నరయ వచ్చె
నంతటను శివతేజోమయస్వరూపుఁ
డై వెలయుహరి యాత్మేశుఁ డనుపమహిత
బుద్ధివర్తన మెంతయుఁ బొల్పుమీఱ. 104

రా. శివతేజోమయస్వరూపుఁడై = రుద్రవీర్యజనితుఁడై, వెలయు, హరి = వానరుఁడు - హనుమంతుఁ డనుట. ఆత్మేశుఁడు = సుగ్రీవుఁడు, అనుపఁగా, ఆభవ్యుర్ = రాముని, అరయర్ = తెలియ వచ్చెను.

భా. శివ = శుభమైన, "శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్ర" మ్మని అ. తేజోమయ = జ్యోతిర్మయమైన, స్వరూపముగలవాఁడు, హరి = శ్రీకృష్ణుఁడు, ఆత్మ = జీవులకు, ఈశుఁడు = కర్త, అనుపమ=సరిలేని, కడమ సులభము.

క. వచ్చి తగురీతి దన్నన
మిచ్చి తదీయ మగువృత్త మెల్ల వినియెఁ దాఁ
జెచ్చెరఁ గుశలప్రశ్నస
ముచ్చారణపూర్వకముగ నుచితప్రౌఢిన్. 105

రా. తదీయ మగు=ఆరామునిసంబంధమైన, వృత్తమెల్లర్ = దశరథుఁ డంపినది మొదలుకొని యాపటి కయినవృత్తాంతమంతయుఁ, తాను వినియెను, కుశలప్రశ్న = నేర్పుగా క్షేమవార్త నడుగుటయొక్క, సముచ్చారణవాక్య పురస్సరముగా.

భా. సులభము.

క. విని తనదువృత్త మంతయు
వినిపించి పరస్పరార్థవిధి నిష్ఠాలా

పఁరూఢి జరుగ నప్డు డా
తఁమని మాటబడిఁ దెలిసి తనమదిలోనన్. 106

రెంటికి సరి.

చ. అనిమిషరాట్తనూభవభుజాతిశయప్రతికారనిత్యచిం
తను రవినందనుం దనకు నచ్చినబంటుగ నేలి తత్ప్రియం
బనయము సల్పుచుం బ్రబలు నాత్మరిపుం దుదిఁ డాఁ జయింపఁ
జా,ల ననుమతి న్భజించుట యలంఘ్యత నీతనియందుఁ దోఁ
చెడున్. 107

రా. హనుమంతుఁ డెంచినప్రకారము, అనిమిషరాట్తనూభవ = వాలి యొక్క, భుజాతిశయ = బాహుబలిమియొక్క, ప్రతికార = ప్రతిక్రియ. యందుఁ గల, నిత్యచింతనున్ = నిత్యవిచారముగలవాని, రవినందనున్ = సుగ్రీవుని, బంటుగ నేలి, తత్ప్రియంబు = ఆసుగ్రీవునికిఁ బ్రియమును, సల్పుచున్ = చేయుచు, ప్రబలున్ = బలవంతుఁడైన, ఆత్మరిపున్ = రావణుని, తుదిన్=ఆతర్వాత, జయింపన్ = సంహరించుటకు, చాలన్=మిక్కిలి, అనుమతిన్ = అనుసరించిన బుద్ధితోడ, భజియించుట దోఁచెడును.

భా. అనిమిషరాట్తనూభవ = అర్జునునియొక్క, భుజాతిశయ ప్రతికారముయొక్క, నిత్యచింతన్ = నిత్యవిచారముచేత, రవినందనున్=కర్ణుని, నచ్చినబంటుగ నేలి=ఆత్మభృత్యునిఁగా నేలినవాఁడై, తత్ప్రియంబు=ఆకర్ణునికిఁ బ్రియమును, చల్పుచున్, ప్రబలు = ప్రబలెడునట్టి, ఆత్మరిపున్ = దుర్యోధనుని, తుదిన్ = అజ్ఞాతవాసాంతమందును, జయింపఁ జాలను, అను=అనెడునట్టి, మతిని భజియించుట యీతనియందుఁ దోఁచెడును.

వ. అని యూహించి యతనితోడ. 108

రెంటికి సరి.

మ. నలు వొప్పప్పవమానసూతి యనియె న్నందన్మనస్థైర్యభం
గులు భావింపఁగ భూచరప్రవర మీరకుఁ మాకు వర్థిల్లుని
శ్చలసౌహార్దవిశేషవర్తన లికం జర్చింపఁగా నెట్టిశ
త్రులనుం ద్రుంచుట యెంత కార్య మని చేతోవృత్తిఁ దర్కించెదన్. 109

రా. పవమానసూతి యనియెన్=హనుమంతుఁడు పలికెను, నందత్=సంతోషించుచున్న, మనః = మనస్సుయొక్క, స్థైర్యభంగులు భావింపఁగా, అర్థాంతరమునన్ = నన్నును, తగు = ఆ సుగ్రీవుని, కడమ సులభము.

భా. కృష్ణుఁడనెడుమాట, పవమానసూతి = భీమునియొక్క, అని=యుద్ధమును, ఎన్నన్ = యోజించినంగాని, తత్=ఆభీమునియొక్క, కడమ సులభము. అంచఱను సుఖమున నుండెదము విచారపడకు మనుట.

మ. ఇటుము న్నుర్వరఁ బర్వుచున్న విజయోదీర్ణప్రతాపాద్భుతో
త్కటవార్తల్ రిపుకోటికిం బిడుగులై గర్జిల్లెను న్నీకు నెం
తటివాఁడైన నెదిర్చి ప్రాణములతోఁ జాఁ గ్రమ్మఱన్ లేమి
ప్రస్ఫుట మోభూపమరాతిచేష్టలు భవ దుర్బాహుభంగపర్యంతముల్. 110

రా. ఉర్వరన్ = భూమియందు, విజయ = విరోధావిజయముగల దొటచేత, ఉదీర్ణ = ప్రకటములైన.

భా. విజయ = అర్జునునియొక్క, కడమ సరి, స్తుతి.

క. అని పలికి యంత రవినం
దనచింతాభారనిరసననిమిత్తములై
తనరారెడువాక్యములా
యనపలనన్ వినుచు నలరె నజ్జనవిభుఁడున్. 111

రా. రవినందన = సుగ్రీవునియొక్క.

భా. రవినందన = కర్ణునివల్లనైన, కడమ సరి.

చ. తన మలరారఁగాఁ దనకు మాధవమైత్రికి యుక్తమైనయ
త్యనయముగఁ బెక్కి పిడొక్కలిపి యీహనుమంతుఘనార్య
ధర్మవ,ర్తనభృశఖిన్ను నన్నుఁ గను రంజిలఁ జేసె నితండు
వచ్చి యిట్లనుఁగుఁదనంబు నూపునె యటంచుఁ దదుత్సు
కతం బ్రవర్తిలెన్. 112

రా. తనయొక్క, రుమాధవ = సుగ్రీవునియొక్కయు, మైత్రికిన్, ఈ హనుమంతునియొక్క, ఆర్య=శ్రేష్ఠమైన, తత్ = ఆహనుమంతునితోడి బంధుత్వమందుఁగల.

భా. తనరు=ఒప్పెడి, మాధవ=కృష్ణునియొక్క, పిడొక్కలిపి, కృష్ణుని నంపి, ఈహాక్ = కోరికచేత, ఇతండు, మంతు = అపరాధముచేత, ఘనమైన అరి=శత్రువైన దుర్యోధనునియొక్క, అధర్మవర్తనచేత, భృశ=మిక్కిలియు. ఖిన్నులైనవారి, రంజిలఁజేసెన్, అనుఁగుఁదనంబు=బంధుత్వమును, అంచున్, తత్=ఆకృష్ణునియందుఁగల, ఉత్సుకతన్ = వేడుకచేత, ప్రవర్తిల్లెను.

తే. అంతటను భవ్యనవ్యసఖ్యప్రకటన
భృశసుఖితకర్ణశకునివాగ్వశగుఁ డగుచు
వాలితమ్ముఁడు నిజకార్యవర్తనమునఁ
గడుఁ బ్రధానమంత్రస్థితి నడపుచుండె. 113

రా. అంతటన్, వాలితమ్ముఁడు, సుగ్రీవుఁడు, భవ్య=కాఁగల, నవ్య=నూతనమైన, సఖ్య=రామసఖ్యముయొక్క, ప్రకటన = తెలుపుటచేత, భృశ=మిక్కిలి, సుఖిత = సుఖింపఁజేయఁబడిన, కర్ణములుగల = విననింపైన వనుట, శకునివాక్ = పక్షివాక్కులయందు, వశగుఁడగుచున్ = ప్రసంగపరుఁడై,

ప్రధాన = ప్రధానులతోడనగు, మంత్రస్థితి = ఊహాపోహణలు, నడపు చుండగా, తెలిపె నని మీఁదటిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. అంతటన్, దుర్యోధనుం డని మీఁదటిపద్యములోనున్నది కర్త. వాలి = మీఱి, తమ్ముఁడు, దుశ్శాసనుఁడు, సులభము.

సీ. ఎలమిఁ బొంగుచు మహా బలసంతతిసమగ్ర
సంభ్రమ మొప్పఁగఁ జని వినిశ్చ
లత రాఘవేశుఁ డుద్ధతహృదయారిదు
ర్యోధనుండు కళత్రయుతుఁడు ననుజ
యుతుఁడు నై నిజనితాంతోజ్జ్వలతేజోమ
హాస్ఫూర్తిభీమన రాదుల నుడి
కింపఁ దదాస్పదీకృతవనంబులఁ బ్రవ
ర్తిలుచుండ నతని దేవులఁ జెఱ యను
తే. దారుణార్తి చెందుటయు నా ధర్మసూతి
తద్విము క్తికై తమ్ముల సన్నిధి నల
రించి యప్పుడు ఘనయశశ్శ్రీల నేల
వచ్చుటయు యుక్త మగుటయు వరుసఁ దెలిపె. 114

రా. మహాబలసంతతి = హనుమంతుఁడు, సుగ్రీవునితో ననెడుమాట, రాఘవేశుఁడు = రాముఁడు, ఉద్ధతహృదయములైన, అరి = శత్రువులచేత, దుర్యోధనుండు=యుద్ధము సేయ శక్యముగానివాఁడు, కళత్రయుతుఁడు, సీతాసమేతుఁడును, అనుజయుతుఁడు = లక్ష్మణసహితుఁడునై, నిజ = స్వకీయమైన, నితాంత=మిక్కిలి, ఉజ్జ్వలమైన, తేజః ప్రకాశముయొక్క, మహాస్ఫూర్తి= స్ఫురణము, భీమ=భయంకరులైన, నరాదులన్=నరభోజులను, ఉడికింపన్ = పీడించునట్లుగా, తత్=ఆరాక్షసులచేత, ఆస్పదీకృతములైన వనంబులయందుఁ బ్రవర్తిలుచుండఁగా, అతనిదేవులన్=సీతను, చెఱయను=చెఱఁబెట్టుటయనెడి,

ఆర్తి=పీడనుచెందుట, ఆధర్మసూతి = ధర్మమునకుఁ గారణమైన రాముఁడు, తత్ = ఆసీతయొక్క, విముక్తికై, తమ్మును, యశశ్శ్రీలతోడన్, ఏలవచ్చుటయున్ = రక్షింపవచ్చుటను, వరుసఁ దెలిపెను.

భా. బలసంతతి = చతురంగబలసమూహముయొక్క, వినిశ్చలతర = స్థిరతరములైన, అఘవేశుఁడు = పాపప్రవేశములుగలవాఁడు, ఉద్ధతములైన యంతశ్శత్రువులు గలవాఁడు, స్ఫూర్తిన్=స్ఫురణచేత, భీమనరాదులన్ = భీమార్జునులు మొదలైనవారిని, ఉడికింపన్ = విచారము పెట్టుటనిమిత్తమై, ప్రవర్తిలుచుండఁగా, అతనిన్=దుర్యోధనుని, దేవ్యలన్=అతని స్త్రీలను, చెఱయనునార్తి, చెందుటయున్ = పొందుటవల్ల, వారికిఁ జెఱరాఁగా నగుట. తమ్ములన్ = భీమాదులను, యశశ్శ్రీల నేలవచ్చుటయున్=శత్రునికి నాపద నివర్తింపఁజేయుట కీర్తి యనియు, యుక్త మగుటయుఁ దెలిపెను. స్వకులాభిమానరక్షణము యుక్తము గనుక.

వ. తెల్పి యిట్లనియె. 115

మ. మును తత్పార్థివుచేసినట్టిచరితంబుల్ రాక్షసౌద్ధత్యఖం
డనపాండిత్యధురంధరంబు లవి యొన్నం బెక్కు తాదృక్ప్రవ
ర్తనుకార్యంబున కీర్తివేళ మనకార్యప్రస్తుతత్వం బెల, ర్ప
నొగిం గూడుకొనంగఁ గల్గుట మహాభాగ్యంబుగా కల్పమే.

రా. మును, తత్పార్థివు = రామునియొక్క, మనకార్యప్రస్తుతత్వంబు ప్రయోజనప్రసక్తి, అల్పమే.

భా. మును, తత్పార్థివుచేసినట్టి చరితంబుల్ = దుర్యోధనునియొక్క చేసిన కృత్యములు, రాక్షసౌద్ధత్యమును, ఖండన=అతిక్రమించిన, పాండిత్య= నేర్పుయొక్క, ధురంధరంబులు = బలిమిఁబొందినవి, రాక్షసకృత్యములకంటె మించినవి యనుట, తాదృక్ప్రవర్తను=అట్టినడవడిగల దుర్యోధనునియొక్క,

కార్యంబునకు, ఇట్టివేళన్ = ఈచెఱయున్నసమయమున, మనకు, ఆర్యప్రస్తు తత్వం బెలర్పన్ = ఘనులను ప్రసిద్ధిరాఁగా, అల్పమే.

తే. అని యనుపమానదోర్బల ఘనతఁ జేసి
యొకఁడ యాచెఱ విడిపింప నోపు నమర
శూరుఁ డాదిత్యకులరాజసూనుఁ డేమి
చెప్ప సయిదోడు ప్రాపు సుస్థిరతఁ దనర. 117

రా. అనుపమాన సరిలేని, దోర్బలఘనత చేత, అని=యుద్ధమును, చేసి, ఆదిత్య కులరాజసూనుఁడు = రాముఁడు, సయిదోడు = లక్ష్మణునియొక్క, కడమ సులభము.

భా. అని=ఇట్లని, అనుపన్=అంపఁగా, మాన=ధైర్యముయొక్కయు, "మానశ్చిత్తసమున్నతిః" అని అ. దోర్బల = భుజములయొక్కయు, ఘనతఁ జేసి. విడిపింపనోపు = విడిపింపసమర్థుఁడైన, ఆదిత్యకులరాజసూనుఁడు = అర్జునుఁడు, సయిదోడు=భీమునియొక్క, ప్రాపు తనరఁగా, విడిపించె నని రెండర్థము లకు మీఁదటిపద్యమునఁ గ్రియ.

శా. దుర్వారస్వవనూఘనధ్వజమరుద్ధూతాభ్రతిగ్మాంశుగం
ధర్వాన్ దర్పితుఁ జిత్రసేను ఖరునిన్ దండించి విడ్పించె హృ
ద్గర్వాసాధుసుయోధను న్నిజభుజౌద్ధత్యప్రథల్ దిక్కులం
బర్వంగా సకళత్రసోదరపరిప్రాప్తవ్యథాసంగమున్. 118

రా. తిగ్మాంశుగంధర్వాన్=సూర్యునిగుఱ్ఱములవంటి గుఱ్ఱాలుగలవాని, చిత్రసేనున్=చిత్రములైన సేనలుగలవాని, ఖరునిన్ = ఖరుఁ డనురాక్షసుని, దండించి=సంహరించి, హృద్గర్వము చేత, అసాధు=ధూర్తులయిన, సుయోధ = సద్భటులను, నుత్=విరియఁగొట్టెడి, "నుదప్రేరణే" అనుధాతువునఁ గృదంతము, నిజభుజౌద్ధత్యముయొక్క, ప్రథల్=ప్రసిద్ధములు, పర్వంగా, సకళ =

సమస్తమైన, ఒళలకభేదము, త్రస = ప్రాణములయొక్క, "త్రసలింగం చరాచరే" అని అ. ఉదర = కడుపులయందున్న, వ్యథయొక్క సంగమును విడిపించె నని క్రిందటి కన్వయము. ఖరునిఁ జంపి చరించెడి జంతువుల కన్నిటికిని గడుపులోనివ్యథను మాన్పె ననుట. అర్థాంతరము. సకళత్రసోదర= కళత్రసోదరులయందు, పరిప్రాప్త=పొందిన, వ్యథయొక్క, అసంగముఁ = పొందమిని, విడిపించెను, ఖరునిఁ జంపి వానిసోదరకళత్రాదుల సంతోషమును, పోఁగొట్టె ననుట, పూర్వపద్యములతోఁ గుళకము.

భా. దుర్వారమైన, స్వచమూ = తనసేనయందున్న, ఘనధ్వజముల యొక్క, మరుత్=వాయువుచేత, ధూత = చలింపఁజేయఁబడిన, అభ్రమందున్న, తిగ్మాంశుఁ=సూర్యుఁడుగలవాని, ఆయన సేనవల్ల సూర్యునికిని గగనమందు నిల్వరా దనుట, ఖరునిఁ=క్రూరుని, చిత్రసేనుఁ డను గంధర్వుని, దండించి = శిక్షించి, వ్యాపయమందలిగర్వముచేత, అసాధు=చెడ్డవాఁడైన, సుయోధనుఁ=దుర్యోధనుని, సకళత్రసోదర = పెండ్లాముతమ్ములతోఁగూడ, పరిప్రాప్త = పొందఁబడిన, వ్యథాసంగమును, విడిపించెఁ = పోఁగొట్టెను.

సీ. అతనిమహీతబలోపగ్రత్వమున వాలి
క్రొవ్వినతనయసంకోచిత మగు
మహిమఁ జెప్పినవాఁడుమనుజేశవర్యుఁ డూ
ర్జితశాసనప్రేక్షసింహరాజు
తద్భార్య నోకనాఁడు దళశాల నొంటిని
న్నపుడు గోరికచేష్టనాక్రమించి
ఘనమనోవిభ్రాంతి గాక వయోరూప
ధారణంబున మించు దానవుండు
తే. జానవానిమిషావార్యతన్మహాశు
గానలజ్వాల వెనుకొనఁగా నటవిని

వ ర్తనకు నొండుగతి లేక వందురుచును
గావున న్రామ నన్నేలు కరుణ ననుచు. 119

రా. అతని = రామునియొక్క, మహితబలోదగ్రత్వమున, వాలి క్రొవ్వు=వాలిగర్వము, ఇనతనయ-సుగ్రీవ-సంబుద్ధి, సంకోచితమగుక్ =అడఁగు ననుట, మనుజేశపర్యుఁడు = రాముఁడు, శాసన = శిక్షావిధియొక్క, ప్రౌఢి యందు, సింధురాజు = వరుణునిఁ బోలినవాఁడు, అటు గనుక వాలి నణఁపఁ గలఁ డనుట, తత్ = ఆరామునియొక్క, భార్యను, దళశాలన్ = పర్ణశాల యందు, గోరికచేష్టన్ = నఖదుశ్చేష్టచేత, ఆక్రమించి = చీరి, ఘనమైన మనోవిభ్రాంతిగలవాఁడు, కాకవయోరూప = కాకియనెడి పక్షిరూపము యొక్క, "ఖగబాల్యాదినోర్వయః" అని అ. ధారణంబునమించు దానవుండు= కాకాసురుఁ డనుట, దానవులకును, అనిమిష = దేవతలకును, అవార్యమైన, తత్=ఆరామునియొక్క, మహాశుగానలజ్వాల = బాణాగ్నిజ్వాల, "ఆశుగౌ వాయువిశిఖౌ" అని అ. వెనుకొనఁగా, అట, వినివర్తనకున్ = ఆబాణాగ్నిని త్రిప్పుటకు, ఒండుగతిలేక, వందురుచును = విచారపడుచును, నన్ = నన్ను, కావు=రక్షింపుము, రామ-సంబుద్ధి, కరుణన్=దయచేత, న న్నేలు మనుచు, శరణాగతుండయి యని ముందటిపద్యమున కన్వయము.

భా. అతనిమ = తనుత్వములేని, వాలి=మీఁతే, క్రొవ్విన, తనయొక్క, అసంకోచితమగు = స్ఫుటమైన, ఊర్జితమైన, శాసన ప్రౌఢిగలవాఁడు, సింధు రాజు = సైంధవుఁడు, తత్ = ఆపాండవులయొక్క, భార్యన్ = ద్రౌపదిని, కోరి = కామించి, ద్రౌపదితో ననెడుమాట, ఘనమనోవిభ్రాంతిగాక, వయస్సు యొక్కయు, రూప=సౌందర్యముయొక్కయు, ధారణంబున మించుదానవు, ఉండుదానవా=ఉండఁగలవా, నిమిష = క్షణమేని, అవార్యతన్ = వారింప శక్యముగాని దాటచేత, మహాశుక్ = అధికశోక మనెడి, అనలసంబంధమైన జ్వాల వెనుకొనఁగా, అటవిని, వర్తనకున్ = జీవనమునకు, ఒండుగతి లేక

వందురుచును, ఉండుదానవా యని క్రిందటి కన్వయము, కావునన్ = అటు గనుక, రామ=ద్రౌపదికి-సంబుద్ధి, కరుణను, ననుచు = అంకురింపఁ జేయుచూ, ముందటిపద్యములోఁ గుళకము.

సీ. అసమాస్త్రశిఖిచె దయావృష్టి నార్చి హృ
 త్తాప మెల్లను దీఱఁ దన్ను మనుచు
నాథులు లేమి నెంతయుఁ బ్రేలుచును సాధ్వ
 సమ్మతివిక్కృతోక్తి ముమ్మరముగ
శరణాగతుం డయి సరగునఁ దద్రామ
 ఘనఘృణార్ణవ మున మునుఁగఁబట్టి
కొనిపోయె నాత్మీయతనువును మగుడ నా
 వింటిబల్మిఁ బరిభవించి త్రిప్పఁ
ఆ. గలఁడె భీముఁ డైన బలభేదిసుతుఁ డైన
నితరుఁ డైన వీరుఁ డెవ్వఁ డైన
నని కడంక నమ్మహాబలాన్వితుఁడు రా
జన్యవరుఁడు యాత్ర సలుపునపుడు. 120

రా. అసమాస్త్రశిఖిన్=అధికమైన బాణాగ్నిని, ఆర్చి, తన్ను, మనుచు నాథులులేమిన్ = రక్షించెడివారు లేకుండుటచేత, సాధ్వసమ్ము = భయము, "భీతిర్భీస్సాధ్వసంభయు" మ్మని అ. అతివిక్కృతోక్తిన్=అధికదైన్యవిక్కృతోక్తి చేత, ముమ్మరముగన్=మించి కానరాఁగా ననుట, శరణాగతుం డయి, తద్రామ= ఆ రామునియొక్క, ఘనమైన, ఘృణా = దయ యనెడి, "ఘృణాజుగుప్సాకృపయోః" అని వి. అర్ణవమున, మునుఁగఁబట్టి=మునుఁగుటవలన, రాముఁడు దయదలఁపఁగా ననుట, ఆత్మీయతనువున్ = తన శరీరమును, మగుడఁగొని పోయెను. నాన్=అనఁగా, వింటిని, భీముఁ డైన=భయంకరుఁ డైన, బలభేదిసుతుఁడైనన్=వాలియైనఁగాని, రాజన్యవరుఁడు=రాముఁడు, యాత్ర = జయ

యాత్రను, చలుపునపుడు, అని కడంకన్ = యుద్ధసన్నాహమును, త్రిప్పఁ గలఁడే యని యన్వయము.

భా. అసమాస్త్ర = మన్మథుఁ డనెడి, శిఖిన్ = అగ్నిని, పయావృష్టి చేత నార్చి తన్నము, అనుచు, పాదప్రహారము శృంగారచేష్టయైనందున, “సాలక్తకేననవపల్లవ కోమలేన పాదేననూపురవతా మణిశింజితేన,యస్తాడ్యతే దయితయాప్రణయాపరాధాత్సోంగీకృతో భగవతా మకరధ్వజేన” అని యమరుకశ్లోకము. సాధు = సత్పురుషులకు, అసమ్మతి = సమ్మతిరహితమైన, శరణాగతుఁ డయి = ఇల్లుచొచ్చినవాఁ డై, “శరణంగృహరక్షిత్రోః” అని అ. తద్రామన్ = ఆద్రౌపదిని, ఘృణార్ణవమునన్ = జుగుప్సాసముద్రమందు, మునుఁగన్ = మునుఁగుచుండఁగా, పట్టికొనిపోయెను, అప్పుడు సైంధవుఁ డనుకొనెడుమాట, నావింటిబల్మిని, పరిభవించి = అణఁచి, భీముఁ డైనను, బలభేదిసుతుఁ డైనన్ = అర్జునుఁ డైనను, ఇతరుఁ డైన వీరుఁ డెవ్వఁ డైనన్ = ధర్మజనకులసహదేవులలో నెవ్వరైనఁగాని, ఆత్మీయతనువున్ = నిజస్త్రీని, త్రిప్పఁగలఁడె యని యాత్ర సలుపునపుడు, ముంపటివిషయములతోఁ గుళికము, “బహ్వాదిభ్యశ్చ” అను సూత్రమున జీప్వికల్పము గనుకఁ దన్వి యన్నట్టు తనుశబ్దమును స్త్రీవాచకముగా, బ్రయోగించినాఁడు. ఇందుకుఁ బ్రయోగము నలోదయమందు, “తనుచ్ఛటోత్తమాలయా తయాభవోత్తమాలయా, అహోనిశీతమాలయా యనిలావధూతమాలయా” అను శ్లోకమునందుఁ దనుచ్ఛటశబ్దము స్త్రీసమూహ మని వ్యాఖ్యానమందుఁ జెప్పఁబడినది.

క. అనివారితవ్యథాసం
జననం బగురామవార్త స్వజనము చెప్పన్
విని సంభ్రమ మొదవఁగఁ జ
య్యననాసుగ్రీవకపిహితాధికచింతన్. 121

రా. అని=ఇట్లని, వారిత=వారింపఁబడిన, వ్యథా=విచారముయొక్క, సంజననంబు=పుట్టువుగల, రామవార్త = రఘుపతివృత్తాంతమును, స్వజనము = హనుమంతుఁడు, చెప్పఁగా విని, సుగ్రీవకపి, హితాధికచింతను, అరిగి యని ముంపటికన్వయము.

భా. అనివారిత, రామవార్త=ద్రౌపదివృత్తాంతమును, అసుగ్రీవకున్ = మంచి కంఠముగలద్రౌపదికి, అపిహిత = ప్రకటమైన, ఆధికిన్ = మనోవ్యథ గలవానికి, “పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథా” అని అ. అంచితన్ = సంతోషముచేత, ఎంచుచు నని ముంపటికన్వయము.

సీ. శుభమగుచంద మెంచుచు మంగళావహ
స్వనపత్త్రరథగతిసౌష్ఠవమునఁ
జిత్తంబు రంజిల్ల శీఘ్రయానంబున
నరిగి యానృపునిఁ బ్రహర్ష మొప్ప
గనియెఁ భీమవిక్రమశక్రసుతవర్ప
యమనవరణానిష్ఠసమధిక మగు
తద్బలవిభవంబు తాఁ జూడఁగా మించి
వర్తిల్ల మానవేశ్వరవరుండు
తే. ధర్మరాజితజయమహోత్సాహుఁ డగుచు
నుగ్రజవనైకబాణప్రయోగమహిమ
నచలసంఖ్యాతాలంబుల నధికసార
తరుల ధరఁ గూల్చెఁ జూపఱు వెఱఁగుపడఁగ. 122

రా. శుభ మగుచంద మెంచుచు మంగళావహము లయిన, స్వన = వాక్కులుగల, పత్త్రరథ = పక్షులయొక్క, “పతత్పత్త్రరథాండజాః” అని అ. గతిసౌష్ఠవమునన్ = మంచిగతులచేత, శకునములు లెస్సగా నాచు నుండఁగా ననుట, ఆనృపునిన్=రామునిని, భీమవిక్రముఁ డైన, శక్రసుత =

వాలి యొక్క, దర్పమును, యమ=అణఁచెడి, నవ రణనిష్ఠ చేత, తత్=ఆరాముని యొక్క, బలవిభవంబును, చూడక=పరీక్షింప, కామించి = కోరి, వర్తిల్లఁగా, మానవేశ్వరవరుండు = రాముఁడు, ధర్మ = వింటి చేత, రాజిత = ఒప్పుచున్న, జయము చేత మహోత్సాహుఁ డగుచు, అచలసంఖ్యా=గిరిసంఖ్యగల-ఏడైనవి యనుట, తాలంబులక్=తాటిచెట్లను, అధికసారతరులక్=మంచి చేవ మ్రాఁకు లైనవానిని కూల్చెను.

భా. శుభమగుచంద మెంచుచు, మంగళావహా=శుభసూచకము లైన, స్వన=సకిలింతలుఁగల, పత్ర = గుఱ్ఱములుఁగల, 'పత్రంవాహనపక్షయోః' అని అ. రథములయొక్క గతిసౌష్ఠవమున, అన్నృపునిక్ = సైంధవుని, కని, భీముని విక్రమమును, శక్రసుత్=అర్జునునియొక్క, దర్పమును, యమ=అమడ లైన నకులసహదేవులయొక్క, నవమైన రణమందుఁగల, నిష్ఠ=తాత్పర్యమును, తత్= ఆసైంధవునియొక్క, బలవిభవంబు బలాతిశయము, చూడఁగా, మించి, వర్తిల్లక్, ధర్మరాజు, ఇత = పొందఁబడిన, జయము చేత, మహోత్సాహుఁ డగుచుక్ = చాల నుత్సాహముగలవాఁడై ; ఉగ్రమునై, జవన=వేగము గల, "ప్రజవీజవనోజవః" అని అ. ఏక = ముఖ్యమైన, 'ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాః' అని అ. బాణములయొక్క ప్రయోగమహిమ చేత, అచలసంఖ్యతా=చలింపని యుద్ధముగలవారౌటను, ఆలంబులక్=అవలంబించినవారిని, అధికసారతరులక్= ప్రబలశ్రేష్ఠులను, కూల్చెను.

సీ. అకలుషాత్మప్రమదాప్తి నుబ్బుచు వాలి
తమ్ముఁ డాసింపు భూధవకుమారు
సఖ్యాతిబలముపసం దగుల్పుడఁ జేసి
యన్న యహీనదర్పాధికతలు
మనుజాధినాథుసమ్యక్ప్రియుక్తవిశిఖ
త్వంబున భంగించి తప్పకతన

పనుపునఁ గ్రమ్మఱఁ దనకీశబల మెందుఁ
గడు ననుకూల మై నడచుటకును
తే. రంజిలుచు రామకార్యవర్తనకుఁ దగిన
యట్టిమాటల నాశ్వాస మాచరించె
నంత మరువనవాసకాలాంత మగుడు
నుపరికృత్యంబునకు మహోద్యోగుఁ డయ్యె. 123

రా. అకలుష, ఆత్మ = తనయొక్క, ప్రమద = సంతోషముయొక్క, ఆప్తిని, వాలితమ్ముఁడు = సుగ్రీవుఁడు, ఆసింధుభూధవకుమారు = చతురుదధి వేష్టితభూపతి యైనరాముని, సఖ్య=స్నేహముయొక్క, అతిబలముపసను, అన్న వాలియొక్క, అహీనములైన, దర్పము నధికత్వమును, మనుజాధినాథు = రామునిచేత, సమ్యక్ప్రయుక్త=లెస్సగాఁ బ్రయోగింపఁబడిన, విశిఖత్వమునన్ =బాణముగలవాఁడౌటచేత, విశిఖ సమ్యక్ప్రయోగముచేత ననుట, భంగించి= రామునిబాణముచే వాలిని జంపించియనుట, కీశబలము=వానరసేన, "మర్కటో వానరః కీశః" అని అ. రామ=రఘుపతియొక్క, కార్యవర్తనకుఁ దగినయట్టి మాటలన్=దండెత్తిపోయి సీతను హరించినవాని సంహరింత మనెడుమాటల చేత, అంత, ఉరువన = అధిక జలమునను-వృష్టికి ననుట, వాస = నివాసమైన, కాలముయొక్క, అంతము = శరత్కాలము, అగుడున్=అవుటవలన, కడమ సులభము.

భా. అకలుషా = పతివ్రత యైన, ఆత్మప్రమదా = ద్రౌపదియొక్క, ఆప్తిన్ = ప్రాప్తిచేత, విడిపించుకొనుటచేత ననుట, వాలి=మీఱి, తమ్ముఁడు= భీముఁడు, ఆసింధుభూధవకుమారున్ = సైంధవుని, సఖ్యాతితోఁగూడిన, బలముపసను, నయహీనమైన దర్పముచేత నధికమైన, తలున్=స్వరూపముగల వాని, "అధస్స్వరూపయోరస్త్రీ తల" మ్మని అ. మనుజాధినాథున్=సైంధవుని, సమ్యక్ప్రయుక్తవిశిఖత్వంబునన్=శిఖారహితత్వముచేత, భంగించి - శిఖగోసి

యనుట, తనపనుపునన్, క్రమ్మఱన్=తిరిగిరాఁగా, తనకున్, కౌశబలము=కౌశ్వ రానుగ్రహ మనుట, ఆర్యవర్తనకున్ = సద్వర్తన గలదానికి, రామకున్ = ద్రౌపదికి, తగినయట్టి మాటలచేత, ఆహ్లాద మాచరించెన్ = చెలఁబోయెనను విచారముకు మానెనెనుట, వనవాస కాలముయొక్క, అంతమగుడున్=సమాప్తి యగుటచేత, ఉపరికృత్యంబునకున్ = అజ్ఞాత వాసమునకు, మహోద్యోగుఁ డయ్యెను.

వ. అప్పుడు. 124

క. చూపట్టె నిర్నిరోధది
శాపతితాభినుతభానుసంతతిచోద్యం
బై పరఁగ హారిణభావము
కైపు వడసి మిగుల వింతగతినెలయించెన్. 125

రా. ఇంక మూఁడుపద్యముల శరత్కాలవర్ణనము, నిర్నిరోధ=అవిచ్ఛి న్నముగా, దిశా = దిక్కులయందు, పతిత=వ్యాపించిన, అభినుత = స్తుతింపఁ బడిన, భానుసంతతి = కిరణసమూహము, "భానూరశ్మిదివాకరౌ" అని అ. చోద్యంబై పరఁగఁగా, హారిణభావము=ధావళ్యము యొక్క, 'హారిణః పాండురః పాండుః' అని అ. కైపు=విలాసమును, పడసి, వింతగతిచేత, నెల=చంద్రుఁడు, ఇంచెన్ = ఇంపాయెను.

భా. నిర్నిరోధ = అవరోధములేని, దిశాపతితా = దిక్పతిత్వముచేత, అభినుతుఁ డయిన, భానుసంతతి=యముఁడు, హారిణభావము = లేఁడిరూపము యొక్క, కైపువడసి, ఎలయించెన్ = బ్రాహ్మణుని మోసము పుచ్చెను.

సీ. భాసురశృంగలీలాసముత్కృష్టమ
హారణితాఖిన్నసారసద్వి

జప్రార్థితవ్యవస్థాపనం బై కడు
నాహారిణము దిరం బగుపొలుపున
విలసిల్లుచున్న యా వేళయందును రాజు
దమ్ములు నతులితోత్కర్ష శాలి
బాణాసనశర ప్రపంచంబు విస్ఫూర్తిఁ
బరఁగంగఁ దవిలి వెంబడి నలసిరి

తే. మిన్నుల వర్తిల్లెఁ దచ్ఛరదవసరభస
లీల సత్కృష్ణసారరత్నాలఘుమహి
మకుఁ దృణకణాయమానమై మానసంబు
గడుఁజలింపంగ నివ్వెఱపడియె నృపుఁడు. 126

రా. భాసుర = ఒప్పుచున్న, శృంగ=ప్రాధాన్యముయొక్క, 'శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' అని అ. లీలా=విలాసము చేత, సముత్కృష్ట = మిక్కిలి యుత్కృష్టము లయిన, మహారణిత = అధికస్వరముగల, అఖిన్న = సంతోషపడుచున్న, సారసద్విజ= బెగ్గురుల నెడుపక్షులయొక్క, "పుష్కరాహ్వస్తు సారసః దంతవిప్రాండజాద్విజాః" అని అ. ప్రార్థిత = కోరఁబడిన, వ్యవస్థాపనంబై = నిలుపుటగలదై, ఫలితార్థము. ప్రాధాన్యము చేత, మ్రోయుచున్న సారసపక్షులింకను నీశరత్కాలము మొప్పుచుండవలెనని కోరెననుట, కడున్, హారిణ=శుభ్రమైన, ముదిరంబు=మేఘము, "ఘన జీమూత ముదిర జలముగ్ధూమయోనయః" అని అ. అగుపొలుపునన్ = అవుచున్న యొప్పిదము చేత విలసిల్లుచున్న, ఆవేళయందున్=శరత్కాలమందు, రాజు = చంద్రుఁడును, "రాజా ప్రభౌనృపే చంద్రే" అని వి. తమ్ములును = పద్మములును, అతులితోత్కర్షముగల, శాలి= రాజనముయొక్కయు, "శాలయః కలమాద్యాశ్చ" అని అ. బాణా=గోరంటయొక్కయు, "నీలీఝింటీద్వయోర్బాణా" అని అ. ఆసన = వేగిమ్రాఁకులయొక్కయు, "సర్జకాసనబంధూక పుష్పప్రియకజీవకాః" అని అ. శర =

శల్లుఁయొక్కయు, "రుద్రంస్తే జనకశ్శరః" అని అ. ప్రపంచంబు=మహిమ, విస్ఫూర్తిచేతఁ బరఁగంగన్, తవిలి=లగ్నమై, వెంబడిని, అల సిరి = ఆకాంతి, మిక్కుల వర్తిల్లెను, చంద్రాదులయందును మిగుల లక్ష్మి గలిగి యుండె ననుట. తత్ = ఆ, శరదవసర = శరత్కాలమందున్న, భసలీ = భృంగ స్త్రీ లనెడి, "బంభరశ్చ మిళిందశ్చ హిందోళభసలౌసమా" అని హలాయుధము. లసత్= ఒప్పుచున్న, కృష్ణ = నీలవర్ణము లైన, సారరత్న = శ్రేష్ఠరత్నములయొక్క, అలఘుమహిమకు, తృణకణాయమానమై=హరింపఁబడ్డవియై యనుట, నీలాలు తృణగ్రాహులుగనుక, మానసంబు చలింపంగ, నృపుఁడు=రాముఁడు, నివ్వెఱ పడియెను, విరహి గనుక.

భా. శృంగ=కొమ్ములయొక్క, లీలా=క్రియచేత - రాచుకొనుటచేత ననుట, సముత్=బ్రాహ్మణునియొక్క సంతోషముతోఁగూడునట్లుగా, కృష్ణ = హరింపఁబడిన, మహత్ = అధికమైన, అరణితా = అరణిగలవాఁడౌటచేత, ఖిన్నుఁ డైన, సార=శ్రేష్ఠుఁ డైన, సద్ద్విజునిచేతఁ బ్రార్థితమైన, వ్యవస్థాపనంబై= నిలుపుటగలదై, భావము = కొమ్మున నరణిఁ దగిలించుకపోయెడి హరిణమును నిలుపుటకు బ్రాహ్మణుఁడు ప్రార్థించె ననుట, ఆహరిణము, తిరం బగుపొలుపున విలసిల్లుచున్న, రాజు = ధర్మరాజును, తమ్ములు = భీమాదులును, అతులితమైన యుత్కర్షచేత, శాలి=ఒప్పుచున్న, బాణాసన=విండ్లయొక్కయు, శర=బాణ ములయొక్కయు, ప్రపంచంబు=వ్యాపారము, విస్ఫూర్తిఁబరఁగంగన్, తవిలి= వెంటఁదగిలి, అఁసిరి, తత్ = ఆపాండవులయొక్క, శరదవ = దావాగ్నివంటి బాణములయొక్క, ఉపమానోత్తరపదము, సరభసలీల = శీఘ్రవ్యాపారము, సత్=లెస్సైన, కృష్ణసారరత్న = మృగశ్రేష్ఠముయొక్క, "రత్నంస్వజాతి శ్రేష్ఠేపి" అని అ. అలఘుమహిమలు, తృణకణాయమానమై=తృణప్రాయమై, మిక్కుల వర్తిల్లె నని క్రిందటి కన్వయము. నృపుఁడు=ధర్మరాజు,నివ్వెఱపడియెను.

సీ. విప్రకార్యము గాని వెతఁ జేసి కరము దు
స్సహ మైనకాండవర్షశ్రమమున

నదటేచి కలఁకనీరాని తమ్ములు ఘన
కాలమహిమచేసి నోలిఁ బోలియ
మగుడంగ మనిచె వారిగుణప్రసాదంబు
దనయుక్తిసామర్థ్యఘనతచేతఁ
జాలంగఁ బడసి తత్సమయంబునందె తే
కామాళి యాగుణఘనతనుండు
తే. విరహితాపకారంబు తద్విభవ మతను
వికసనము నెవ్వరిమనంబునకు నొనర్ప
దారయఁగ నది యట్టిందె సద్వృషం న్నృపుని
యుపరికృత్యంబునకుఁ బగఁ దనసుతుండు. 127

రా. విప్రకార్యముగాని = మానుష శక్యముగాని, చేతఁజేసి, కరము = మిక్కిలి, దుస్సహమైన, కాండవర్షశ్రమమునన్ = ఉదకవృష్టివలని యలమట చేత, అదటేచి=బిరుదుచెడి, కలఁకనీరు = కలఁగిన యుదకమును, అని=పొంది, తమ్ములు=పద్మములు, ఘనకాల = వర్షకాలముయొక్క, మహిమ చేత, నోలిని, పోలియన్ = అణఁగిపోఁగా, వర్షాకాలమందుఁ బద్మముల ప్రకాశము చెడును. గనుక, వారి = ఉదకముయొక్క, గుణప్రసాదంబు = లెస్సగాఁదేఱుటను, తన యొక్క, యుక్తిసామర్థ్య=సంసర్గసామర్థ్యముయొక్క. ఘనత చేతఁ జాలంగఁ బడసి, శరత్సంసర్గముగలిగినే నుదకము తేఱును గనుక, తత్సమయంబు= ఆశరత్కాలము, వందిత కామాళి = సంతోషింపఁజేయఁబడిన, మన్మథుఁడు = తుమ్మెదలును గలది, శరద్విశేషణము. పద్మములను నిట్టిశరదృతువు మగుడంగ మనిచె నని క్రిందటి కన్వయము, ఇట్టిపద్మపోషణముచేత, మన్మథుఁడు దుమ్మెదలను నొఱయించె ననుట, గుణఘనతను=గుణాధిక్యమునను, ఉండున్ = ఉండెడిది, విరహితాపకారంబు = విరహులకుఁ దాపము చేసెడిది, తత్ =ఆశర దృతువుయొక్క, విభవము, అతను వికసనమున్ = మన్మథుని వికాసమునను,

ఎవ్వరిమనంబునకు నొనర్పదు = అరయఁగ నది యట్లుండెను. అపుడు = శరత్కాలమందు, నృపుని, ఉపరికృత్యంబునకున్ = రావణునిమీఁది దండయాత్రకు,తపనసుతుఁడు=సుగ్రీవుఁడు,అనిపె నని ముందరిపద్యములోఁ గ్రియ.

భా. విప్ర=బ్రాహ్మణునియొక్క, కార్యమును, కానివెతఁజేసి, కాండ=బాణములయొక్క, వర్ష=వర్షించుట వల్లనైన, శ్రమమునన్ = బడలికచేత, కలఁకన్=ఆకులత్వమున, సిరాని=నీళ్లవ్రాగి, తమ్ములు=భీమాదులు,కాల=యమునియొక్క, మహిమచేత, పొలియన్ = నొచ్చిపోఁగా, వారిన్ = ఆతమ్ములను, గురుప్రసాదంబు = తమతండ్రియైన యమునియొక్క యనుగ్రహమును, తనయొక్క, ఉక్తిసామర్థ్యఘనతచేత = ఆయన ప్రశ్నములకుఁ దాను త్తరములు చెప్పియనుట, పడసి=పొంది, దిత=ఖండింపఁబడిన, కామ = కోరికలయొక్క, ఆళి = సమూహముకలవాఁడు, యోగిసముఁ డనుట, ఆగుణఘనతనుండు = ధర్మజుఁడు, మనిపె నని క్రిందటికన్వయము. ఇదిగాక కవివాక్యము విరహితమైన యపకారముగలది=ఎవ్వరికిని గీడు సేయనిదనుట, అజాతశత్రుఁడు గనుక, తద్విభవము=ఆధర్మరాజు ప్రభావము, అతను = అనల్పమైన, వికసనమున్ = విలాసమును, ఎవ్వరి మనంబునకు నొనర్పదు = అందఱిమనమును కొల్లోవము చేయుననుట, నృపుని = ధర్మరాజుయొక్క, ఉపరికృత్యంబునకున్ = అజ్ఞాతవాసాదికృత్యములకు, తగన్=ఉచితమానట్లుగా, తపనసుతుఁడు = యముఁడు, అనిపె నని ముందటిపద్యములోఁ గ్రియ.

క. అజ్ఞాతవాసమహితన
యాజ్ఞాపనరామభాషణార్పితకార్య
ప్రజ్ఞులను జేసి యనిపె ని
జాజ్ఞాకరణైకశరణు లగువారిఁ దగన్. 123

రా. అజ్ఞాతవాస = తెలియఁబడని యునికి గల, మహితనయా=సీతాదేవికి, జ్ఞాపన = గుఱుతులు చెప్పెడి, రామభాషణములచేత, అర్పిత =

పెట్టఁబడిన, కార్యప్రజ్ఞలుగలవారిఁజేసి, రామునిచేతఁ జెప్పింపవలసిన గుఱుతులు చెప్పించి యనుట. నిజాజ్ఞాకరణమే, ఏకశరణ=ముఖ్యాధారముగఁ గలవారిని, తనకు నధీనమైనవారి ననుట అనిపెను.

భా. అజ్ఞాతవాసమందలి మహితమైన, నయ=నీతియొక్క, ఆజ్ఞాపన = ఉపదేశించుటచేత, రామ=మనోహరములైన, భాషణములచేత, అప్పితమైన కార్యప్రజ్ఞగలవారిఁజేసి = అందఱకుఁ దగినరీతి చెప్పి పరమిచ్చి యనుట. వారిన్ = ఆ పాండవులను, అనిపెను.

ఆ. అప్పుడు వారు మహిజనావిదితస్థితిఁ
జేయుటకుఁ దదుక్తి చేకొని కపు
లుల్లముల నుదంచితోత్సాహు లగుచును
వివిధదిక్పురముల వెదకి చూచి. 129

రా. మహిజను = సీతను, అవిదితస్థితిన్ = మిక్కిలిఁ దెలియఁబడ్డ స్థితిగలదానిఁగా, చేయుటకు, సీతయున్న దిక్కు తెలియుటకొఱ కనుట. తత్ = ఆరామునియొక్క, ఉక్తిఁజేకొని, వివిధదిక్పురములన్ = అన్నిదిక్కుల పట్టణములయందును, వెదకి చూచి.

భా. మహిజనులచేత, అవిదిత = తెలియఁబడని, స్థితిన్ = అజ్ఞాతవాసమును, చేయుటకు, తత్ = ఆయమునియొక్క, ఉక్తిఁజేకొని, వివిధదిక్పురముల నుల్లముల వెదకిచూచి = ఏపట్టణమునకుఁ బోద మని యెంచుకొని యనుట. మీఁదటిపద్యముతోఁ గుళకము.

క. అతిసత్త్వస్థవిరాటవి
తతనగరచిత్రప్రచారతను మది కెక్కన్
ధృతి నరసి రామభార్యను
సతిఁ గానక కాంతిభంగచణతనులీలన్. 130

రా. అతిసత్త్వ = మిక్కిలి జంతువులుగల, స్థవిరాటవి = జీర్ణారణ్యములచేత, తత = వ్యాపింపఁబడిన, నగ = పర్వతములయందు, రచిత=చేయఁబడిన, ప్రచారతక్ = ప్రచారములు గలవారౌటచేత - ఉపచారముగలవారై యనుట. రామభార్యక్ = సీతను, కానక, కాంతిభంగచణ = కాంతిహాని చేతఁ దెలియఁబడిన, "తేనవిత్తశ్చుంచుప్చణపౌ" అని చణప్ప్రత్యయాంతము. తను=శరీరములయొక్క, లీలచేత, వివర్ణులై యనుట. చని రని ముందరఁ గ్రియ.

భా. అతిసత్త్వస్థ = అత్యంతసాత్త్వికగుణవర్తియైన, విరాట=విరాటరాజుచేత, వితత = విస్తరింపఁబడిన - పోషింపఁబడిన దనుట. నగర = మత్స్యపురమందు, చిత = సంపాదింపఁబడిన, ప్రచారతక్ = ప్రచారము గలవారౌటను, తత్పురనివాసము ననుట. మదికెక్క ధృతి నరసి=అక్కడికిఁబోవుద మని నిశ్చయించి యనుట. రామను = ఒప్పెడిదాని, భార్యను = ద్రౌపదిని, సతిక్ = పతివ్రతను, కానకకాంతి = కనకసంబంధమైన కాంతియొక్క, భంగచణ = జయించుటచేతఁ బ్రసిద్ధమైన, తనులీలక్ = దేహవిలాసముగలదాని, కనుఁగొని యని మీఁదటి కన్వయము.

క. వనితామణి నురుశుభగుణఁ
గనుఁగొని దాస్యోచితవిధిగరిమము మిగులం
జనలేమ యకట యింకఁ దద
వనిపాలపురస్థితిం బ్రవర్తిలు టెట్లో. 131

రా. వనితామణిక్ = సీతను, కనుఁగొని, చనలేమ = పోలేముగదా, అంపినచోటఁ గార్యముచేసికొని పోవుట కొలిచెడు వారిధర్మము, తదవనిపాల= ఆరామసుగ్రీవులయొక్క, పురస్థితిక్ = ముందట నిలిచియుండుటచేత, ప్రవర్తిలు టెట్లో.

భా. వనితామణిని, శుభగుణచు, ద్రౌపదికి విశేషణములు. కనుఁగొని, దాస్యోచితవిధిన్ = దాస్యమునకుఁ దగిన వ్యాపారము చేసి, గరిమము = గౌరవము, మిగులఁ జరన్ = మిక్కిలియెక్కువగా, లేమ = ఈద్రౌపది, అవని పాలపురస్థితిన్ = ఆరాజుపట్టణమున నుండుటచేసి, ప్రవర్తిలు కొట్టో.

తే. ఏము పరివార మనుచుఁ బద్మాక్షిపాలు
కడకు మన మేఁగువార మేకరణి నతని
యుల్లమున కెడయక ప్రవర్తిల్ల నేర్తు
మనువిచారంబుచే నాకుటాత్మ యగుచు. 132

రెంటికిని సరి.

వ. పవనపడి తమ తోఁచిన యుత్తరంబులచే నొండొరులచింత
డిందుపఱుచుచుం బద్దిశాభిముఖులై చని రప్పుడు. 133

రెంటికిని సరి.

క. మరుదాత్మజముఖ్యులు ధ
ర్మరాజు దెసనరయువారమగుడక యంతః
కరణములఁ బర్వుచింతా
భరములతోఁ జలిపి రగ్రపథగమనంబున్. 134

రా. ధర్మరాజుదెసన్=దక్షిణపుదిక్కునందు, అరయువారు=వెదకెడు వారు, మరుదాత్మజముఖ్యులు=మామమదాదులు, మగుడక = తిరుగక, కడమ సులభము.

భా. ధర్మరాజుదెస నరయువారు = ఈయన యేగతిఁ బరునిఁ గొల్చెడినో యని విచారించువనుట. మరుదాత్మజముఖ్యులు=భీమాదులు, మగుడక = ఉడుగక, పర్వుచింతాభరములతో.

క. ఈ తెఱఁగునఁ జనునంతటఁ
జేతోవీథి న్నిజార్థసిధ్యనుగుణాసం
పాతిఖగోక్తులమున మ
ద్భూతంబుగవింత లగువపురభిఖ్యలతోన్. 135

రా. సంపాతి యనుపక్షియొక్క, అభిఖ్యలతోన్=కాంతులతోడ.

భా. అర్థసిద్ధి కనుగుణ మానట్టుగా, సంపాతి=సంచరించుచున్న, గమనముచేఁత, శకునము నిచ్చుచున్నవనుట. ఖగ=పక్షులయొక్క, కడమ సులభము.

వ. ముందరికిం జనిచని. 136

క. వారలు గనుఁగొని రతివి
స్తారాద్భుతమత్స్యరాజధానిని లవణాం
భోరాశిఁ గాళిమగుణో
దారతచే మించువనచయముఁగలదానిన్. 137

రా. అతివిస్తారముచేఁత నద్భుతము లయిన, మత్స్యరాజ=మీనశ్రేష్ఠము లయిన తిమితిమింగిలాదులకు, ధానిన్ = స్థానమైనదాని, కాళిమగుణ = నైల్యగుణముయొక్క, ఉదారతచే, మించు=మించెడి, వనచయము = ఉదక సమూహము, కలదాని, లవణాంభోరాశిని గనుఁగొనిరి.

భా. వారలు = ధర్మాదులు, విస్తారముచేఁత నద్భుతమైనదాని, కాళిమగుణోదారత్వముచేఁత, లవణాంభోరాశిని, మించు = జయించెడి, వనచయము= తోఁటలు, కలదాని, సముద్రమువలెనే నల్లనై యున్న తోఁపులుగలదాని మత్స్యరాజధానినిఁ గనుఁగొనిరి.

వ. అంత. 138

ఉ. ఆవనరాశి దాఁటి తగునట్టిక్రమంబున విశ్వవిద్విష
ద్ద్రావణపాలితం బగుపురంబు జనాంతరదుర్గమస్వతే

జోవిభవాభిగుప్తిమయిఁజొచ్చి మరుత్తనయుండు తద్విభుం
దేవత లేక యుండఁ బ్రజనేలు తెఱంగున కాత్మ మెచ్చు
చున్. 139

రా. అవనరాశిన్ = సముద్రమును, దాఁటి, విశ్వవిద్విషత్ = సకల లోకములకు శత్రువైన, రావణునిచేత, పాలితంబగుపురంబు = లంకను, మరుత్తనయుండు = హనుమంతుఁడు, చొచ్చి, కడమ సరి. ముందరి పద్యములతోఁ గుళకము.

భా. అ, వనరాశిన్ = వనసమూహమును, దాఁటి, తగునట్టిక్రమంబు, నన్ = వేషాంతరములచే ననుట, విశ్వవిద్విషత్ = సమస్తశత్రువులయొక్క, రావణ = పాఱఁద్రోలుటచేత, పాలితంబగుపురంబు = విరాటనగరమును, జనాంతరదుర్దమ = అన్యజనులకు భేదింపరాని, స్వతేజోవిభవములయొక్క, అభిగుప్తిమయిన్ = గోపనముచేత, చొచ్చి = ప్రవేశించి, మరుత్తునియొక్క నయమువంటి నయముగలవాఁడు, తత్ = ఆ నగరముయొక్క, విభుండు, కడమ సులభము. ఆశ్రయించి రని ముందరిపద్యములలోఁ గ్రియ.

సీ. నూతనలీలాద్భుతరతిరాజనీతిశా
స్త్రప్రసంగాదులు సలుపునెడలు
నభిమతభక్ష్యభోజ్యాదిపాకవిశేష
చణసూదకర్మప్రసక్తియెడలు
శుద్ధాంతకన్యల సురుచిరనాట్యవీ
క్షణవినోదంబులు జరుపు నెడలు
గాంధర్వగతిశిక్ష గావించు నెడలు న
త్యంతమాహారక్షణాదివిధులఁ
తే. గ్రాలు నెడలును గ్రమమునఁ గాంచి తత్త
దర్హగతి నాశ్రయించి రయంబుమీఱ

నవనిజాతను నైపుణీవిస్మృతి మెఱసి
పరు లెఱుఁగకుండ నేగురు భవ్యధృతిని. 140

రా. అతని=రావణునియొక్క, రతిరాజనీతిశాస్త్ర=శృంగారశాస్త్రముల యొక్క, ప్రసంగాదులఁ జుఱుపునెడలను, గాంధర్వగతి = సంగీతవిద్యయొక్క, శిక్ష=అభ్యాసమును, అత్యంతము, ఆహార, క్షణాది=ఉత్సవాది, తత్తదర్హమైన, గతిన్ = ప్రకారముచేత, కాంచి=చూచి, రయంబుమీఱన్, అవనిజాతను= సీతను, ఆశ్రయించి = ఉద్దేశించి, పరులెఱుఁగకుండనే, గురుభవ్యధృతిని, చరియించు నని మీఁదిపద్యమున కన్వయము. కడమ సులభము.

భా. అతని = విరాటునియొక్క, లీలాద్భుతమంపైన, రతి = ప్రీతి యొక్కయుఁ,రాజనీతిశాస్త్రములయొక్కయుఁ, ప్రసంగాదులను జుఱుపునెడలను, ధర్మరాజును, సూదకర్మ = పాకప్రయోజనముయొక్క, ప్రసక్తియెడలు = సమయములను, భీముఁడును, "సూదాః పౌరోగవా గుణాః" అని అ. నాట్యకశిక్షణ వినోదంబులు జరుపునెడలను, అర్జునుఁడును, గాంధర్వగతిశిక్ష = అశ్వసంబంధమైన గమనశిక్షను, కావించునెడలను, నకులుఁడును, "వాజివాహార్వగంధర్వ హాయసైంధవసప్తయః" అని అ. అత్యంత, మాహా = ఆవులయొక్క, "గౌరుస్రా మాహాచశృంగిణీ"అని అ. రక్షణాదివిధులఁ గాలు నెడలను,సహదేవుఁడును, క్రమమునఁగాంచి, తత్తదర్హగతిన్ = అందుకందుఁ దగినరూపవర్తనలచేత, అయంబుమీఱన్ = భాగ్యవశమున నన్నియు నిచ్చాఛుకూలమాచునుండఁగా ననుట. నవమైన, నిజ = స్వకీయమైన, అతను = అనల్పమునైన, నైపుణీ = నేర్పుయొక్క, విస్మృతిన్ = విశేషగోపనముచేత, మెఱసి, పరులెఱుఁగకుండ, ఏగురు = అయిదుగురును, ఆశ్రయించిరి.

క. అంతటఁ దద్గ్రామనృపతి
కాంతాసందర్శనాభికాంక్షాసహిత

స్వాంతతఁ బరియించుచు శు
ద్ధాంతక్రీడావనస్థ యగుతద్దేవిన్. 141

రా. అంతట, తద్రామనృపతికాంతా = సీతయొక్క, కడమ సరి.

భా. అంతట, తద్రామ=ద్రౌపది, నృపతికాంతా = సుదేష్ణయొక్క, కడమ సులభము.

క. చేరి పొడఁగాంచి యాయమ
చేరిక నతిగూఢతను భజించి వసించెన్
సైరంధ్రీభావమునఁ బ
దారూఢప్రీతి మొగము దగఁ గైసేయన్. 142

రా. చేరి పొడగాంచి, ఆయమ = సీతయొక్క, చేరికను, సైరంధ్రీభావమునన్ = సైరంధ్రియొక్కరీతిచేత-సైరంధ్రిభావనలచేతననుట. పదా= అప్పుడు, రూఢ=మొలిచిన, ప్రీతి=సంతోషము, మొగముదగఁ గైసేయన్= సీతాసందర్శనమువల్లనైన వేడుక ముఖమునకు శృంగారము చేఁగా ననుట.

భా. సైరంధ్రిత్వము, మొగముదగఁ గైసేయన్ = తిలకాదులు పెట్టునట్టుగా, ఆయమ = సుదేష్ణయొక్క, చేరికను వసించెను.

శా. పారేమాయవిజృంభమాణపరమబ్రహ్మాత్మ మధ్యేహృదబ్జారాధ్యామలదివ్యమంగళనిజాంగాజస్రసాక్షాత్క్రియా
ధౌరంధర్యమహత్త్వపాత్రితగుణాధనకారితాష్టాంగయో
గారూఢిప్రథమాన మానిజనభాగ్యశ్రీసముజ్జృంభణా. 143

పారేమాయ=మాయ నతిక్రమించినతర్వాత, "పారేమధ్యేషష్ఠ్యావా" అని షష్ఠీసమాసము. విజృంభమాణ = ప్రకాశించుచున్న, పరమబ్రహ్మాత్మ = నిర్గుణబ్రహ్మస్వరూపమైనవాఁడా, మధ్యేహృదబ్జ = హృత్పద్మమధ్యమందు, ఆరాధ్య = భజింపఁదగిన, అమల = స్వచ్ఛమైన, దివ్యమంగళ = దివ్యశుభ

స్వరూపమైన, నిజాంగ = నిజస్వరూపముయొక్క, అజస్రసాక్షాత్క్రియా = నిత్యసాక్షాత్కారముయొక్క, ధౌరంధర్య=వహించెడు చాతుర్యము చేతనైన, మహత్త్వ = మహిమకు, పాత్రిత = పాత్రముగాఁ జేయఁబడినవారై, గుణాధఃకారితా = త్రిగుణములను దిరస్కరించెడువారౌట చేత, అష్టాంగయోగ= సాంఖ్యయోగమందుఁగల, ఆరూఢి = అతిపరిచయము చేత, ప్రథమాన = ప్రసిద్ధులైన, మౌనిజన = మునీశ్వరులయొక్క, భాగ్యశ్రీ = అదృష్టాతిశయమును, సముజ్జృంభణా = ప్రకాశింపఁజేసెడువాఁడా!

క. ఆధునికసాధునికరస
మాధిదురారాధితామహత్తరవార్తా
రోధార్థవిహితమచ్ఛి
త్తాధిగమా పెద్దవేంకటాధిపసుగమా. 144

ఆధునిక = ఇప్పటివారైన, సాధు = సజ్జనులయొక్క, నికర = సమూహమునకు, సమాధి = యోగనిష్ఠచేతను, దురారాధితా = ఆరాధింపశక్యముగానివాఁడౌట యనెడి, మహత్తరవార్తా = అధికతరమైనప్రసంగములయొక్క, రోధార్థ = నిరాకరణనిమిత్తమై, విహిత = చేయఁబడిన, మచ్ఛిత్తాధిగమా= నాదు హృదయసంగతిగలవాఁడా! నావంటివానికిఁ బ్రసన్నమైనస్వామిని సకలమైనవారికిని బ్రసన్నుండవౌదువు గనుక నిన్ను నారాధింప శక్యముగా దను వాక్యము సిద్ధాంతము గాదు, అటు గనుక నే, పెద్దవేంకటాధిప = పెదవేంకటాద్రి చేత, సుగమా = లెస్సగాఁ దెలియఁబడినవాఁడా!

మత్త. భూధరాధిప కన్యకామణి పుణ్యపాదపయోజలా
క్షైధితారుణ గైరికద్యుతి హేమకూట విహారలీ
లాధికాదర సాధుసాధిత హైమవత్యనురంజనా
రాధితస్మర మోచితాత్మ పురాతనాప కృతిస్మృతీ. 145

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరిలోకాంగీకారతరంగితకవిత్వవైభవ పింగళియమరనార్యతనూభవ సౌజన్య జేయసూరయనామధేయప్రణీతం బైన రాఘవపాండవీయమునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

భూధరాధిప=హిమవంతునియొక్క, కన్యకామణి=కుమారియైన పార్వతియొక్క, పుణ్య=పవిత్రములైన, పాదపయోజ=పాదపద్మములందున్న, లాక్షా=లత్తుకచేత, ఏధిత = వృద్ధిపొందఁబడిన, అరుణములైన నైరికద్యుతి = జేగురులకాంతిగల, హేమకూటపర్వతమందును, విహారలీలా = క్రీడావిలాసమందు, అధికాదర=మిక్కిలియు నాదరముగలవాఁడా! సాధు=సత్పురుషులచేత, సాధిత = వశముగాఁ జేసికొనఁబడినవాఁడా! హైమవతీ=గౌరియొక్క, అనురంజన = ప్రేమపురస్సరముగా నడుచుకొనుటచేత, ఆరాధిత = ప్రార్థింపఁబడినవాఁడవై, స్మర=మన్మథునినిమిత్తమై, మోచిత = విడిపింపఁబడిన, ఆత్మ = తన నిమిత్తమైన, పురాతన = పూర్వకృతమైన, అపకృతి = అపకారముయొక్క, స్మృతీ = స్మరణగలవాఁడా! పార్వతీప్రార్థనవలన మన్మథునిఁ దిరుగ బ్రతికించినవాఁ డనుట.

గద్యము. ఇది శ్రీమన్మదనగోపాలకృపాకటాక్షసంప్రాప్తసారసారస్వత సంపదానందనందవరకులక్షీరపారావారరాకాసుధాధామ ముద్దరాజ గణపయామాత్య పెదరామధీమణిప్రదర్శితం బైన రాఘవపాండవీయాదర్శంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

శ్రీ ర స్తు

రాఘవపాండవీయము

చతుర్థాశ్వాసము

రుచిరతుంగభద్రా
తీరాస్పద యాకువీటిటిమ్మాగ్రతనూ
జారాధితనిత్యదయాం
కూర విరూపాక్ష హేమకూటాధ్యక్షా ! 1

వ. అవధరింపు మక్కాలంబున. 2

క. తనయేలికసానికడకుఁ
దనరఘునైశ్వర్యరక్షితదనుజుఁ డఘువ
ర్తనుఁ డేతెంచిన నప్పా
వని పతిహితవృత్తి నడఁగి వర్తిలె మిగులన్. 3

రా. తనయేలికసానికడకున్=సీతవద్దకు, ఘనైశ్వర్యముచేత, రక్షిత=రక్షింపఁబడిన, దనుజుఁడు=రాక్షసులు గలవాఁడు, అఘవర్తనుఁడు=పాపకర్ముఁడైన రావణుఁడు, ఏతెంచినన్ = రాఁగా, పావని=పవనపుత్త్రుఁడైన, హనుమంతుఁడు, పతిహితవృత్తినడఁగి వర్తిల్లెను-పతిహితవృత్తియైనవానికిఁ దద్భార్య చిత్తశుద్ధిని శోధించెడుచోట నణఁగియుండుట ధర్మమే గనుక, రావణుని

యొక్కయు, నాసీతయొక్కయు సంభాషణాప్రకారము వినఁగోరి యెఱిం గించుకొనక యుండెడె ననుట.

భా. ఘనైశ్వర్యమును, రక్షి = రక్షించెడువాఁడు, తదనుజుఁడు = సుభేష్టకమ్ముఁ డయిన కీచకుఁడు, ఏతెంచినన్, అప్పావని=ద్రౌపది, మిగుల నడఁగెవర్తిలెన్ = అణఁకువతో నుండెను.

రెంటికి సరి.

వ. అప్పుడు. 4

చ. అతనుఁడు తత్సతిద్యుతిసహాయతనెంతయుఁ గ్రొవ్వి యవ్విని
ర్జితరిపు నింద్రజిద్గురువిజృంభితవైభవు దేహసారత
ర్జితశతకోటిసింహబలు సిగ్గు సెడం గడుఁ గాసి సేసె నద్భుత
ముగ దా యెసంగు నెడఁ బొల్లగు నెవ్వరియెట్టి పెంపులున్.

రా. అతనుఁడు = మన్మథుఁడు, దేహసారము చేత, తర్జిత = జయింపఁ బడిన, శతకోటి సింహములయొక్క బలముగలవాని, ఇంద్రజిద్గురున్ = రావణుని, గాసి చేసెను.

భా. ఇంద్రుని, జిత్ = గెలిచిన, గురు=అధికమానట్టుగా, విజృంభిత = విస్తరించిన, వైభవముగలవాని, దేహసారతర్జితమైన, శతకోటిన్ = వజ్రాయుధముగలవాని, సింహబలున్=కీచకుని, గాసిచేసెను, ఈపద్యమునం దర్థాంతరన్యాసము.

సీ. అట్లనంగుఁడు నొంప నద్దురాత్ముండు పా
 తివ్రత్యసిధి నాసతీలలామ
ననుచితోక్తులు పెక్కులాడి యర్థించియు
 దీని నెట్లైన సాధించి నాదు
ప్రాణంబు రక్షింపుఁ డని దూతికల స్వస
 న్మానగాంభీర్యహీనత నెరఁగుచుఁ

దా వెండియును జెప్పఁ దగునట్టిసద్బుద్ధు
లప్పనివారించి చెప్పవెఱచి
తే. తనకు ననుకూల మయినచందంబు నడపెఁ
బెచ్చు పెరిఁగెడుతమకంబు పేర్మిఁ దాన
యూకెఁ బలుమాఱుఁ జేరి పేదఱపు లఱచి
యును మనోజవికారవర్తనలు సలిపె. 6

రా. అట్లనంగుఁడు, అద్దురాత్ముఁడు = రావణుఁడు, అసతీలలామన్ = సీతను, మాతికలను, సన్నాన = అభిమానముయొక్కయు, గాంభీర్య=గాంభీర్య గుణముయొక్కయు, హీనత చేత, ఎరఁగుచు ననుట. సద్బుద్ధులు=మంచిబుద్ధులను, అప్పనిన్ = ఆప్రయోజనమును, మనోజవికారవర్తనలు సలిపెను.

భా. అట్లనంగుఁడు, అద్దురాత్ముఁడు=కీచకుఁడు, పాతివ్రత్యనిధిన్ = ద్రౌపదిని, దీని నెట్లైన, సాధించి = చేకూర్చి, నాదుప్రాణంబు రక్షింపుఁ డని, ప్రాణశబ్దమునకు ప్ర. ఉపసర్గము గనుక యతికి నత్వమేచెల్లెను, దూతికలను, స్వసన్=అక్కయైన సుధేష్ణను, "భగినీస్వసా" అని అ. సద్బుద్ధులు = మంచి బుద్ధులను, అప్ప = అక్క, ఆకెన్ = ఆయమను, వికారవర్తనలు సలిపెను.

వ. అప్పు డప్పతివ్రతాతిలకంబు. 7

సీ. ఓరిమూఢాత్మ దుశ్చారిత్ర నీత్రుళ్లు
టయ కాని బుద్ధి నేమియు నెఱుఁగవు
బ్రతికెడుచందంబు భావింప వేపురు
నాకీశు లైన గంధర్వవరులు
చర్చింప బహుళలక్షశతసంఖ్య లైనరా
క్షసయక్షముఖు లెన్నికకు మిగిలిన

మన్మథదోర్బలాభ్యున్నతి నడఁగక
మించఁ జాలరు నిగ్రహించి రేనిఁ
తే. తత్పరాక్రమ మిదె నీమదంబు నడఁప
నున్న యది నీకు మననాస యుండెనేని
శరణు చొరుము తదంఘ్రితామరసములకుఁ
దడయ కిపు డిట్లు కృత మైన తప్పు గావ. 8

రా. ఓరిమూఢాత్మ, బ్రతికెడుచందంబు, భావింపక=విచారించుకొనుటకు, ఎఱుంగ వని క్రిందటి కన్వయము, వేవురు = వేలసంఖ్యలైన, నాకీశులైనన్ = దేవేంద్రు లైనఁగాని.

భా. బ్రతికెడుచందంబు భావింపవు, ఏవురు = అయిదుగురు, నాకు, ఈశులైన గంధర్వవరులు, కడమ యేకార్థము సులభము.

వ. అనుమాటలు విని వాఁ డనాదరదుర్విలాసంబున వెడనవ్వు నివ్వటిల్ల నవ్వారవర్ణిం గనుంగొని. 9

రెంటికి సరి.

ఉ. బేలవు గావె నీవు వెఱపించెదు వీరినివారిఁబోలె న
న్నోలలితాంగి నాకు నిలనోపరు రుద్రముఖామరాసురా
ల్నాలుఁ గుయుక్తి బిందులఁ దలంకఁ దలంకెదఁ గాని తాపక
భూరిలతికాధనుస్సు ఖరదపూర్వనిజృంభణమన్మథోద్ధతిన్.

రెంటికి సరి.

చ. విను మిఁకఁ బెక్కు లేల యలివేణి నిజంబుగ నీకృపాపలో
కన మిపు డబ్బకున్న రతికాంతునిచే నిమిషంబు నిల్వనో
ప నని రసోద్ధతిం బలుకఁ బావని యాసతి వాఁడుపు బ్బ్కఁ బ

ట్టునో యనుశంక యప్పుడు గడుం బొడమం దనయాత్మలో
పలన్. 11

రా. వినుము. పలుకన్, పావని = పవనపుత్త్రుఁడైన హనుమంతుఁడు. ఆసతిన్=ఆసీతను, బల్మిఁబట్టునో యనుశంక, తనయాత్మలోపలన్, అను కొనెడుమాట.

భా. వినుము. అలివేణి=ఓద్రౌపదీ! పలుకన్ = పలుకఁగా, పావని = పవిత్రురా లయిన, ఆసతి=ఆద్రౌపది, వాఁడు = కీచకుండు, బల్మిపట్టుననుశంక పొడమ, తనయాత్మలోపలను, ముందరిపద్యమున కన్వయము.

క. తతభీమభుజబలంబున
నితనిమదం బడఁపకున్న నెంతయు విపరీ
తత వచ్చుఁ దప్ప దిపుడను
మతిఁ బూని మరల్చె దమిత మన్యుత్వరతన్. 12

రా. భీమ = భయంకరమైన, అను = అనెడి, మతినిఁబూని, దమిత మన్యుత్వరతన్ = అణఁపఁబడిన రోషాతిశయముగలవాఁడౌట, మరల్చెన్ = ఆతలంపును ద్రిప్పకొనియెను.

భా. భీమ = భీమునియొక్క, భుజబలంబున, అనుమతిన్ = అంగీకార మును, పూని, మితమైన, మన్యుత్వరతన్ = కోపముగలదానవౌటచేత, మరల్చెదన్=గీచకుని దిరుగనంపెదను, ఇప్పు డంగీకరించి భీమునిచేత సంహ రింపించెద ననుట.

క. అనివార్యమాణరోషం
బున నవనిజయు న్కీర్త్యాధార్ష్ట్యము దలిర్పఁగ న
న్మనసిజవశు ఖలు మగుడిం
చి నితాంతము నడలె నతని చేఁతకు నంతన్. 13

రా. అనివార్యమాణ=నివారింపశక్యముగాని, రోషంబుచేత, అవనిజ= సీత, కడమ సరి. రావణునిఁ దిట్టిపొమ్మనె ననుట.

భా. అని = ఈలాగు ద్రౌపది మనస్సులో ననుకొని, వార్యమాణ. రోషంబునన్ = కోపమణఁచుచును, నవ = నూతనమైన, యుక్తిధార్ష్ట్యము= మాటలదిట్టతనము, తలిర్పఁగాన్, మనసిజవశున్ = మన్మథవశుఁడైనవాని, మగుడించి, అతనిచేఁతను, ఆడలేన్ = విచారపడెను.

ఆ. సూపకారవృత్తి దీపింప మారుతి
యున్నవాసమూర్తిఁ జెన్నుదొరఁగ
నగ్గుణాభిరామ డగ్గఱి తద్దర్శ
నము యథోచితవిధి సమరఁ జేసి. 14

రా. సు = లెస్సైన, ఉపకారవృత్తి=ఉపకారవర్తనము, దీపింపన్= ప్రకాశించునట్లుగా, మారుతియున్ = హనుమంతుఁడును, నవమైన, ఆసమ= అధికమైన, ఆర్తిన్ = పీడచేత, "ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యోః" అని అ. చెన్ను దొరఁగు = ఖిన్నురాలైన, అగ్గుణాభిరామన్ = సీతను, తద్దర్శనముచేసి.

భా. సూపకారవృత్తి = వంటలవానిరీతి, మారుతియున్న = భీముఁడుండెడి, వాసము=గృహమును, గుణాభిరామ=ద్రౌపది, డగ్గఱి తద్దర్శనమును.

వ. నిజవృత్తంబెల్ల నెఱింగించి తనరాకచందంబు వివరించి యి ట్లనియె. 15

శా. కల్యాణీభవదీశ్వరాజ్ఞమహిమం గల్గె న్నిరాఘాటబా
హ్వాల్యాత్యుద్ధతజంతుఘోరవనవాసోద్యద్దుర్లంఘనా
కల్యాణాతిశయంబు నాకుఁ దుద వాక్సంకోచనం జేల ని
స్తుల్యత్వద్వరశక్తి గల్గ మన కెందు న్లే వసాధ్యార్థముల్.

రా. కల్యాణీ-సంబుద్ధి. భవదీశ్వర - నీపతియైన రామునియొక్క, ఆజ్ఞ మహిమ చేత, నిరాఘాట = తడలేని, బాహుళ్యము చేత నత్యుద్ధతములైన జంతువుల చేత ఘోరమైన, వన = ఉదకమునకు. "జీవనంభువనంవన" మ్మని అ. వాస=స్థానమైన, ఉదన్వత్=సముద్రముయొక్క, ఉల్లంఘనా=దాటుట యనెడి, కల్యాణ=శుభముయొక్క, అతిశయంబు నాకు, కల్గెనని యన్వయము. త్వదవ్వర = నీకుఁ బ్రియుఁడైన రామునియొక్క, కడమ సరి.

భా. కల్యాణీభవత్ = శుభమవుచున్నట్టి, వనవాసమనెడి, ఉదన్వత్ = సముద్రముయొక్క, దాఁటుటయనెడి, కల్యాణాతిశయంబు, కల్గెనని క్రిందటి కన్వయము, నాకు వాక్సంకోచనంబేల, త్వత్ = నీయొక్క, వర=శ్రేష్ఠమైన, శక్తి = సామర్థ్యము, కల్గన్, అసాధ్య = సాధింపశక్యము గాని, అర్థముల్ = ప్రయోజనములు, లేవు.

క. అతిశీఘ్రమె తెగఁజూడుము
హతగుణు నీద్రోహి నోర్చు నదియే యకటా!
యతివ భవత్ప్రియబాహా
ద్ధతిదురహంకారు లైనదస్యులచేఁతల్. 17

రా. హతగుణున్ = చెడ్డగుణముగలవాని, ఈద్రోహిన్=రావణుని, తెగఁజూడుము = చావంజూడుము, అతివ - సంబుద్ధి, భవత్ప్రియునియొక్క, బాహాద్ధతి=భుజబలము, దస్యుల=శత్రువులయొక్క, చేఁతలు=దుశ్చేష్టలను ఓర్చునదియే.

భా. ఈపద్యమందు ద్రౌపది భీమునితో ననెడుమాట, ఈద్రోహిన్ = కీచకుని, తెగఁజూడుము=సంహరింపుము, భవత్ప్రియ=నీప్రియులరాలైన, అతివ, బాహాద్ధతి చేత దురహంకారులైన, కడమ సరి.

సీ. ఇదియొకండు నాపల్కు మదిఁ జేర్చు మాత్మ బ
లఖ్యాతిసంపద ల్దనర వచ్చి

దృఢదర్పు నీద్రోహిఁ దెగటార్చు నీవార్త
వినఁబడినప్పుడ మనవిభుండు
మనతోడఁగూడఁ గ్రమ్మఱ నగణ్యమహావ
నీరాజ్యసౌఖ్యసంచారములకుఁ
జనుట ధ్రువం బిది సమయంబు గావున
నీ వంతవట్టును నెమ్మనమున
ఆ. మఱువ కోయవార్యమానసతీవ్రతా
ధిక్య మేర మీఱు తెగువ కిప్డు
సొరక తునుమవలయుఁ జిష్ములోలోన న
త్యంతమన్యుసంభ్రమాతిశయము. 18:

రా. మనవిభుండు=రాముఁడు, ఈవార్త = నీ విక్కడనుండెడు వార్త, వినఁబడినప్పుడ, ఆత్మ=తనయొక్క, బల=సేనలయొక్క, ఖ్యాతిసంపదలుతనర వచ్చి, ఈద్రోహిన్=రావణుని, తెగటార్చును, అని యన్వయము. అవనీ రాజ్యముయొక్క, సౌఖ్యసంచారములకు, సమయంబుగావున, పదునాలుగేండ్లు కావచ్చెఁగనుక, మఱువక, ఓ, అవార్యమైన మానసమును, సతీవ్రత = పాతివ్రత్యముయొక్క, ఆధిక్యముగలదానా ! మేరమీఱు తెగువకున్=మరణ. సాహసమున కనుట. చొరక, మన్యు=శోకరోషములయొక్క, "మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి" అని అ. సంభ్రమ=తీవ్రతయొక్క, "సమాసంవేగసంభ్రమా" అని అ. అతిశయము = ఆధిక్యమును, లోలోనఁ దునుమవలయు నని యన్వయము.

భా. ఆత్మ=నీయొక్క, బలముచేతనైన, ఖ్యాతిసంపదల్ = అధికప్రసిద్ధులు, తనరన్=ప్రకాశముకాఁగా, ఈద్రోహిన్=కీచకుని, తెగటార్చు=సంహరించునట్టి నీయొక్క వార్త వినఁబడినప్పుడ, మనవిభుండు=ధర్మరాజు, మహాత్=ఘనములైన, వనీరాజీ=వనపంక్తులయందగు, అసౌఖ్య = సౌఖ్యరహితమయిన,

సంచారములకుఁ జరుట ఘర్మపంబు, ఇది సమయంబు గావునన్=మనము చేసికొన్న కట్టడ యిది గనుక, మఱువక = ఎచ్చరికచప్పక, ఓయవార్యమానసతీవ్రతాధిక్య-సంబుద్ధి. వారింపశక్యముగాని మానసమునందలి తీవ్రతయొక్క-యాధిక్యము గలవాఁడా, లోలోనన్=రహస్యముగా, అయ్య=సింహబలునియొక్క-, సంధ్యాతిశయమును దునుమవలె నుఁజూమ్మూ.

ఆ. తగదు మిగుల నిచటఁ దడయఁగ సంకేతి
తం బగుసమయంబు దప్పకుండ
నే వెరిగి యరిగెద నీవు నా వెంబడి
నడువవలయుఁ దాల్మి సడలనీక. 19

రా. తగదు, సంకేతితంబగు సమయంబు=రాముఁడు మితివెట్టిన సమయము, తప్పకుండదిరిగి నే నరిగెదను. నీవు, ఆవెంబడిన్=నేఁ జెప్పినప్రకారమునఁ దెగువకుఁ జొరకయనుట. తాల్మి సడలనీక నడువవలయును.

భా. తగదు, సంకేతితంబగు=వచ్చెదనని వానితోఁ జెప్పిన, సమయంబు=వేళ, తప్పకుండ, నీవు, తాల్మి సడలనీక కోపము లేక=కోపముగలిగినను నారోషమును విజృంభించి పరాక్రమముఁ జూపి బయలుపడుదువు గనుక, నావెంబడిన్=నావెంట, నడువవలయున్=రావలెను.

ఆ. అని పలికి భవద్వరాత్మకు నామాట
యొప్పుగుట కొక గుఱు తొసఁగు మనియె
నిచ్చెఁ దత్పతిప్రహిత మైననమ్మిక
యుంగరంబు సతికి నుబ్బు మెఱయ. 20

రా. అని పలికి, భవద్వర=నీపతియైన రామునియొక్క-,ఆత్మకున్=మనమునకు, నామాట = నేఁ జెప్పినమాట, ఒప్పుగుటకున్=నమ్మికయగుటకు, ఒక గుఱుతునొసఁగు మనియెను, తత్పతి=ఆసీతాపతిచేత, ప్రహితమైన=అంపఁబడిన,

నమ్మిక=నమ్మకముకొఱకైన, ఉంగరంబు=ముద్రికను, సతికిన్=సీతకు, ఇచ్చెను. అనియెను, ఇచ్చెను, అనురెండు క్రియలకును హనుమంతుఁడే కర్త.

భా. అని పలికి, భవత్ = నీయొక్క, వరమైనయాత్మకు, నామాట యొప్పుగుటకున్ = నేఁ జెప్పినమాట సమ్మతియగునందులకు, ఒక, గుఱుతొసఁగు మనియెన్=ఆడయాలము నిమ్మనియెను, తత్పతి=ఆభీముని చేత, ప్రహితమైన = ఇవ్వఁబడిన, నమ్మికయున్=నమ్మకమును, కరంబు=మిక్కిలియు, సతికిన్ = ద్రౌపదికి, ఉబ్బు=సంతోషమును, మెఱయఁగా·ఇచ్చె నని క్రిందటి కన్వయము. గుఱుతిమ్మని ద్రౌపది యడిగినను భీముఁ డిచ్చినసమ్మిక ద్రౌపదికి సంతోషము చేసె నఁట.

క. అనిలజుఁ డధికతమస్స్థితి
నొనరెడితమి రామదుఃఖ ముడుపుటకు నయం
బునఁ దత్సతీశిరోమణి
గొని చనఁగనియమితదర్పగురుసంభ్రముఁడై. 21

రా. అనిలజుఁడు=హనుమంతుఁడు, అధికతమ=మిక్కిలి యధికమైన, స్థితిన్ = మర్యాదచేత, "మర్యాదాధారణాస్థితీ" అని అ. ఒనరెడి, తమిన్ = వేడుక చేత, రామునియొక్క దుఃఖముడుపుటకు, తత్సతీ=ఆసీతయొక్క, శిరోమణినిగొని, చనఁగని = పోవువాఁడై, అమితమైన, దర్ప=గర్వముచేత, గురు = ఘనమైన, సంభ్రమముగలవాఁడై, అరిగె నని మీఁదటిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. అనిలజుఁడు=భీముఁడు, అధికమైన, తమః=అంధకారముయొక్క, స్థితిన్=నిలుకడచేత, తమిన్=రాత్రియందు, "రజనీయామినీతమీ" అని అ. రామ = ద్రౌపదియొక్క, తత్సతీశిరోమణిన్ = ఆపతివ్రతారత్నమైన ద్రౌపదిని, నియమిత = ఆనఁపబడిన, కడమ సరి.

క. పోరికిఁ దివిరి యరిగె బ
ల్బీరముచే వనవిఘాతలీల నెఱపుచున్

ధీరత దనరఁగ లంకా
ద్వారగతుం డగుచుఁ బేర్చె వైరివధరతిన్. 22

రా. బల్భీరముచే, వనవిఘాతలీల=అశోకవనభంగక్రియను, నెఱపుచు, తనరఁగ, లంకా=లంకయొక్క, ద్వారమును, గతుండగుచున్=పొందినవాఁడై, కడమ సరి.

భా. బల్భీరముచేవన్=అహంకారసారమును, అవిఘాతలీల నెఱపుచును, కలంక=అపవాదమునకు, అద్వార=ప్రవేశహేతువుగాని, గతుండు=గమనము గలవాఁడు,అగుచున్,గూఢగమనుఁడై యనుట, అపవాద మనఁగా భీముని చేతఁ బాండవులకుఁ దిరుగ వనవాసప్రాప్తి యనెడి యపవాదము. అది ప్రకాశగమన మైన వచ్చును. వైరివధమందగు, రతిని = వేడుకను, పేర్చెన్ = పెంచెను.

వ. అంత. 23

ఉత్సాహ. తమముచే నొకించుకయునుదలము గానమి న్నితాం
తము నిజాంగనాశనఫలదర్పకోపక్లృప్తసం
భ్రమముతోడఁ దన్నుఁ జేనకఁ బరఁగుసింహబలులస
త్సమరమతులలీల మెఱయఁ జంపెఁ జిత్రవధరతిన్.

రా. తమముచేన్=అజ్ఞానముచేత, తలము గానమిన్=స్వరూపమును, దెలియమిచేత, నిజాంగ = తమ శరీరములయొక్క, నాశనము ఫలముగాఁగల, దర్ప = గర్వముచేతను, కోపముచేతను, క్లృప్త = చేయఁబడిన, సంభ్రమము తోడన్ = సంభ్రమముగలవారై, చెనకఁబరఁగు, సింహబలులన్=సింహములయొక్క బలమువంటి బలముగలవారిని, సత్సమరమతులన్=లెస్సయుద్ధమందుల బుద్ధిగలవారైన రాక్షసులను, చంపెను.

భా. తమముచేన్ = చీఁకటిచేత, తలముగానమిన్ = స్త్రీపురుషుల స్వరూపము గానరాకుండుటచేత, "అధస్స్వరూపయోరస్త్రీ తలంస్యా" త్తని అ.

నిజాంగనా=ద్రౌపదియందలి, ఆశను=అపేక్షచేత, అఫల=నిష్ఫలమైన, దర్పకోప క్షప్త=మన్మథకృతమైన, సంభ్రమముతోడన్=అధికభ్రమతోడఁగూడి, తన్నుఁ జెనకఁబరఁగు సింహబలుని, లసత్సమరము, అతులలీలచేత మెఱయు, చంపెను.

వ. తదనంతరంబ మఱియును. 25

ఆ. శక్తిమత్త దనుజసంఘ మక్షాంత మై
పొలిసెఁ బవనపుత్త్రుభుజబలమున
నతని కాంతకాగ్రహప్రేరణంబుచేఁ
గరము కీడొనర్చు కడఁకఁ జేసి. 26

రా. శక్తి=బలిమిచేత, మత్త=మదించిన, దనుజ = రాక్షసులయొక్క, సంఘము=సమూహము, అక్షాంతమై = అక్షకుమారుఁడు కడగాఁగలదై, పవన పుత్త్ర = హనుమంతునియొక్క, భుజబలమునన్ = పరాక్రమముచేత, పొలిసెన్=నొచ్చిపోయెను,అక్షకుమారసహితముగా నొచ్చెననుట, అంతక=యముని సంబంధమైన, అగ్రహముయొక్క, ప్రేరణంబుచేన్ = యమప్రేరణచేత, అతనికిన్ = ఆ హనుమంతునికి, కీడొనర్చుకడఁకఁజేసి = కీడుచేసెద నను యత్నము నడపుటచేత, పొలిసె నని యన్వయము.

భా. శక్తిమత్ = బలిమిగల, దనుజసంఘము = కీచకు సనుజసమూహము, అక్షాంతమై=ఓర్పులేనిదై, అతని కాంతకున్=భీముని స్త్రీయైన ద్రౌపదికి, కీడు చేసి, పవనపుత్త్రుభుజబలమునన్=భీమునిబలముచేత, పొలిసెను.

తే. విబుధకంటకకీచకవిపినమునకు
దావవహ్నిగా నాత్మప్రతాపమహిమ
నెఱపె వాయుజుఁ డన్యుల కెఱుకపడక
యుండ లోలోనఁ బొగడె బుధోత్కరంబు. 27

రా. విబుధకంటక=రాక్షసు లనెడి, కీచకవిపినమునకున్=వెదురుటడవులకు. "వేణవః కీచకాస్తే స్యు ర్యేస్వనంత్యనిలోద్ధతాః" అని అ. దావవహ్నిగా వాయుజుఁడు ప్రతాపమహిమను నెఱపెను, బుధోత్కరంబు=దేవసమూహమును, "జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధాః" అని వై. అన్యులకున్=శత్రువులైన రాక్షసులకు, ఎఱుకపడకుండ లోలోనఁ బొగడెను, రావణభీతులు గనుక.

భా. విబుధకంటక=సజ్జనద్వేషులైన, కీచకు లనెడి, విపినమునకున్=అడవికి, దావాగ్నిభంగిని నాత్మప్రతాపమహిమను నెఱపెను, వాయుజుఁడు, అన్యులెఱుఁగకుండ, లోలోన=రహస్యముగా, నెఱపెను, పొగడెను బుధోత్కరంబు.

తే. తత్సహోదరసంప్రవర్తనము జరిగె
నప్పురములోనగూఢమై యంత నేఁడు
ముగిసివచ్చె దానవరాజి మోదకాల
మనుచు సంతస మందె వాతాత్మజుండు. 28

రా. తత్ = ఆహనుమంతునియొక్క, సహః = బలిమివల్లనైన, "ద్రవిణాంతరస్సహోబలశౌర్యాణి" అని అ. దర = భయముయొక్క, "దరో స్త్రియాంభయేశ్వభ్రే" అని అ. సంప్రవర్తనము=వృత్తాంతము, అప్పురములోను = లంకయందు, అగూఢమై, జరిగెను, అంత, దానవ = రాక్షసులయొక్క, రాజి = పంక్తులయొక్క, మోదకాలము = సంతోషకాలము, నేఁడు = ఈప్రొద్దు, ముగిసివచ్చె ననుచు, వాతాత్మజుండు=హనుమంతుఁడు, సంతసమందెను = సకలరాక్షసులను నేఁడే సంహరించెద నని తలంచెను.

భా. తత్సహోదర=ఆభీమునితోఁబుట్టులైన ధర్మరాజాదులయొక్కయు, సంప్రవర్తనము=నడక, అప్పురములోనన్ = విరాటపట్టణమందు, గూఢమై = ప్రచ్ఛన్నమై, జరిగెను=నడచెను, అంతను, ఏఁడు = అజ్ఞాతవాససంవత్సరము, ముగిసివచ్చెను, దానన్=ఆముగియుటవలన, వర=శ్రేష్ఠమైన, ఆజి = యుద్ధము

చేతనైన, మోదకాలను=సంతోషకాలము, అనుచు, వాతాత్మజుండు=భీముఁడు, సంతసమందెను, అజ్ఞాతవాససంవత్సరము ముగిసె గనుక విజృంభించి యుద్ధమందు శత్రుసంహారముచేసి రాజ్యము చేకొనవచ్చు నని సంతోషపడె ననుట.

సీ. వ్యర్థఁ జేయుతత్సత్త్వవార్తాశ్రుతిని గ్లేశ
పడుచుఁ దత్సంగరభంగపరత
నుత్తమద్రవిణసంపత్తిపౌలస్త్యుండు
దుర్యోధనుఁడు రోషదూషితుండు
తత్పురిలోపల ధర్మజభీమసం
క్రందనజయముల కలిమి యెంచి
జనులు మెచ్చఁగఁ బేర్చు శౌర్యాఢ్యునాహవ
కృతిసుశర్మబలోపచితధనుఃప్ర
తే. తాపతులితాంబునిధి మేఘనాదుఁ బనిచె
నతఁడు నేఁగి హరిన్నతోగ్రాజిఁ బట్టె
నవ్విరటుఁడాసిగెలుపునఁ గ్రొవ్వుభటులు
దస్మహాగోగణాగ్రహోద్భటత నడుప. 29

రా. తత్ = ఆ హనుమంతునియొక్క, సత్త్వవార్తా=బలవృత్తాంతము యొక్క, శ్రుతిని = వినుటచేత, తత్సంగర=ఆహనుమంతుని యుద్ధముయొక్క, భంగపరతక్=చెఱచుటకొఱకనుట, ఉత్తమమైన, ద్రవిణసంపత్తి=బలసంపత్తి కలవాఁడు, దుర్యోధనుఁడు = పోరశక్యముగానివాఁడు, పౌలస్త్యుండు = రావణుఁడు, తత్పురిలోపల, ధర్మజ=వింటివలనఁ బుట్టిన, భీమ = భయంకరము లైన, సంక్రందనజయముల=ఇంద్రజయములయొక్క, ఆహవకృతిక్=యుద్ధ క్రియయందు, సు=లెస్సైన, శర్మక్ = సుఖముగలవాని, అనాయాసముగ యుద్ధములు సేయువాని ననుట, బలము చేత, ఉపచిత=వృద్ధిఁ బొందింపఁబడిన

ధనుః ప్రణాదముచేతc దులితమైన, అంబునిధిక్ = సముద్రముగలవాని, మేఘనాదుక్=ఇంద్రజిత్తును, పనిచెను, అతcడును=ఇంద్రజిత్తును, హరిక్= హనుమంతుని, నుతమై, యుగ్రమునైన, ఆజిక్ = యుద్ధమందు, పట్టు కొనెను, తత్=ఆ హనుమంతునియొక్క, మహా, అగః=అపరాధములయొక్క, "ఆగోపరాధోమంతుశ్చ" అని అ. గణ=సమూహముయొక్క, గ్రహోద్భటత= ప్రాప్త్యతిశయము, నడువక్ = ప్రవర్తింపcగా, భటులు, ఆటుడాసి = హనుమంతునియొద్దకుc బోయి, నవ్విరి.

భా. తత్ = ఆ పాండవులయొక్క, సత్త్వ = సత్వముయొక్క, ఉనికి యొక్కయనుట, వార్తా=వృత్తాంతముయొక్క, అశ్రుతిక్=వినకుండుటచేత, తత్సంగర=ఆపాండవప్రతిజ్ఞయొక్క, "ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సుసంగరః" అని అ. భంగ=చెఱుచుటయందుcగల, పరతక్=తాత్పర్యముచేత, ఉత్తమద్రవిణ= శ్రేష్ఠద్రవ్యములయొక్క, "ద్రవిణంతుబలంధన" మ్మని అ. సంపత్తిచేత, పౌల స్త్యుండు=కుబేరునివంటివాcడు, దుర్యోధనుcడు, తత్పురిపలక్ = మత్స్య నగరమందు, ధర్మజ, భీమ, సంక్రందనజ=అర్జునునియొక్కయు, యముల=నకుల సహదేవులయొక్కయు, కలిమి=ఉండుటను, ఎంచి, ఆహవ = యుద్ధమందు, కృతిని=నేర్పరియైనవాని, సుశర్మను, ధనుః=వింటియొక్క, ప్రణాద=ధ్వనిచేత, తులిత = సరిపోల్పcబడిన, అంబునిధి = సముద్రునియొక్కయు, మేఘముల యొక్కయు, నాద = ధ్వనిగలవాని, సుశర్మకు విశేషణము. పనిచెను = పంపెను, అతcడును=సుశర్మయు, హరిత్ = దిక్కులయందు, నుత=స్తోత్రము చేయcబడిన, ఉగ్రాజిని=ఘనయుద్ధమందు,డాసి, అవ్విరటుక్=ఆవిరాటరాజును, పట్టెను=పట్టుకొనెను, తత్=ఆవిరటునియొక్క, మహా, గోగణ=గోసమూహము యొక్క, గ్రహ=పట్టుటచేతనైన, ఉద్భటతక్=ఔద్ధత్యముచేత, నడువక్= ప్రవర్తింపcగా, పట్టె నని యన్వయము, తన సేన విరాటరాజుయొక్క గోసమూహమును బట్టుకపోcగాc దాను విరటునిc బట్టుకొనె ననుట.

వ. అంత. 30

ఉత్సాహ. సర్వపూజ్యు డైనిజాజ్ఞ జరుగ నాతనిం జటా
యుర్విఘాతి యమరణక్రియోత్కతాసహాయుఁ డై
పర్వము విడిపించెఁ దద్విపక్షమృత్యువాల ము
ద్గర్వుఁ డగుచు శుష్మదీపితముగఁ జేసి వేడ్కతోన్.

రా. సర్వపూజ్యుడై, నిజాజ్ఞ = తనయాజ్ఞ, జరుగ, ఆతనిన్ = హనుమంతుని, జటాయుర్విఘాతి = రావణుఁడు, అమరణ = మరణరహితమైన, క్రియా = ప్రయోజనమందుఁగల, చంపుటతక్క నేదైన నొకదండన చేయుటయం దనుట, ఉత్కతా=ఉత్సుకత్వమే, సహాయుఁడై = ఔత్సుక్యముతోఁగూడినవాఁ డనుట, తత్ = ఆ, విపక్షమృత్యు = విపక్షులకు మృత్యువయిన హనుమంతునియొక్క, వాలము = తోఁకను, శుష్మ = అగ్నిచేత, "బర్హిశ్శుష్మాకృష్ణవర్త్మా" అని అ. దీపితముగఁ జేసి విడిపించెను.

భా. సర్వపూజ్య = సకలజనపూజ్యమైన, ఐనిజ = యమపుత్త్రుఁ డైన ధర్మరాజుయొక్క, ఆజ్ఞ, ఆతనిన్ = విరటుని, జరాయుర్విఘాతి = జటాసుర వైరియయిన భీముఁడు, యమ=నకుల సహదేవులయొక్క, రణ = యుద్ధము యొక్క, క్రియయందుఁగల, ఉత్కతా=ఉత్సాహమే, సహాయముగాఁగల వాఁడై, తత్ = ఆవిరటునియొక్క, విపక్ష = శత్రువులకు, మృత్యువైన వాఁడు, భీమునికి విశేషణము. ఆలము = యుద్ధమును, శుష్మ = పరాక్రమము చేత, "ద్రవిణం తరస్సహో బలశౌర్యాణి స్థామ శుష్మంచ" అని అ. దీపితముగఁ జేసి, ఆతని విడిపించె నని క్రింది కన్వయము.

సీ. మహితధర్మనియమ మాహాత్మ్యభూతన
యానుగ్రహాభిగుప్తాంగుఁ డగుచు

శూరోత్తముఁడు వాయుసుతుఁ డంత నిల కతి-
గాఢప్రమోదసంఘటనదోరక
లంకపెంపెల్ల డీల్పడిచె నిశ్చలజయ
వైభవోదయ మహావాలహస్త
చండహేతివిలాస సరభసగ్రస్తస
మస్తవిద్వేషిధామాఘుఁ డగుచు
ఆ. సత్యనల్పదర్ప మమర విపక్షయూ
థపునిఁ బట్టి బలకదంబకమును
సరకుగొనక ప్రబలసత్త్వసాహసములు
చూపఱకుఁ గరంబు చోద్యపఱుప. 32

రా. మాహాత్మ్యముగల, భూతనయా=సీతయొక్క, అనుగ్రహముచేత, అభిగుప్త=రక్షింపఁబడిన, అంగముగలవాఁడౌచు, వాయుసుతుఁడు=హనుమంతుఁడు, ఇలకుఁ=భూమికి, దొరకునట్లుగా, నిశ్చలజయవైభవోదయముగల, మహా, వాలహస్త=పుచ్ఛమందున్న, "వాలహస్తశ్చవాలధిః" అనిఅ. చండహేతివిలాస=తీవ్రాగ్నిప్రకాశముచేత, సరభసగ్రస్త = శీఘ్రముగా, దహింపఁబడిన, సమస్తవిద్వేషులయొక్క, ధామాఘుఁడగుచుఁ=గృహసమూహములు గలవాఁడౌచు, "గృహదేహత్విట్ప్రభావా ధామాని" అని అ. దర్పము=తన గర్వము, అమరవిపక్షయూథపుని=రావణుని, పట్టిని=రావణుని కుమారుఁడైన యింద్రజిత్తును, సరకుగొనక ప్రబలఁగా, లంక పెంపునెల్ల డీల్పడిచె నని యన్వయము.

భా. మహితమైన, ధర్మ=యమునియొక్క, నియమ=కట్టడయొక్క, మహత్త్వమువలన, భూత = పొందఁబడిన, "భూప్రాప్తౌ" అని ధాతువు, నయ=నీతియొక్క, అనుగ్రహ=అనుకూల్యముచేత, అభిగుప్త = దాఁపఁబడిన, అంగముగలవాఁడౌచు, వాయుసుతుఁడు=భీముఁడు, అంత నిలక = అవిరటుని కీచకునిమత్రాసనే నిలుపక, సంఘటనచేత, దొర=విరటునియొక్క, కలంక

పెంపెల్ల = విచారాతిశయము నంతయును. డీల్పడిచెన్ = శమింపఁజేసెను, వైభవోదయమునకు, మహత్ = అధికమైన, ఆవాల = పాదయిన-స్థానమైన దనుట. "స్యాదాలవాలమావాల" మ్మని అ. హస్తమందున్న, చండహేతి విలాసముచేత, "రవేరర్చిశ్చశస్త్రం చ వహ్నిజ్వాలా చ హేతయః" అని అ. సరభస మానట్లుగా, గ్రస్త = మ్రింగఁబడిన, విద్వేషిధామాఘుఁడగుచు= శత్రుప్రతాప సమూహముగలవాఁ డగుచు, విపక్షయూథపుని = సుశర్మను, పట్టి = పట్టుకొని, కలంక పెంపెల్ల డీల్పడిచె నని క్రిందటి కన్వయము.

క. ఈగతి దక్షిణదిశయం
దాగోగ్రహదుష్టచేష్టు నధిపప్రమదై
కాగారికు నిర్ధామునిఁ
గా గర్వ మడంచి విడిచె గాడ్పుకొడుకొగిన్. 33

రా. ఈగతిన్, దక్షిణదిశయందున్=అన్నిదిక్కులను కపులు వెదకఁ బోయినారు గనుక నందులో దక్షిణపుదిక్కునందనుట, ఆగః = పాపమనెడి, గ్రహ=భూతావేశముచేత, దుష్టమైన చేష్టగలవాని, అధిప=రామునియొక్క, ప్రమదకున్ = సీతకు, "ప్రమదాభామినీకాంతా" అని అ. ఐకాగారికుని = చోరుఁడైనవాని, సీత నపహరించినవాని ననుట, నిర్ధామునిఁగా = గృహ రహితునిగా, లంకను గాల్చెఁగనుక, గర్వమడంచి విడిచెను, గాడ్పుకొడుకు = హనుమంతుఁడు.

భా. ఈగతిన్=ఈప్రకారమున, దక్షిణదిశయందు, ఆ-గోగ్రహదుష్ట చేష్టుని = ఆదక్షిణగోగ్రహణము చేసిన సుశర్మను, అధిప=ఏలికయైన విరటుని యొక్క, ప్రమదమునకు, ఐకాగారికుని=చోరుఁడయినవాని, "చోరైకాగారి కస్తేన దస్యుతస్కరమోషకాః" అని అ. నిర్ధామునిఁగాన్=నిస్తేజస్కునిఁగా, గర్వమడంచి విడిచెను, గాడ్పుకొడుకు = భీముఁడు.

తే. ఇట్లు రిపుభయంకరబలోద్ధిన్ను డగుచు
నవనిజశుభ ప్రవృత్తిమానవవిభునకుఁ
బరమసంతోష మొనరింప మరలెఁ బురికి
హర్ష మొదవంగ సప్రభుం డగుచు నతఁడు. 34

రా. అవనిజ=సీతయొక్క, శుభప్రవృత్తిని=శుభవార్తచేత, పురికిన్ = లంకకు, హర్ష మొదవంగన్ = తిరిగిపోఁగంటిననిగా నని సంతోషమురాఁగా, సప్రభుండగుచున్ = ప్రభాసహితుఁడై, మరలెను = క్రియ.

భా. నవమైన, నిజ = తనయొక్క, శుభప్రవృత్తి=శుభప్రవర్తనము, మాటలుగాక యుద్ధముచేయు నను టవింత యనఁగా, సప్రభుం డగుచున్= ప్రభువుతోఁ గూడుకొని, పురికి మరలెను.

వ. అట్టిసమయంబున. 35

క. ఉత్తరగోగ్రహరిపుసుమ
హత్తరవార్తాప్రచార మప్పురిప్రజకున్
దత్తామోదంబై బల
వత్తరతాపమును మదిని వర్తిలఁ జేసెన్. 36

రా. ఉత్తరగ=ఉత్తరపుదిక్కుఁగూర్చి పోవునట్టి, ఉగ్ర = భయంకరుఁడైన, హరిపు = వానరశ్రేష్ఠుఁడైన హనుమంతునియొక్క, సుమహత్తర = మిక్కిలిఁ దఱుచైన, వార్తాప్రచారము = ప్రసంగము, అప్పురిప్రజకున్ = లంకలోనివారికి, దత్తమైన, ఆమోదంబై=హర్షముగలదై, "ఆమోదోహర్ష గంధయోః" అని అ. తాపమును, నివర్తిలఁజేసెను = పోఁజేసెను.

భా. ఉత్తరగోగ్రహరిపు = ఉత్తరగోగ్రహణముచేసిన దుర్యోధనుని యొక్క, వార్తాప్రచారము=వృత్తాంతము, అప్పురిప్రజకున్ = ఆవిరాటరాజు

పట్టణములోనుండు జనులకు, దత్త=ఇయ్యఁబడిన, ఆమోదంబై = సంతోష రహితమై, బలవత్తరతాపమును, మదిని, వర్తిలఁ జేసెను. మనసు కలఁగఁజేసె ననుట.

ఉ. ఆతతవేగయానమున నంతట నావిలసద్బలుండు గో
త్రాతనయాభిదర్శనవిధానముదంచితవృత్తి యై సము
ద్యోతిలఁ నేఁగి కాంచి రయమొప్పఁగఁ బల్కె నృపాలసూను ని
ర్ఘాతతరాఘు నుత్తరుగురుస్ఫుటసంభ్రమచిత్తుఁ జేయుచున్.

రా. ఆతతవేగ = అధికవేగముగల, యానమునన్=గమనముచేత, ఆ, విలసద్బలుండు=లెస్సబలిమిగల హనుమంతుఁడు, గోత్రాతనయా=సీతయొక్క, "గోత్రాకుః పృథివీపృథ్వీ" అని అ. అభిదర్శనవిధాన=సందర్శనవిధిచేతనైన, ముత్ = సంతోషముచేత, అంచిత = ఒప్పెడి, వృత్తియై=వర్తనగలవాఁడై, సముద్యోతిలన్ = సముద్యోతించునట్లు, నృపాలసూనుని=రాముని, నుత్త = ప్రోత్తఁబడిన, రుక్ = తాపముగలదై, ఉరు = ఘనమునై, స్ఫుటమైన సంభ్రమముగల చిత్తముగల వానిఁగాఁ జేయుచును బల్కెను.

భా. ఆతతవేగ, యానమునన్ = రథముచేత, "యానంగతౌవాహ నేచ" అని వి. ఆవిల = అమలమైన, సద్బలుండు = సత్త్వముగలవాఁడు, గోత్రాత = గవాధ్యక్షుఁడు-కీలారము పారుపత్తెముగలవాఁడనుట, నయ=నీతి చేతనైన, అభిదర్శనవిధానము, నయ మనఁగా ద్వారపాలాదుల యపసరణము, ఉదంచితమైనవృత్తియై = మర్యాదగలదై, సముద్యోతిలన్ = శోభిల్లఁగను, ఏఁగి, కాంచి = పొడగని, నిర్ఘాతతర = మిక్కిలి లేని, అఘు = దుఃఖముగల వాని, ఉత్తరుఁ డనెడు విరాటపుత్త్రుని, గురుస్ఫుట=మిక్కిలిఁ ప్రకాశమైన, సంభ్రమ=ఆగ్రహముగల, "సమాసంవేగసంభ్రమా" అని అ. చిత్తముగల వానిఁగాఁ జేయుచును పల్కెను.

సీ. వ్యథ లెల్లఁ దీఱ దేవరమహోమహిమ వి
లోకింపఁ గంటి నస్తోకగుణతఁ
బరఁగుభూమిజనాధిపతనయాయకలంక
నున్నదిశాంతద్విషన్నికాయ
వెసమనమొదవులాలసమానకురుబల
యత్నావరుద్ధంబు లగుచుఁ జనని
తాంతాకులీభవత్ప్రాణవాయువులతో
వనరెడునేను నివ్వార్తఁ జెప్పఁ
ఆ. బాఱుతెంచితి నని ప్రత్యభిజ్ఞానస
మర్పణమున నతనిమదియొడఁబడఁ
దా నెఱిఁగినకొలఁది నానారివృత్తాభి
ధానకథ లొకింతతడవు నడపె. 38

రా. దేవరయొక్క మహిమచేత, భూమిజను=సీతను, విలోకింపఁగంటిని=చూచితిని. "దృష్టాసీతేతితద్వతః" అన్నాఁడుగనుకఁ గంటి ననెడిపదము ముందుగాఁ జెప్పినాఁడు, ఆధి = మనోవ్యధయందు, పతన = పాటుగలది, తన్నగ్న యనుట, ఆయక=ఆయమసీత, లంకను=లంకయందు, శాంతద్విషన్నికాయ=అణఁ పఁబడిన శత్రుపుంజము గలవాఁడా—సంబుద్ధి. మనము, వెసను=వేగిరముగ, ఒదవులాలసను = ఒదవెడికోఱకే, మానక, ఉరు, బల = బలవంత మైన, యత్నముచేత, అవరుద్ధంబు లగుచుఁ చనని, తాంత=బడలినవై, ఆకులీభవత్ = వ్యాకులములౌచున్న, ప్రాణవాయువులతోడఁగూడ, వనరెడును = విలపించుచున్నది, మనము పత్తు మని బలవంతమునఁ బ్రాణమును బెట్టుకొని యున్నదనుట, ఏను = నేను, ప్రత్యభిజ్ఞాన = గుఱుతుయొక్క - ఆయన శిరోరత్నముయొక్క, అభిధాన = చెప్పెడునందుగల, కథలు = మాటలును, ఒకింతతడవు = ఆయనకు సమ్మతమయ్యెడు పర్యంతము, నడపెను.

భా. దేవరమహామహిమను విలోకింపఁగంటిని, భూమిజనాధిపతనయా-సంబుద్ధి. అకలంకమానట్లుగా, నున్న = పొగడ్తఁబడిన, దిశాంత = దిగంతములయందుఁగల, ద్విషన్నికాయ=శత్రుసమూహము గలవాఁడా, ఇది స్తోత్రరూపముగా యుద్ధమునకుఁ బురిగొల్పుట, మన మొదవులు = ఆవులు, అలసమాన=మిక్కిలియుఁ బ్రకాశింపుచున్న, కురుబలయత్నములచేత నవరుద్ధంబులగుచుక్, చనక్ = పోఁగా, నితాంత = మిక్కిలి, ఆకులీభవత్ = తొట్రుపడుచున్న, ప్రాణవాయువులతో, వసరెదు=వసరుచున్న, నేను, ప్రత్యభిజ్ఞాన=గుఱుతులయొక్క, సమర్పణమునక్=తెలుపుటచేతననుట, నానావిధములైన, అరి = శత్రువులయొక్క, వృత్త=వర్తనలయొక్కయు, అభిధాన = పేళ్లయొక్కయు, కథలు నడపెదు, తా నెఱిఁగిన కొలఁదిని గురుబలముగా గుఱుతులు సెప్పెననుట.

వ. పదంపడి యిట్లనియె. 39

రా. మఱియు హనుమంతుఁ డనెడుమాట.

భా. కీలారమువాఁడు మఱియు నుత్తరునితో ననెడుమాట.

ఆ. అలఘుమాననీయబల విడిపింపుమా
యావులబలు మేటిరైయైనతపస
హారిఁ గలుషకలుషితాత్మసుయోధను
న్మదవిమూఢుదురమునను వధించి. 40

రా. అలఘుమాన-సంబుద్ధి. మాయావుల బలు మేటి=మాయావంతులలో శ్రేష్ఠుఁడయినవాని, సుయోధ = మంచియోధులను, నుత్ = ఓడించెడునట్టి, మదముచేత విమూఢుఁ డయినవాని, తదపహారిని=సీతాపహారి యైన రావణుని, వధించి నీ యబలను విడిపింపుము.

భా. అలఘుమానసీయబల-సంబుద్ధి. తదపహారిని=ఆయావుల నపహరించిన వాని, సుయోధనుని=దుర్యోధనుని, వధించి యాయావులను విడిపింపుమా యని యన్వయము.

ఆ. విను మొకింత దడసినను గార్య మింకఁ దప్పఁ
గాన వేగఁ గదలి వాని గెలుము
గర్వయుక్తదనుజకర్ణభీష్మేష్వాస
గురురణాతిమహిమఁ గరము మించి. 41

రా. వేగక్ = ఉదయమానసే, కదలి, గర్వయుక్తు లయిన దనుజులకు, కర్ణభీష్మ=శ్రవణకఠోరమైన, ఇష్వాస = వింటియొక్క, గురురణ=అధికగుణ ధ్వనియొక్క, "రణోస్త్రీయుధి నాధ్వనౌ" అని నానార్థరత్నమాల. అతి మహిమచేత, వానిక్, రావణుని, గెలుము.

భా. వేగక్ కదలి = శీఘ్రముగాఁబోయి, గర్వయుక్ = గర్వముతోఁ గూడిన, తదనుజ = దుశ్శాసనునియొక్కయు, కర్ణ, భీష్మ, ఇష్వాసగురు = ద్రోణునియొక్కయు, రణాతిమహిమను మించి, వాని=దుర్యోధనుని, గెలుము.

క. అకట భవద్గురుసేనా
దిక మిపు డేమియుఁ బురస్థితిం బరఁగమి ని
న్నొకయించుకయును గుఱిసే
యక యిమ్మెయిఁ జెనకి తలఁకఁ డతఁడు సెడు మదిన్. 42

రా. అకట, భవత్ = నీయొక్క, గురు=ఘనమైన, సేనాదికము, పురస్థితిం బరఁగమిని = ముందరఁ గనిపింపకుండుటచేత, ఇమ్మెయిఁ జెనకి=ఈలాగు ద్రోహము చేసియు.

భా. అకట, భవద్గురు=నీతండ్రియు, సేనాదికము=సేన మొదలైన చతురంగబలములును, పురస్థితింబరఁగమిని = పట్టణముతో లేకయుండుటచేత, అతఁడు = దుర్యోధనుఁడు, ఇమ్మెయిఁ జెనకి= ఈలాగు చెనకియు, తలఁకఁడు.

ఆ. అని యతండు దీపితౌద్ధత్యభాషలు
వలుకఁ దనబలంబుకొలఁది గాన
కధిక మై తనర్పనాహవోత్సాహంబు
పూనె రాచపట్టి మేనువొంగ. 43

రా. అని, అతఁడు = హనుమంతుఁడు, పలుకన్, తనబలంబుకొలఁది, కానకన్=అడవికి, అధికమైతనర్పన్, రాచపట్టి = రాముఁడు, ఆహవోత్సాహంబును బూనెను.

భా. అతఁడు=గొల్లవాఁడు, పలుకన్, బలంబుకొలఁది గానక=బలాబల. చింతలేక, రాచపట్టి = ఉత్తరుఁడు. పూనెను.

సీ. ఈరీతిఁ బగఱపై నేఁగ ససంభ్రమ
స్వాంతుఁ డై తద్వేళ యంత నరయ
జోకమై దొరకెఁ దచ్ఛుభలగ్నమతిజిష్ణుఁ
డాయుత్తరుఁడు జయయాత్రఁ గదలె
మహనీయశుద్ధాంత మంజులాస్యప్రవ
ర్తనగురుభావార్హ తనువికారు
ననఘుతుత్రాచారమునకు నానాకీశ
సంతతిఁ గొని యాత్రసలుపువాని
తే. నానృపాలకుమారకు నంతట రణ
సాధ్వసమశక్తికతమున సంశ్రయించె
దృష్టి కరుదైన యొకవింత తేజ మమర
రిపులయౌద్ధత్యవద్బలశ్రేణి మెఱయ. 44

రా. అంత నరయన్ = లెస్సగా విచారింపఁగా, తత్ = ఆయాత్రకు, శుభలగ్నము దొరకెను. అతి, జిష్ణుఁడు=జయశీలుఁడు, ఆయుత్తరుఁడు=శ్రేష్ఠుఁడయిన రాముఁడు, యాత్రఁగదలెను, మహనీయమైన, శుద్ధాంత=సీతయొక్క.

యనుట, ఇందుకు ప్రయోగము. "కుందస్మితం కుటిలకుంతల మిందుమాడం ఛందశ్శిఖాభరణచారుపదారవిందం, కందర్పదర్పకలికాంకురకాలమేఘ మంతః పురంపురరిపోరవలోకయామః" అని శ్రీశంకరాచార్యులశ్లోకము. మంజులమైన యాస్యప్రవర్తనచేత, గురు=ప్రేమైన, భావ=అభిప్రాయమునకు, అర్హ=తగిన, తనువికారముగలవాని, సీతావిరహమునఁ గృశత్వపాండుత్వములు గలవాని ననుట, క్షత్రాచారమునకుఁ=యుద్ధమునకు, నానా=బహువిధమైన, కీశసంతతిఁ గొని = వానరసమూహముచు జేర్చుకొని, 'మర్కటో వానరః కీశః' అని అ. యాత్రసలుపువాని, ఆనృపాలకుమారకుని = రాముని, రణమునకుఁ, సాధు= సమర్థమైన, అసమశక్తికతమున, ఒకవింతతేజము, అమరరిపు = రాక్షసుల యొక్క, లయ=సంహారమందు, ఔద్ధత్యవంతమైన, బలశ్రేణి = సేనాసమూ హము, మెఱయఁగా, తేజము సంశ్రయించెను.

భా. యంతను "యంతాసూతఃక్షత్తాచసారథిః" అని అ. అరయఁగా, తత్ = ఆయుత్తరునియొక్క, శుభ=శ్రేయస్సునందు, లగ్నమైనమతిగల వాఁడు జిష్ణుఁడు దొరకెను, మహనీయమైన, శుద్ధాంత = అంతఃపురమందు, మంజు=మనోహరమైన, లాస్యప్రవర్తన = నృత్తగీతాదిప్రచారములకు, గురు భావ=గురువాటకు, అర్హమైన తను వికారముగలవాని=పేడివానిననుట, ఆనా కీశసంతతిని = అర్జునుని, క్షత్తృ = సారథియొక్క, ఆచారమునను, కొని = చేకొని, ఉత్తరుఁడు జయయాత్రఁ గదలెను, అంకటకుఁ, ఆనృపాలకుమార కుని = ఉత్తరుని, రిపుల = దుర్యోధనాదులయొక్క, బలశ్రేణి మెఱయఁగా, సాధ్వసము, సంశ్రయించెను = పొందెను

సీ. అతనిసముద్వేగ తతచేష్టమానవా
నాకీశసంతతి నలుపు మెఱసి
పంతంబు లాడియు నెంతయు నాత్మస్వ
భావప్రభావసంప్రకటనోక్తి

నలరించియును ముదితాత్ముఁ గావించుచు
నారాచకొమరుని యంతఁ గాఁగఁ
గైకొని ప్రస్తుత ఘనయుద్ధకార్యంబు
నిజబాహుబలమున నిర్వహించు
తే. పూన్కితో వీరరసలక్ష్మి వొదల నడచె
నాయనఘవర్తనునిశివాఖ్యతరునిహిత
మైననిజధర్మమును జూపి యధికమోద
సహితుఁ జేయుచుఁ దత్పరిగ్రహము మెఱయ. 45

రా. ఆతని, సముద్వేగ=సంతోషవేగముతోఁగూడునట్లుగా, తత, చేష్ట మాన=చేష్టించుచున్న, నానా, కీశసంతతి = వానరసమూహము, ఆరాచకొమరుని, నియంతఁగాఁగన్=నియామకునిఁగా, శివాఖ్యతరుని=మిక్కిలి శుభమైన నామధేయముగలవాని, నిజధర్మమును=మర్కటజాతిధర్మమును, చూపి, తత్= ఆరఘునాథునియొక్క, పరిగ్రహము మెఱయ నడచెను, కడమ సులభము.

భా. అతని=ఉత్తరునియొక్క, సముద్వేగ=భయముయొక్క, తత=మున మైన, చేష్ట, మానన్ = మానుటకై, ఆనాకీశసంతతి = ఇంద్రజుఁడు, రాచకొమరుని, యంతఁగాఁగన్ = సారథినిగా, ఆయనఘవర్తనుని=ఉత్తరుని, శివాఖ్యతరు=శమీవృక్షమందు, నిహితమైన, నిజధర్మమును=గాండీవమును, చూపి, తత్పరిగ్రహము మెఱయన్=ఆవిల్లు పుచ్చుకొనియనుట, నడచెను, కడమ సరి.

ఆ. రామవిభుఁడు జిష్ణుఁ డీమూఁడ్కిఁ జని యను
సృతమనోరథహరిగతి నలరుచుఁ
ద్వరితగతివిరోధివాహినీవరవిజృం
భణము గరము గానఁబడఁగ డాసె. 46

రా. జిష్ణుఁడు=జయశీలుఁడు, రామవిభుఁడు, అనుసృత = అనుసరింపఁబడిన, మనోరథముగల, హరి=వానరులయొక్క, గతిన్, అలరుచున్, త్వరితగతి

విరోధియైన, వాహినీవర=సముద్రునియొక్క, విజృంభణము = ఉప్పొంగుట, కానఁబడఁగ డాసెను.

భా. రామవిభుఁడు = రామునివంటి విభవముగలవాఁడు, మంచుకాంతి గలవాఁడు గాని, జిష్ణుఁడు=అర్జునుఁడు, అనుసృత = అనుసరింపఁబడిన మనస్సు గల - మనస్సున కనుకూల మైనదనుట, రథహారిగతిని=రథాశ్వగమనము చేత, అలరుచుక్, డాసెక్ = చేరెను.

సీ. ఇట్లు సువ్యక్తిఁ బొల్పెసఁగునాతనిరాక
పొల్పు మీఱఁగ లంకఁ బుణ్యజనులు
వెరవిడిగాఁడె యీనరుఁ డల్కఁజేసి దు
ర్ణయమున వచ్చుచున్నాఁడు సమయ
రక్షోపహతి సేయ రామికానండక
టా నియతి యలంఘ్యమని వగచిరి
మఱికొంద ఱిది యేమి మాటలు మనపాటి
పరికింప నేరఁడే యురువివేక
ఆ. శాలి యతఁడు యుద్ధ కేళికాలంబని
నిజభుజబలలక్ష్మి నెగడఁ బగఱ
నుక్కడంప వచ్చుచున్నాఁడు గాని యీ
తలఁపు దృఢము గాదు తెలియుఁ డనిరి. 47

రా. ఇట్లు, అతనిరాక పొల్పుమీఱఁగక్, లంకఁబుణ్యజనులు = లంక యందలి రాక్షసులు, అనెడుమాట, "యాతుధానఃపుణ్యజనః" అని అ. సమ యక్ = సమయుటకు, ఈనరుఁడు వచ్చుచున్నాఁడు. రక్షః = రాక్షసుల యొక్క, అపహతి = సంహారమును, యుద్ధకేళికా = యుద్ధవిహారమునకు, ఆలంబని = ఆధారమైన, కడమ సులభము.

భా. ఇట్లు, సువ్యక్తిఁబొల్పెసఁగు = వేషాంతరములేక వ్యక్తముగాఁ బ్రకాశించెడి, అతని=అర్జునునియొక్క, రాకపొల్పుమీఱన్, కలంకన్=విచారముచేత, పుణ్యజనులు=ద్రోణాదులు, అనెడు మాట, ఈనరుఁడు=అర్జునుఁడు, సమయరక్షా=అజ్ఞాతవాస రక్షణముయొక్క, యుద్ధకేళికిన్,కాలంబని=సమయమని, కడమ సరి.

వ. ఇత్తెఱంగున. 48

తే. ముసగెసలఁ బోరుగురుభీష్మముఖులసఖుల
నాత్మసైన్యరక్షశ్రేష్ఠులైనవారిఁ
జూచి యధిపతి యెక్కుడిసుద్దు లనుచు
నడిగి వారందులోఁ దగినంతఁ జెప్ప. 49

రా. ముసగెసలన్=ప్రీతిపూర్వక మగు సంభావణలతో, గురు=అధికమైన, భీష్మముఖులన్ = భయంకరముఖములు గలవారిని, రక్షః శ్రేష్ఠులైన = రాక్షసవరులైన, అధిపతి=రావణుఁడు, కడమ సరి.

భా. అధిపతి=దుర్యోధనుఁడు, సైన్యరక్ష=సేనారక్షకులలోపల, శ్రేష్ఠులైన, కడమ సరి. సులభము.

వ. ఆకర్ణించి వెండియుం బలువురు పలుదెఱంగుల గుజగుజలాడుచందంబున భావించి యందఱకు ని ట్లనియె. 50

రెంటికిని సరి.

ఆ. ఎన్నఁగానరాద్యపేక్షితార్థము కాదె
నరుని రాక యిది మనంబులందుఁ
దక్కుగతిగఁ గొనుట దగ దేరికిని మన
యర్థసిద్ధి యగుట కలరవలయు. 51

రా. నరాద=నరుల భక్షించెడి రాక్షసులకు, అలరవలయు.

భా. ఎన్నఁగానరు=విచారించుకొనలేరు,ఆదియందుర్=మనము వచ్చు నపుడు, అపేక్షితార్థము కాదె, నరునిరాక = అర్జునుఁడు వచ్చునది, కడమ రెంటికిని సులభము.

తే. అసమయాత్మోద్ధతిపిశాచియన్నుగొల్ప
బుద్ధిసెడి వచ్చుచున్నాఁడు వాడవడంగి
పోఁగలాఁ డిదిగోఁ దనపోతరమునఁ
గ్రమ్మఱం గాన కితఁడు సభ్రాతృకముగ. 52

రా. అసమ=సరిలేని, ఆత్మోద్ధతిపిశాచి, వాడవడంగి = అడఁగియనుట, సభ్రాతృకముగ=తమ్మునితోఁగూడ, క్రమ్మఱంగానక=తిరిగిపోలేక, పోఁగలాఁడు.

భా. అసమయమం దయిన యాత్మోద్ధతి యనెడి పిశాచి, అన్ను గొల్పర్ = ఒడలెఱుఁగరాకుండఁజేయఁగా, కానకుర్ = అడవికి, సభ్రాతృకముఁ బోఁగలాఁడు.

సీ. అన నప్పు డెన్నిక నమరశత్రువిభీష
ణుఁడు భీష్ముఁ డనుశంక నులిమి వైచి
పలుకుఁ బంతము మీఱఁ గలనికినాయిత
పడువార మెల్లను బడుట గాని
మన కింక సమయమ న్నాట లే దిది యెంచ
వలదు నీ వజ్ఞాతవాసముచిత
మగునీతి ముగియించి యాజికి నఱమెద
వాభీలరణతేజుఁ డాతఁ డతని

ఆ. మార్కొనుట భరంబు మహితనయాత్యాగ
మునఁ జలింపక మన మనికి నిలువ
యత్న మాచరింపు మన్యులబుద్ధిచే
నరకుగొనక యునికి జాడ గాదు. 53

రా. అనసప్పుడు, అమరశత్రుని=రావణుని, విభీషణుఁడు, భీష్ముఁ డను శంక=భయంకరుఁ డనెడి విచారమును, నులిమివైచి=మాని, పలుకుచు, మనకు, సమయము=చావము, అనుమాటలేదు. ఎంచవలదు = నిశ్చయము, నీవు అజ్ఞాతవా = ఎఱుఁగనివాఁడవా, "జ్ఞాతాతువిదురోవిందుః" అని అ. సముచితమగు=ఉచితమైన, ఆజికిన్, అఱమెదవు=యత్నముఁజేసెదవు, మహితనయా త్యాగమునన్=సీతను విడుచుటయందు, చలింపక = సీతను నిచ్చి యనుట, మన = మనయొక్క, మనికి=బ్రతుకు, జాడగాదు.

భా. అనసప్పుడు ఎన్నిక నమరన్=లెక్క పెట్టినవాఁడై, శత్రువిభీషణుఁడు భీష్ముఁడు, అను = పల్కును, సమయమన్మాట = అజ్ఞాతవాసమర్యాద యనెడు పలుకు, లేదు, అజ్ఞాతవాసమును, ఉచితమగు, నీతిని = నీతిచేత, నఱమెన్ = నడచెను, దవ = దావానలము భంగిని, ఆభీల = భయంకరమైన, రణతేజుఁడు = యుద్ధప్రతాపముగలవాఁడు, మహితమైన, నయ=నీతియొక్క, ఆత్యాగమునన్=విడువకుండుటయందు, చలింపక, స్థిరమైనవాఁడై, మనము, అనికిన్ నిలువన్ = యుద్ధమునకు నిలుచునట్లు, ఆచరింపుము.

చ. తొలుతటినుండియు న్వలదు దుర్జయవైరము మాను మంచు
నిచ్చలుఁ జెవి నిల్లు గట్టుకొని చాటితి నన్ను గణింప వైతి పె
న్బలియునితోడిపో రిది యుపస్థిత మయ్యె నగర్వబుద్ధి నా
పలు కిఁక నైనఁ గైకొను మపాయ మగున్ దురహంక్రియో
ద్ధతిన్. 54

ఉభయసమము.

వ. అనుటయు నతనిం గటాక్షించి. 55

తే. ఇనతనూభవుఁ డధిపున కిచ్చకముగఁ
బలికె నెపుడును రిపుపక్షపాతభాష

లుపుగన్వైతి వింకే మఱియొడిది నిన్ను
నాప్తుం డనియున్న దొర వెట్టె యనుటగాక. 56

రా. ఇనతనూభవుండు=ప్రభుపుత్త్రుం డింద్రజిత్తు, కడమ రెంటికి సరి.

భా. ఇనతనూభవుండు = కర్ణుండు.

క. ఒకనరునివిక్రమము మా
టికిం బొగడెద వింత కడుం గడిందిగమనయే
లికకుం గలయోధవీర
ప్రకరము నీ కేలదృష్టి పట్టదు చెపుమా. 57

రా. ఒక, నరుని = మనుష్యునియొక్క,

భా. ఒక నరుని = ఒక యర్జునునియొక్క, కడమ సరి.

ఆ. ఇట్టిమాటలాడునట్టి మాన్యులనిండ్ల
కడననుండి మనకుం గార్యసిద్ధి
గలుగంగోరుం డనుట గా కిటువంటికి
ర్జములకుం బిలిపింపం జనునె దొరకు. 58

రెండిటికి సరి.

వ. అనవుడు నతం డతని నధిక్షేపించి యధిపతి కి ట్లనియె. 59

రా. అతండు = విభీషణుండు.

భా. అతండు = భీష్ముండు.

ఆ. ఇట్టిపడుచుమాట లెడండం గైకొనక నీ
వాత్మరక్షకొఱకు నాశ్రయింపు
గురుకృపాదు లైన గుణముల ప్రోకల
రాజనందనుల మహాజిచణుల 60

రా. గురుకృపాదు లైన = అధికమైన దయ మొదలుగాఁగల, గుణములయొక్క, ప్రోకలన్=రాసులయినవారిని, రాజనందనులన్ = రామలక్ష్మణులను, ఆశ్రయింపుము.

భా. గురుకృపాదు లయిన = ద్రోణకృపులు, మొదలయిన, రాజనందనులన్ = ఏలికను సంతోషపఱచువారిని, ఆశ్రయింపు = వారు చెప్పినమాట విను మనుట. కడమ సులభము.

వ. వారలిట్టి యవివేకివచనంబులకు వశవర్తివై వర్తిల్లు నీయపరా
ధంబునం గ్రోధించి వచ్చుచున్న వా రమ్మహానుభావులు గావ
రేనిఁ దత్తాదృగ్దివ్యబాణధనంజయప్రతాపంబున భవద్బలాం
గంబులకుం గరంబు గీడ్పాటు వాటిల్లె నని తలంచెద నని
పలికి వెండియుం బెక్కుఁదెఱంగుల బుద్ధి సెప్పి యప్పుడు. 61

రా. వారలు = రామలక్ష్మణులు, కావరేని=సహింపరేని, దివ్యబాణములనెడి, ధనంజయ = అగ్నియొక్క ప్రతాపంబునన్ = అధికమైన సెగచేత, కడమ సులభము.

భా. వారలు = ద్రోణకృపాదులు, క్రోధించి వచ్చుచున్నవారు = కోపము దెచ్చుకొంచున్నా రనుట, తత్తాదృక్ = అలాగు ప్రసిద్ధమైన, దివ్యబాణ = పాశుపతాది దివ్యాస్త్రములుగల, ధనంజయ = అర్జునునియొక్క ప్రతాపంబున.

తే. అతనిబహుళకర్ణపనుపవాక్యముల నెడసి
యు న్నతనుతాచలోత్సాహయుక్తు ధర్మ
గురు నిరఘువీరవరుఁ జేరి కొలిచి తత్కృ
పాదరము చెంద నంచితామోద మొంది. 62

రా. అతని = రావణునియొక్క, బహు=బహుళములైన, కర్ణపరుష= కర్ణకఠోరము లయిన, వాక్యములచేత, ఎడసి, ఉన్నత = ఘనమైన, నుత = స్తుతమైన, అచల=చలింపని, ఉత్సాహముతోడన్, యుక్తున్=కూడిన వాని, ధర్మగురుని = కోదండదీక్షా గురువైనవాని, రఘువీరవరునిఁ జేరి కొలిచి, తత్= ఆ రఘునాథునియొక్క, కృపచేతియాదరము, చెందన్=తన్నుఁ బొందఁగా, అంచిత = ఒప్పుచున్న, ఆమోదము = సంతోషమును, ఒందెను.

భా. అతని = దుర్యోధనుని, కర్ణునియొక్క పరుషవాక్యముల నెడసి యున్న, తనుతా = లఘుత్వముచేత, చల = చలించిన, ఉత్సాహముతోఁ గూడిన, నిరఘు = నిష్కల్మషుని, ధర్మగురునిన్ = ద్రోణుని, చేరి కొలిచి, తత్కృప=ఆకృపునియొక్క, ఆదరమును జెందన్=ద్రోణాచార్యునిఁ గొల్చి, యాకృపునియాదరమును జెందెడికొఱకు, అంచి = అంపి, తాన్ = తాను, మోదమొందెను.

వ. అంత. 63

రా. విభీషణుఁడు కొల్వవచ్చిన తర్వాత.

భా. దుర్యోధనాదుల యాలోచనసమయమందు.

తే. మృదుతఁ బని గామి గని రోసి పొదివె నంప
వాన నాదిత్యకులరాజవరసుతుండు
తనయెదుట గోత్ర నరికట్టుకొని విడువని
వాహినులతేనిగుండియవడిఁ గలంగ. 64

రా. గోత్రను, "గోత్రా కుఃపృథివీపృథ్వీ" అని అ. అరికట్టుకొని = ఆబలించుకొని, విడువని, వాహినులతేనిన్=సముద్రుని, పొదివెను.

భా. ఆదిత్యకులరాజ=ఇంద్రునియొక్క, వరసుతుండు = అర్జునుఁడు, గోత్రను = గోసమూహమును, "ఇనిత్రకట్యచశ్ఛఖలగోరథేభ్యః, క్ర మాదే

తేస్యు స్సమూహార్థే, గవాంసమూహోగోత్రా” అని ప్రక్రియ. జేని = దుర్యోధనునియొక్క, గుండియకలంగన్, వాహినులన్ = సేనలను, అంప వానచేతఁ బోదివెను.

వ. అప్పుడు. 65

క. అవిదితవిఘ్నానరవరా
స్త్రవిభగ్నాంగమ్ము లగుచు రహితమహాగో
నివహాత నాకులగతిఁ జెం
దె వెలయఁగఁ దదుగ్రకాండదృఢసత్త్వంబుల్. 66

రా. అవిదిత=ఎఱుఁగఁబడని, విఘ్నముగల, నరవర=రామునియొక్క, అస్త్రములచేత, విభగ్నాంగము లగుచు, తత్=ఆసముద్రునియొక్క, ఉగ్ర= భయంకరమైన, కాండ=ఉదకమందున్న, “కాండోస్త్రీదండబాణార్వవర్గావసర వారిషు” అని అ. దృఢము లయిన, సత్త్వంబులు=జంతువులు, రహిత=విడువఁ బడిన, మహాత్ = ఘనమైన, అగోనివహాతను = పాపసంఘము గలవాటచేత, నాకుల = దేవతలయొక్క, గతిఁజెందెను-దేవలోకముపకుఁ బోయె ననుట.

భా. అవి=ఆసేనలు, దితవిఘ్న=ఖండింపఁబడిన విఘ్నముగల - వారింప రాని వనుట, నర = అర్జునునియొక్క, వరాస్త్రములచేత, విభగ్న = తునిఁగిన, అంగములయిన రథతురగాదులు కలవాచును, రహిత=విడువఁబడిన, మహాత్ = అధికమైన, గోనివహాముగల వాటచేత, తత్=ఆయర్జునునియొక్క, ఉగ్రము లయిన, కాండ=బాణములను, దృఢమైన సత్త్వమును, ద్వంద్వమందు బహు వచనము, వెలయఁగా, ఆకులమైన గతినిజెందెను.

వ. తదనంతరంబ. 67

సీ. మఱియు నుద్ధతచేష్టమానకుకుబలాబ్ధి
యసదృశాశ్చర్యపదాతిబహుల

హరివారణాధికపరిపూర్ణదిఙ్ముఖం
బగుచుఁ బైపయిఁ బేర్చుపోగను సూచి
యలుక హెచ్చఁగ గురుభీష్మాహిమకరసంత
తులు మొదల్గాఁ గడుదుర్దమగతిఁ
దనరారువారిసత్త్వములెల్లఁబొలియఁ ద
దంతర్గతక్ష్మాభృదవయవములు
తే. భేదిల నతండు దనపైన బెట్టినంపు
టంపజడిపెంపు చూపి యే పణఁచె నతని
తీవ్రతకు నోడి యంతనదీప్రభుండు
గళితధైర్యుండు నతిభయాకులుఁడు నగుచు. 68

రా. మఱియును, ఉద్ధతచేష్ట, మానక, ఉరుబలముగల, అబ్ధి = సముద్రుఁడు, అసదృశమైన యాశ్చర్యమునకు, పద=స్థానమైన, అతిబహు = మిక్కిలి దఱుచైన, లహరి=కరుళ్లుగల, వాః=ఉదకముయొక్క, "వార్వారి" అని అ. రణ = మ్రోఁతలయొక్క, 'రవేరణః' అని అ. ఆధిక్యముచేతఁ బరిపూర్ణమైన దిఙ్ముఖములు గలదియగుచు, గురు=అధికమైన, భీష్మ=భయంకరములయిన, అహి = సర్పములును, మకర = మొసళ్లయొక్క, సంతతులు మొదలుగాఁగఁ దనరారునట్టి, వారిసత్త్వములు=జలజంతువులును, పొలియన్=మడియునట్టుగా, తత్=ఆసముద్రునియొక్క, అంతర్గతము లయిన, క్ష్మాభృత్=మైనాకాదిపర్వతములయొక్క, అవయవములు భేదిలన్, అతఁడు=రాముఁడు, ఏపణఁచెను. అంత, నదీప్రభుండు = సముద్రుఁడు, కానుపించి యని ముందరిపద్యమున కన్వయము. కడమ సులభము.

భా. ఉద్ధతమౌనట్టుగా, చేష్టమాన = వ్యాపించుచున్న, కురుబలాబ్ధి = అబ్ధివంటి కురుబలము, పదాతి=బంట్లచేతను, బహులములైన, హరి=గుఱ్ఱముల చేతను, వారణ=ఏనుఁగులయొక్క, అధికము చేతను బరిపూర్ణదిఙ్ముఖం బగుచు

గురు-భీష్మ-అహీమకరసంతతులు=ద్రోణభీష్మకర్ణులు మొదలుగా, వారియొక్క, క్ష్మాభృత్ = రాజులయొక్క, ఏపణఁచెను, అంత, అదీప్ర = దీపింపని, భా = కాంతిగలవాఁడు, భూవరుం డని ముందరిపద్యమున కన్వయము కడమ సరి.

ఆ. పురుషమూర్తితోడఁ బ్రోవైన సైన్యంబు
వోలెఁ గానుపించి భూవరుండ
నీ కసాధ్య మొకటి లేకున్కి యాంరసి
బెట్టిదంపుగుండె బెదరఁ బాఱె. 69

రా. పురుషమూర్తితోడక్ = పురుషాకారముతో, కానుపించి, సముద్రుఁ డనెడుమాట, భూవరుండ = సంబుద్ధి. నీకు నసాధ్యమొకటి లేకున్కిని, గుండె = తనగుండియు, బెదరఁబాఱెను.

భా. పురుషమూర్తితోడఁ బ్రోవైన = పురుషాకృతియైన, సైన్యంబు పోలె = అతిఖిన్నుఁడై యనుట, భూవరుండు = దుర్యోధనుఁడు, అనీక = యుద్ధముచే, సాధ్యమొకటి లేకున్కిని, గుండె బెదరఁబాఱెను.

వ. దానం జేసి. 70

సీ. ఇదె నీకు శరణు సొచ్చెద శాంతుఁడవు గమ్ము
వెదక నీకెవ్వరు నెదుగ లేర
పార్థదర్పమున నీపస గాన కి ట్టిపి
ర్చినవారిదోషంబు గనియె ఫలము
నీకఁ గావు మర్థింతు నే నోయఖండద
యాసముద్రుండ నాయందుఁ గరుణ
నడవఁ గట్టి పగఱ నడఁగించితే నేమి
చెప్ప నమోఘవాంఛితుఁడ నగుదు

ఆ. హరివిగాక నీవు నరమాత్రుఁడవె యని
యంత వినయభక్తు లతిశయిల్లఁ
బాదపద్మములకుఁ బ్రణుతి గావించిన
నమ్మహాత్ముఁ డతని నాదరించె. 71

రా. ఎదురు లేర, అపార్థమయిన దర్పముచేత, వారిదోషంబు=ఉదక దోషము, అఖండదయా-సంబుద్ధి. నేను సముద్రుం డను నాయందు, కరుణ నడపక్=దయ ప్రవర్తిలఁగా, గట్టిపగఱను=క్రూరశత్రువులను,అడఁగించి లేక్, ఏమి చెప్పను? అమోఘవాంఛితుఁడ నగుదును = సిద్ధసంకల్పుండ నగుదును ఇంక నాకోరికలెల్ల సిద్ధించు ననుట. అంతైన అని సముద్రవాక్యము.

భా. అఖండదయాసముద్రుఁడ-పార్థ-సంబుద్ధులు. అని, యంత = సారథి - ఉత్తరుఁడు, ప్రణతి గావించినక్, ఆమ్మహాత్ముఁడు = అర్జునుఁడు, ఆదరించెను, కడమ సరి, సులభము. అని ఉత్తరవాక్యము.

తే. తదభిమతపద్ధతిని వారితరణలీల
పెంపు మీఱంగ దక్షిణాభిముఖగమన
మాచరించె మున్నెట్టట్ల హరివితతిని
యంతయై నడపుచు నిజావ్యాహతేచ్ఛ. 72

రా. తత్=ఆసముద్రునియొక్క, అభిమతపద్ధతిని=సేతువుగట్టియనుట, వారి=ఉదకములయొక్క, తరణ = దాఁటుటయందుఁగల, లీల, హరివితతిని= వానరసమూహమును, నియంతయై = నియామకుఁడై, నడపుచు, దక్షిణాభిముఖగమన మాచరించెను = లంకమీఁదికిఁ గదలెను.

భా. వారిత=వారింపఁబడిన, రణ=యుద్ధమందుఁగల, లీలా=విలాసము, పెంపుమీఱఁగాక్, మున్నెట్టట్ల = మునుపటివలెనే, నిజావ్యాహతేచ్ఛచేత, యంతయై=సారథియై, హరి = గుఱ్ఱాలయొక్క, వితతిని నడపుచు, దక్షిణాభిముఖగమన మాచరించెను = ఉత్తరమునుండి దక్షిణమునకుఁ దిరిగె ననుట.

సీ. సముచితసరణి ని ట్లమరవై రాటన
గరిమనశ్లాఘ్యంబుగాఁ గొని కడు
నెఱి దలిర్పఁ గలంక నిర్ముక్తధీరత
నందనభిద్యోతితాత్మసత్ప్ర
భావతఁ బరఁగుచుఁ బాండురాజసుతులా
తతకీర్తివిభవుంసు తద్విభుండు
తీర్ణాతికృఛ్రమహార్ణవుండుగ విని
వారితరిపుదర్పభాస్వ రైన

తే. వారినాప్తులఁ గడు నంత గారవించెఁ
దత్పురీనాయకుఁడు నిజాస్థానమంట
పమున నలఘుప్రగల్భవాక్ప్రకటితస్వ
భావవర్తను లై పేర్చుప్రథితబలుల. 73

రా. అమరవైర=దేవతలయందు వైరముగల రాక్షసులయొక్క, అట నగరిమను=సంచారాధిక్యమును, అశ్లాఘ్యంబుగాఁగొని = లెక్కసేయక, లంక, నిర్ముక్తధీరతనందర్=తల్లడిల్లగా, అభిద్యోతిత = ప్రకాశింపుచున్న, పాండు= తెల్లనైన, రాజు = చంద్రుఁడు, సుతుల = లెస్సపోలికగాఁ గల, ఆతతకీర్తి విభవముగలవాఁడు, తద్విభుండు=రాముఁడు, తీర్ణ=దాఁటఁబడిన, అతికృఛ్ర = మిక్కిలి ఘోరమైన, మహార్ణవముగలవాఁడు, గాను, విని = రాముఁడు సముద్రముదాటె నని విని యనుట, తత్పురీ=అలంకయొక్క, నాయకుఁడు=అధిపతి, రావణుఁడు, అలఘుప్రగల్భవాక్కుల చేతఁబ్రకటితములైన స్వభావవర్తనలు గలవారై పేర్చునట్టి ప్రథితబలులను, ఆప్తులనుగా.

భా. సముచితసరణిని, వైరాటనగరి = విరాటునిసంబంధమైన పట్టనమును, మనసునకు శ్లాఘ్యంబుగా, కలంక = ఎవ్వరు తెలిసినారో యనెడు.

భయము చేత, నిర్ముక్త=విడువఁబడిన, ధీరతను=ధైర్యము చేత, అందుఁ=ఆపట్టణమందు, అనభిద్యోతిత = ప్రకాశింపని, ఆత్మసత్త్వభావతను = తమయొక్క సత్త్వభావముగలవారౌటచేత, పరఁగుచుఁ, పాండురాజసుతులు=ధర్మరాజాదులు, తద్విభుండు=ఆపట్టణమునకురాజైన విరటుఁడు, తీర్ణ = తరింపఁబడిన, అతికృఛ్ర = మహాపదల నెడి, అర్ణవముగలవాఁడుగా, వినివారిత = మిక్కిలి నివారింపఁబడిన, రిపు=శత్రువులయొక్క, దర్పభారులైన = గర్వాతిశయము గలవారలైనను, భావము = ఇట్లు విరాటునిపట్టణము మనఃప్రియముఁ గైకొని నిష్కళంకమైన ధైర్యముతోడ నందు బ్రకాశింపని ప్రభావముగలవారై యడఁగియుండి పాండురాజసుతు లావిరటుఁడు మహాపదలను దరించునట్టు శత్రుదర్పమును హరించి రనుట, అట్లు హరింపఁగా, వారిని=ఆ పాండవులను, నిజస్థానమంటపమునఁ=తన కొలువుకూటమునందు, ప్రగల్భవాక్యములచేత,ప్రకటిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, ఆత్మ = తమయొక్క, స్వభావవర్తనలుగల వారై, గారవించెను.

వ. ఇట్లు వివిధసంభావనాసంతోషితస్వాంతులం గావించి వారికిఁ దనకు నక్కాలంబున. 74

రెంటికి సరి. సులభము.

క. సమరాగమనస్ఫూర్తికి
నమనవచోగతుల నరవరాత్మజునిప్రసం
గమయి తనకన్యయయు
క్తిమహితనయ నొసఁగ నమమతి దలిర్పంగాన్. 75

రా. సమర=యుద్ధముయొక్క, ఆగమనస్ఫూర్తికిఁ, నరవరాత్మజుని= రామునియొక్క, ప్రసంగము, అన్య=శత్రువైన, నయ=నీతిగల, నీతివిరుద్ధమయిన దనుట, యుక్తిచేత, మహితనయను = సీతను, ఒసఁగను = తిరుగ విడువను, అను=అనెడి, మతి = బుద్ధి, తనకుఁ దలిర్పఁగా నని · యన్వయము. కడమ సరి.

భా. సమరాగ=సమానురాగముగల, మనస్ఫూర్తికిన్, నర = అర్జునుని యొక్క, వరాత్మజుని=శ్రేష్ఠుఁడైన కుమారుఁడగు అభిమన్యునియొక్క, ప్రసంగమయి=ప్రసంగము రాఁగా, తన కన్యను=ఉత్తరను, అయయుక్తి=భాగ్యసంతతిచేత, "అయశ్శుభావహోవిధిః" అని అ. మహితమైన, నయ = నీతిగలదాని, ఒసఁగన్=ఇచ్చుటకు, అనుమతిదలిర్పఁగాన్, ముందటిపద్యముతోఁ గుళకము.

క. తనదుహితకార్యపథప
  ర్తను లగువారుఁ దనకోర్కితమి గని యింపుల్
  దనరార సుభద్రానం
  దనవరణోత్సవము నడపఁ దగు నని పలుకన్. 76

రా. తనదు, హితకార్యపథవర్తను లయినవారును, సు = లెస్సైన, భద్ర=శుభమును, ఆనందమును గల్గినవమైన, రణోత్సవము=యుద్ధక్రీడ, నడపఁ దగు నని పలుకఁగా దృఢోత్సాహుఁ డయ్యెనని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. తన దుహితకు, ఆర్యపథవర్తను లగువారును=ఆపాండవులు, కని= తెలిసి, సుభద్రానందన = అభిమన్యునియొక్క, వరణోత్సవము = వివాహము, నడపఁ దగు నని, పలుకన్ = చెప్పినందువల్ల, కుళకము గనుకఁ దనకు ననుమతి దలిర్పంగా నని క్రిందటిపద్యముతో నన్వయము.

తే. తద్విధానంబునకు దృఢోత్సాహుఁ డయ్యెఁ
  దనయకల్యాణవిధిప్రయత్నమునఁ జేసి
  రయముతో వారు నాత్మీయమయినమిత్ర
  బంధుపరివారతతిఁగూర్చి ప్రాభి మెఱయ. 77

రా. తద్విధానంబునకున్=ఆయుద్ధక్రియకు, తనయొక్క, అకల్యాణ విధి = దురదృష్టముయొక్క, ప్రయత్నమునఁ జేసి దృఢోత్సాహుఁ డయ్యెను, కడమ సులభము.

భా. తద్విధానంబునన్=వివాహక్రియకు, దృఢోత్సాహుఁ డయ్యెను, తత్పురీనాయకుఁ డని క్రిందటి పద్యమునఁ గర్తృపదము, వారుసు=పాండవులును, మిత్రబంధుపరివారములయొక్క, తతి = సమూహమును, కూర్చి = పిలిపించి, తనయ = కుమారుఁ డైన యభిమన్యునియొక్క, కల్యాణవిధిని, అయముతో=శుభముతో, చేసి రి.

వ. అంతఁ బ్రతిపక్షవిజయంబునకు నుచితసమయం బగుట భావించి. 78

రెంటికి సరి.

క. అతులితతేజుఁడు వైవ
స్వతసంతతిరాజవరుఁడు చతురనయ సమా
హృతఘనతరహరికుంజర
శతాంగవిస్ఫూర్తిశోభిసైన్యముతోడన్. 79

రా. వైవస్వతసంతతి=మనువంశమందుఁగల, రాజవరుండు=రాముఁడు, సమాహృత=కూర్పఁబడిన, ఘనతర=అత్యధికు లైన, హరికుంజర=వానరశ్రేష్ఠుల యొక్క, అంగవిస్ఫూర్తిచేత, శోభి = ఒప్పుచున్న, సైన్యముతోడన్, విడియించె నని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ.

భా. వైవస్వతసంతతి = ధర్మజుఁడు, హరి = గుఱ్ఱములయొక్కయు, కుంజర = గజములయొక్కయు, శతాంగ = రథములయొక్కయు, "శతాంగ స్స్యందనోరథః" అని అ. విస్ఫూర్తిచేత, కడమ సమము.

క. నడచి యుపప్లావ్యపురం
బు డగ్గఱి వనప్రదేశముల బలచయముల్
విడియించి తనప్రతాపము
కడునఖిలదిగంచలములఁ గ్రమ్ముకొనంగన్. 80

రా. ఉపప్లావ్య = పీడింపఁదగిన, పురంబు, ఉపప్లావ్య = చుట్టు సముద్రముగల, పురంబు రెండర్థములను లంక ననుట, కడమ సమము.

భా. నడచి=కదలి, ఉపప్లావ్యపురంబు డగ్గఱి.

వ. అమ్మహానుభావుం డప్పుడు. 81

క. నీతిమయిఁ దనకు భూమిజ
నాతతపరివాదభరనిరాతంకాత్ముం
డై తిరుగ విడువ కాజికిఁ
గౌతూహాలి యగువిపక్షుగర్వము వినియెన్. 82

రా. నీతిమయిన్ = నయమార్గమున, ఆతత = వ్యాపించిన, పరివాదభర = అపవాదాతిశయమందు, నిరాతంక = భయములేని, ఆత్మగలవాఁడై, భూమిజను = సీతను, తిరుగ విడువక, ఆజికిన్ = యుద్ధమునకు, కౌతుహాలి యగు = వేడుకగల, విపక్షు = శత్రువైన రావణునియొక్క, గర్వమును వినియెను.

భా. జనులచే, ఆతత = విస్తరింపఁబడిన, పరివాద, భూమినిఁ దిరుగ విడువక, విపక్షు = దుర్యోధనునియొక్క, కడమ సమము.

చ. నయతఁజేసి హింసలకుఁ జాలక యింకను మంచిమాటఁ దే
ర్చెద నని రాయబార మనిచెం దగ సంధివిధానచింతనం
గదునుచిరాభివర్ణ్యశమగౌరవకీర్తిజగంబు నిండఁ గో
విదనుతనీతిదక్షు హరివీరవరేణ్యు వచోవిచక్షణున్. 83

రా. చింతను, అంగదుని, రుచిరమైన యభివర్ణ్యమైన, శమగౌరవము చేతికీర్తి = ఇటువంటి ద్రోహియందును దయదలఁచుచున్నాఁ డనెడు కీర్తి, హరివీరులలోన వరేణ్యుఁడైనవానిని, అనిచెను.

భా. సంధివిధాన, చింతనచు = చింతచేత, కదురు=పొంగెడియనుట, చిరాభివర్ణ్యమైన శమగౌరవముచేతి కీర్తి జగంబునిండ, హరిని = కృష్ణుని, రాయబార మనిచెను.

తే. అతఁడు సుచితగతిభ్రాజితుఁడై చని ప్రభు
చరితదుర్నయవ్యథమానకరిపురజను
లనిశమును గుందువా రంతఁ దనదు రాక
కార్య మెంచి యానీతిక కరము మెచ్చ. ౮౪

రా. అతఁడును=అంగదుఁడును, వ్యథను, మానక=విడువక, అరిపుర = లంకయందున్న, జనులు మెచ్చ, ఇట్టనని ముందరిక్రియ.

భా. అతఁడును=కృష్ణుఁడును, ప్రభుచరితదుర్నయముచేత, వ్యథమాన= వ్యథపడుచున్న, కరిపురమందలి జనులు మెచ్చ, కడమ సమము.

ఉ. సాధుకృతప్రవేశుఁ డయి సాహసవత్తరచిత్తశత్రుదు
ర్యోధను నింద్రజిద్గురుమహోజ్జ్వలవైభవగర్వితు న్బలో
త్సేధసముద్ధతుం డగువిధిం గృతపర్వనుఁ డైనవాని మా
నాధికుఁ జూచి యి ట్లను మహాసభలో జను లందఱు న్వినన్.

రా. సాధు=లెస్సయైనట్టుగా, కృతప్రవేశుఁ డయి, సాహసవత్తర = మిక్కిలి సాహసవంతమైన, చిత్తముగల శత్రువులకు, దుర్యోధను = పోర శక్యముగానివాని, ఇంద్రజిద్గురుని=రావణుని, ఇట్లనుక్, కడమ సులభము.

భా. సాధు=సత్పురుషులచేత, కృతప్రవేశుఁ డయి, సాహసవత్తర = మిక్కిలి యుద్ధతములైన, చిత్తశత్రువులుగలవాని, ఇంద్రజిత్ = ఇంద్రుని గెల్చిన, గురు=అధికమైన, మహా=ఉత్సవములచేసైన, ఉజ్జ్వలవైభవముచేత, గర్వితుని = గర్వించినవాని, బలోత్సేధ = బలౌన్నత్యముచేత, "ఉత్సేధ శ్చోచ్ఛ్రియశ్చసః" అని అ. సముద్ధతుని దుర్యోధనునిఁ జూచి యిట్లనును.

తే. క్షాంతిజయశోభిరాముఁ డనంతబలుఁడు
ధర్మసూతి యెప్పుడును నీదౌష్ట్య మాత్మ
నెన్నక నయోక్తి నినుఁ దేర్ప నన్నుఁ బనిచె
వినుము నామాట దుర్మదావేశ ముడిగి. 86

రా. క్షాంతిజయములచేత, శోభి= ఒప్పెడువాఁడు, రాముఁడు, ధర్మసూతి = ధర్మమునకుఁ గారణ మైనవాఁడు.

భా. క్షాంతిజ=శాంతివలనఁ బుట్టిన, యశః = కీర్తిచేత, అభిరాముఁడు, ధర్మసూతి=ధర్మజుఁడు, కడమ సమము.

చ. నియతముగాఁగ నీ విపుడు నిన్నును నీవిభవంబు నీమహా
న్వయమును గాచికోవలసినన్ మగుడన్ విను మట్లు విక్రమ
క్రియమయి మాయచే నపహరించిన భూమిజనాదరార్హ్యని
శ్చయుఁ డగునన్న రేశ్వరునిశాసనమిట్టిద నీకుఁ జెప్పితిన్.

రా. భూమిజను = సీతను, మగుడ న్విడుము.

భా. మాయచే నపహరించిన భూమిని మగుడ విడుము.

క. భీమార్జునబాహాబలో
ద్దామత నీ వెఱిఁగినదెయ తజ్జయశాలిన్
డా మిక్కిలి శౌర్యోన్నతి
చే మించినమేటి యతనిఁ జెనకి బ్రతికెదే. 88

రా. భీమ=భయంకరమైన, అర్జున=కార్తవీర్యార్జునునియొక్క, బాహుబలోద్దామత=భుజబలిమి, నీ వెఱిఁగినదియ, ఆయనతో యుద్ధముచేసినవాఁడవు గనుక, తజ్జయ=ఆకార్తవీర్యుని జయించుటచేత, శాలిన్=ఒప్పెడు పరశురాముని, శౌర్యోన్నతిచేన్ = బలిమిచేత, మించిన=జయించిన, మేటి=రఘుపతి, అతనిఁ జెనకి బ్రతికెదే.

భా. భీమ = భీమునియొక్కయు, అర్జునునియొక్కయు, బాహుబలోద్దామత=బలిమి, నీ వెఱిఁగినదియ, ఘోషయాత్రా గోగ్రహణాదులయందు, తజ్జయ=ఆభీమార్జునులవల్ల నైన జయముల చేత, శాలిన్=ఒప్పెడువాని, తాన్= తాను, మిక్కిలియు శౌర్యోన్నతి చేతను, మించిన మేటి=అధికుఁడైన మేటి, ఆతనిన్ = ధర్మరాజును, చెనకి బ్రతికెదే.

చ. విను పలుమాట లేల యలవేలుపుమూఁకలలోన నేనియున్
వెనుకకు వీఁగఁబాఱ నొక వీరుఁడు సైపఁగలాఁడె యల్కచూ
పినకులుఁ డించుకంత సముపేక్షితసంగర కేళియై నిగు
డ్చినఁబటుఘోరసాయకవిజృంభణ మన్యులకోర్వ నెట్లగున్.

తా. విను, అల్కచూపు=ఆగ్రహదృష్టిని, ఇనకులుఁడు = రాముఁడు, ఇంచుకంత, అపేక్షితసంగరకేళియై నిగుడ్చిన నొక వీరుఁడు సైపఁగలాఁడె, సాయకవిజృంభణమును, అన్యులకున్ = ఇతరులకు, ఓర్వ నెట్లగును.

భా. విను, అల్కచూపి=ఆగ్రహించి, నకులుఁడు, సముపేక్షిత = అపేక్షింపఁబడిన, సంగరకేళియై, యతిస్థానములకు "నపేక్షిత" యనుదిక్కున - ఉపరిస్వరవర్ణయుక్తి నుభయముఁ జెల్లు నను లక్షణమువల్లఁ బకారమే యతి స్థానమై చెల్లెను.

క. తదనుజునిబాహుబలసం
పదయును సాయకవిహార పాండిత్యమహా
భ్యుదయమును బంటుతనమును
మదిఁ దలఁచిన గుండె వగులు మార్తుర కెల్లన్. 90

రెంటికి సరి. సులభము.

ఉ. నీవు మదుక్తనీతి మది నిల్పుము జీవితరక్షణార్థి వై
రావణదంతివాహాను సురప్రభు గెల్చిన గెల్వ వచ్చు దు

ర్భావవిచేష్టమానకురురాజకుమారకభీమబాహులీ
లావిధి కర్గ మైన నవిలంఘ్యముచాకము సంధి మే లగున్.

రా. రావణ - సంబుద్ధి, దుర్భావ = దుష్టస్వభావముయొక్క, విచేష్ట మానక, ఉరు=అధికమైన, రాజకుమారక = రామునియొక్క, భీమ = భయంకరమైన, కడమ సులభము.

భా. జీవితరక్షణార్థిని, ఐరావణదంతి=ఐరావతము, "ఐరావతోభ్రమాతంగై రావణాభ్రముపల్లభాః" అని అ. వాహనము గాఁ గలవాని గెల్వవచ్చును, దుర్భావ = దుర్బుద్ధి చేత, విచేష్టమాన = వ్యాపారించెడు వాఁడా, కురురాజకుమారక - సంబుద్ధి, భీమునియొక్క బాహులీలావిధికిన్, కడమ సరి.

వ. అను పల్కు లాకర్ణించి యా దురాగ్రహగ్రస్తుండు తత్సమయ సముద్దీపితకోపాటోపంబు · లోలోపలన యడంచికొనుచు శుష్కహాసితంబు ముఖంబునకుం దెచ్చుకొని. 92

ఉభయసమము. సులభము.

క. కొలఁది గన కెట్టివారుం
బెలుచన దవ్వుదవ్వులందు బెదరించియు మూ
లల వేయించికొనంగాఁ
దలఁచెద రివి కాలగుణమొ దైవఘటనయో. 93

రెంటికి సమము. సులభము.

వ. అని యాదూతకృత్యధారేయు నుపలక్షించి. 94

చ. బలుములు సూపి యిట్టు నటుఁ బల్కితి వెఱ్ఱిహరి పరోక్ష
ముల్, పలుకనె కానిబుద్ధి మఱి పాఱదు నిన్నతఁ డుర్వి
పాలుగా, వలసి యి టాడఁ బంపె విషవర్ణ మహిజన్ముఁ

చౌరుషంబు నిర్మలధృతియుం బొగడ్తగన మార్కొన రమ్మను
చూచె వన్నియున్. 95

రా. వెట్టిహరీ=వెట్టికోతీ, నిన్నతఁడు, ఉర్విపాలుగావలసి=నేలపాలగుటకు, ఆడఁబంపెను, మహిజన్ = సీతను, మమున్ = మమ్మును, మార్కొన=రమ్మనుము.

భా. హరీ=కృష్ణా, ఉర్వి = భూమియొక్క, పాలుగావలసి = రాజ్యభాగము గావలసి యనుట, మహిన్ = భూమిని, విడువను = ఇవ్వను.

ఉ. కొండొకయొందుచోటువలెఁ గొంకక బింకముతో నరుండు
భీముం డని నీవు మాటికి సమున్నతి నెన్నెదు కర్ణభీష్మకో
దండగురుప్రతాపవితతప్రధనప్రథ నొప్పుమద్బలో
ద్దండత యించుకైన మదిఁ దార్పవిదేమిటి నేర్పు సెప్పుమా.

రా. కొండొకయొందుచోటువలె, నరుండు=మనుష్యుఁడు, భీముండు=భయంకరుఁ డని, ఎన్నెదు, రాక్షసులు నరభోజనులు గారాయనుట, కర్ణభీష్మ=శ్రవణకఠోరమైన, కోదండ = వింటియొక్క, గురుప్రతాపముచేత, వితత = విస్తారమైన, ప్రధన ప్రథను = యుద్ధప్రసిద్ధిచేత, ఒప్పుచున్న.

భా. ఒందుచోటువలె=ఎఱుఁగని చోటువలెనె, నరుండు-భీముండు=అర్జునుఁడు, భీముఁడు నని, ఎన్నెదు = ఎంచెదవు, కర్ణభీష్ములయొక్కయు, కోదండ గురు=ద్రోణాచార్యులయొక్క, మత్ = నాయొక్క, బల=చతురంగబలములయొక్క, ఉద్దండతను, మదిఁదార్పవు = ఎంచవు, కడమ సులభము.

చ. అనుటయు నమ్మదాంధునకు నాహరి యిట్లను నాదుమాట నీ
మనమున కిప్పు డొప్పగునె మత్తవిరోధివరూధినీసతుల్
వెనుకువ దక్క చిక్కువడ భీమధనంజయభాసురప్రతా
పనవసమృద్ధితోఁ గదియుబల్లిదు నావిభుఁ జూచునంతకున్. 97

రా. అహారి=అంగదుఁడు, ఇట్లనన్, భీమ=భయంకరమైన,ధనంజయ= అగ్నిభంగిని, భాసురమైన, అవిఘన్ = స్వస్వామిని.

భా. బల్లిదుని, ఆ విభు = ధర్మరాజును, చూచునంతకును నామాట యొప్పగునే యని సింహావలోకనము, కడమ సులభము.

చ. అమితచమూసమూర్జితుఁడ నంచు నహంకృతి మానవేమొ
నన్యమదవిభూతి నీవెఱుఁగ వానరనాయకులాజిచేతకై
యమరినవా రనేకులు మహాబలు లవ్విభునొద్ద నీయధ
ర్మమ యిటమీఁద నెల్లెడల మాకు సహాయము నిన్నుఁ
ద్రుంపఁగన్. 98

రా. మదవిభూతి = గర్వాతిశయమును, నీ వెఱుఁగన్ = నీ కెఱుక పడునట్లుగా, వానరనాయకు లమరినవారు.

భా. మదవిభూతి చేత నహంకృతిని మానవేమొ, నరనాయకులా విభు నొద్ద నమరినవారు=విరాటద్రుపదాదులును ధర్మరాజునకు సహాయమైనవా రనుట, నీ వెఱుఁగవా.

వ. అని మఱియు ననేకప్రకారంబుల నీతియు బలిమియు మహో
ద్ధతియుఁ దోఁప హితంబు దెలిపి విఫలప్రయత్నుం డై. 99

రెంటికి సరి. సులభము.

తే. అకట నెఱయ నీయాత్మనాశకునికర్ణ
దౌష్ట్య మెట్టిదో నామాట దగుల దనుచు
విసివి యాదర్పదుష్టమానసునిగురుని
వారణోద్యుక్తి వెండియు వఱలఁ బలికె. 100

రా. నెఱయ, ఈ యాత్మనాశకుని = ఆత్మఘాతకుఁడైన రావణుని యొక్క, కర్ణ=చెవులయొక్క, దౌష్ట్యము=అవగుణము, ఎట్టిదో నామాట తగుల

దనుచున్, అదర్పదుష్టమానసుని = రావణుని, గురు = అధికమైన, నివారణో ద్యుక్తి = వారించెద ననెడు సుద్యోగము, వెండియు వఱలన్ = మఱియుఁ బ్రకాశమగునట్లుగా, పలికెను.

భా. అశకుని కర్ణులయొక్క దౌష్ట్య మెట్టిదో నామాట నీయాత్మను దగులదనుచు, అపర్పదుష్టమానసుని = దుర్యోధనునియొక్క, గురుని=తండ్రిని ధృతరాష్ట్రుని, వారణోద్యుక్తి=యుద్ధనివారణ యత్నము చేత, పలికెను.

తే. నీదుపిన్న తమ్ముండు సునీతివిదురుఁ
డతనిబుద్ధిమార్గంబు నీ కభిమతంబు
గానియప్పుడ మఱి యాస గలదె నిన్నుఁ
దెలుపఁ బూనుట నోరిచాపలము గాక. 101

రా. నీదు పిన్న తమ్ముండు=విభీషణుండు, సునీతివిదురుఁడు = లెస్సగా నీతి దెలిసినవాఁడు, "జ్ఞాతృవిదురోవిందుః" అని అ. తెలుపఁ బూనుటను= తెలియఁ జెప్పుటయందు, క. 'వినుతద్వితీయసప్తమి, కిని మఱి మూఁడవ విభక్తికిని నిడఁగా నౌ, వీన నింపు పుట్టుపట్టున, నను వెలసెఁగి ప్రబంధములఁ బయోంబుధిశయనా' యని తాతంభట్టు అనగలదె, ఓరి = తుచ్ఛుఁడా.

భా. సునీతి = మంచినీతిగలవాఁడు, తెలుపఁ బూనుట నోరిచాపలము.

వ. అతం డేతదుపద్రవప్రారంభకాలంబున. 102

క. అన్న పటుమీఁదరాజవు
నిన్నుఁ గా దనుట నాదు నేరమి యైనం
గన్నది యనకున్నను విన
కున్నను గపటమదిమనకు నొండోరులయెడన్. 103

రెంటికిని సమము. సులభము.

తే. అరయ నేరికి ట్టట్టని యాడుకొనఁగ
రానియట్టిది శ్రీరామరామ నీకు
మారుదుశ్చేష్టితంబు నివారితముగఁ
జేయకునికి యెప్పుడు దానఁ జేటు వొందు. 104

రా. శ్రీరామరామ = సీత, ఆడుకొనఁగరాని యట్టిది = నిందింపరానిది, నీకున్, మారుదుశ్చేష్టితంబు, కడమ సమము.

భా. అరయన్, ఇట్టట్టని యాడుకొనఁగరానియట్టిది, చెప్పినం బాపము వచ్చుననుట, శ్రీరామరామ=ఆశ్చర్యవాక్యము, నీకుమారునియొక్క దుశ్చేష్టితంబు, దానఁజేటు, పొందును = వచ్చును.

ఉత్సాహ. అనయవృత్తిఁ దనకుఁ దాన యహితుఁ డగుచు
సర్పదంశన మొనర్చు టన్నమున విషంబు నిడుట సింధుపా
తనము సేఁత సతికిఁ గీడు దలఁచు టరసి చూడు పా
వనికి నింత కినుక వెనుచువానికులము ద్రుంగదే. 105

రా. అనయవృత్తిని=అవివేకముచేత, తనకు, తాన = తానే, అహితుఁ డగుచున్=ఆత్మద్రోహి యగుచు ననుట, సర్పదంశన మొనర్చుట = పాముఁ గఱపించుకొనుట, అన్నమునఁ దనకుఁదాన, విషంబునిడుట = విషంబుఁ బెట్టికొనుట, సింధు = సముద్రమందు, పాతనము సేఁత = పడుట, సతికిఁ గీడుదలఁచుట = పరస్త్రీవాంఛయు, ఆయవగుణములు సరియనుట, పావనికిన్ = పరమపతివ్రతకు.

భా. అనయవృత్తిని=అధర్మవ్యాపారముచేత, తనకుఁదాన యహితుఁ డగుచున్ = కారణములేకయే శత్రుఁ డగుచు ననుట, సింధుపాతనము సేఁత= మడుఁగులోఁ ద్రొబ్బుటను, సతికిన్=ద్రౌపదికి, కీడు దలఁచుటను, అరసిచూడు= తలంచుకొమ్ము, పావనికిన్ = భీమునికి, కడమ సులభము.

క. విను పెక్కులేల విడువుము
జనసమ్మతమతివి దేహజననామయముఁ
దనయుదితకీర్తిఁ గులవ
ర్తనఁ బ్రజలను లక్ష్మిఁ బ్రోచు ప్రభున కిది దగున్. 106

రా. జనసమ్మత=సమ్మతమైన, మతిచేత, విదేహజను = సీతను, విడువుము, అనామయమును=సుస్థితిని, తన, ఉదిత = ప్రసిద్ధమైన, కీర్తిని కులవర్తనమును ప్రజలను లక్ష్మినిఁ బ్రోచు ప్రభునకు, ఇది = సీతను విడుచుట, సీతను విడిచినను మన మందఱమును సుఖమున నుందు మనుట.

భా. జనసమ్మతమతివి, దేహజనన = దేహమునఁ బుట్టుకగల, ఆమయ మును = తెవులును, తెవులువంటివాని ననుట, దితకీర్తిని = ఖండితమైన కీర్తి గలవాని, తనయుఁ = దుర్యోధనుని, విడువుము.

క. మనకురువంశశ్రీభము
గనికని వారింప కునికి కార్యము గాదొ
క్కనిరూఢదురాగ్రహబు
ద్ధిని విడుచుట మేలొ కులము దెగుటయ మేలో. 107

రా. మనకు, ఉరు = అధికమైన, వంశశ్రీభమును గని కని, ఒక్క నిరూఢమైన దురాగ్రహముగల బుద్ధిని = చలము ననుట, విడుచుట మేలో, కులము, తెగుట = పోవుట, మేలో.

భా. కురువంశశ్రీభము గనికని, ఒక్కనిఁ = దుర్యోధనుని, రూఢ = పాదుకొన్న, దురాగ్రహబుద్ధిగలవాని విడుచుట మేలో కులము దెగుట మేలో, దుర్యోధనుని మాటలు వినక కులమును రక్షించుకొమ్మనుట.

క. అని మఱియుఁ దఱిమి చెప్పఁగ
నను వైనటు లెల్లఁ జెప్ప నది యాతనికం

ఔను మఱి యెవ్వఁడు నే మని
నినుఁ దెలిపెడిఁ జెడియెఁ గులము నీకతనఁ దుదన్. 108

రెంటికి సమము.

క. అని పలికి వెండియును నా
తనిపట్టినచలము రాజ్యదర్పవికారం
బును సైఁపక యుడికించుట
కనయము నుద్ధతమనస్కుఁ డగుచుం బలికెన్. 109

రా. అని పలికి, ఆతని = ఆరావణునియొక్క, పట్టినచలమును సైఁపక పలికెను.

భా. అని పలికి వెండియు, ఆతని=ధృతరాష్ట్రునియొక్క, పట్టినన్ అ= కొడుకైన దుర్యోధనునినే, ఉడికించుటకు నుద్ధతమనస్కుఁ డగుచుఁ బలికెను.

క. సుబలాత్మజమాయాద్యూ
తబలంబున నమర సంపదలు గొని యొంతేఁ
బ్రబలి తది నేఁడు నిలువదు
ప్రబలాహవభీమనరవరభుజోద్ధతిచేన్. 110

రా. సుబలాత్మజ=బలవంతుఁడైన యింద్రజిత్తుయొక్క, మాయాదుల చేత, ఊత = ప్రస్వఁబడిన-వ్యాపింపబడిన యట్టియనుట. "ఊఙ్ యాతంతుసంతానే" అను ధాతువు, బలంబునన్ = బలిమిచేత, అమర సంపదలుగొని, అది=ఆప్రాబల్యము, ప్రబలాహవమందు భీమమైన. నరవర=రామునియొక్క, భుజోద్ధతిచేత నేఁడు, నిలువదు - క్రియ.

భా. సుబలాత్మజ = శకునియొక్క, మాయ చేతి ద్యూత బలంబునన్= బలముచేత, అమరన్, అది = ఆద్యూతము, ప్రబలమైన, ఆహవ = యుద్ధము గల, భీమునియొక్కయు, వరభుజోద్ధతి, నిలువదు - క్రియ.

చ. ఘనముగ నాత్మ నాఁటితనకాంతపరాభవ మల్కఁ బెంపఁగా
ననయముఁ బేర్చురాజమణి యాశుగసంతతి నీదు పెద్దత
మ్మునినెదురొమ్ము నెత్తురు సముద్ధతిఁ గ్రోల నినుం గృతోరుభం
గుని నొనరింపఁజూచె దిదిగోఁ గలహంబ యభీష్టమేనియున్.

రా. ఆత్మను, నాఁటి=గ్రుచ్చుకొని, తన కాంత = సీతయొక్క, పరాభవము=తిరస్కారము చేతనైన, అల్కను, పెంపఁగాన్=తీర్చుకొనుటకొఱకు, పేర్చురాజమణి=రామునియొక్క, ఆశుగసంతతి=బాణపరంపర, ఉరు=అధికమయిన, భంగునిన్ = పరాజయముగలవానిఁగా, ఒనరింపఁగాను జూచెదు.

భా. నాఁటి = ఆజూదమునాఁటి యందైన, తనకాంత = ద్రౌపదియొక్క, పరాభవము, అల్కను, పెంపఁగా=అధికము సేయఁగా, పేర్చు=ఉగ్రుఁడౌచున్న, ఆశుగసంతతి = భీముఁడు, నీదు పెద్దతమ్ముని=దుశ్శాసనునియొక్క, నెత్తురు గ్రోలఁగాను, నిన్నుఁ గృతమైన, ఊరుభంగునిన్=తొడలువిఱుగుట గలవానిఁగా, ఒనరింపఁగాను జూచెదు.

చ. అని నమితప్రతాపుఁ డగునాతనితమ్ముని మేఘనాదభం
జనకృతి దేవదత్తజయశబ్దవివర్ధితసింహనాద మెం
దును గొదలేక నీకు నిదె దుస్సహకర్ణనిపాతసూచి గ్రై
వినఁబడు గుండె దిగ్గురన వేగిర మేల దురంబ కోరిననన్. 112

రా. ఆతని తమ్ముని=లక్ష్మణునియొక్క, మేఘనాదభంజన = ఇంద్రజిత్తువధచేత, కృతి=కృతకృత్యులైన, దేవ=దేవతలచేత, దత్త=చేయఁబడిన, జయశబ్దములచేత వివర్ధితమైన, సింహనాదము=అట్టహాసము, దుస్సహ = సహింపరాని, కర్ణనిపాత = శ్రవణప్రదేశముగల, సూచియై=సూదియై, వినఁబడును.

భా. ఆతని తమ్ముని=భీముని తమ్ముఁడైన యర్జునునియొక్క, మేఘనాదము యొక్క భంజనమందు, కృతి=సమర్థమైన, దేవదత్తముయొక్క, జయశబ్ద =

జయసమయశబ్దముచేత, వివర్ధితమైన సింహనాదము, దుస్సహమైన కర్ణుని యొక్క, నిపాత = పాటును, సూచించునదియై వినఁబడును, అర్థాంతరము. అతని = భీమునియొక్క, తమ్ముని=తమ్ముఁడైన యర్జునునియొక్క, మేఘనాద = మేఘగర్జనముయొక్క, భంజనమందు, కృతి=సమర్థమైన, దేవదత్తముయొక్క, జయశబ్ద = జయసమయశబ్దముచేత, వివర్ధిత = వృద్ధిఁబొందింపఁబడిన, అర్జును దేవదత్తధ్వనిచేత వృద్ధిఁబొందింపఁబడిన దనుట, సింహనాదము=భీముని సింహనాద మని యన్వయము. దుస్సహ=దుస్సహుఁ డనెడు దుర్యోధనుని తమ్ముని యొక్కయు, కర్ణ = కర్ణునియొక్కయు, నిపాతమును సూచించునదై, అర్జునుఁడు కర్ణుని సంహరించెడు సమయమందు భీముఁడు దుస్సహుని సంహరించి సింహనాదము చేయు ననుట.

క. వారలసంగర మిట్టిది
యీరీతిం దెలుపనేల యెఱుఁగంబడదే
యారయ నిది నీకు నతి
క్రూరమహాకపటభవదురోదరవేళన్. 113

రా. వారల = రామలక్ష్మణులయొక్క, సంగరము=యుద్ధము, ఇట్టిది, అతిక్రూర మహాకపట-సుబుద్ధి. భవత్=నీయొక్క, ఉరః = వక్షముయొక్క, దరవేళను = వ్రక్కలించునప్పుడు, ఎఱుఁగంబడదే = తెలియకుండెడినా.

భా. వారల = భీమార్జునులయొక్క, సంగరము = ప్రతిజ్ఞ, ఇట్టిది, అతిక్రూరమహా, కపటభవ = కపటజన్యమైన, దురోదరవేళను=ద్యూతసమయమందు, "పణోద్యూతేదురోదరః" అని అ. ఎఱుఁగంబడదే=తెలియకుండెడిదా.

వ. అని పలికి యప్పుడు దన్నుం జుట్టుముట్టుకొని పట్టి నిగ్రహించుటకు నుగ్రయోధుల నాగ్రహంబున నియోగించు నద్దురాత్ముదుర్వివేకంబునకు నవ్వి నిర్విశంకసమాకులితసంరంభవిజృంభితుం డై మేనువెంచి. 114

రెంటికి సరి. సులభము.

చ. తనువున సర్వలోకచయదర్శనచిత్రమహత్త్వ మెంతయుం
దనర విరాట్ప్రకారసముదంచితుఁడై తనుఁ బట్టఁగ్రమ్మువాం
ఛను ఘనఘోరహుంకృతిసిరస్తులఁ జేసి నభోధ్వగామితా
భినుతయశోవిశేషమునఁబేర్చుచు నేఁగె నియోక్తృపాలికిన్.

రా. సర్వలోక=సకలజనులయొక్క, చయ = సమూహముయొక్క, దర్శన=దృష్టికి, చిత్రమైన మహత్త్వము తనరన్, విరాట్=పక్షిరాజుయొక్క, ప్రకారముచేత, సముదంచితుఁడై = ఎగసినవాఁడై, నభోధ్వగామితా = ఆకాశగమనముచేత, నియోక్తృపాలికిన్ = రాముని వద్దికి, ఏఁగెను.

భా. తనువునన్ = దేహమునందు, సర్వలోకచయ = సమస్తజగత్తుల యొక్కయు, దర్శన = చూపులచేత, చిత్రమైన మహత్త్వము, విరాట్ = విరాడ్విగ్రహముయొక్క, ప్రకారముచేత, సముదంచితుఁడై=ఒప్పెడువాఁడై, నభోధ్వగ=ఖేచరులచేత, అమితమానట్టుగా నభినుత మైన, నియోక్తృపాలికిన్ = ధర్మరాజుపాలికి, ఏఁగెను.

వ. ఏఁగి యన్నరేంద్రునకుఁ దన పోయివచ్చినకార్యంబు తెలం గెఱింగించి యిట్లనియె. 116

రెంటికి సరి. సులభము.

కవిరాజవిరాజితము.

తిరముపిపక్షుమదోద్ధతి నీవు దుదిం దెగఁజాలవు గాని వెసన్
గురుకృపశాంతనవోక్తులఁ దేర్చియుఁ గొంకకయేనితవుం దగ
వున్, బిరుసును జూపియనేకవిధంబులఁ బెక్కులు వల్కియుఁ
జూచితి నీ, కరుణకుఁ బాత్రుఁడు గాఁడు పదింబడిగాఁ గని
వచ్చినవాఁడఁ దుదన్. 117

రా. గురుకృపన్ = అధికకృపచేత, తెగఁజాలవుగాని యని యన్వయము. శాంత = సరసములును, నవ = నవ్యము - అనఁగా మనోహరములు, నయిన, ఉక్తులను = మాటలచేత, కడమ యేకార్థము.

భా. శాంతనవ = భీష్మునియొక్కయు.

వ. అనిన విని మనకు నుచితంబైన వర్తనంబు నడపితి మిట మీఁద నతని పాలఫలం బెట్లు గావలయు న ట్లయ్యెడు నని పలుకుచు నొక్క శుభముహూర్తంబున. 118.

రెంటికి సరి. సులభము.

తే. తనకుదారసోదరభావమునను రణస
హాయముగఁ దివిరెడువీరు ననలజాతు
మిగులఁ గాననీలసమాఖ్య మెఱయువాని
భూసుతాజిధృష్టద్యుమ్ను సేన గావ. 119.

రా. తనకు నుదారమైన, సోదరభావమునకు=తమ్ముఁడువలెనే, భూసుతమైన, ఆజి=యుద్ధమందు, ధృష్ట=దిట్టయైన, ద్యుమ్ననిన్=సత్త్వముగలవాని, అనలజాతున్ = అగ్నివలనఁబుట్టినవాని, కాన, స్ఫుటముగా, నీలసమాఖ్యచేత మెఱయువానిన్ = నీలుని, సేన కావన్, అభిషిక్తుంజేసి యని ముందరి కన్వయము.

భా. దారసోదరభావమునన్ = బావతనముచేత, అనీలసమాఖ్యను = ధవళకీర్తిచేత, ఆజి = యుద్ధముగలవాని, ధృష్టద్యుమ్నుని, కడమ సరి.

వ. అభిషిక్తుంజేసి సంవిహితసకలసన్నాహుం డై. 120.

ఆ. అనికి నుగ్రమై మహారిపురాజిరా
సంతవనచయంబు లన్నియుఁ జెఱు
నుగ్రుగాఁ బవహాతి సుఱుమాడుసేనతో
నాజిరంగమునకు నతఁడు నడచె. 121

రా. అనికే, మహాత్ = అధికమైన, అరిపుర = శత్రుపురమైన లంకయొక్క, అజిర=ప్రాంగణములయందుండు, "అంగణంచత్వరాజిరే" అని అ. అనంత=బహుళము లైన, వనచయంబు లన్నియుఁన్ =ఉద్యానవనాదులు, చిఱునవ్వఁగా, అతఁడు = రాముఁడు, నడచెను.

భా. అనికిన్=యుద్ధమునకు, మహారిపురాజిరాన్=శత్రుసమూహము రాఁగా, అతఁడు = ధర్మజుఁడు, నడచెను.

ఆ. తెగువ నిట్లు నడచి మిగులఁ జేరికలంక
ముక్తధృతివిలాసముగఁ గడంకఁ
బోరు నడపె దృఢమనోరథహరికుంజ
రోగ్రబలము గొలిపియాగ్రహమున. 122

రా. లంక, ముక్తధృతివిలాసముగన్ = తల్లడిల్లఁగా ననుట, మిగులఁ జేరికను=అత్యంతసమీపమున, నడచి, దృఢము లైన మనోరథములుగల, హరికుంజర=వానరశ్రేష్ఠు డైన సుగ్రీవునియొక్క, ఉగ్రబలమును, గొలిపి=పెరరేచి, పోరు నడపెను.

భా. చేరి, కలంకముక్త=నిష్కళంకమైన, ధృతిచేత, విలాసముగన్ = ఒయ్యారముగా, దృఢ మయిన మనస్సుగల రథహరికుంజరములచే నుగ్రమైన, బలము = సేనను, కడమ సమము.

క. అమ్మనుజేంద్రునిబలవ
ర్గమ్ము మొదలినాఁడు భీష్మరక్షోర్జితద
ర్పమ్మునఁ గవియుసుయోధను
తమ్ములఁ జతురంగసైన్యతతులజయించెన్. 123

రా. అమ్మనుజేంద్రుని = రామునియొక్క, బలవర్గము, భీష్మ=భయంకరులైన, రక్షస్సులచేత, ఆర్జిత = సంపాదింపఁబడిన, సుయోధ=సద్భటులచేత, నుతమ్ముల = స్తుతింపఁబడిన, సైన్యతతులను జయించెను.

భా. భీష్మునియొక్క రక్షచేత నూర్జిత మైన దర్పముచేత, కవియుం = ఎదిరించునట్టి, సుయోధనుతమ్ములక్ = దుశ్శాసనాదులను, చతురంగసైన్య తతులను జయించెను.

సీ. అనృపాలశ్రేష్ఠుఁ డవ్వేళనురుచుమాధ
వప్రేమకృతవిజయ ప్రకర్ష
మరయుచు నంగదశరభకేసరిగజ
ర్షభశతబలిసమీరణసుతాజి
కేళీమహత్త్వ మీక్షించుచు సంపా
తిదస్రసుతాచ్ఛభల్లరాజ
వేగదర్శితనూర్జితాగణ్యదర్పంబు
చూడ్కుల కొసఁగుచు శూరతావి
తే. భాసి నుత్తమోజుఁ బరాసుషణిశిఖండి
ననలసంభవు సైన్యేశు ననిఁ గరంబు
మగతనము సూపఁ గనుఁగొంచు మఱియు ద్రుపద
ముఖ్యులరణంబు గనుచు సమ్మోదమందె. 124

రా. అనృపాలశ్రేష్ఠుఁడు=రాముఁడు, అవ్వేళను=యుద్ధసమయమందు, ఉరుమాధవ=సుగ్రీవునియొక్క, ప్రేమ=నెనరుచేత, కృత=చేయఁబడిన, విజయ= గెలుపుయొక్క, ప్రకర్షము = అతిశయమును, అరయుచుక్, అంగద, శరభ, కేసరి, గజ, ఋషభ, శతబలి, సమీరణసుత=హనుమంతునియొక్కయు, ఆజి కేళీ=యుద్ధవిలాసముయొక్క, మహత్త్వము = ఆధిక్యమును, ఈక్షించుచుక్, సంపాతి=సంపాతియొక్కయు, దస్రసుత=మైందద్వివిదులయొక్కయు, అచ్ఛభల్లరాజ=భల్లూకపతియైన జాంబవంతునియొక్కయు, 'ఋక్షాచ్ఛభల్లభాలూకాః' అని అ. వేగదర్శియొక్కయు, తను=శరీరములయొక్క, దర్పంబు=బలిమిని, చూడ్కుల కొసఁగుచుక్=చూచుచును, ఉత్తమ=శ్రేష్ఠమైన, ఓజుక్ =

తేజస్సుగలవాని, పర = శత్రువులయొక్క, అసు = ప్రాణము లనెడి, ఫణి= సర్పములకు, శిఖండి = నెమలియైనవాని, సైన్యేశుꣳ=సేనాపతియైన నీలుని, కనుఁగొంచుꣳ, ద్రు=వృక్షములే, "పలాశీ ద్రుద్రుమాగమాః" అని అ॰ పద = స్థానముగాఁగల వానరులలోపల, ముఖ్యుల=శ్రేష్ఠులయొక్క, రణంబుఁ గనుచు సమ్మోద మందెను.

భా॰ అనృపాలశ్రేష్ఠుఁడు = ధర్మరాజు, ఉరు=అధికమైన, మాధవ = కృష్ణునియొక్క, ప్రేమచేతఁ గృతమైన, విజయ = అర్జునునియొక్క, ప్రకర్షము=అతిశయమును, అంగదను=వేడుకచేత, అరయుచుꣳ, "అంగదనాథు మ్రింగిన వృకావలిద న్వేసముట్టుకొన్న" యని సోమయాజుల ప్రయోగము. శరభ, కేసరి, గజ, ఋషభ, శతములభంగిని, బలి = బలముగల, సమీరణత = భీమునియొక్క, ఉగ్రమైనట్టుగా, సంపాతి = పాఱుచున్న, దస్రసుత = నకులసహదేవులయొక్క, అచ్ఛ = స్వచ్ఛములైన, భల్లరాజ = బాణశ్రేష్ఠములయొక్క, వేగ = వేగమును, దర్శితను = చూచువాఁడౌటచేత, దర్పంబు. చూడ్కులకొసఁగు, శూరతావిభాసి = శౌర్యముచేత నొప్పెడి, ఉత్తమౌజుఁ డనెడు పాంచాలుని, పర=శత్రువులయొక్క, అసు = ప్రాణవాయువులకు, ఫణి = సర్పమైన, శిఖండిని, సైన్యేశుꣳ = ధృష్టద్యుమ్నుని, కనుగొంచుꣳ, ద్రుపదముఖ్యుల = ద్రుపదుఁడు మొదలైనవారియొక్క, రణంబు గనుచు సమ్మోదమందెను.

శా॰ క్షత్త్రాచారవిహారి యై విజయరక్షానిష్ఠఁ బెంపొందువి
ష్వక్త్రాతꣳ విభు విష్ణు నారయుచు నాశ్చర్యంబు లిద్దేవచా
రిత్రంబుల్ హరియూథచోదకత నీరీతిꣳ వినోదించునే
చిత్రంబే గెలు పీబలాలి కని చూచెꣳ ఖేచరవ్రాతముల్.

రా॰ క్షత్త్రాచార=క్షత్త్రియాచారముచేత, విజయరక్షా = జయసంపాదనమందుఁగల, నిష్ఠను = ఆసక్తిచేత, విష్ణుꣳ = రాముని, హరియూథ = వానరకులమును, చోదకతను = పనిగొనువాఁడౌటచేత, కడమ సరి.

భా. క్షత్త్ర=సారథియొక్క, ఆచారముచేత = సారథ్యముచేత ననుట. విహారిద్యై, విజయ = అర్జునునియొక్క, విష్ణు=కృష్ణుని, హరియూథ=అశ్వ సమూహమును, చోదకతను=త్రోలెడువాఁడౌటచేత, కడమ సులభము.

వ. అంత. 126

సీ. సింజినీనిర్ఘోషజితసముద్రధ్వని
మేఘనాదుండు సమిద్ధశక్తి
భీష్ముండు సందీప్తపృథుశౌర్యగుణమణి
వాహినీశుండు నిజాహవదశ
దివసాంతరచితాతితీవ్రవిక్రమత శో
భిల్ల నెంతయు విజృంభించి వాఁడు
తన్మధ్యమునఁ బుట్టుతనసేనభంగంబు
నరిసేనగర్వంబు నడఁచి యడఁచి
తే. నాగభీషణబాణప్రయోగములను
భీమనరవరచేష్టలు బెండువడఁగఁ
దదనుజులసత్ప్రతాపంబు లోఁదుగువడఁగఁ
గట్టువఱిచెఁ బల్మఱు నాజిఘనులు వొగడ. 127

రా. సింజనీనిర్ఘోష = గుణధ్వనిచేత, "మౌర్వీజ్యాసింజినీగుణః" అని అ. జితమైన సముద్రధ్వనిగల, మేఘనాదుండు = ఇంద్రజిత్తు, సమిద్ధ = ప్రకాశింపుచున్న, శక్తిచేత, భీష్ముఁడు = భయంకరుఁడు, సందీప్తము లయిన పృథుశౌర్యగుణము లనెడు మణులకు, వాహినీశుండు=సముద్రునివంటివాఁడు, నిజాహవదశ = స్వకీయయుద్ధావస్థగల, దివసాంత = రాత్రియందు, రచితమైన, నాగ = నాగరూపములైన, భీషణబాణప్రయోగములను, నాగపాశములచే ననుట, భీమ=ఘోరములైన, నరవర = రామునియొక్క, చేష్టలు, తదనుజ = లక్ష్మణునియొక్క, లసత్ప్రతాపంబు లోఁదుగుపడఁగ, కట్టువఱిచెను.

భా. సింజినీనిర్ఘోషముతో జితములైన సముద్రధ్వనియు మేఘనాదములును గలవాఁడు, పృథు = ఘనములైన, శౌర్యగుణమణి = మణులవంటి శౌర్యగుణములుగలవాఁడు, శౌర్యగుణభూషితుం డనుట. వాహినీశుండు = సేనాపతి, భీష్ముఁడు, నిజాహవ = తన యుద్ధముయొక్క, దశదివసాంతర = పదిదివసములలోపల, చిత=సంపాదింపఁబడిన, తీవ్ర, విక్రమతను = విక్రమము గలవాఁడౌటచేత, నాగ=సర్పములభంగిని, భీషణములైన బాణప్రయోగముల చేత, భీమునియొక్కయు నరునియొక్కయు, చేష్టలు, తదనుజుల = నకుల సహదేవులయొక్క, ఆజిని=యుద్ధమందు, పల్లఱుఁ గట్టుపఱిచె నని క్రిందటి కన్వయము. కుంటుపఱిచె ననుట.

చ. దొర ననుజాన్వితంబుగ సుదుర్దమదుర్దశఁ గుందఁజేసి యి
ట్లురవడిఁ బేర్చుశౌత్రవురణోద్ధతిసెంపు సహింపలేక తా
నరగున దాని మాన్పహరిచక్రముఁ బూని యెదిర్చె నంతనే
మరలె నరాతియత్నగరిమం దనపూఁపు నివారితంబుగన్.

రా. హరిచక్రము = వానరసమూహము, అరాతి=శత్రువైన ఇంద్రజిత్తుయొక్క, యత్నగరిమను=బాణప్రయోగాది యత్నములచేత, మరలెను= ఓర్వలేక వెనుకతీసెను. కడమ సులభము.

భా. హరి=కృష్ణుఁడు, చక్రముఁ బూని యెదిర్చెను. అంతనే=అప్పుడే, నర=అర్జునునియొక్క, అతియత్నగరిమను=ప్రార్థనచే ననుట. మరలెను.

వ. అంత. 129

సీ. అట్లువార్యప్రౌఢి నలరుపితామహు
వరశక్తిఁ బ్రబలుదివ్యత్వప్రతాప
గుణశాలి విజయుండు కోదండఘననాద
సంపదుల్లాసితసకలనిజచ

మూసంతతిశిఖండి యేసె నారచితస
చ్ఛద్మసంగ్రామప్రచారుఁ డగుచు
వైరినృపాలకుమారులహృదయంబు
లెంతయు భేదిల్ల నిద్ధవివిధ
ఆ. విశిఖవిసరనిబిడవివిధసమస్తమ
ర్మతను జేసి యుద్ధమహిఁ బడంగ
నేసి గురుమనోవికాససంపాది యై
యాస్తబంధుజనుల నలరఁజేసె. 130

రా. పితామహు=బ్రహ్మయొక్క, వరముయొక్క శక్తిచేతఁ బ్రబలెడి, దీవ్యత్ = ప్రకాశించుచున్న, ప్రతాపగుణములచేత, శాలి = ఒప్పుచున్న, విజయముగలవాఁడు, కోదండ మనెడి, ఘన = మేఘముయొక్క, నాదము యొక్క, సంపత్ = సమృద్ధిచేత, ఉల్లాసిత = సంతోషింపఁజేయఁబడిన, సకల నిజచమూసంతతి యనెడి, శిఖండి=నెమళ్లుగలవాఁడు, ఆరచితమైన, సచ్ఛద్మ= కపటముతోఁ గూడిన, సంగ్రామప్రచారము గలవాఁడగుచుఁ=మేఘములలో నుండి యనుట. ఇద్ధ = ప్రవృద్ధములునై, వివిధములైన, విశిఖ = బాణముల యొక్క, విసర=సమూహములచేత, "సందోహవిసరవ్రజాః" అని అ. నిబిడ మౌనట్టుగా, విద్ధ = భేదింపఁబడిన, సమస్తమర్మతను = సకల మర్మస్థానములు కలవాఁడౌటను, చేసి = మర్మములు భేదించి యనుట. గురు = రావణుని యొక్క; కడమ సులభము.

భా. పరశక్తిగలవాని, ప్రబలునిన్=భీష్ముని, శాలి = ఒప్పెడువాఁడు, చమూసంతతిగలవాఁడు, విజయుండు, అర్జునుఁడు, శిఖండి, ఏసె నాన్=ప్రేసె ననఁగా, రచితమైన, మర్మ = ఆయములుగల, తను = శరీరముగలవాని, చేసి, గురు=అధికమైన, కడమ సమము.

క. దీనతఁ దత్ప్రీతిపక్షబ
లానీకము గుందుచుండె నారాత్రిఁ గడుం
మానసములార్తిఁ బొగులం
గా నిఁక నేదిప్రతు కేదిగతియో యనుచున్. 131

ఉభయ సమము.

ఉ. అంతట నద్భుతంబు గరుడాగమనంబు నిరాకృతాహితా
త్యంతసమార్జితోర్జితజయాభ్యుదయం బయి భీష్మపాతసం
క్రాంతఘనవ్యథ న్నెఱియఁ గా మఱపింపఁ బునర్మహాజివి
క్రాంతి కుపక్రమించువిభుఁగాంచి దినేశసుతాదు లుబ్బుచున్.

రా. అద్భుత మయిన గరుడాగమనంబున, నిరాకృతాహితా = విడిపింపఁబడిన సర్పములు గలదౌటచేత, ఊర్జితజయాభ్యుదయం బయి = గెలుపునందలి యుబ్బును రప్పించి యనుట. భీష్మ=భయంకరమైన, పాత=పాటుచేత, దినేశసుతాదులు = సుగ్రీవాదులు, కడమ సమము.

భా. అద్భుతంబుగన్, రుట్=రోషముయొక్క, "ప్రతిఘారుట్క్రుధౌ స్త్రియా" మ్మని అ. ఆగమనంబు నిరాకృతమైన యహితులచేత నత్యంతము, సమార్జిత=సంపాదింపఁబడిన, ఊర్జిత మైన, జయాభ్యుదయము గలదై కోపించి శత్రుజయాతిశయమును నిరాకరించె ననుట. భీష్మపాతముచేత, సంక్రాంత=సంక్రమించిన, ఘనవ్యథను మఱపింపఁగాఁ బునర్మహాజియందుఁగల, విక్రాంతికిన్=విక్రమమునకు, దినేశసుతాదులు = కర్ణాదులు, సంభ్రమించిరి. అని ముందరివచనమునఁ గ్రియ. కడమ సులభము.

వ. చేరి పొడగాంచి ప్రస్తుతసమరసన్నాహసముచితప్రకారంబున
సంభ్రమించి రంత నరుణోదయం బగుటయు. 133

రెంటికి సరి. సులభము.

క. గురురక్షోర్జితదర్ప
స్ఫురణముచే శత్రుసైన్యములు మాఱ్కొనఁ జె
చ్చెర వైవస్వతసంతతి
నరవరుఁ డొగి నద్భుత మ్మొనర్చె సబలుఁ డై. 134

రా. గురు = అధికమైన, రక్షస్సులచేత, అర్జిత = సంపాదింపఁబడిన, దర్పస్ఫురణముచేత.

భా. గురు=ద్రోణునియొక్క, రక్షచేత నూర్జితమైన, కడమ సరి.

వ. అప్పుడు. 135

క. అత్యంతము నవనిసుతా
పత్యతనుబలంబులోనఁ బస మీఱి మహో
గ్రైత్యుఁ డనఁబరఁగు శూర
స్తుత్యుఁ డసమరోషవికృతి ధూమ్రాక్షుఁ డనిన్. 136

రా. అవనిసుతాపతి = రామునియొక్క, అతను=అనల్పమైన, బలంబులోన, అసమమైన రోషవికృతి గలవాఁడు, ధూమ్రాక్షుఁడు, కడమ సరి.

భా. అవనిసుత=నరకాసురునియొక్క, అపత్యతను = పుత్త్రత్వముచేత, పరఁగు శూరస్తుత్యుఁడు = భగదత్తుఁడు, అసమరోషముయొక్క వికృతిచేత ధూమ్రవర్ణములైన, అక్షుఁడు = కన్నులుగలవాఁడు, చరించె నని ముందరి పద్యమునఁ గ్రియ.

తే. దళితహరికుంజరశతాంగముల ధరిత్రిఁ
గప్పుచు యథామనోరథగతిఁ జరించె
నవనిజారూఢమదవారణక్రియలకు
నిలువ లేకపార్థబలయోఘులు దొలంగ. 137

రా. దళిత = భేదింపఁబడిన, హరికుంజర = వానరముఖ్యులయొక్క, శతములయొక్క యంగములచేత, యథామనః = మనసు నతిక్రమింపని, అవ్యయీభావసమాసము. రథగతిచేత, నిజ = తనయొక్క, ఆరూఢ = దృఢమైన, మదముయొక్క, వారణ క్రియలకున్=పోమొత్తుటలకు, నిలువలేక యపార్థబలులైన యోధులు తొలంగ, చరించెను.

భా. హరికుంజర శతాంగములన్=రథాదులచేత, నిజరూఢమైన, మద వారణ =మత్తేభముయొక్క, క్రియలకున్ = యుద్ధక్రియలకు, పార్థబల = ధర్మరాజు సేనయందుఁగల, యోధులు తొలంగన్, యథామనోరథగతిన్= యథేష్టప్రవృత్తిచేత, చరించెను.

వ. అంత నంతయుం గనుంగొని. 138

క. తమకమున మరుద్వరసుతుఁ
డమితవ్యథఁ జెదరునిజబలాళి మగుడ దు
ర్దమరణజయశోభగద
త్తమహాశుండాలమునకుఁ దా నెదిరించెన్. 139

రా. మరుత్ = వాయువుయొక్క, వరసుతుఁడు = హనుమంతుఁడు. బలాళిమగుడన్, దుర్దమరణమందుఁ గల, జయశోభగన్ = జయలక్ష్మిగలది, యగునట్టుగా, దత్త = ఇయ్యఁబడిన, మహాశగలవాఁడు, విఱిగినమూఁక తిరిగి జగడము సేయునట్టు నాధారమైనవాఁ డనుట. ఆలమునకున్ = యుద్ధమునకు, ఎదిరించెను.

భా. మరుద్వర = ఇంద్రునియొక్క, "మరుతౌ పవనామరౌ" అని అ. సుతుఁడు=అర్జునుఁడు, దుర్దమ = అణఁపశక్యముగాని, రణజ = యుద్ధమువల్లఁ బుట్టిన, యశముగల భగదత్తునియొక్క, మహాశుండాలమునకున్ = సుప్రతీకమనెడి గజమునకు ఎదిరించెను.

తే. తొలఁగ కెడ సొచ్చుమానవాదుల సుశర్మ
యోధులను బాఱఁ ద్రోలి యి ట్లురుభుజావి
భూతి నెదిరించునాకపికేతను నతఁ
డాజి నొప్పించి మడిసె వాహనముతోడ. 140

రా. మానవాదులన్=మనుష్యుల భక్షించెడువారిని, సు=మిక్కిలియు, శర్మ=సుఖమానట్టుగా-అనాయాసముగ ననుట. యోధులను = పోరెడివారిని, పాఱ ద్రోలి=పాఱఁదఱిమి, ఎదిరించెడు, ఆకపికే=ఆహనుమంతునికే, అతఁడు= ఆధూమ్రాక్షుఁ డనెడు రావణుని మూలబలకర్త, తనున్, ఆజిని, ఒప్పించి= అప్పగించి, మడిసెను.

భా. మానవాదులన్=మానములఁ బలికెడువారిని - పంతములాడువారి ననుట. సుశర్మయోధులను=సంసప్తకులను, ఆకపికేతనున్=అర్జునుని, అతఁడు= భగదత్తుఁడు, నొప్పించి, వాహనముతోడన్=ఏనుఁగుతోఁగూడ, మడిసెను.

వ. మఱియును. 141

క. బహురక్షోభయసేనలు
విహితాజినిఁ ద్రెళ్ల నంత విలసిల్లె జగ
న్మహితాహవరుచిరక్షి
ప్రహస్తకోదండగురుతరస్ఫూర్తిగడున్. 142

రా. బహురక్షస్సులయొక్క, అభయ = భయరహితము లైన, రుచి= వేడుకను, రక్షి=రక్షించెడి, ప్రహస్త = రావణుని సేనాపతియైన ప్రహస్తుని యొక్క, కోదండము చేత, గురుతరమైన స్ఫూర్తి విలసిల్లెను.

భా. బహురక్షగల యుభయసేనలు, జగన్మహిత = జగత్ప్రసిద్ధమైన, ఆహవమందు, రుచిర = ప్రకాశించుచున్న, క్షిప్ర వేగవంతమైన, హస్తముగల, కోదండగురు = ద్రోణునియొక్క, తరః=బలిమియొక్క, స్ఫూర్తి విలసిల్లెను.

సీ. ఆమేటి తనదుసైన్యముచు బద్మవ్యూహ
భంగిఁ జూపట్టంగఁ బన్ని హాతిక
రప్రహారప్రవర్తనలచేఁ జీకాకు
పఱుచుచుఁ గడుఁ జొచ్చి నుఱిచియాడు
వీరకుంజర జగద్వినుతవిక్రము ధనం
జయతనూజు సుభద్రసంతతి నవ
రోధించి బహుమహాయోధనవ్యాపార
శూరత ప్రాపుగాఁ బోరిపోరి
తే. గెలువ నోపక మిక్కిలి నలఁగి యంత
నతనిధర్మవిహీనయుద్ధాతిశయము
చేతఁ జంపించెఁ దనుఁ దనసేనవారిఁ
గాచుకొన నొండుమార్గంబు గానలేక. 143

రా. సైన్యముచు = రాక్షససైన్యమును, పద్మవ్యూహభంగిన్ = పద్మసమూహమువలె, చూపట్టంగన్, పన్ని హాతిన్ = పాదప్రహారములచేతను, మఱచియాడుచున్న వీరకుంజరుఁడైనవాని, వీరకుంజరుండు గనుక సైన్యము బద్మవ్యూహముంబలె నుఱుమాడెను. సు=లెస్సైనన, భద్రసంతతిన్=శుభపరంపరలు గలవాని, ధనంజయ తనూజున్=అగ్నిపుత్త్రుఁడైన నీలుని, ఆమేటి=ప్రహస్తుఁడు, అవరోధించి యని యన్వయము. మహాయోధన = అధికయుద్ధముయొక్క, "యుద్ధమాయోధనంజన్య" మ్మని అ. అతని = నీలునియొక్క, ధర్మవిహీన=విల్లులేని, యుద్ధాతిశయముచేత, కరప్రహారమున ననుట. తనున్ = తన్ను, తనసేనవారిని, జంపించెను, ప్రహస్తుఁడు నొచ్చె ననుట.

భా. ఆమేటి=ద్రోణుఁడు, పద్మవ్యూహభంగి, పన్ని=రక్షించి, అంతట నుండి యభిమన్యునకు విశేషణములు, హాతికర = నాశకరము లైన, సుభద్రయొక్క, సంతతిన్ = కుమారుఁడైన యభిమన్యుని, మహాయోధులయొక్క

భారత ప్రాపుగా, ధర్మహీన=అధర్మమైన, అతనిన్ = అభిమన్యుని, ఆమేటి చంపించెను. కడమ సులభము.

సీ. అతిశౌర్యపరసుశర్మాకృష్టవిజయతఁ
జేసి నానాపార్థసేన లపుడు
రౌద్రవరోల్లాస రాజితు నక్షయ
ధృతి సింధునాయకుఁ దీవ్రశక్తి
నాకీశు దృఢరణోత్సేకుని మించి తోఁ
ద్రోపడలేక యొదుగ నాబలియుఁ డట్లు
ద్రుంగెను విరథుఁ డై తనను దుశ్శాసన
తనుజగదాహతి ననయముఁ బ్రతి

ఆ. కోటి లేనినాదు కొమరున కిప్పాటు
వెలసె నకట! యిది యవార్య మనుచు
వేఁగె వానిచావు విని యంత జిష్ణుండు
ఖండితారిపంక్తికంధరుండు. 144

రా. అతిశౌర్యులైన, పర = కపులచేత, సుశర్మ = మిక్కిలి సుఖమానట్టుగా, ఆకృష్ట=త్రిప్పఁబడిన, విజయతఁజేసి, అప్రయాసముననే రాక్షససేనల గెలిచె ననుట. నానావిధములైన, అపార్థసేనలు=వితిగిన రాక్షససేనలు, రౌద్రమైన యుల్లాసముచేత, అక్షయధృతిచేత, సింధునాయకున్=సముద్రుని వంటివాని, తీవ్రశక్తిగలవాని, దృఢరణోత్సేకముగలవాని, ఆకీశున్=వానరుఁడైన నీలుని, "వానరఃకీశః" అని అ. ఒదుగన్=సేనలొదుగఁగా, అబలియుఁడు=ప్రహస్తుఁడు, త్రుంగెను, దుశ్శాసనతను = శిక్షింప శక్యముగానివాఁడౌట చేతను, జగదాహతిని=జగత్సంహారముచేతను, ప్రతికోటిలేని, కొమరునకున్ = ఒప్పిదమునకు, అనుచు, జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడు, పంక్తికంధరుండు = రావణుఁడు, వేఁగెను.

భా. అతిశౌర్యపరుఁడైన సుశర్మచేత, ఆకృష్ట = వెడలఁదీయఁబడిన, విజయతఁజేసి = అర్జునుఁడు గలవాఁడౌటచేత, అభిమన్యునకు విశేషణము. నానావిధములైన, పార్థసేనలు=పాండవసేనలు, రౌద్ర=రుద్రసంబంధమైన, వరముయొక్క యుల్లాసముచేత, రాజితుఁడైనవాని, అతిశయధృతిన్=అధిక ధైర్యముగలవాని, తీవ్రశక్తిచేత, నాకీశున్ = ఇంద్రునిఁ బోలినవాని, దృఢమైన రణమందగు, ఉత్సేకునిన్=అధిక్యముగలవాని, సింధునాయకున్= సైంధవుని, మించి, ఒదుగఁగా, ఆబలియుఁడు=అభిమన్యుఁడు, దుశ్శాసనతనుజ= దుశ్శాసనుకుమారుఁడైన లక్ష్మణునియొక్క, గదాహతిచేతఁ ద్రుంగెను, నాదు, కౌమరునకున్ = కుమారునికి, అనుచు, ఖండిత = ఖండింపఁబడిన, అరిపంక్తుల యొక్క, కంధర=కంఠములు గలవాఁడు, జిష్ణుండు=అర్జునుఁడు, వేఁగెను.

వ. ఇట్లు శోకసంతప్తమానసుం డగు నతనిం గనుంగొని. 145

చెంటికి సరి. సులభము.

ఉ. ఊహ గలంగి యిట్లడలు నూరక యేటికి నాహవక్రియా
సాహసవర్తనంబుతటిఁ జావులు క్రొత్తలె చాలు నిట్టిదు
ర్మోహ మిఁకం ద్యజింపుము సముత్కటశోకవిషాదహేతువై
దేహిఁ గరంబు గీడ్వఁడుచు దీనితగుల్ మని నెంచి చూచినన్.

రా. విషాదహేతు=ఖేదహేతువైన, వైదేహిన్=సీతను, త్యజింపుము. కడమ సులభము.

భా. దుర్మోహమును ద్యజింపుము, దీని తగుల్=మోహాసక్తి, దేహిన్= మనుష్యుని, కీడ్వఁడుచును.

క. అని పెద్దలైనయాప్తులు
దనుఁ దేర్పఁగ నుస్సు రనుచుఁ దలయూఁచి మనం
బునఁ దత్తదహితనృపవ
ర్తనచింతం గినుక బలిసి రాఁ దనలోనన్. 147

రెంటికి సరి. సులభము.

ఉత్సాహ. ఆదుకొన్న కావరమున నకట మనుజమాత్రుఁడీ
మేదినిపయి సింధురాజు మీఱి వచ్చి భీమసే
నాదిబహుసహాయచయము నాఁగి చెఱుచువాఁడె హా
నాదుపట్టినట్టిచలము నన్ గణింపఁడేమియున్. 148.

రా. సింధురాజున్ = సముద్రుని, మీఱివచ్చి భీమమైన సేనాది బహుసహాయచయమును జెఱుచువాఁడె, నాదుపట్టినట్టి=నేఁబట్టిన, చలమును, నన్ = నన్నును, గణింపఁడు.

భా. సింధురాజు = సైంధవుఁడు, సహాయచయమును, ఆఁగి, నాదు. పట్టిన్ = అభిమన్యుని, చెఱుచువాఁడె = కూల్చువాఁడే.

వ. అని యుగ్గడించి యందుల కేమి యన్నియుం జిక్కనయ్యెడు
ననిరోష వేగంబున రోఁజుచు నందఱు విన ని ట్లనియె. 149.

రెంటికి సమము. సులభము.

క. ధృతి నేన కూల్తు నరిసం
హతిఁ బొలఁగఁ దఱిమి తఱిమి యాసింధుమహీ
పతితలసన్మలవత్తై
న్యతనూఖండములు జంబుకాదులు దినియన్. 150.

రా. అరిసంహతిన్ = శత్రుసమూహమును, ఆసింధు = సముద్ర పర్యంతమైన, మహీ = భూమియందు, పతిత = పడిన, కడమ సులభము.

భా. సింధుమహీపతి = సైంధవునియొక్క, తలను గూల్తును.

తే. వినుఁడు నాపంత మిదె నేఁడువేగయుక్త
గతి నలిగి యాన్నృపుని నేలఁ గలపువాఁడె

నలినమిత్త్రున స్తమయంబునకు మునుపుగ
భానుపుత్త్రాదితత్పృష్ఠబలముఁ దఱిమి. 151

రా. మఱియు రావణునివాక్యము, వేగయు క్తమయినగతి చేత, నలిన్ = వేడుక చేత, ఆమిత్త్రు = రామునియొక్క, అ స్తమయంబునకున్ = నాశనమునకు, మునుపుగ, భానుపుత్త్రాది=సుగ్రీవుఁడు మొదలుగాఁగల, తత్పృష్ఠ = ఆ రామునికి సహాయమైన, "పక్షఃపార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిషు" అని వి. బలమును దఱిమి, ఆ నృపునిన్ = ఆరామునిని, కడమ సమము.

భా. మఱియు నర్జునునివాక్యము, నేఁడు, వేగన్=తెల్లవారినను, నలినమిత్త్రు = సూర్యునియొక్క, ఆనృపుని = సైంధవుని, కడమ సులభము.

తే. ఏఁ గడఁగి యిట్లు గావింపనేని బెలుచఁ
జత్తు రుగ్రాజిభాసురజ్వలనమునకు
శలభత వహించి యస్మాకసైన్యపతులు
విద్విషత్సైనికులు సముద్వీక్షఁ జూడ. 152

రా. అస్మాక = మన సంబంధులైన, సైన్యపతులు, ఉగ్రాజి యనెడి భాసురమైన, జ్వలనమునన్ = అగ్నికి, శలభత వహించి, సముత్ =సంతోషయుక్తమైన, వీక్షన్=దృష్టి చేత, విద్విషత్=ఆ రామునియొక్క సైనికులు చూడఁగాఁ జత్తురు, ఇంకఁ దనవల్లఁగాని జయము రా దనుట.

భా. అస్మాకసైన్యపతులును విద్విషత్సైనికులును, సముద్వీక్షఁ జూడన్=కలతెత్తిచూడఁగా ననుట, రుక్=దీప్తులయొక్క, రాజి = పంక్తుల చేత, భాసురమైన జ్వలనమునకు, కడమ సులభము.

వ. అని పలికి పలికినట్లు బెట్టిదంపుఁ బెంపుసొంపు పొంపిరివోవ సన్నద్ధుండై యుద్ధయాత్ర గావించి యాపీరకంఠీరవుం డకుంఠవిక్రమోత్సేకంబున ననేక యోజనవిస్తార దారుణంబుగాఁ

బన్నినపరబలవ్యూహంబునందు సాహసోల్లాసభాసితశరాసన
కళావిశేషంబున నీను నెఱపుచుం దెఱపి గొని రథంబు
వఱపించి యొఱపుపఱపున నడ్డగించు పగఱ యొక్కుగక్కుఱికి
చించుకొని తనతోన చొచ్చునిచ్చలంపు టెచ్చరిక చాలక
యక్కడక్కడం దలపడి వెలివెలిన పోరు నిజయోధవీరులకు
దూరదృశ్యమానకేతన ద్యోతనంబునం బ్రీతి యొసంగుచు
నిశాత నిజశరవ్రాతపాతంబులచేత భూతలంబున నవికళం
బుగా నొరగిన హరికుంజరశతాంగశకలంబులచేత వికల
త్వంబు నొందక యమందస్యందనప్రచారంబు సారథ్యా
శ్చర్యచర్యామహిమ మహనీయహరినైపుణోద్దీపితాటోపం
బై యేపుచూపం బ్రతాపంబు మెఱసి రణవిహరణ
రణరణిక విజృంభణాస్తంభ సంభ్రమ బంభ్రమ్యమాణ చండ
కోదండదండకుండలీభావావినాభావ సుభగంభావుక శర
ప్రయోగ వేగచాతుర్యాశ్చర్య దశభుజయుగయుగళవిగళి
తాగళిత జయదర్పవిభవుం డగుచు నభినవసరణి నురవడించె
నప్పు డప్పర బలంబునందుఁ గొందఱు. 153

రా. హరికుంజర = వానరశ్రేష్ఠులయొక్క, శతములయొక్క, సార = శ్రేష్ఠమైన, ధీ = బుద్ధికి, ఆశ్చర్యమైన, చరా = గతియొక్క, దశభుజయుగ యుగళ = వింశతిహస్తములయొక్క, కడమ సరి.

భా సారథ్యముయొక్క యాశ్చర్యచర్యామహిమచేత మహనీయమైన, రణవిహరణమందుఁగల, రణరణిక = కాంక్షాతిశయముయొక్క యనుట, బంభ్రమ్యమాణ=మఱిమఱి పరిభ్రమించుచున్న, శరప్రయోగవేగచాతుర్యము చేత నాశ్చర్యమైన, దశ = అవస్థగల, భుజయుగయుగళ = పూనుగాండ్లవంటి, రెండు భుజములయొక్క, కడమ స్ఫుటము.

క. వేమఱు మనగుర్వశ్వ
త్థామలకీఘోరవీరతరుబాణకదం
బామితవర్షము దుస్తర
మై మెఱసెం దదప్రభేద్యుఁడయ్యె నితండున్. 154

టీ॥ రా. మన=మనయొక్క, గురు=శ్రేష్ఠమైన, అశ్వత్థ = రావి, ఆమలకీ= ఉసిరిక, "తిష్యఫలాత్వామలకీత్రిషు" అని అ. వీరతరు=మద్ది, "నదీసర్జోవీరతరు రింద్రద్రుః కకుభోర్జునః" అని అ. బాణ = గోరంట, "సైరీయకస్తుఝిణ్ఠీ ద్వయోర్బాణః" అని అ. కదంబ=కడిమి, "నీపప్రియకకదంబాస్తుహలిప్రియే" అని అ. ఈచెట్లయొక్క, అమితవర్షము=చాలఁ బ్రయోగించుట, దుస్తరమై=తరింప రానిదై, మెఱసెను; ఇతండును=ఈరావణుఁడును, తత్ = ఆతరువర్షము చేత, అప్రభేద్యుఁ డయ్యెను,అని పలుకుచుండ నని ముందరి కన్వయము. "ఆమలకీ" అను శబ్దమున ఆ యనెడు నుపసర్గమున్నది గనుక యతిస్థానమునకు తకారమే చెల్లును. ఇది ప్రాదియతి-ఇందుకు లక్షణము. కవిలోకచింతామణి యనెడు తాతంభట్టుఛందమందు, ఆ. 'ధాత్రిఁబ్రాదియోగసూత్రంబుగలిగిన, నుభయ మును వచింప నొనరు యతికి, సాతిరిక్తభక్తిశక్రసేవితకమ, లాలయానివాస లక్ష్యమిదియె' ఇందుకు విరాటపర్వమందు సోమయాజి, ఉ. 'శ్రీయన గౌరి నాఁ బరఁగుచెల్వలచిత్తము పల్లవింపఁ భ, ద్రాయితమూర్తియై హరిహరంబగు రూపము దాల్చి విష్ణురూపాయ నమశ్శివాయ యని పల్కెడు భక్తజనంబు వైదిక, ధ్యాయిత కిచ్చు మెచ్చుపరతత్త్వముఁ గొల్చెద నిష్టసిద్ధికిన్.'హరివంశ మందు నాచన సోమనయు, క. 'ఆపాపశిరోలంకా, రా పాలితచారుతాభి రామాత్త్యమహా, రూపాలోకనతుష్టా, కూపారకుమారి కాముకురమణి రాజా.' ఇట నుదాహరించినది గనుక, అశ్వత్థామలకీఘోరవీరతరు - అని తకారమే యతిగా సూరపరాజుగారును బ్రయోగించినారు.

భా. గుర్వశ్వత్థామలకున్ = ద్రోణాశ్వత్థామలకును, ఈవీరతరు = వీరశ్రేష్ఠుఁ డైన యీ యర్జునునియొక్క, బాణకదంబ = బాణసమూహముల

యొక్క, అమితవర్షము మెఱసెను, ఇతండుక్=అర్జునుఁడును, తత్=ఆబాణ
వర్షముచేత, అప్రభేద్యుఁ డయ్యెక్ = భేదింపరానివాఁ డాయెను.

తే. కొంద ఱతిరయప్రేరితస్యందనాశ్వ
కర్ణముఖ్యోగ్రతరుల మోఘతకుఁ దలఁకఁ
గొందఱు మనన్నృపాలునిగురుకృపకృత
వర్మధర్మవర్తన గాచు వగవ వనఁగ. 155

రా. ప్రేరిత=ప్రయోగింపఁబడిన, స్యందన=నెమ్మిచెట్టును, "తినిశేస్యందనో నేమి," అని అ. అశ్వకర్ణ=మద్దిచెట్టును, "సాలేయసర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకాః" అని అ. ముఖ్య=మొదలుగాఁగల, ఉగ్ర=భయంకరములైన, తరుల = వృక్షములయొక్క, మోఘతకుక్ = వ్యర్థత్వమునకు, నృపాలుని = రాముని యొక్క, గురుకృప=అధిక దయకృతమైన, వర్మ = కవచముయొక్క, ధర్మ= ప్రకారముగల, వర్తన = వృత్తిగలది, కృపకు విశేషణము. కాచును, కడమ సులభము.

భా. అతిరయము చేతఁ బ్రేరితములైన, స్యందనాశ్వ = రథాశ్వములు గల, కర్ణముఖ్యు లైన, ఉగ్రతరుల = అత్యుగ్రులయొక్క, మోఘతకుక్ = ఓటమికి, నృపాలునిక్ = దుర్యోధనుని, గురుకృపకృతవర్మలయొక్క, ధర్మవర్తన = ధనుర్వ్యాపారము.

తే. కొంద ఱినతనూజాదుల క్రోవిలోనఁ
బ్రాణములు గల్గఁ దెలియుండి బ్రతికెద మన
నీలగజముఖ్యబల మదె నిగుడి పొడివె
శాత్రవుని నచుఁ గొందఱు సంతసిలఁగ. 156

రా. ఇనతనూజాదుల = సుగ్రీవాదులయొక్క, నీలుఁడును గజుఁడును, కడమ సులభము.

భా. ఇనతనూజాదుల = కర్ణాదులయొక్క, నీల=నల్లనైన, గజములు, ముఖ్య = మొదలు గాఁగల.

వ. మఱియు ననేకు లనేకప్రకారంబులఁ దత్తద్రణసమయ సము
దయజయపరాజయప్రతీతివశంబునం బలుకుచుండ నతండు
సర్వదుర్వారదోర్విలాసగర్వంబున నుల్లసిల్లుచు. 157

రెంటికి సరి. సులభము.

వనమయూరము.

సారనిజచాపగుణశబ్దసమనుప్ర
జ్యారసికశూరతరసాత్యకిరణాగ్ర
క్రూరతరశాత్కృతినిరూప్యగమనుండై
చేరి యవికారధృతిసింధునృపుఁ జూచెన్. 158

రా. సారనిజచాపగుణశబ్దమును, సమనుప్రజ్యా=వెనుకొనుటకు, రసిక = రుచిగలవియునై, శూరులయొక్క, తరస = మాంసములచేత, అతి, మిక్కిలి, అకిరణ=కిరణసహితము లైన, అగ్ర=ములుకులుగలవియు నైన, శత్రుమాంసములచేతఁ గప్పఁబడినవి యనుట, క్రూరశరములయొక్క, శాత్కృతుల చేత, నిరూప్య = ఎఱుఁగఁదగిన, గమనుండై = గమనముగలవాఁడై, అవికారధృతిః చేత, సింధు=సముద్రమైనవాని, నృపుక్ = రాముని, చూచెను.

భా. సార = శ్రేష్ఠమైన, నిజచాపగుణముయొక్కశబ్దమును, సమను ప్రజ్యా = వెనుకొనుటకు, రసిక, నేర్పరియునై, శూరతర = శూరశ్రేష్ఠుఁడైన, సాత్యకియొక్క, రణాగ్ర=యుద్ధముఖమందగు, క్రూర = నిష్ఠురములయిన, శర = బాణములయొక్క, శాత్కృతి = శత్రుధ్వనుల చేత, నిరూప్య= తెలియఁదగిన, గమనముగలవాఁడై చేరి, అవికారమైన ధృతిగలవాని, సింధు నృపుక్=సైంధవుని,చూచెను. తన బాణప్రయోగధ్వనులజాడను సాత్యకియుఁ గొల్చిరాఁగా నర్జునుఁడు సైంధవుని గదిసె ననుట.

వ. అంత. 159

తే. తివిరి గురుకృతవర్మాదిధృతివిలసిత
విగ్రహస్ఫూర్తిఁ గడు మించి విజయసత్స
హాయతాలోలుఁ డయి వచ్చు నలఘుమన్యు
దశముఖుని భీము నర్కనందనుఁడు దాఁకె. 160

రా. తివిరి, గురు = అధికమానట్టుగా, కృత = చేయఁబడ్డ, వర్మాది = కవచము మొదలుగాఁగల సాధనములయొక్క, ధృతి = ధారణముచేత, విలసితమైన, విగ్రహ = శరీరముయొక్క, "శరీరంవర్ష్మవిగ్రహః" అని అ. స్ఫూర్తిన్ = స్ఫురణచేత, విజయ = గెలుపే, సత్సహాయతా = లెస్స సహాయముగాఁగలవాఁడౌటచేత, అలోలుఁ డయి = అచలుఁడై భయములేక యనుట, వచ్చుచున్న, అలఘుమన్యున్ = అధికకోపముగలవాని, భీమున్ = భయంకరమైనవాని, దశముఖునిన్ = రావణుని, అర్కనందనుఁడు = సుగ్రీవుఁడు, తాఁకెను.

భా. తివిరి గురుకృతవర్మాదులయొక్క, ధృతి = ధైర్యముచేత, విలసితమైన, విగ్రహ = యుద్ధముయొక్క, స్ఫూర్తిచేత, "రణఃకలహవిగ్రహౌ" అని అ. విజయ=అర్జునునియొక్క, సహాయత్వమందు, లోలుఁడై = అపేక్షగలవాఁడై, 'లోలశ్చలసతృష్ణయోః' అని అ. అర్జునునికి సహాయముగా ననుట, అలఘు=అధికమైన, మన్యుదశ=రోషావస్థగల, ముఖముగలవాని, భీమున్ = భీముని, అర్కనందనుఁడు=కర్ణుఁడు, తాఁకెను.

మ. మిహిరప్రోద్భవుఁ డిట్లు శాత్రవునిలక్ష్మిన్ సైఁప కుగ్రాచలా
గ్రహాతం జేసి కడుం గలంచుటకు వీఁకం దాఁకి తద్ఘోరబా
ణాహతిన్ సాధనహీనతం బొరసి ప్రాణత్యాగపర్యంతదు
స్సహపీడన్ భజియించెఁబల్మఱు సుహృజ్జాలంబు జాలింబడన్.

రా. మిహిరప్రోద్భవుఁడు = సుగ్రీవుఁడు, ఉగ్ర = ఘనమైన, అచలాగ్ర = పర్వతశిఖరముచేత, హతక్ = హతమైనదానిఁగా, శాత్రవుని = రావణునియొక్క, లక్ష్మినిజేసి, పీడను భజియించెను, కడమ సులభము.

భా. మిహిరప్రోద్భవుఁడు = కర్ణుఁడు, "మిహిరారుణపూషణః" అని అ. శాత్రవునిలక్ష్మిక్ = భీముని, జయలక్ష్మిని, సైఁపక యుగ్రమైన, అచల= స్థిరమైన, ఆగ్రహతంజేసి = ఆగ్రహముగలవాఁడౌటచేత, తాఁకి, తత్ = ఆభీమునియొక్క, ఘోరబాణహతిచేత, పీడను భజియించెను.

వ. అంత. 162

తే. వాయుసూనుండు ధృతకరవాలహస్త
విహృతిచాతురిఁ బ్రతివీరనిశిఖవృష్టిఁ
దోలఁగ జడియుచు సాహసం బలర నతని
యరదమునకు లంఘించి శౌర్యంబు మెఱయ. 163

రా. వాయుసూనుండు, ధృత = ధరింపఁబడిన, కర = హస్తముల యొక్కయు, వాలహస్త = తోఁకలయొక్కయు, "వాలహస్తస్తువాలధిః" అని అ. విహృతిచాతురిక్ = విహారచాతుర్యముచేత, ధృతశబ్దము చాతురికి విశేషణము. డీలుపఱిచె నని ముందరిపద్యమునఁ గ్రియ. కడమ సులభము.

భా. వాయుసూనుండు = భీముఁడు, ధృతమైన, కరవాల = ఖడ్గము గల, "కరవాలః కృపాణవ" త్తని అ. హస్తముయొక్క, కడమ సులభము.

క. అహితుని నాశ్చర్యకర
ప్రహరణవిధిఁ జాల డీలువఱిచె నతండుక్
రహిఁ దిరుగఁ దెచ్చుకొని వి
గ్రహచేష్ట లడంగ నొంచెఁ గరువలిపట్టిన్. 164

రా. కరువలిపట్టిక్ =హనుమంతుని, నొంచెను, కడమ సరి. సులభము.

భా. అహితునిన్ = కర్ణుని, ఆశ్చర్యమైన, కర = హస్తమందుఁగల, ప్రహారణ=ఆయుధముయొక్క, "ఆయుధంతు ప్రహరణ" మ్మని అ. విధిన్ = వ్యాపారముచేత, అతండున్=కర్ణుఁడును, కరువలిపట్టిన్ = భీముని, విగ్రహచేష్టలు = శరీరచేష్టలు, అడంగన్ = మూర్ఛపోవునట్లుగా ననుట.

క. నొంచి తదవసరజాతా
చంచలఘనమన్యువహ్నిసంతతిఁ దనుఁ గా
రించుచు నపు డెంతయు నల
యించుమహాశత్రుభీము నిట్లని పలికెన్. 165

రా. తదవసర = ఆసమయమందు, జాతమైన, అచంచల = స్థిరమైన, ఘనమన్యున్=అధికకోపముగలవాని, మహాశత్రులకు, భీమున్ = భయంకరుఁడైనవాని, వహ్నిసంతతిన్ = నీలుని, పలికెను.

భా. ఘనమన్యు=అధికకోక మనెడి, "మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి" అని అ. వహ్నిసంతతిన్ = అగ్నిసమూహముచేత, తనున్=తన శరీరమును, కారించుచున్=తపింపఁజేయుచు, అలయించు=కోషిలఁజేయుచున్న, తన కోకవహ్నిచేతఁ దానే తప్తుఁ డగుచున్నవాని ననుట, భీము నిట్లని పలికెను.

క. కానలఁ గాయలుఁ బండ్లును
నూనముగా మెసఁగి బ్రతుకఁ గోరి నీలా
వానరునకు నీకును గుఱి
యైనను మద్బలము నోరయ నర్హం బగునే. 166

రా. నీలా-సంబుద్ధి. వానరునకు నీకును=కోతియైన నీకును, గుఱియై = కనిపించుకొని, నన్ = నన్నును, మద్బలమునను, ఒరయున్ = చెనకుటకు, అర్హం బగునే.

భా. ఓరీ = తుచ్ఛుఁడా, నీలావు=నీబలిమి, ఆనరునకున్ = ఆయర్జునునకును, నీకును గుఱియైనను, కడమ సులభము.

చ. ఒరయుటకుఁ ఫలంబు దగనొందితి పొమ్మని యమ్మహాభుజుం
బరుసపుమాటలన్ దహనబాణహతిన్ హృదయంబు సాల
నొంచి రహితచేష్టుఁ జేసి విడిచెన్ నికటంబున నయ్యెడన్
రిపుస్ఫురణకృశానుజక్రియలు సూచుచు రాముని తమ్ముఁ
డెంతయున్. 167

రా. పొమ్మని=చత్తువుగాక యని, మాటలన్ = మాటలచేతను, దహన
బాణ = ఆగ్నేయాస్త్రముయొక్క, హతిచేతను హృదయంబును, నొంచి =
భేదించి, అమ్మహాభుజున్ = నీలుని, రహితచేష్టునిఁజేసి విడిచెను. అయ్యెడను,
రిపు=రావణునియొక్క, స్ఫురణ=స్ఫూర్తిని, కృశానుజ = అగ్నివల్లఁ బుట్టిన
నీలునియొక్క, క్రియలు=మూర్ఛాచేష్టలను, చూచుచు, రాముని తమ్ముఁడు =
లక్ష్మణుఁడు, ససంభ్రమాకులుండై యని ముందరి కన్వయము.

భా. పరుసపుమాటలు, అను=అనెడి, దహనముయొక్కయు బాణము
యొక్కయు హతిచే నొంచి విడిచెను. నికటంబునన్ = ఆసమీపముననే,
రిపుస్ఫురణ = భూరిశ్రవస్సుప్రతాపముచేత, కృశ = క్షీణములైన, అనుజ
క్రియలు = సాత్యకిచేష్టలను, చూచుచు, రాముని = బలరామునియొక్క,
తమ్ముఁడు = కృష్ణుఁడు. కడమ సులభము.

వ. ససంభ్రమాకులుండై. 168

తే. చూడు మటు నరవరజయస్ఫూర్తి నార్చె
వైరిసేన భూరిశ్రవోదారుణరణ
మహిమదనుజబలశ్రీలు మడఁగ నింత
టను రిపుఁ గరంబు దెగవ్రేయకునికి గీడు. 169

రా. లక్ష్మణుఁడు రామునితో ననెడుమాట. నరవర - సంబుద్ధి, భూరి=
అధికమైన, శ్రవోదారుణ=శ్రవణభయంకరమైన, రణ=శబ్దముయొక్క, "రణో

స్త్రీయుధినాథ్వనో" అని రత్నమాల. మహిమన్=ఆధిక్యముచేత, వైరిసేన, ఆర్చెను=మ్రోసెను. దనుజబల=రాక్షసబలముయొక్క, శ్రీలు = విలాసములు, మడఁగన్ = అడఁగునట్టుగా, రిపున్ = రావణుని, కరంబు = మిక్కిలి, తెగ వ్రేయకునికి గీడు, వ్యాఖ్యయందుండు క్రమమునకు లక్షణ మిమడదని తోఁచు నెడ-కరము దెగునట్టు శత్రుని వ్రేయకునికి కీ డని యన్వయింప నగు.

భా. కృష్ణుం డర్జును ననుమాట. చూడుమటు, నర=అర్జునా! భూరిశ్రవః = భూరిశ్రవసునియొక్క, దారుణమైన, రణమహిన్ = యుద్ధభూమి యందు, మదనుజ=నాతమ్ముఁ డయిన సాత్యకియొక్క, బలశ్రీలు, మడఁగన్= అణఁగిపోఁగా, వైరిసేన, యార్చెను. ఇంతటను, రిపు = శత్రువైన భూరిశ్రవసునియొక్క, కరంబు=హస్తమును, తెగవ్రేయకునికి కీడు.

తే. అనుచుఁ దా నన్నమాటఁ జేకొని తడయక
ఘనభుజుండు సుమిత్రనందనుఁడు జిష్ణుఁ
డరిఁ గరము గుంటువడ నేయ ననుజు గెలుపు
గాంచి మోదించె నంత నటించుచక్రి. 170

రా. అనుచుఁదాను, అన్నమాటను = రామునిమాటను, చేకొని = అను మతిఁబుచ్చుకొని యనుట. సుమిత్రయొక్క నందనుఁడు=లక్ష్మణుఁడు, నరతను= మనుష్యత్వమున, నటించుచక్రి=రాముఁడు, కడమ సులభము.

భా. అనుచు, తా నన్నమాటను=తా నాడినమాటను, చేకొని, సుమిత్రనందనుఁడు=బంధుప్రియుఁడు, జిష్ణుఁడు = అర్జునుఁడు, అరి = భూరిశ్రవసుని యొక్క, కరంబును, కుంటువడనేయన్ = తెగవ్రేయఁగా, అంతన్=సమీప మున, నటించు=నటించెడి, చక్రి=కృష్ణుఁడు, మోదించెను. ఈపద్యమునందును గరము కుంటుపడునట్టు లరిని నేయ నని యన్వయింపఁదగు.

వ. మఱియుం దద్రణం బతిభయంకరం బయి ప్రవర్తిల్లె. 171

రెంటికి సరి. సులభము.

ఉ. అంతట రాముతమ్ముఁడు దిగంతసమీపగుఁ డైనయట్టిభా
స్వంతు తెఱంగు గాంచి తనశత్రునికాయము సొంపు మీఱన
త్యంతము నేసి యేసి తదుదగ్రశరంబుల రేసి రేసి య
శ్రాంతతఁ బోరుజిష్ణురిపుసత్త్వము నారయుచున్ మనంబునన్.

రా. రాముతమ్ముఁడు = లక్ష్మణుఁడు, భాస్వంతుతెఱంగు = రక్తవర్ణము ననుట. కాంచి = పొంది, శత్రుని = రావణునియొక్క, కాయముసొంపు మీఱఁగాన్ = శరీరము రక్తమయ మగునట్టుగానుండి, జిష్ణురిపు=రావణుని యొక్క, సత్త్వము నారయుచును మనంబున లక్ష్మణుఁ డెంచుకొనెడుమాట.

భా. రాముతమ్ముఁడు = కృష్ణుఁడు, భాస్వంతు = సూర్యునియొక్క, తెఱంగుగాంచి, ఇంతటినుండి యర్జునవ్యాపారము. జిష్ణుని = అర్జునుని, రిపు = కర్ణాదులయొక్క, సత్త్వమును నారయుచు, తనలో ననుకొనుమాట. కడమ సులభము.

తే. సమదరోషాహితుల ఘోరసాయకముల
వానరానీకమును మున్నుగా నఱుకుచు
గెలిచె భానుసుతాదియోధుల నరాతి
విపులభుజశక్తి కొఁదగాన వెదక్రైన. 173

రా. సమదరోషాహి=క్రూరసర్పములే, తుల = పోలికగాఁగల, ఘోర సాయకములచేత, వానరానీకమును = వానరసమూహమును, భానుసుతాది = సుగ్రీవుఁడు మొదలయిన, అరాతి = రావణునియొక్క. కడమ సులభము.

భా. సమదరోషాహితుల=క్రూరశత్రువుయొక్క, సాయకములవాన = బాణవర్షమును, రానీక, నర = అర్జునునియొక్క, అతివిపుల, కొఁదగానన్ = కొదవఁగానను.

తే. హరులు దగఁదొట్టి మెలఁగ లే వనినవాజి
తృష్ణ వారించె నిపు డీయతిప్రతాపుఁ
డద్భుతంబుగ నవనిశాతాస్త్రనిహతి
గ్రొచ్చి కీలాలములు వెల్లిగొన వెలార్చి. 174

రా. హరులు=వానరులు, దగఁదొట్టి, అనిన్ = యుద్ధమందు, మెలఁగ లేవు. క. 'స్థావరతిర్యక్పదముల కేవెరవునఁ గ్రియలు దలఁప నేకవచనముల్, దేవమనుష్యాదిక్రియల్, భావింపఁగ నేకవచనబహువచనంబు' అని యాంధ్రభాషాభూషణము గనుక హరులు మెలఁగలే వని ప్రయోగము. నవమైన, అజితృష్ణన్=తిరుగ యుద్ధము సేతు ననెడు కాంక్షను, వారించెను=అణఁచెను. ఈయతిప్రతాపుఁడు = రావణుఁడు, అత్యద్భుతంబుగన్ = నాకును వెరఁగవు నట్టుగా, నవ=వింతలై, నిశాత=తీక్ష్ణములునైన, అస్త్ర=దివ్యాస్త్రములయొక్క, వానరప్రయుక్తపర్వతములనన్నియు నుగ్గు చేసినవి గనుక, నిహతిన్=ప్రహారము చేత, గ్రొచ్చి=గుదులుగావ్రేసి, కీలాలములు=నెత్తురులు, 'శోణితేంభసికీలాల' మ్మని అ వెల్లిగొనవెలార్చి, సరిలేకవారించె నని క్రిందటి కన్వయము.

భా. హరులు = గుఱ్ఱములు, అనిన, కీలాలములు వెల్లిగొనునట్లుగా, అవనిన్=భూమిని, శాత=వాఁడియైన, అస్త్రనిహతిన్=బాణప్రయోగముచేత, గ్రొచ్చి = భేదించి, వాజితృష్ణ = గుఱ్ఱాలయొక్క దప్పిని, వారించెను.

సీ. మును పిమ్మహాయోధఘనసంగరోత్సాహ
సన్నాహసంపత్తి విన్నదిమొద
లాప్తసేనాధిసహాయసంగత్యవి
రతినిబిడౌజుండు రాజరాజు
సింధురాజు బ్రదుకు సెడకుండ రక్షించు
కొనుటకు నతియత్నమునఁ బరఁగుట

దెలిసియు నిబ్బలాధికుని జయద్రథు
సద్యోవధార్హునిఁ జంపుటకును
తే. బ్రతినయుం జే నొనర్పక పార్థబాణ
ములనె ప్రొద్దు గ్రుంకెడుదాఁకఁ బోరు జరుపు
చున్నవిజయహాని జనింప కున్నె యకట!
శత్రునకు దర్పకాల మై సత్త్వ మెక్క. 175

రా. మునుపు = పూర్వమందు, ఇమ్మహాయోధు = రావణునియొక్క, సంగర = యుద్ధమందుఁగల, అవిరతిని = ఎడతెగకుండుటచేత, బిడౌజుండు= ఇంద్రుఁడును, రాజరాజు = కుబేరుఁడును, సింధురాజు = వరుణుఁడును, అతి యత్నమునఁ బరుగుట=ప్రచ్ఛన్నులై యుండుట నవుట, తెలిసియు, జయత్= సర్వోత్కృష్టత్వమున వర్తించుచున్న, రథుక్ = రథముగలవాని, సద్యోవ ధార్హునిక్ = ప్రాప్తగుణకమును పే చంపఁదగిన రావణుని, చంపుటకు, ప్రతి నయంబు = యుక్త్యంతరమును, ఒనర్పక, అపార్థ=నిరర్థకములైన, బాణముల చేతనే, శత్రునకు దర్పకాలమై సత్త్వమెక్క=రాక్షసులకు రాత్రి దర్ప కాలము గనుక. కడమ సులభము.

భా. ఇమ్మహాయోధు = అర్జునునియొక్క, సంగర = ప్రతిజ్ఞ చేతనైన, "ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సుసంగరః" అని అ. ఆప్తసేనాదికర్ణాదిబలములయొక్క, సంగతియొక్క, అవిరతిక్=ఉడుగమిచేత, నిబిడౌజుఁడు=నిబిడమైన తేజము గలవాఁడు, రాజరాజు=దుర్యోధనుఁడు, జయద్రథుక్=సైంధవుని, పార్థ = అర్జునునియొక్క, విజయహాని = అర్జునునికిఁ గీడు. కడమ సులభము.

వ. అని తలపోసి. 176

తే. కరము భానుబింబము మాయఁగప్పె నభము
నంబకములరాగమునఁ బెంపారుచూడ్కిఁ

ప్రతిభటుఁడు సూచి నరుఁ డింక మ్రగ్గ కెట్టుఁ
బూన్కి విడఁ డని సంరంభమును వహింప. 177

రా. అని తలపోసి = లక్ష్మణుఁ డీలాగు విచారించుకొని, రాగమునఁ జెంపారుచూడ్కిన్ =ఎఱ్ఱనైన చూడ్కిచేత, ప్రతిభటుఁడు = రావణుఁడు, చూచి, నరుఁడు=మనుష్యుఁడు, పూన్కివిడఁ డని సంరంభంబును వహింపఁగా భానుబింబము, మాయన్ = మాగుఁడువారునట్టుగా, అంబకములన్ = బాణములచేత, నభముఁ గప్పెను.

భా. అని తలపోసి=కృష్ణుఁ డీలాగువిచారించుకొని, అంబకముల=నేత్రములయొక్క, రాగమునన్=అనురాగముచేత, ప్రతిభటుఁడు = సైంధవుఁడు, నభమును=ఆకాశమును, చూచి సంరంభమును వహింపఁగా, మాయన్=మాయచేత, భానుబింబమును గప్పెను.

వ. ఇట్లు గప్పిన. 178

సీ. మదిలోనమిత్రాస్తమయకాంక్ష మిక్కిలిఁ
గలిమిఁ దద్దిశ నంబకప్రయుక్తి
సలుపుచుఁ దత్కాలచాపలోపహతాత్మ
రతుఁ డగువానిఁ బ్రచురబంధు
సింధురాజును బలోర్జితు మేఘనాదగు
రున్నభ్రక్రియాసహక్రూరభీమ
సేనాతిమాత్రోగ్రసింహనాదములచే
నతివిశ్రుతంబుగ నాక్రమించి

తే. బిట్టు సమయించె ధృతిఁ బాకభేదిముఖ్య
ఖేచరులు గన్నులారంగఁ జూచి మెచ్చ
సప్రగల్భరామావరజప్రయుక్త
విడయపటుశరవ్యాపారవిలసనంబు. 179

రా. మదిలోను, అమిత్రాస్తమయ=శత్రునాశమందుఁ గల, కాంక్ష = అపేక్ష, మిక్కిలి, కలిమిన్ = కలిగియుండుటచేత, తద్దిశన్ = అలక్ష్మణుఁడుండెడు దిక్కున, అంబకప్రయుక్తి=బాణప్రయోగమును, తత్కాల=ఆయుద్ధకాలమందు, చాపలోప = విల్లువోవుటచేత, హతమైన, యాత్మరక్షణుం డగువాని, ప్రచురబంధు=అధికబంధు వయిన, సింధురాజును = సముద్రుఁడు గలవాని, బలోర్జితుని, మేఘనాదగురున్=రావణుని, "అనచిచ" యను సూత్రమున భారతార్థమందును న్యక్క్రియాశబ్దాదిని నకారపుఁబొల్లున్నది.న్యక్క్రియా=రావణునిచేతి తిరస్కారమును, అసహా=ఓర్వని, క్రూరములునై, భీమ=భయంకరములయిన, సేనా = వానరసేనలయొక్క, అతిమాత్రోరు = మిక్కిలి విరివియైన, సింహనాదములచేత, అతివిశ్రుతంబుగన్=మిక్కిలిఁ బ్రసిద్ధమగునట్టుగా, ఆక్రమించి, సప్రగల్భుఁడైన, రామావరజ=లక్ష్మణునిచేత, ప్రయుక్త=ప్రయోగింపఁబడిన, విజయమందు, పటు = సమర్థములైన, శరములయొక్కవ్యాపారవిలసనంబు, ధృతిన్=రావణుని ధైర్యమును, సమయించెను.

భా. మిత్ర=సూర్యునియొక్క, తద్దిశన్=సూర్యాస్తమయదిక్కునందు, అంబకప్రయుక్తి = దృగ్వ్యాపారమును, "అంబకం నేత్రశరయోః" అని వి. తత్కాలమందిలి చాపములచేత, ఉపహత = చెఱుచుకోఁబడిన, ఆత్మరక్షణగలవాఁడగు వాని, ప్రచురబంధున్=ప్రచురబంధువులు గలవాని, సింధురాజును=సైంధవుని, మేఘనాద=మేఘధ్వనియొక్క, గురున్యక్క్రియా=అధిక తిరస్కారమందు, సహా = సమర్థములునై, క్రూరములునైన, భీమసేనునియొక్క, సింహనాదములచేత నాక్రమించి, ధృతిన్ = సంతోషముచేత, "ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యేధారణాధ్వరతుష్టిషు" అని వి. పాకభేదిముఖ్యఖేచరులు = ఇంద్రాది దేవతలు, మెచ్చఁగా, రామావరజ=కృష్ణునిచేత, ప్రయుక్త = ప్రేరేపఁబడిన, విజయునియొక్క పటుశరవ్యాపారవిలసనంబు సింధురాజును సమయించె నని యన్వయము.

తే. సరగునఁ బునఃప్రకాశితచండధాముఁ
డగుచు విజయప్రతిజ్ఞచొప్పవియ కుండ

నిలిపె నాసురకులవైరి నిజవిచిత్ర
శక్తినట్లుము న్నేచిన శత్రు నడఁచి. 180

రా. పునఃప్రకాశితమైన, చండధాముఁ డగుచున్ = ఉగ్రప్రతాపము గలవాఁడై, విజయప్రతిజ్ఞచొప్పు = శత్రుసంహారముచేసెద నని లంకలో నాడుకొన్న ప్రతిజ్ఞచొప్పు, అవియకుండ, ఆ, సురకులవైరి = రావణుఁడు, నిజ = తనయొక్క, విచిత్రమైన, శక్తిన్ = శక్తి యను నాయుధముచేత, శత్రున్ = లక్ష్మణుని, అడఁచి = పడవేసి. కడమ సులభము.

భా. పునఃప్రకాశిత = తిరుగఁ బ్రకాశింపఁజేయఁబడిన, చండధాముఁ డగుచున్ = సూర్యుఁడు గలవాఁడై, ఆ సురకులవైరి = కృష్ణుఁడు. కడమ సులభము.

వ. అప్పుడు. 181

మ. నను మేచాయలనాడ కూర్మి యనుజన్మున్ బాధ స్వప్నంబు
నం, గన కోప్పారెడుపుణ్యమూర్తిఁ బ్రియు సుగ్రద్వేషిచే
నివ్విధంబున నేయించి మునుఁగఁ జేసితిఁ గడున్ మూర్ఛా
బ్ధిలో నక్కటా, యనుచున్ రాజులరాజు గుందె రవిపుత్రా
దుల్ దనుం దేర్పఁగన్. 182

రా. అనుజన్మున్ = లక్ష్మణుని, ప్రియున్ = ప్రియమైనవాని, అనుచు, రాజులరాజు = రఘుపతి, రవిపుత్రాదులు = సుగ్రీవాదులు, తేర్పఁగాఁ గుందెను.

భా. మున్ = ఇటకు మును పెన్నఁడును, బాధన్ = దుఃఖమును, స్వప్నంబునన్ = స్వప్నమందైనఁగాని, కనక యొప్పారెడు పుణ్యమూర్తి యయిన దాని, అనుజన్ = చెల్లెలైన దుస్సలను, ప్రియున్ = పతిని, ఇవ్విధంబున, ఏయించి = చంపించి, మూర్ఛాబ్ధిలో. అనుజను మునుంగఁ జేసితినని యన్వయము. అనుచు, రాజులరాజు = దుర్యోధనుఁడు, కుందెను.

వ. తదనంతరంబ తద్ద్వయము నుద్దీపితం బగు కోపాటోపంబున. 183

రెంటికి సరి. సులభము.

క. వాయుజవనచర వాహనుఁ
డై యేపున నిజచమూచయంబు గడచి రాఁ
బోయెఁ బరిపంథిబలము న
పాయము వొందింతు నేన యనితమకమునన్. 184

రా. వాయుజుఁ డనెడి వనచరము వాహనముగాఁ గలవాఁడై, పరిపంథి = రావణునియొక్క, బలముక్ = లావును.

భా. వాయుజవన=వాయువుభంగి వేగముగలవై, "ప్రజవీజవనోజవః" అని అ. చర = చరించెడి, వాహనుఁడై = అశ్వములుగలవాఁడై, పరిపంథిబలముక్ = శత్రుసేనను. కడమ సులభము.

క. ఆవీరుఁడు మును వనబా
ణావలిఁ బవనసుతు నొంచి యాత్మబలజయ
శ్రీ వెలయించిన నెంతయు
వైవస్వతసంతతిన్నృపవర్యుఁడు గినిసెన్. 185

రా. ఆవీరుఁడు=ఆపరిపంథి-రావణుఁడు, పవనసుతుక్=హనుమంతుని' నృపవర్యుఁడు = రాముఁడు.

భా. ఆవీరుఁడు = దుర్యోధనుఁడు, పవనసుతుక్ = భీముని, నృపవర్యుఁడు = ధర్మజుఁడు. కడమ సరి.

ఉ. ఈవిధి నగ్గి యానృపతి యేయుశరంబులఁ దద్విరోధి దాఁ
జేవ దొఱంగి సాధనవిశేషవిహీనతఁ జెంది కుందె మూ
ర్ఛావృతిచేత మేనెఱుఁగ కంతటఁ దత్ప్రతిబోధలబ్ధిచే

భావములోఁ గలంక చొరఁబాఱెఁ దదీయులకార్తి హెచ్చఁ
గన్. 186

రా. ఆనృపతియేయు=రాముఁడు వేసెడి, శరంబులచేత, తద్విరోధి=రావణుఁడు, కుందెను. తత్ప్రతిబోధలబ్ధిచేన్ = ఆమూర్ఛ తెలియుటచేత, భావము, లోఁగన్ = చిన్నఁబోగా, తదీయులకున్ = లంక నుండెడివారికి, ఆర్తి హెచ్చఁగాను, లంకను జొరఁబాఱెను.

భా. ఆనృపతి=ధర్మరాజు, ఏయు శరంబులచేత, తద్విరోధి = దుర్యోధనుఁడు, కుందె నని క్రింది కన్వయము. తత్=ఆమూర్ఛావృతియొక్క, ప్రతిబోధలబ్ధిచేన్=ఎఱుకకలిమి చేత, అతని మూర్ఛ తెలియుటచేత ననుట. తదీయులకున్=కర్ణాదులకు, భావములో, కలంక = అలుకు, చొరఁబాఱె నని క్రింది కన్వయము.

ఆ. అంతలోఁ బ్రదీప్తమైనయక్షపితశ
క్తిని గరంబు మూర్ఛ మునిఁగినట్టి
రాకొమరుఁడు లేచి రణమత్తుఁ డయ్యెఁ గూ
ల్చిన యతండు వెరఁగుపడను మునుంగ. 187

రా. అక్షపిత=అక్షుని తండ్రియైన రావణునియొక్క, శక్తిని = శక్తి యనెడు నాయుధముచేత, మూర్ఛమునిఁగినట్టి రాకొమరుఁడు = లక్ష్మణుఁడు, రణమత్తుఁ డయ్యెను.

భా. అక్షపిత=చెఱుపఁబడనటువంటి, శక్తిని=బలముచేత, లేచి యన్నందు కన్వయము. రణమందు, మత్తుఁ డయ్యెన్=అన్యవిచారము లేనివాఁ డాయెను.

తే. తెలివి చేకొని యతఁ డంతఁ బలువురఁ గడుఁ
జేరఁ గలుగుటకతనయోధవీరవరుల

నుక్కు మడఁగఁ దత్త్రద్వంద్వయుద్ధవిధిని
బిరుదు లై రిపు లడఁచుచుఁ జేస్పు టరసి. 188

రా. తెలివిచేకొని=వివేకము దెచ్చుకొని, అతఁడు=రావణుఁడు. కడమ సులభము.

భా. తెలివిచేకొని = మూర్ఛదెలిసి, అతఁడు = దుర్యోధనుఁడు, తన యొక్క యోధవీరవరులను ద్వంద్వయుద్ధవిధిచేత, రిపులు = పాండవులు, అడఁచుచుఁ జేస్పుట=జయించుట నరసి. అరసి=చూచి, పనిచె నని ముందరి పద్యమునఁ గ్రియ.

వ. ప్రతివిధానం బన్వేషించి. 189

ఆ. అతివిశాలధృతిమహాద్రినిభానుజు
బహురణప్రయత్నభరవినిద్రుఁ
జేసి యనుల త్రుళ్లు చెలుపఁ బంచెద నని
యాత్మ నెంచి యతని నట్ల పనిచె. 190

రా. అతివిశాలధృతిగలవాని, అద్రినిభుఁడైన, అనుజున్ = కుంభకర్ణుని, బహురణ=పెక్కు మ్రోఁతలయొక్క, "రవేరణః" అని అ. ప్రయత్నభరముచేత, వినిద్రున్=మేల్కొన్నవానిఁగా, చేసి, అట్ల=ఆయోచించిన ప్రకారముననే, పనిచెను.

భా. అతివిశాలధృతిచేత, మహాద్రిని=అద్రినిబోలినవాని, భానుజున్= కర్ణుని, రణ=యుద్ధముయొక్క, ప్రయత్నభరమందు, వినిద్రున్=జాగరూకుని, చేసి పనిచెను.

వ. పనిచిన నతండును నతిభయంకర సన్నాహంబుతోడ నాహవ
క్రీడకు నురువడించె నప్పుడు తత్పరివారంబు. 191

రెంటికి సరి. సులభము.

చ. ప్రకటత నేఁడు నీ వనిభరంబు వహించితె కించిదంచిత
భ్రుకుటివిముక్తికీకృతవిరోధివధూకుచకుంభకర్ణ యా
జి కిటులు భీష్మరోషమునఁ జేరక తద్దశ వాసరంబు లూ
రక చనఁ జేసి తక్కుటఁ తిరంబుగ మమ్మిక నైనఁ గావవే. 192

రా. విముక్తీకృతములైన విరోధివధూకుచములు గలవాఁడా! కుంభకర్ణ - సంబుద్ధి. తత్ = ఆమునుపటిదైన - దశక్ = అవస్థచేత - నిద్ర చేత ననుట. వాసరంబు లూరక చనఁజేసితివి. కడమ సరి.

భా. పరివారము కర్ణునితో ననెడు మాట. కించిదంచితమైన, భ్రుకుటి= బొమముడిచేతనే, విముక్తీకృత=హారవిరహితములుగాఁ జేయఁబడిన, విరోధి వధూ = శత్రుస్త్రీలయొక్క, కుచకుంభములుగలవాఁడా! కర్ణ - సంబుద్ధి. భీష్మునియందలి రోషమున, తత్ = ఆభీష్మునియొక్క, దశవాసరంబులు = యుద్ధదినములు పదింటిని, చనఁజేసితివి, ఇఁక నైనఁ గావవే.

చ. నరుఁ డని లెక్కసేయఁడు మనంబున శాత్రవు నమ్మహాత్ముఁడే
యురణముఁ బెక్కుచోట్లఁ గనియుండె మననాయకుఁ డేమి
చెప్పని,ద్దరమును మున్నుగాఁ దెలిపి తోడుగ నిన్నెటులైనఁ
దేక యి,ట్లరికృతభీష్మహాని ననయంబును దుర్బలుఁ డయ్యె
నక్కటా! 193

రా. నరుఁ డని = మనుష్యుఁ డని, మన నాయకుఁడు=రావణుఁడు, నిద్దుర = నిద్రను, మునుమున్నుగాఁ దెలిపి, భీష్మ = భయంకరమైన, హానిచేత. కడమ సులభము.

భా. నరుఁడు=అర్జునుఁడు, అనిక్=యుద్ధమందు, శాత్రవుని లెక్క సేయఁడు=ఎటువంటి శత్రువునైనఁ దృణీకరించు ననుట. మన నాయకుఁడు= దుర్యోధనుఁడు, ఇద్దురమును=ఈయుద్ధమును, మున్నుగాఁ దెలిపి నిన్నెటులైన,

లేక=యుద్ధమునకుఁ దోడుకరాక, భీష్మునియొక్క హానిచేత దుర్బలుఁ డయ్యెను. కడమ సరి.

వ. అని మఱియుం దమ దొరలచావు లుగ్గడించి యివి యన్నియు మన ప్రభువునకుం బ్రభవించుట నీ యనాదరంబునం జేసి కాక నీవు గావలయు నని యొనర్చిన ననిమిషుల కయిన ననివార్యంబు గాదె యని ప్రస్తుతించుచుఁ బరివేష్టించి యుత్సాహంబు దీపింపం జేయఁ బెంపొంది యమందవిక్రమంబున నెందును నెదురులేక యాకడింది జోదు పరబలంబుల నేలం గలుపుచు బలుపు పొలుపు దెలుపుచుండె నప్పుడు. 194

రెంటికి సరి, సులభము.

సీ. ప్రత్యర్థిభ ద్రవారణఘటోత్కచలస
త్కంఠీరవముకీతిఁ గడుఁ బొదలెడు
నీవీరుఁ గుదియించి కావుము మనసేన
ననుహారిసార్థవాక్యములు రవిజుఁ
దలపడఁ దెలుపునంతన యానిశాటుఁ డం
గదధర్మనందన గంధవహజ
నాసత్యసుతచమూనాథాదికపులక
స్ఫూర్తికారణ మైన పొలుపుతోడ

తే. దివసనాయకుపట్టిపైఁ గవిసి తత్ప్ర
హారియత్నంబు వైఫల్య మందఁజేసి
దివ్యబాణచక్రప్రాస తీక్ష్ణశక్తి
శూలముఖ్యప్రయోగవిస్ఫురణ నెఱపె. 195

రా. ప్రత్యర్థి = శత్రువు లనెడి, భద్రవారణ=మత్తేభములయొక్క, ఘటా = సమూహములయందు, ఉత్క = వేడుకగలదై, చల = లంఘించుచున్న, సత్కంఠీరవమురీతిని. అయ = అనెడి, హరిసార్థ = వానర సమూహముయొక్క, "సంఘసార్థౌతు" అని అ. రవిజుక్ = సుగ్రీవుని, అంగద = అంగదుఁడును, ధర్మనందన=సుషేణుఁడును, గంధవహజ=హనుమంతుఁడును, నాసత్యసుత = మైందద్వివిదులును, చమూనాథ = నీలుఁడును, ఆది = ఆదిగాఁగల, కపులకు, అసూర్తికారణము = విచారహేతువు, దివ్య = దేవతలయొక్క, బాణచక్ర = బాణసమూహముయొక్క, ప్రాస = పోమొత్తుటయందు, తీక్ష్ణమైన శక్తిగల, శూలముఖ్య=శూలశ్రేష్ఠముయొక్క. కడమ సరి.

భా. కృష్ణుఁ డనెడు మాట. ప్రత్యర్థి భద్రవారణ=శత్రుశుభములనివారించెడువాఁడా! ఘటోత్కచ-సుబుద్ధి. లసత్ = ఒప్పుచున్న, కంఠీరవమూరీతిక్=సింహము భంగిని, పొదలెడు నీవీరుక్ = కర్ణుని, కుదియించి మన సేనఁ గావుము. అయ = అనెడి, హరి = శ్రీకృష్ణునియొక్క, సార్థ = ప్రయోజనసహితము లైన. వాక్యములు, రవిజుక్=కర్ణుని, తలపడఁ దెలుపునంతన, ఆనిశాటుఁడు = ఘటోత్కచుఁడు, అంగదక్ = వేడుక చేత, ధర్మనందనుఁడును, గంధవహజ = భీముఁడును, నాసత్యసుత = నకులసహదేవులును, చమూనాథ= ధృష్టద్యుమ్నుఁడును, ఆదిక = మొదలుగాఁగలవారికి, పులకసూర్తి = రోమాంచమునకు-సంతోషాతిశయమున కనుట. కారణమైన, పొలుపుతోడక్= వికాసముతోడ, దివసనాయకు పట్టిపైక్=కర్ణునిమీఁద, కవిసి, ప్రాస=ఈఁటెలును, "ప్రాసస్తుకుంతః" అని అ. శూలమును, ముఖ్య = మొదలుగాఁగల యాయుధములయొక్క, ప్రయోగవిస్ఫురణము నెఱపెను.

వ. అతండును దానికిఁ జలింపక సుస్థిరుం డయ్యె నప్పుడు. 196

రెంటికి సరి. సులభము.

తే. అనంతరమునంద యాశుగ సంతతివడి
నందికొని త్రుంచె దైత్యేరితాయుధమును
దనుజుఁ డపరిమేయపలాశి ఘనశిలాభి
హతి నినజు నుగ్రమన్యుమూర్ఛితునిఁ జేసె. 197

రా. అంతరమునంద = నడుమనే, ఆశుగసంతతి = హనుమంతుఁడు, దైత్య = కుంభకర్ణుని చేత, ఈరిత = ప్రయోగింపఁ బడిన, ఆయుధమును = శూలమును, త్రుంచెను. అపరిమేయపలాశి=అధికమాంసభక్షకుఁడు, దనుజుఁడు, కుంభకర్ణుఁడు, ఉగ్రమన్యున్ = అధికకోపముగలవాని, ఇనజున్=సుగ్రీవుని, మూర్ఛితునిఁ జేసెను.

భా. ఆశుగసంతతి = బాణముయొక్క, వడిన్ = వేగముచేత, అంది కొని = పొదిగి, దైత్య=ఘటోత్కచునిచేత, ఈరిత = ప్రయోగింపఁ బడిన, ఆయుధమును=ఆయుధముల నన్నిటిని, త్రుంచెను. దనుజుఁడు = ఘటోత్కచుఁడు, పలాశి = వృక్షములయొక్కయు, "పలాశీద్రుద్రుమాగమాః" అని అ. ఘన=దట్టమైన, శిలా = రాళ్లయొక్కయు, అభిహతిచేత, ఇనజున్ = కర్ణుని, ఉగ్రమన్యు=అధికరోషముచేత, మూర్ఛితునిన్=వ్యాపింపఁబడ్డవానిఁగా, చేసెను.

ఆ. అంత నిలక యమ్మహాబలునిగృహీతుఁ
జేసి శత్రుబలవిజృంభణంబు
రూపుసెడ హరింతు నేపున నావార
లెల్లఁ జూచి సంతసిల్ల ననుచు. 198

రా. అంత నిలక, అమ్మహాబలునిన్=సుగ్రీవుని, గృహీతుఁ జేసి=పట్టుకొని, హరింతున్ = కొంపోయెదను. కడమ సరి.

భా. అంత నిలక, అమ్మహాబలున్ = కర్ణుని, నిగృహీతుఁ జేసి = నిగ్రహించి - అణంచి యనుట. కడమ సులభము.

తే. రాక్షసుండు ఖేలాగతి భ్రాజి యగుచు
నర్కనందను నెత్తి బాహాంతరమున
నానఁగ మహాశుగంబులవాన గురిసెఁ
దద్బలాంబుల మనములు దల్లడిలఁగ. 199

రా. రాక్షసుఁడు = కుంభకర్ణుఁడు, ఖేలాగతి = లీలాగమనముచేత, భ్రాజి యగుచున్ = ఒప్పుచున్నవాఁడై, అర్కనందనున్ = సుగ్రీవుని, ఎత్తి, బాహాంతరమునన్ = రొమ్మున, ఆనఁగన్ = నిలుపుకోఁగా, తత్ = ఆసుగ్రీవునియొక్క, బలశ్రేణి, మహాత్ = అధికమైన, శుక్ = శోకముచేనగు, "మన్యుశోకౌతుశుక్ స్త్రియా" మ్మని అ. అంబుల = ఉదకములయొక్క - కన్నీళ్లయొక్క యనుట - వాన గురిసెను.

భా. రాక్షసుండు = ఘటోత్కచుండు, ఖ=ఆకాశమందును, "గగన మనంతం సురవర్త్మఖ" మ్మని అ. ఇలా=భూమియందు నగు, గతి=సంచారము చేత, భ్రాజి యగుచు, క్రమమున నే, అర్కనందను=కర్ణునియొక్క, నెత్తిన్ = శిరమునందును, బాహాంతరమునన్ = వక్షస్స్థలమందును, ఆనఁగన్ = ఆను నట్టుగా, తత్ = ఆకర్ణునియొక్క, బలశ్రేణిమనములు తల్లడిలఁగన్, మహాశుగంబులవాన = బాణవర్షమును, కురిసెను.

సీ. అరికిన ట్లగపడి యనిషేధనీయమా
నుండై వివస్వత్తనూభవుండు
గడు నంతఁ దెలివొంది కటకటా వీఁ డింత
చేయునే యే నిదె చెండివైతు
వెస వీని నత్యంత విశ్రుతినాసత్వ
మును జెందునట్లుగా ననుచు రేసి
సరభసోద్ధానుఁడై కరములసద్ధశ
నమ్ములనైపుణి ముమ్మరముగఁ

ఆ. దనతలంచినయట్లు మనుజశార్దూలు న
వార్యమన్యువికృతవదనుం గాంగ
నవయవములు వ్రచ్చి యభ్రమ్మునకుం బాఱ
నడచె వాఁడు పిడుగు నట్లు మ్రోయ. 200

రా. అనిషేధ = అడ్డపెట్టుట లేకుండునట్లుగా, నీయమానుండై = కొంపోఁబడుచున్నవాఁడై, వివస్వత్తనూభవుండు=సుగ్రీవుఁడు, తెలివొంది = మూర్ఛఁదెలిసి, అత్యంతమును, విశ్రుతినాసత్వమును = విగతము లైన కర్ణనాసికములుకలవాఁడౌటను, చెందునట్టుగా, సరభస = వేగముతోఁగూడిన, ఉత్థాన = ఎగయుటకలవాఁడై, కరములన్ = హస్తములచేతను, సద్దశనమ్ములన్ = వాఁడిపండ్లచేతను, అవార్యమైన, మన్యున్ = కోపముగల, దనుజశార్దూలున్ =కుంభకర్ణుని, వికృతవదనుఁగాఁగ, వ్రచ్చి, అభ్రమ్మునకు, పాఱన్ = ఎగయఁగా, వాఁడు = ఆకుంభకర్ణుఁడు, అడఁచెను = గ్రుద్దెను.

భా. అనిషేధనీయ = మానుపశక్యముగాని, మానుండై=అభిమానముగలవాఁడై, వివస్వత్తనూభవుండు = కర్ణుఁడు, తెలివొంది=ధైర్యముఁ దెచ్చుకొని, అత్యంతవిశ్రుతి = ఆత్యంతప్రసిద్ధి, నా, సత్త్వమును = బలిమిని, చెందునట్లుగా, నాశౌర్యమునకు, గీర్తివచ్చునట్లుగా ననుట. వీనిఁ జెండివైతుననుచు, సరభస మైన, ఉత్థాన = ఉత్సాహముగలవాఁడై, కరము = మిక్కిలి, లసత్ = ఒప్పుచున్న, దశన్ = అవస్థను - భంగి ననుట. అమ్ములనైపుణి = బాణచాతుర్యము, ముమ్మరముగ, దనుజశార్దూలున్ = ఘటోత్కచుని, మన్యు = క్రోధముచేత, వికృతవదనుఁగాఁగ, అభ్రమ్మునకున్ = ఆకాశమునకు, పాఱ నడఁచెన్ = పాఱఁగొట్టెను.

వ. అప్పు డప్పన్నగబంధు నందనుండు. 201

తే. ఈతెఱంగున ఘనదైత్యు చేత నొవ్వఁ
బొదవఁబడియును గ్రమ్మఱఁ బొదువనీక

చనియె ననిభృత ప్రీతితో వినుతి సేయఁ
జనబలము గూడ దనుజుండు గనలె మిగుల. 202

రా. క్రమ్మఱఁ బోదువనీక = మఱిఁబట్టువడక, అనిభృత=వ్యక్తమైన, ప్రీతితో, తన బలము, కూడఁగ = కూడునట్టుగా, చనియెను, దనుజుఁడు = కుంభకర్ణుఁడు, కనలెను.

భా. క్రమ్మఱఁబోదువఁగ=తిరుగవాని జయించుటకు, నీక చనియెఁగ= నీ కొక్కనికే చెల్లెను. అని = ఇట్లని, భృత = భరింపఁబడిన, ప్రీతితో, వినుతి సేయఁగ = స్తోత్రము చేయఁగా, తన బలము = తన సేనను, కూడఁగా, దనుజుఁడు=ఘటోత్కచుఁడు కనలెను.

ఉత్సా. కనలి యసుర ప్రళయకాలు కరణిఁ బేర్చి పగఱ బ
ల్గొనల కుఱికి యుఱికి గదియ మోది యాశుభక్షణం
బున మదించుతనకు జడిసి పోటువోరలు దెరలఁగా
వనజమిత్రసంతతి నన వద్యుఁ జేరెఁ బోరికిన్. 203

రా. కనలి, అసుర=కుంభకర్ణుఁడు, ఆశు=శీఘ్రమైన, భక్షణంబునఁగ, వనజమిత్రసంతతిఁగ = సూర్యవంశముగల, అనవద్యుఁగ = రాముని, చేరెను. కడమ సరి.

భా. ఆ, శుభలక్షణంబునఁగ=శుభమైన యుత్సవముననే, "నిర్వ్యాప్తి పారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోఃక్షణః" అని అ. శూరునికి యుద్ధమే యుత్సవము గనుక, వనజమిత్రసంతతిఁగ = కర్ణుని, చేరెను.

వ. చేరి యిట్లనియె. 204

సీ. విను నీవు వాంద్ర వీంద్రను జయించితి నని
క్రొవ్వకు మిచట న క్కాలఁదిఁబోఁడు

భూరిప్రతాప సిందూరయశశ్చామ
రాత్యలంకృతకకుబంతదంతి
కుంభకర్ణుఁడు రణక్రూరుండు భీమసు
తుండాహుతత్వదుద్దండబలుఁడు
బలురక్కసుఁడు పోరఁ బ్రబ్బినాఁ డీక్షిప
న్నాజిఁగి మార్కొను మిప్పు డేఁ బృథురణ
తే. వైభవాలంబసదనుజ వధవిధి ననుఁ
గలఁచి యిదె త్రింగఁ గడిసితి నిలునిలు మని
ప్రౌఢి గనుటకుఁ దగ దాశరథివరేణ్య
కర్ణ కఠినముల్ నీశౌర్య కథలు సభల. 205

రా. కుంభకర్ణుఁడు రామునితో ననెడుమాట. భూరిప్రతాప మనెడి సిందూరముచేతను, యశః=కీర్తి యనెడి, చామరముల చేతను, అత్యలంకృత = మిక్కిలి నలంకరింపఁబడిన, కకుబంత = దిగంతములయందున్న, దంతి = గజములుగలవాఁడు, భీమ=భయంకరమైన, సు=లెస్సైన, తుండ = ముఖమందు, "వక్త్రాస్యేవదనంతుండ" మ్మని అ. హుత=వ్రేల్వఁబడిన, త్వత్ = నీయొక్క, ఉద్దండబలము గలవాఁడు, పృథు = అధికమైన, రణవైభవమునకు, ఆలంబ = అవలంబమైన, సత్=లెస్సైన, అనుజ = నీతమ్ముఁడైన లక్ష్మణునియొక్క, వధ విధి చేత, అని=యుద్ధమందుఁగల, ప్రౌఢిగనుటకు, తగక్ = తగునట్టుగా, నిను త్రింగఁ గడిసితిని, దాశరథివరేణ్య సంబుద్ధి. నీశౌర్యకథలు సభలను, కర్ణకఠినములు=వినఁగూడకున్నవి.

భా. కర్ణునితో ఘటోత్కచుఁ డనెడుమాట అత్యలంకృతములైన దిగంతదంతులయొక్క, కుంభకర్ణ = కుంభస్థలములును జెవులును గలవాఁడు, క్రమమున నే యలంకార మిది, భీమసుతుండు=భీముని కుమారుఁడు, ఆహుత= భస్మము సేయఁబడిన, త్వత్=నీయొక్క, ఉద్దండబలములు గలవాఁడు, పృథు=

అధికమైన, రణవైభవముగల, ఆలంబస దనుజునియొక్క, వధవిధిచేత నినుఁ గలఁచి మ్రింగఁగొదిసితిని=ఆలంబాసురుని జంపితిని, నిన్నును మ్రింగఁ గదిసితి ననుట. నిలునిలుము, అని=ఇట్లని, ప్రౌఢిగనుటకు, అశతగదు, తొల్లింటివలె రణప్రౌఢి నాముందరఁ జెల్లదనుట. రథివరేణ్య = కర్ణ - సంబుద్ధి. నీశౌర్య కథలు = పంతములు, ఇవి చెల్లవని తాత్పర్యము.

క. అని చూపఱ కద్భుతముగ
దనుజుఁడు యుద్ధంబు చేసి తచ్ఛక్తిఁ దుదన్
దనువుతగు లుడుపుకోసయెం
దనవారలు గలఁగఁ బగఱుబళములు సెలఁగన్. 206

రా. తత్=ఆరామునియొక్క, శక్తిన్=బలిమిచేత. కడమ సులభము.

భా. తత్=అకర్ణునియొక్క, శక్తిన్=ఇంద్రదత్త శక్తిచేత.

తే. అంత నత్యుగ్ర మగుపోరు గొంత జరుగ
నశ్రముఁ డతికాయాభిఖ్యుఁ డఖిలరణక
ళాధికారి గాంభీర్యతోయధిఘటోద్భ
వుండు ద్రుపదముఖ్యులఁ బలువుర వధించె. 207

రా. అఖిలరణకళాధికు లైన, అరి = శత్రువులయొక్క, గాంభీర్య మనెడి, తోయధి=సముద్రమునకు, ఘటోద్భవుండు = అగస్త్యుఁ డైనవాఁడు, అతికాయాభిఖ్యుఁడు=అతికాయుఁ డనువాఁడు, ద్రుపదముఖ్యులన్=వనచర శ్రేష్ఠులను - వానరముఖ్యుల ననుట. వధించెను.

భా. అంతన్=ఘటోత్కచుండు నొచ్చిన తరువాత, అతి = అత్యంత మును, కాయాభిఖ్య = దేహకాంతిగలవాఁడు, "అభిఖ్యానామశోభయోః" అని అ. అశ్రముఁడు గనుక దేహకాంతి తఱుగ దనుట. రణకళాధికారి, గాంభీర్యతోయధి, ఘటోద్భవుండు=ద్రోణుఁడు, ద్రుపదముఖ్యులన్=ద్రుపదుఁడు మొదలయినవారిని, వధించెను.

మ. అనివార్యుం డతఁ డంతటం దనయమిథ్యామృత్యువార్తా
ప్రవర్తనచేతంగురుమానసార్పితవిషాదగ్లాని యయ్యెంచనుం
దనునిర్ముక్తునిఁ జేయుచున్ విశిఖసంధానాతివేగప్రపం
చనసౌమిత్రి యనేకయుద్ధకృతిధృష్టద్యుమ్నుఁ డేపారఁగన్.

రా. అతఁడు=అతికాయుఁడు, తన=తనయొక్క, విశిఖసంధానమందలి యతివేగముయొక్క, ప్రపంచనన్ = విస్తరించుటచేత, "పచివిస్తారే" అని ధాతువు. సౌమిత్రి=లక్ష్మణుఁడు, యుద్ధకృతి = యుద్ధక్రియయందు, ధృష్ట= దృఢమైన, ద్యుమ్న=సత్త్వము గలవాఁడు, "ద్యుమ్నంస్యాచ్ఛబలేధనే" అని వి. ఏపారఁగా, తనున్ = తన్ను, తనునిర్ముక్తునిఁ జేయుచున్, తనయొక్క, అమిథ్యా=సత్యమైన, మృత్యువార్తయొక్క, ప్రవర్తనచేతన్=వినిపించుటచే, గురు=తండ్రియైన రావణునియొక్క, మానసమందర్పిత విషాదగ్లాని యయ్యె నని యన్వయము. అతికాయుఁడు నొచ్చెను = ఆ వార్త విని రావణుఁడు కస్తిపడె ననుట.

భా. అతఁడు=ద్రోణుఁడు, అంతటను, తనయ = కుమారునియొక్క - అశ్వత్థామయొక్క, మిథ్యా=అసత్యమైన మృత్యువార్తా ప్రవర్తనచేత, తను, తనునిర్ముక్తునిన్ = దేహనిర్ముక్తునిఁగా, చేయుచున్ = దనకుఁదానే దేహము విడుచుచు ననుట. విశిఖ = బాణములయొక్క, సంధానమందు నతివేగమైన, ప్రపంచన = ప్రయోగమందును, సౌమిత్రి = లక్ష్మణుం డైనవాఁడు, అనేక యుద్ధములయందు, కృతి=నేర్పరియైనవాఁడు, ధృష్టద్యుమ్నుండు, ఏపారఁగా, గురు = అధికమానట్టుగా, పెద్దలయొక్క యనికాని, మానసమందు, అర్పిత= పెట్టఁబడిన, విషాదముచేతి గ్లాని గలవాఁ డయ్యెను.

వ. అంత. 209

సీ. గురుదివ్యబాణచాతురిని మీఱినవాని
గారాపుఁబట్టి నఖండవిక్ర

మోగ్రు నెంతయును దుర్యోధనుం డని గెల్వఁ
దనకొనర్పఁగఁజాలు నని గణించి
యాతీవ్రబలుబహుభ్రాతృనాశకఘోర
తరమన్యుదశముఖుఁ డరివధమున
కత్యాదరతఁ బంచె నస్త్రనైపుణిఁజూపె
నతఁడును బ్రతిపక్షు లపగతరణ
తే. చేష్టులైరి తద్బ్రహ్మాస్త్రవిజృంభణమున
నెదురు లేక మూర్ఛన్మానమదము లడఁగఁ
దత్ప్రతివిధానకుశలాచ్యుతప్రయత్న
మున విసుసు డింప కపు డొప్ప ననిలసుతుఁడు. 210

రా. గురు=అధికమైన, దుర్యోధనుం డని=యుద్ధము సేయ శక్యముగాని వాఁ డని, బహుభ్రాతృనాశముచేతఁ గఘోరతరములైన, మన్యుక్=శోకక్రోధములుగలవాని, దశముఖుఁడు=రావణుఁడు, పంచెను=అంపెను. తత్=ఆయింద్రజిత్తుయొక్క, బ్రహ్మాస్త్రవిజృంభణమున నెదురులేక, మూర్ఛక్ = మూర్ఛచేత, మానమదము లడఁగఁగా, ప్రతిపక్షులు = రామాదులు, అపగతరణచేష్టులైరి, తత్ = ఆబ్రహ్మాస్త్రముయొక్క, ప్రతివిధాన=ప్రతిక్రియకు, కుశల = సమర్థమునై, అచ్యుత=స్థిరమైన, ప్రయత్నముచేత.

భా. గురుక్=ద్రోణుని, మీఁటినవాని, ద్రోణునియొక్క గారాపుఁబట్టిని, ఉగ్రుఁడైనవాని, ఆతీవ్రబలుని ఇవి యశ్వత్థామకు విశేషణములు. దుర్యోధనుఁడు, అనిక్=యుద్ధమందు, గెల్చుట, ఒనర్పఁగఁజాలు నని బహుభ్రాతృనాశముచేతఁ గఘోరతరమైన మన్యుదశగల ముఖము గలవాఁడు ఇది దుర్యోధనునికి విశేషణము. అరివధమునకుఁ బంచెను. తద్బ్రహ్మ=ఆబ్రాహ్మణునియొక్క, అస్త్రవిజృంభణమునకు, మూర్ఛత్ = వ్యాపించుచున్న, "మూర్ఛా మోహసముచ్ఛ్రాయయోః" అని ధాతువు. మానమును మదమును నడఁగఁగా, తత్=ఆ

బ్రాహ్మణుని బాణముయొక్క, ప్రతివిధానమునకు, కుశల = సమర్థు డైన, అచ్యుత=కృష్ణునియొక్క, ప్రయత్నమున, ప్రతివీరులు, అపగత=విడువఁబడిన, రణచేష్టగలవార లైరి యని క్రిందటి కన్వయము. కృష్ణునిమాటవలన నాయుధములు పడవైచి యానారాయణాస్త్రమునకు నమస్కరించి రనుట. అపుడు, అనిలసుతుఁడు=భీముఁడు, బిరుసుడింపక యొప్పెను = నమస్కరింపక యుండె ననుట.

వ. అంత. 211

ఆ. అతఁడు సకలసైన్యవితతిని సంజీవ
నౌషధీసమానయనవిహితపు
నఃప్రతిష్ఠగా నొనర్చి వర్ణనకెక్కు
శౌర్యవిక్రమనయ చర్యనడపె. 212

రా. అతఁడు = హనుమంతుఁడు, సకలసైన్యవితతిని, సంజీవనౌషధుల యొక్క, సమానయన = తెచ్చుటచేత, విహితమైన, పునఃప్రతిష్ఠగాన్ = తిరుగ బ్రతుకుట గలదానిఁగా, ఒనర్చి, శౌర్యముయొక్కయు, విక్రమ=అధిక సామర్థ్యముయొక్కయు, నయ=నీతియొక్కయు, చర్యను నడపెను.

భా. అతఁడు = భీముఁడును, సంజీవనౌషధీసమాన, అనన్ = అనఁగాను, సైన్యవితతిని, విహిత=చేయఁబడిన, పునఃప్రతిష్ఠ గలదానిఁగా నొనర్చి వర్ణన కెక్కెఁడి, శౌరి=కృష్ణునియొక్క అవిక్రమ = క్రమరహితమైన, నయచర్యన్=నీతిమార్గమును, నడపెను. కృష్ణునియొక్క సంజీవనివంటి నీతిచేత భీముఁడు నాయుధమును విడిచె ననుట.

తే. అపుడు మనుజేంద్రముఖ్యు లాహరి నుతించి
రనఘ నీదుమహత్త్వ మేమని పొగడఁగ
వచ్చు నారాయణమహాస్త్రవైభవ మిటు
లఫలముగఁ జేసి రిపులక్రొవ్వడఁచి తనుచు. 213

రా. వారిన్ = హనుమంతుని, నారాయణ - ఆశ్చర్యవాక్యము, మహాస్త్ర = బ్రహ్మాస్త్రముయొక్క.

భా. మనుజేంద్రప్రముఖ్యులు = ధర్మరాజాదులు, రెంటికి సరి. కడమ సులభము.

చ. అలఘువిపన్మహార్ణవము నట్లు తరించి పునర్మహోద్ధతిన్
వెలిగెడువారిఁ దద్రజని వేగ భయంకరలీలఁ దాఁకి పెం
పలరఁగఁబోరె వైరిచయ మర్కజుఁడందు వహించె మిక్కిలిన్
బలిమిఁ బ్రకంపితస్వపృతనాపరిపాలనకార్యభారమున్. 214

రా. తద్రజనిన్ = ఆరాత్రియందు.

భా. తద్రజని = ఆరాత్రి, వేగన్=వేగఁగా, అందు=ఆ యుద్ధమందు.

మ. రవిపుత్త్రుం డని కీల్మి పూఁచి ప్రతిగర్జద్వైరసంహారక్ష
ప్తివిరాజచ్ఛరభీష్మకుంభజయశోభివ్యాప్తి మీఁటెన్ మను
ష్యవిభుం డుబ్బఁగ నంత నాప్రబలదోషాచారితోఁబుట్టుగున్
భువిఁగూల్చెన్బవనాత్మజుండుబలిమిన్ దుశ్శాసనాభిఖ్యునిన్.

రా. రవిపుత్త్రుఁడు=సుగ్రీవుఁడు, ప్రతిగర్జత్ = మాఱుమలయుచున్న, వైరి = శత్రువులయొక్క, సంహారము యొక్క, క్షప్తి = చేఁతచే, విరాజత్ = ప్రకాశింపుచున్న, భీష్మ=భయంకరుఁడైన, కుంభ=కుంభుఁ డనెడి కుంభకర్ణుని కుమారునియొక్క, జయముచేత, శోభి = ఒప్పుచున్న, వ్యాప్తిన్ = వ్యాపారముచేత, మనుష్యవిభుఁడు=రాముండు, ఉబ్బఁగన్, మీఁటెను. ఆప్రబల దోషాచారి = ఆప్రబలుఁడైన నక్తంచరునియొక్క, "దోషానక్తంచరజనీ" అని వి. తోఁబుట్టుగున్ = తమ్ముఁడైన నికుంభుని, దుశ్శాసన = అణఁపరాని, అభిఖ్యునిన్ = కాంతిగలవాని. "అభిఖ్యానామశోభయోః" అని అ. పవనాత్మజుఁడు కూల్చెను.

భా. రవిపుత్త్రుఁడు = కర్ణుఁడు, విరాజచ్ఛరములు గల భీష్మునియొక్క, కుంభజ = ద్రోణునియొక్కయు యశోభివ్యాప్తిని, మనుష్యవిఘుండు = దుర్యోధనుఁడు, ఉబ్బఁగ మీఱెన్ = భీష్మద్రోణులకంటెను లెస్సగా జగడము చేసె ననుట, అప్రబలదోషాచారి=మిక్కిలి దురాచారి యైన దుర్యోధనుని యొక్క తోఁబుట్టుగును, దుశ్శాసనాభిఖ్యుని౯ = దుశ్శాసనుఁ డనెడు పేరుగలవాని, పవనాత్మజుఁడు కూల్చెను.

వ. అంత. 216

సీ. ఆహవమహిఁ మకరాక్షయాతులసత్ప్రి
తాప మత్యంతమ్ము దనరఁ గనలి
సూర్యసంతతినరవర్యుండు సాహసో
ద్ధత్యశౌర్యాదిదుర్దాంతవృత్తిఁ
బ్రబలువానిని ధర్మరాజువీడు సొరంగఁ
దఱిమె బాణముల నెంతయుఁ గలంచి
తద్భ్రాతృభంగ మంతయు నప్పు డరసి వా
సవినిర్గతుం డయి సరభసమున
ఆ. స్వాశ్రితనికురుంబవనశిఖిమేఘనా
దాభిధానుఁ డాబలాఢ్యుమీఁద
నడచి దుర మొనర్చె నభమున నుండి ని
ర్జరులు బెగడ నిగుడు సాయకముల. 217

రా. ఆహవమహి౯ = యుద్ధభూమియందు, మకరాక్షయాతు = మకరాక్షుఁ డను ఖరాసురుని పుత్త్రునియొక్క, "నైరృతో యాతురక్షసీ" అని అ. లసత్ప్రతాప మత్యంతమ్ము తనరుచుండఁగాఁ గనలి, సూర్యసంతతి నర వర్యుండు = రాముఁడు, వృత్తి చేతఁ బ్రబలెడువానిని = ఆమకరాక్షుని, ధర్మ రాజువీడు = యమలోకమును, చొరంగఁదఱిమెన్ = చంపె ననుట. తద్భ్రా

త్రుభంగము=అమకరాత్ముని మరణమును, అరసి, వాస = గృహామువల్లనుండి, వినిర్గతుం డయి, స్వశ్రిత=దేవత లనెడి, వనమునకు, శిఖి=అగ్నివంటివాఁడు, మేఘనాదాభిధానుఁడు = ఇంద్రజిత్తు, అబలాఢ్యుమీఁదన్ = సేనతోఁ గూడిన రామునిమీఁద, నడచి నభముననుండి దుర మొనర్చెను.

భా. అహవ = యుద్ధముయొక్క, మహిమకర = ప్రభావమును జేయుచున్న, అక్షయ = అక్షయమున నయి, అతుల=సరిలేని, సత్ప్రతాపము తనరునట్టుగా, సూర్యసంతతి నరవర్యుండు=కర్ణుఁడు, వృత్తిచేతఁ బ్రబలువాని ధర్మరాజును వీడుజొరఁగఁ దఱిమెను. తత్ = ఆ, భ్రాత్రుభంగమంతయు నప్పుడరసి, వాసవి = అర్జునుఁడు. స్వశ్రిత = నిజాశ్రితు లనెడు, వనశిఖి=అడవి నెమళ్లకు, "శిఖావళశ్శిఖి కేకీ" అని అ. మేఘనాదమువంటి, అభిధాన=పేరు గలవాఁడు, అర్జునునికి విశేషణము. అబలాఢ్యునిమీఁద నడచి, సాయకములన్ = బాణములచేత, నభమననుండి = ఆకాశమందుండి, నిర్జరులు బెగడునట్టుగా దురమొనర్చెను.

వ. ఇట్లు పోరిపోరి. 218.

ఉత్సాహ. వెరవు నేర్పుఁ జూపెడు ప్రతిపక్షవిక్రమక్రియా
గరిమమును సహింపలేక కలను దొలఁగిపోయి తాఁ
దిరిగి వచ్చె సీతఁ డింకఁ దెగువ మిగుల నెరప కె
ట్లొపగు ననుచు నహితబలము లలఁగి కలఁగఁ జెలఁగుచున్.

రా. గరిమ = మహత్త్వమును, మును = మునుపు.

భా. గరిమమును = అతిశయమును. కడమ సరి.

మ. బలదీప్తాశుగసంతతిప్రబలితస్ఫారప్రతాపోదయో
జ్జ్వలసంయుత్ప్రభసంబుసుప్రముఖసంచారక్రియన్ మీఱఁగా
నలఁగించెం బ్రతిపక్షసైన్యమెడ నానాకీశసంతాన మ,య్యలఘు
స్థేముఁడు దత్ప్రతాపశిఖి మాయంజేసి యార్చెం దగన్. 220.

రా. బలదీప్తుఁడైన, ఆశుగసంతతి = హనుమంతునిచేత, ప్రబలిత = ప్రబలముగాఁ జేయఁబడిన, స్ఫారప్రతాపోదయముచేత నుజ్జ్వలమైన, సంయత్ = యుద్ధముయొక్క, రభసంబు = వేగము, ఉరు = అధికమైన, ద్రుమ = వృక్షములయొక్క, ఖసంచారక్రియన్ = ఆకసమున విసరివ్రేయుటచేత, మీఱఁగాన్ = మిక్కిలియు నొప్పఁగా, నానా, కీశసంతానము = వానర సమూహము, ప్రతివీరున్ = ఇంద్రజిత్తును, నలఁగించెను, అయ్యలఘుస్థేముఁడున్ = అధికస్థైర్యముగల యాయింద్రజిత్తును, మాయంజేసి = మాయచేత, తత్ = ఆవానర సమూహముయొక్క, ప్రతాపశిఖిని, ఆర్చెన్ = చల్లార్చెను.

భా. బలదీప్తమగునట్టి, ఆశుగసంతతి = బాణజాలముచేత, ప్రబలితమైన, స్ఫార = ప్రకాశింపుచున్న, ప్రతాపోదయముచేత నుజ్జ్వలమయిన, సంయత్ = యుద్ధమందుఁగల, "సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుద్ధ" మని అ. రభసంబు = ఆటోపము, రుద్రునియొక్క, మఖసంచారక్రియన్ = దక్షాధ్వరక్రీడను, మీఱఁగా నట్టియెడను, ఆనాకీశసంతానము = అర్జునుఁడు, ప్రతివీరుని = కర్ణుని, నలఁగించెను, ఆయ్యలఘుస్థేముఁడున్ = కర్ణుఁడును, తత్ = ఆయర్జునునియొక్క, ప్రతాపశిఖన్ = ప్రతాపాగ్నిని, మాయంజేసి యార్చెను.

వ. అంత. 221

క. మానసిధి జిష్ణుఁడు సుమి
త్రానందనుఁ డన్నపను ప్రసంచితవృత్తిన్
మానసధృతిఁ బెనుపఁగ నరి
పైనడరి శరోగ్రవృష్టిఁ బరఁగించె వడిన్. 222

రా. జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడు, సుమిత్రానందనుఁడు = లక్ష్మణుఁడు.

భా. సుమిత్ర = బంధువులను, ఆనందనుఁడు = సంతోషపెట్టెడు వాఁడు. మానసమందుఁగల, ధృతిన్ = సంతోషము. కడమ సరి.

క. శరవర్ష మిట్లు గురియుచుఁ
బరఁగుమహాబలజయానుభావస్థైర్య
స్ఫురణాఢ్యు నతని నతఁడుసున్
సరభసనారాచవృష్టి సంవృతుఁ జేసెన్. 223

రా. మహాబలజ = హనుమంతుఁడు, యానున్ = వాహనముగాఁ గల వాని, అతనిన్ = లక్ష్మణుని, అతఁడున్ = ఇంద్రజిత్తును. చేసెను. కడమ సులభము.

భా. మహాత్ = అధికమైన, బలజయములయొక్క, అనుభావస్థైర్య స్ఫురణచేత నాఢ్యుని, అతనిన్=అర్జునుని, అతఁడున్=కర్ణుఁడును, నారాచ వృష్టిచేత, సంవృతుఁ జేసెన్ = ఆవరింపఁబడ్డవానిఁగాఁ జేసెను.

వ. ఇట్లు దలపడి. 224

ఆ. సరిగఁ బోరి రక్కసపుబోదు లిరువురుఁ
గరియుఁ గరియుఁ బోలెఁ గడిఁదిలావు
గిరియు గిరియుఁ బోలె గెంటనితాల్మియు
హరియు హరియుఁ బోలె నవటు వోదల. 225

రెంటికి సరి. సులభము.

సీ. ఒండొరులసరోషహుంకృతిఁ గెరలుచుఁ
గెరలితూపులవాన గురిసి కురిసి
శరవృష్టిఁ బ్రత్యస్త్రసమితిచే నఱుకుచు
నఱికి పై నమ్ములు వఱపి పఱపి

సాధనవికలత సాధించి మించుచు
మించి నెమ్మేనులు నొంచి నొంచి
దివ్యాస్త్రములు సాలఁ దెగువమై నేయుచు
నేసి నిష్ఫల మైన రేసి రేసి
తే. లలి నొకరొకళ్ల కడఁకల లక్ష్మణేంద్ర
జిత్తులాభీలశౌర్యులై చిత్రరణము
సలిపి రొకకొంతతడవు వాసవవిరోచ
నాత్మజులసామ్యవిస్ఫూర్తి యావహిల్ల. 226

రా. లక్ష్మణేంద్రజిత్తులు, ఆభీలశౌర్యులై, వాసవ = ఇంద్రుని యొక్కయు, విరోచనాత్మజ = బలియొక్కయు, సామ్యవిస్ఫూర్తి యావహిల్లఁ జిత్రరణమును జలిపిరి.

భా. లక్ష్మణునియొక్కయు, ఇంద్రజిత్ = మేఘనాదునియొక్కయు, తులా = సామ్యముచేత, ఆభీల = భయంకరమైన, శౌర్యముగలవారై, వాసవ విరోచన = ఇంద్రసూర్యులయొక్క, ఆత్మజులు=అర్జునకర్ణులు "ద్వంద్వాంతే శ్రూయమాణం పదం ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే" అను న్యాయమువల్ల వాసవాత్మజుఁడును విరోచనాత్మజుఁడు ననుట.

వ. అంత. 227

ఆ. చతురశల్యరచితసారథ్యయోగాధి
గతమదాతిశయు నఖండధైర్యుఁ
బ్రతిభటుని వధించెఁ బ్రథితాజివిజయుండు
రాముతమ్ముఁడు సురరాజు మెచ్చ. 228

రా. చతుర, శల్య = బాణములచేత, 'శల్యవంశశలాకాయాంశంకుతోమరయోరపి, శల్యఃకశ్చిన్మహీపాల శ్శ్వావిన్మదనపాదపః' అని రత్నమాల.

రచితమైన సారథియొక్క, వియోగ = విశేషయోగముచేత నయిన, ఆధి=మనో వ్యథచేత, గత=పోయిన, మదాతిశయము గలవాని, ప్రతిభటుని = శత్రు జిత్తును, ప్రథితమైనట్టి యాజివిజయము గలవాఁడు, రామునితమ్ముఁడు = లక్ష్మ ణుఁడు, వధించెను.

భా. చతురుఁడైన శల్యునిచేత రచితమైన సారథ్యయోగమువల్ల, ఆధి గత = పొందఁబడిన, మదాతిశయముగలవాని, ప్రతిభటుని = శత్రుని, వధిం చెను, విజయుండు, రాముతమ్ముఁడు లక్ష్మణుఁడు.

సీ. అతిదుర్జయుం డైన ప్రహస్తు నిర్జించి రూ
 పణఁచి యుబ్బులుమిగం బెస్ఫకనందుఁ
జని మ్రొక్క నన్నుఁ దీవ్వించుఁ దెచ్చి నాంగిటఁ
 జేర్చి యాసంపవిజ్జ్వలఘోషమునఁ
బరఁగ నామఱునాఁడు ప్రోద్దీప్తమ ప్రదీప్తిమాని
 ప్రచలితబహుశక్తి దశకంఠుఁ డంత
సేనాసమూహమును దెప్పఁ డైనఁ గేవలు
 డైన నెవిద్ద నా యల్పమునకు
తే. ప్రాణములు దెచ్చి పట్టిక ప్రహస్తు నేమి
లేఁ డకట నాకు నరుఁ డేమి లెక్క యనుచుఁ
దనకు నురుబలౌఘసన్నాహవిధానమహిమ
గడఁకఁ బనుపంగ నతఁడు నచటి వారి. (౨౨౧)

రా. ఆమఱునాఁడు, ప్రోద్దీప్తమతి = ప్రకాశముగల, దిన = సూర్యుని యొక్క, భ = కాంతివంటి కాంతిగలవాఁడు, ప్రచండ, బహుశక్తి, దశ గళుఁడు = రావణుఁడు, నాకు, నరుఁడు=మనుష్యుఁడు, ఏమి లెక్క యనుచుఁ దనకు, ఉరుబలౌఘ = అధిక సేనా సమూహముయొక్క, సన్నాహవిధానమహిమను, కడఁకన్ = రోషమును, పనుపంగన్, అనుష్ఠైన్ = రామునిమీఁద.

భా. ప్రౌఢిచేత, ప్రదళితము లైన బహువైరిపంక్తులయొక్క గళములుగలవాఁడు, మద్రవిభుండు = శల్యుఁడు, సేనానియై = దళవాయియై, తనయొక్క కురుబలౌఘముయొక్కయు, అతనిపైన్ = ధర్మరాజుమీఁద, పోరెను. కడమ సులభము.

వ. అప్పుడు. 230

తే. ఆనృపతి సైన్యమును గదనాతిలోలు
భానుజులసద్భుజాశక్తి బ్రాపుగఁ గొని
యాఁగెఁ దచ్ఛల్యతేజంబు నతని నొంచె
నని విరూపాక్షుఁ డనఁ బర్వు నతఁడు మెఱసి. 231

ఆ. ఆనృపతి=రాముఁడు, సైన్యమును, కదనాతిలోలుఁ డైన, భానుజున్=సుగ్రీవునిని, లసద్భుజాశక్తినిఁ బ్రాపుగఁగొని, తత్=ఆరావణునియొక్క, శల్య = బాణములయొక్క, తేజంబు నాఁగెను, అతనిన్ = సుగ్రీవుని, విరూపాక్షుఁ డనఁ బర్వునతఁడు = విరూపాక్షుఁ డనెడు రాక్షసుఁడు, మెఱసి నొంచెను.

భా. ఆనృపతి = ధర్మరాజు, కదన = యుద్ధమందు, అతిలోలుభ = అతిప్రియులైన, "లోలుపోలోలుభోలోలః" అని అ. అనుజుల = తమ్ములయొక్క, సద్భుజాశక్తిని బ్రాపుగఁగొని, తత్ = ఆశల్యునియొక్క, తేజంబు నాఁగెను, అనిన్ = యుద్ధమందు, విరూపాక్షు: డనన్=రుద్రుఁ డనఁగా, పర్వు=ఒప్పెడి, అతఁడు=శల్యుఁడు, అతనిన్ =ధర్మరాజును, నొప్పించెను.

వ. ఇట్లు నొప్పించిన నిప్పులు గురియు కోపంబునం జూపు దీపింప
నాసమరశూరు నాలోకించి. 232

రెంటికి సరి. సులభము.

ఆ. ఇతఁడు మామ కాజి చతురతఁ దెగకపోఁ
డింక ననుచు నాప్తు లెల్లఁ జెలఁగ

మిత్రులఁ గినుకఁ గెరలు రవిసూనునందను
భావ మప్పుడు వింత గాగ వెలింగె. 233

రా. ఇతఁడు = విరూపాక్షుఁడు, మామక = నాసంబంధమైన, ఆజి చతురతన్ = యుద్ధచాతుర్యముచేత, తెగకపోఁడు, అనుచు, కినుకఁ గెరలు = కోపోద్రిక్తుఁ డైన, రవిసూనునందున్ = సుగ్రీవునియందు, అనుభావము = ప్రభావము, వెలింగెను.

భా. ఇతఁడు = ధర్మరాజు, మామకున్ = శల్యుని పట్లను, ఆజిచతురతన్ = ఆజిచాతుర్యము చేత, తెగకపోఁడు = ఆగ్రహింపకమానఁడు, అనుచు, ఆప్తులెల్లఁ జెలఁగన్, రవిసూనునందను=ధర్మజునియొక్క, భావము వింతదై వెలింగెను.

వ. అవ్వీరశార్దూలంబు పెద్దయుం బ్రొద్దు దద్దయు నుద్దీప్త శౌర్యం బై. 234

రెంటికిని సరి.

క. అని సేసి చేసి యంతట
మనమునఁ గడుఁ గెరలి యుద్ధ మహిమా మాతులునిన్
ఘనుఁ బ్రతివీరు విరూపా
క్షుని శక్తిప్రౌఢిచేతఁ గూల్చి చెలంగెన్. 235

రా. యుద్ధమహిమచేత, అతులునిన్ = సరిలేనివాని, విరూపాక్షుని, శక్తి = సత్త్వముయొక్క, ప్రౌఢిచేతఁ గూల్చి చెలంగెను.

భా. యుద్ధమహియందు, మాతులునిన్ = మేనమామ యైన శల్యుని, "మాతృభ్రాతా తు మాతులః" అని అ. విరూపాక్షునిశక్తి ప్రౌఢిచేతన్ = రుద్రుఁ డిచ్చిన శక్తిమహిమచేత, కూల్చి=చంపి, చెలంగెన్=సంతోషమునుబ సంపొందెను.

క. పరదుస్సహశల్యమహో
దరనాశన మాచరించి తమసైనికులన్
గర మలరించినశౌర్య
స్ఫురితు నతనిఁ బొగడి రుబ్బుచున్ హరిముఖ్యుల్. 236

రా. పర=శత్రువులకు, దుస్సహములైన, శల్య=బాణములుగల, "శల్యం వంశశలాకాయాంశంకుతోమరయోరపి, శల్యఃకశ్చిన్మహీపాలాః" అని నిఘ. మహోదర=మహోదరుఁ డనెడు రాక్షసునియొక్క, నాశనము నాచరించి, అలరించిన, అతనిన్=సుగ్రీవుని, హరిముఖ్యులు = కపిశ్రేష్ఠులు, నుతించిరి = పొగడిరి.

భా. పరదుస్సహమైన, శల్యమహః = శల్యుని పరాక్రమమువల్లనైన, దర = భయమునొక్క, "దరోఽస్త్రియాంభయేశ్వభ్రే" అని అ. అతనిన్ =ధర్మరాజును, హరిముఖ్యులు = కృష్ణాదులు, పొగడిరి. కడమ సరి.

తే. అంతఁ దద్భ్రాతృపుత్త్ర బలాతిశయము
దను మహాపార్శ్వబలనాశమున నలచఁగ
నుడుకుచున్న దురోధను నుగ్రమన్యు
దశముఖు నులూకశకునిపాతము గలంచె. 237

రా. అంత, తత్ = ఆసుగ్రీవునియొక్క, భ్రాతృపుత్త్రుఁ డైన యంగదునియొక్క బలాతిశయము, మహాపార్శ్వ = మహాపార్శ్వుఁ డనెడు రాక్షసునియొక్క, బలనాశమునన్ = కూల్చుటచే ననుట, తనున్ = తన్ను, నలచఁగన్, దురోధనున్=యుద్ధము సేయ శక్యముగానివాని, దశముఖున్= రావణుని, ఉలూక = గూబ లనెడి, శకుని = పక్షులయొక్క, "ఉలూకస్తు వాయ సారాతిపేచకౌ" అని అ. పాతము = పాటు, కలంచెను, అవశకున మాయె ననుట.

భా. అంత, తత్ = ఆధర్మరాజుయొక్క, భ్రాతృ = తమ్ములైన భీమాదులయొక్కయు, పుత్త్ర = ప్రతివింధ్యాది ద్రౌపదేయులయొక్కయు, బల = ధృష్టద్యుమ్నాదిబలములయొక్క, అతిశయము, తన్నున్ = తన్ను, మహాత్ = అధికమైన, పార్శ్వ = పరివారముయొక్క, నాశమునన్ = హానిచేత, ఉడుకుచున్న దుర్యోధనుని, ఉగ్రములైన, మన్యు=శోకరోషములయొక్క, దశ = అవస్థగల, ముఖున్ = ముఖముగలవాని, దుర్యోధనునికి విశేషణము, ఉలూకునియొక్కయు, శకునియొక్కయు, పాతము=నాశనము, కలంచెన్ = వ్యాకులపడఁజేసెను.

సీ. ఆదుష్టవర్తనుఁ డప్పటితుదకు ని
జానుజపుత్త్రమిత్త్రాదు లొకఁడు
మిడిపోక కలనిలో మడియుట యూహించి
వగచుచు నప్పుడు వైరినృపతి
ననుజవిభీషణోదగ్రవిక్రమసహా
యతవిజృంభించుమహాప్రతాపుఁ
దలపడఁ జాలని తాంతధైర్యంబుతో
నరిగి ద్వైపాయన హ్రదమతల్లి
తే. కాగలిసి దన్నృపతిబల శ్రీ గలంగ
నరిగి మునిఁగెఁ దత్కాండచయంబులోన
మునిఁగి యాఁగెను దనమేను మోయకుండ
చానిదిరమైన వాస్తంభ ధర్మపటిమ. 233

రా. ఆ దుష్టవర్తనుఁడు = రావణుఁడు, వగచుచు, వైరినృపతిని, అనుజుఁడైన లక్ష్మణునియొక్కయు విభీషణునియొక్కయు నుదగ్రవిక్రమ సహాయత్వముచేత విజృంభించు, మహాప్రతాపునిన్ = రఘునాయకుని, తలపడన్=మార్కొనుటకు, చాలన్ = మిక్కిలి, నియంత = అధికమయిన,

ధైర్యంబుతో, ద్వైప = ద్వీపసంబంధమైన, అయన = మార్గమందుఁగల, ప్రాదమతల్లికా = ప్రాదశ్రేష్ఠముయొక్క - మంచిమడుగుయొక్క యనుట. గతిని = ప్రకారమున, తన్నృపతి = ఆ రామునియొక్క, బల=సేనలయొక్క, శ్రీ = శృంగారము, కలంగఁగా, అరిగె నని క్రిందటికన్వయము. అరిగి = ఈలాగుననడచి, తత్=ఆ రామునియొక్క, కాండచయంబులోనన్=బాణసమూహములోను, మునిఁగెను, మునిఁగి=ఈలాగున మునిఁగి, దానిన్ = ఆబాణసమూహమును, తిరమై, నవమైన, అస్తంభ = జాడ్యములేని - ప్రకాశించుచున్న యనుట, ధర్మ = వింటియొక్క, పటిమన్ = సామర్థ్యముచేత, మేను మోయకుండ, ఆఁగెను = అస్త్రములకు ప్రత్యస్త్రముల నేసెను.

భా. అదుష్టవర్తనుఁడు = దుర్యోధనుఁడు, అనుజ = తమ్ములయొక్క, విభీషణ = భయంకరము నయి, ఉదగ్ర = అధికమైన, విక్రమసహాయత్వము. చేత, మహాప్రతాపుని, వైరినృపతిన్ = ధర్మరాజును, తలపడఁజాలని = ఎదిరింపలేని, తాంత = తగ్గిన, ధైర్యంబుతో ద్వైపాయన మనెడి, ప్రాదమతల్లికన్ = ప్రాదశ్రేష్ఠమునకు, ఆగతిని = ఆప్రకారమున-ఒంటికాఁడై యనుట, తన్నృపతి = దుర్యోధనుఁడు, అరిగెను, తత్ = ఆమడుగుయొక్క, కాండచయంబులోనన్ = నీళ్లలోపల, మునిఁగి, తిరమైన, వారిస్తంభనయొక్క ధర్మగుణముయొక్క, పటిమచేత, దానిన్ = ఆయుదకమును, మేను మోయకుండనాఁగెను, జలస్తంభనవిద్యకలదు గనుక.

వ. అట్టిసమయంబున. 239

చ. అయమితభీమశక్తివిహితానుజపాతనుఁడై గృశించుచు
న్నయహతశోకుఁ డమ్మనుజనాథుఁడు భీము మహావిపత్తు నెం
తయును విముక్తవిగ్రహు నొనర్చి సహోదరపీడ కేఁ బ్రతి
క్రియయొనరించు టెట్లొయను భేదమునం దురటిల్లెమిక్కిలిన్.

రా. అయమిత = అడ్డపెట్టఁబడని, భీమమైన శక్తిచేత విహితమైన, అనుజ = లక్ష్మణునియొక్క- పాతనముగలవాఁడై కృశించుచు, నయ = నీతి చేత - ఇది శోకసమయము గాదను నీతిచేత ననుట, హతశోకుఁ డమ్మనుజ నాథుఁడు = రాముఁడు, భీమున్ = భయంకరమైనవాని, మహావిపక్షున్ = రావణుని, విముక్తమైన, విగ్రహ = యుద్ధముగలవానిఁగా, ఒనర్చి = పాఱఁ ద్రోలి యనుట, దురటిల్లెను. కడమ సమము.

భా. అయమిత = అణఁపఁబడని, భీమునియొక్క-, శక్తి = బలిమిచేత విహిత = చేయఁబడిన, అనుజపాతనుఁడై = దుశ్శాసనాది నాశముగలవాఁడై, అహత = అడఁగని, శోకముగలవాఁడు, మనుజనాథుఁడు = దుర్యోధనుఁడు, భీముని, విముక్తవిగ్రహున్ = శరీరరహితునిఁగా, అను = అనెడి, ఖేదమున, దురటిల్లెన్ = కెరలెను.

సీ. అంతలావునఁ బేర్చి యనిలజుండు నిజాను
జప్రాణదానంబు సలిపి తనదు
మదిలోనమోదసంపదలు నించుచు నుండ
నానృపాలుఁ డిటని యాత్మ నెంచె
ఘనశౌర్యధైర్యవిఖ్యాతి మిక్కి-లిని వ
ర్తిలుచుండ బ్రతుకుమందులనగమును
మానుగ వినివారితోసతాదోషస
త్త్వారూఢినిసమానుఁ డగుచుఁ దెచ్చె
తే. వంశమున కెల్లఁ గీర్త్యభావంబు మిగుల
నీతఁ డీతనిఁ దల్లి దానెట్టివేళఁ
గనియెనో యని జగతిలో ననుజనాథు
మెల్ల నవగుణాధికునిఁగా నెన్నకున్నె.

రా॰ అంతన్ = అంతటను, అనిలజుండు = హనుమంతుఁడు, నిజానుజ= లక్ష్మణునియొక్క, ప్రాణదానంబు= బ్రతికించుటను, చలిపి, మోదసంపదలు = సంతోషాతిశయములను, నింపుచునుండఁగా, ఆనృపాలుఁడు = రాముఁడు, ఎంచినప్రకారము చెప్పుచున్నాఁడు, ఈతఁడు = హనుమంతుఁడు, బ్రతుకు మందుల = సంజీవనౌషధులయొక్క, నగమును, వినివారిత=మిక్కిలి వారింపఁబడిన, ఊనతాదోష = న్యూనత్వదోషముగల, సత్త్వారూఢిచేత, సమానుఁడగుచు, మానసహితుఁడై, కీర్త్య = కీర్తనీయమైన, భావంబు = వర్తన మిగులఁగా, తెచ్చెనని క్రిందికన్వయము. జగతిలోనను, జనౌఘము = జన సమూహము, నవగుణ = మనోహరగుణములచేత, అధికునిఁగా నెన్నకున్నె.

భా॰ అంత = అంతైన, లావునన్ = బలిమిచేత, అనిలజుండు = భీముఁడు, నిజానుజ = దుశ్శాసనునియొక్క, ప్రాణదానంబు=ప్రాణఖండన మును, చలిపి, తనదుమదిలో, అమోదసంపదలు = ఖేదాతిశయములను, నింపుచుండి, ఆనృపాలుఁడు = దుర్యోధనుఁడు, ఎంచెను, ఖ్యాతి మిక్కిలి, నివర్తిలుచుండఁగన్ = పోవుచుండఁగా, బ్రతుకు = బ్రతుకుచున్న, మందుల = నిర్భాగ్యులను. "మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యమందాః" అని అ. నగన్ = నవ్వఁగా, మును = ముందర, మానుగ, విని=వినియుండియు, వారితోన = వారితోనట్టె. తాన్ = తాను, దోషముయొక్క, సత్త్వ = బలిమియొక్క, ఆరూఢిని = ప్రసిద్ధిచేత, సమానుఁడగుచున్ = సరియైనవాఁడై, వంశమున కెల్ల కీర్తియొక్కయభావంబును, తెచ్చెనని క్రిందికన్వయము. ఈతఁడు, అని జగతిలో, నన్నున్ = నన్ను, అవగుణాధికునిఁగాన్ = అవివేకిఁగా, ఎన్నకున్నె = ఎంచునే యనుట.

ఉ. ఎంతయు నిబ్బరం బయిన యీహనుమన్బలయుక్తిఁ జేసి యేఁ
బంతము మీఱఁ ఘోరపరిపంథులఁ ద్రుంచుట యెప్పు డింక నా
ర్జింతునొకో సమీరసుతుచేతకు నీడుగఁ జేసి మేలు దు

స్వాంతుఁడు గాఁ డితం డసుయశస్స్ఫురణంబు జగంబు లోపలన్. 242

రా. ఈ, హనుమత్ = హనుమంతునియొక్క, బలయుక్తిఁజేసి = బలయోగముచేత, వీక్ = నేను, పరిపంథుల, ద్రుంచుట = సంహరించితిఁ గదా, సమీరసుతు = హనుమంతునియొక్క, చేతకుక్ = ఉపకారమునకు, ఈడుగఁజేసి = ప్రత్యుపకారముఁజేసి, యశశ్స్ఫురణంబును, ఆర్జింతునో కో - కాకుస్వరము.

భా. ఈహను = కోరికను, మద్బలయుక్తిక్ = నాబలిమిచేత, పరిపంథులక్ = శత్రువులను, త్రుంచుటయెప్పుడు - ఇది యుత్సాహవాక్యము. సమీరసుతు = భీమునియొక్క, చెంతకునీడుగఁజేసి యశశ్స్ఫురణంబు, ఆర్జింతునో కో యని యన్వయము.

వ. అని తలపోయుచు రిపుజయప్రయతమానమానసుం డయ్యె నంత. 243

సీ. చలపట్టి తనుఁ జంప నమదితోఁపాయప
        ద్ధతి వెదకుచుఁ గని ధర్మరాజు
    వెడలఁ ద్రోయఁగ నోంచు వెరవులు చాలించి
        తనవారినిర్గమోద్ధతిపగఱకు
    వెఱఁ గొనర్పఁగ లంక విడిచి బెట్టినపుఁబీ
        ర్మునఁ బఱతెంచి రాజరాజు
    సయిదోడుసూడుబంటయి మదనుజఘాతి
        నిను మున్ను దెగటార్తు నని నరవరు
తే. భీముఁడాఁకె సపూర్వసంభృతరణరస
    భారు లై యొండొరులఁ దాఁక వారు గదల

బిరుసు నెరప మండలగతిఁ దిరుగ గదుమ
నారదున కబ్బె వేర్వేఱ నయనతుష్టి. 244

రా. ధర్మరాజు = యముఁడు, వెడలఁ ద్రోయఁగ, తనవారి = తన మూఁకలయొక్క, నిర్గమోద్ధతి వెఱఁగొనర్పఁగ, లంకవిడిచి, రాజరాజునయి దోడుఁ=కుబేరునితమ్ముఁడు రావణుఁడు, సూడుబంటయి=పగదీర్చుకొనువాఁడై, మదనుజఘాతిని౯ = కుంభకర్ణునిఁ జంపిన, నరవరు౯ = రాముని, తాఁకెను, వారు = రావణులు, కదల౯ = చలింపఁగాను, బిరుసు నెరప౯ = శౌర్యము చూపఁగాను, మండలగతిఁదిరుగ, గదుమ౯ = వీఁగనొత్తఁగాను, నారదునకు నయనతుష్టి యబ్బెను.

భా. చలపట్టివెదకుచు, ధర్మరాజు = పాండవజ్యేష్ఠుఁడు, వెడలఁ ద్రోయఁగ౯ = వెళ్లఁదీయఁగా, తన = తనయొక్క, వారి=నీళ్లలోనుండి, నిర్గమోద్ధతి = వచ్చెడువడి, వెఱఁగొనర్ప, కలంక విడిచి, రాజరాజు = దుర్యోధనుఁడు, సయిదోడుసూడుబంటయి = తమ్ములపగ దీర్చికొనువాఁడై, నరవరుని భీమునిఁ దాఁకెను వారు = ఆభీమదుర్యోధనులు, గదల౯ = గుదియలచేత, బిరుసునెరప, ఆబ్బెను. క్రియ.

తే. పోసఁగ నేఁడు గదారణభుక్తి దొరకె
నాకుఁ గను దనియఁగ నని నారదుండు
సమ్మదముఁ జెందఁ దిర మైనయమ్ములపస
నొండొరుల మించి పోరి రయోధ్యాధవరులు. 245

రా. పొసఁగ, నేఁడుగదా, తిరమైన, అమ్ములపస౯ = అస్త్రకౌశలము చేత, కడమ సులభము.

భా. గదారణభుక్తి = గదాయుద్ధానుభవము, తిరమై, నయమ్ములపస = నేర్పుపసను.

వ. ఇట్లు గడంగి మహాయుద్ధంబు సేయుచుండ. 246

ఉ. అంచితనైపుణిం బరఁగు నంబకఘోరతరప్రయుక్తిచే
మించుగదానవోద్ధతిసమృద్ధి గనం బడుచుండఁ బోరు సా
గించుచునుండ మానఘనుఁ గీర్తిగు రాజులఁజేసిఁ జూచి శం
కించిరి నప్పురాదు మన కిట్లనుచున్ హరిముఖ్యు లెంతయున్.

రా. అంబక=బాణములయొక్క, ఘోరతర మైన, ప్రయుక్తిచేన్ = ప్రయోగముచేత, మించుగ, దానవోద్ధతి=రావణోద్ధత్యము, కనంబడుచుండ, రాజులఁజేసిన్ = రాముని, చూచి, హరిముఖులు=వానరశ్రేష్ఠులు, శంకించిరి.

భా. అంచితనైపుణిని, అంబక = నేత్రములను, ఘోరతరమైన, ప్రయుక్తిచేన్ = వ్యాపారముచేత, మించు, గదా = గదియలయొక్క, నవ = వింతైన, ఉద్ధతి = ప్రహారములయొక్క, సమృద్ధి = అతిశయము, కనంబడుచుండ, రాజులఁజేసిన్ = దుర్యోధనుని, చూచి, హరిముఖ్యులు = కృష్ణాదులు, శంకించిరి, కడమ సమము.

వ. తదనంతరంబ. 248

క. చేవ చెదరి భీమాశుగ
దావహతికృతోరుభంగతాపజ్వలితుం
డై విమతుఁ డడఁగ జయమున
వైవస్వతసంతతినృపవర్యుఁడు మించెన్. 249

రా. చేవచెదరి, భీమ = భయంకరము లైన, ఆశుగ=బాణము లనెడి, దావ=దవానములయొక్క, హతి=కాల్పులచేత, కృతమైన, ఊరు=అధికమైన, భంగ = పరాజయములచేత నయిన, తాపముచేత జ్వలితుండై, విమతుఁడు = రావణుఁడు, అడఁగన్=డీలుపడఁగా, వైవస్వతసంతతి = మనువంశమందుఁగల, నృపవర్యుఁడు = రఘునాథుఁడు, మించెను.

భా. భీమునియొక్క, ఆశు = తీవ్రమైన, గదా = గుదియయొక్క, అవహాతి=మొత్తుటచేత, కృశమైన, ఊరుభంగతా=తొడలు విఱుఁగుటగలవాఁ డౌట యనెడి, ఆపత్ = ఆపదలచేత, జ్వలితుఁడై = మండుచున్నవాఁడై, విమతుఁడు=దుర్యోధనుఁడు, అడఁగఁగా, వైవస్వతసంతతి=యమపుత్త్రుఁడైన, నృపవరుఁడు = ధర్మరాజు, మించెను.

తే. భీష్మ గురుకర్ణ శల్యరణోష్మనమర
ఘోర మగుయుద్ధ మతనితో వైరి సలుప
ననుపమప్రౌఢిమం బదిపినము లైదు
రెండు నొండును విఘ్నంబు లేకుండ జరిగె. 250

రా. భీష్మ = భయంకరములై, గురు=అధికములై, కర్ణ = కర్ణములకు శల్య=ములుకులవంటివైన, రణ=ధ్వనియొక్క, ఊష్మన్ = ఉగ్రత్వముచేత, అమర = దేవతలకు, ఘోర మగు = భయంకరమైన, యుద్ధము = జగడమును, తే. 'ప్రాణిపదములు వెలిగాఁగఁ బ్రథమలెల్ల, నరయ నొక్కచో ద్వితీయార్థ మిచ్చు' ననులక్షణమువల్లఁ బ్రథమకు ద్వితీయార్థము. అతనితోన్ = రామునితో, వైరి = రావణుఁడు, చలుప, అనుపమ = సరిలేని, ప్రౌఢిమంబు= ప్రౌఢిగల, అది = యుద్ధము, దినము లైదురెండును = ఏడుదినములు ఒండు విఘ్నంబులేక = ఒక విఘ్నమునులేక, జరిగెను.

భా. భీష్మగురుకర్ణశల్యులయొక్క రణమందుఁ గల, ఊష్మన్=ప్రతాపముచేత, అమరన్ = ఒప్పఁగా, ఘోరమగు యుద్ధమును, అతనితోన్=ధర్మరాజుతో, వైరి=దుర్యోధనుఁడు, అనుపమప్రౌఢిమన్=ప్రౌఢిచేత, చలుపన్= నడపింపఁగా, పది, ఐదు, రెండు, ఒండు=ఒకటియును, దినములు = క్రమమున భీష్మాది యుద్ధదినములు, విఘ్నంబులేకుండ జరిగెను.

వ. అంత. 251

తే. దిగ్వధూజాలధమ్మిల్ల ధృతవిశుద్ధ
కీర్తిగురుసూనుఁ డారాజు కృత్స్నబలని
వేశ మారాత్రిచరగోత్ర విభునిలీలఁ
గలఁచె స్వాపహృతోరువిక్రమతఁ గుంద. 252

రా. కీర్తి యనెడి, గురు=అధికమైన, సూన = పుష్పములుగలవాఁడు, 'సూనంప్రసవపుష్పయోః' అని అ. ఆరాజు = ఆరఘునాథుఁడు, కృత్స్న = సమస్తమైన, బల = బలిమికి, నివేశము = స్థానమైనవాఁడు, ఆరాత్రిచరగోత్ర విభునిన్=ఆరాక్షసవంశాధీశ్వరుఁడైన రావణాసురుని, లీలన్=అవలీలచేత, స్వ=తనచేత, అపహృతమైన, ఉరు = అధికమైన, విక్రమతన్ = విక్రమము గలవాఁడై, కుందన్=తగ్గుపడునట్టుగా, కలఁచెన్=చలింపఁజేసెను.

భా. దిగ్వధూ = దిక్కు లనెడు స్త్రీలయొక్క, జాలముయొక్క, ధమ్మిల్ల = కొప్పులయందు, ధృత=ధరింపఁబడిన, విశుద్ధ = నిర్మలమైన, కీర్తిగల వాఁడు, గురుసూనుఁడు=అశ్వత్థామ, ఆరాజు=ధర్మరాజుయొక్క, కృత్స్న= సమస్తమైన, "కృత్స్నమశేష" మ్మని అ. బలనివేశము=పాళెము, ఆరాత్రి= దుర్యోధనుఁడు పడినదినమురాత్రియందే, చర=చరించెడి, గోత్రవిభుని=హిమ వంతునియొక్క, లీలన్ = రీతిచేత, స్వాప = నిద్రచే "స్వాపన్నిద్రాశయనం స్వాపః" అని అ. హృత = హరింపఁబడిన, ఉరువిక్రమము గలదాటచేత, కుందన్=నిద్రచేత బిరుసుచెడియుండఁగా నగుట. కలఁచెన్=నొప్పించెను.

సీ. అలఘుదోర్గ్రప్రాఢిమాతులకృతవర్త్మసా
హాయ్యకంబున నభేద్యాత్ముఁ డగుచు
నప్పు డావీర యోధాగ్రణి యుగ్రంపు
భల్లవర్షంబునబలిమి నమర
శత్రుమస్తకము లసంఖ్యంబులై ధర
గుంపులు పడుచుండఁ గొట్టికొట్టి

యంతట సత్యమోఘాస్త్రప్రయోగుండై
యూర్జితబలు నుత్తమోజుఁ గృష్ణ
తే. తనుభవులసద్వరోదయంబున వెలిఁగెడు
సంగరకృతిధృష్టద్యుమ్ను శాత్రవాసు
పృథుఫణిశిఖండిఁ దెగటార్చి భీమవిజయ
దీప్తమహిమచేతనుదీర్ణ తేజుఁ డయ్యె. 253

రా. అలఘు=అధికమైన, దోర్గప్రాఢిమ = భుజబలముచేత, అతుల = సరిలేనట్టుగా, కృతమైన, వర్మ = జోడుయొక్క, సాహాయ్యకంబునన్ = సహాయత్వముచేత, అభేద్యమైన యాత్మ గలవాఁ డగును, అప్పుడు, ఆవీర యోధాగ్రణి = రాముఁడు, అమరశత్రు = రావణునియొక్క, మస్తకములు కొట్టికొట్టి, ఊర్జిత=స్థిరమైన, బలము గలవాని, ఉత్తమమైన, ఓజున్ = తేజస్సు గలవాని, కృష్ణతనున్ =నీలదేహుని, భవు= ఈశ్వరునియొక్క, వరోదయంబున వెలిఁగెడు, సంగరకృతి = యుద్ధక్రియయందు, ధృష్ట=ధీరమైన, ద్యుమ్నున్ = శౌర్యముగలవాని, "ద్యుమ్నంవిత్తేపరాక్రమే" అని వి. శాత్రవులయొక్క, అసు=ప్రాణము లనెడి, పృథుఫణి=క్రూరసర్పములకు, శిఖండిన్ = నెమలివంటి వాని, ఇట్టి రావణుని, భీమవిజయ దీప్తమైన మహిమచేత, తెగటార్చి=చంపి, ఉదీర్ణ = ప్రసిద్ధమైన, తేజస్సుగలవాఁ డాయెను.

భా. అలఘుదోర్గప్రాఢిగల, మాతుల = మేనమామ యయిన కృపుని యొక్కయు, కృతవర్మయొక్కయు, వీరయోధాగ్రణి=అశ్వత్థామ, బలిమిచేత, అమర, శత్రుమస్తకములు కొట్టికొట్టి, ఉత్తమోజునిని, కృష్ణ=ద్రౌపదియొక్క, తనుభవులన్ =ప్రతివింధ్యాదిపుత్త్రులను, సంగరకృతి=యుద్ధసమర్థుఁ డయిన, ధృష్టద్యుమ్నునిని, శాత్రవులయొక్క, అసు=ప్రాణవాయువులకు, పృథుఫణి= ఘనసర్పమైనవాని, శిఖండినిని దెగటార్చి భీమవిజయులయొక్క దీప్తమహిమ చేత, దీర్ణ = పోమొత్తఁబడిన, తేజస్సుగలవాఁ డాయెను.

వ. అంత. 254

సీ. క్రీడానరుం డైన శ్రీవరుం డిట్లు క్షా
త్రప్రక్రియను విజయప్రశక్తి
నిర్వహించుచు శత్రు నిర్మూలనము సల్పి
సొంపుమైఁ దనకును శుభ పదవిక
లంకాధిరాజ్యవిలాసపట్టాభిషే
కము స్వపురస్స్వాఘర్జితముగ నడప
వసుధ నప్పుడు దానవప్రభుత్వవిశేష
పృథుతరదీప్తి విభీషణుండు

ఆ. తేజరిల్లె ధర్మ రాజితరక్షమా
పాలదుర్లభతర భాగ్యలక్ష్మి
నేఁడుగా ఫలించె నెఱయ నస్మత్పూర్వ
సుకృత మద్భుత మని సుజను లలర. 255

రా. క్రీడానరుం డయిన శ్రీవరుండు = రఘునాథుఁడు, క్షాత్ర = క్షత్రియసంబంధమైన, ప్రక్రియను=వర్తనచేత, విజయమందుఁగల, ప్రశక్తి= అధికసామర్థ్యమును, నిర్వహించుచు, తనకుఁ = విభీషణుఁన కనుట. శుభపద విక=శుభమైనమార్గముగల, లంకాధిరాజ్యపట్టాభిషేకము, స్వ=తనకు, పురః= ముందరికిని - ఎప్పటికిని ననుట. స్వాఘర్జితముగ నప్పుడు దానవప్రభుత్వవిశే షముచేతఁ బృథుతరదీప్తిగలవాఁడు, ధర్మ = సకలధర్మములచేతను, రాజిత = ఒప్పుచున్న, రక్షఁ=సురక్షణచేత, మా పాలఁ=మాయందు, దుర్లభతరభాగ్య లక్ష్మి నేఁడుగా ఫలించె ననుట. అస్మత్పూర్వకృతము=పూర్వపుణ్యము, అద్భుత మని సుజను లలరఁ దేజరిల్లెను.

భా. క్రీడానరుం డయిన శ్రీవరుండు=కృష్ణుఁడు, క్షాత్ర=క్షత్రసంబంధ మైన - సారథిసంబంధమైన, "సూతః క్షత్తా చ సారథిః అని అ. ప్రక్రియఁ =

వర్తనచేత, విజయునికి, ప్రశస్తి=అధికబలమును, నిర్వహించుచు, శుభపదమై విశంకశ=నిష్కళంక మైన, అధిరాజ్యవిలాస = సామ్రాజ్యవిలాసమందుఁగల పట్టాభిషేకమును, స్వపుర = తన పట్టణమందు - అనఁగా హస్తినగరమందు, స్ఫూర్తితముగ నడపఁగా, అప్పుడు, తాన్ = తాను, నవప్రభుత్వమందుఁగల, విశేష=విస్తారరీతి చేత, పృథుతరమైన దీప్తిచేత, విభీషణుఁడు = భయంకరమైన వాఁడు - చూడ శక్యముగానివాఁ డనుట. ధర్మరాజు, ఇతరక్షమాపాల = తక్కినరాజులను, దుర్లభతరమైన భాగ్యలక్ష్మిచేతఁ దేజరిల్లెను.

తే. విస్మయముఖ్యాపలాస్యస్తు వేలయువిశ్వ
విభుఁడు ననలసహర్ష ప్రవేశమహిమ
కతనఁ దనచెల్వమతిశుద్ధిగాంచి యమర
వినుతి మిగులఁ జేకొని యేఁగెఁ దనదుపురికి. 256

రా. విశ్వవిభుఁడు = రఘునాథుఁడు, అనల=అగ్నియందు, సహర్ష = హర్షసహితమైన, ప్రవేశముచేతనైన, మహిమకతనన్ = మహిమవల్ల, తన చెల్వ=సీతాదేవియొక్క, మతిశుద్ధిగాంచి=హృదయశుద్ధిగాంచి, అమరవినుతి= బ్రహ్మాదిదేవతాస్తోత్రము, మిగులఁ జేకొని, తనదుపురికిన్=అయోధ్యానగరము నకు, ఏఁగెను. సీతాసమేతుఁ డయి పుష్పకారూఢుఁ డయి లక్ష్మణవిభీషణ సుగ్రీవాదిసమేతుఁ డయి వచ్చి ప్రవేశించెను.

భా. విశ్వవిభుఁడు=శ్రీకృష్ణుఁడు, అనలస=అల్పముగాని హర్షప్రవేశ మహిమకతన, తన చెల్వము=విలాసము, అతిశుద్ధిగాంచి యమరఁగా, వినుతి = ధర్మరాజాదిస్తోత్రమును, చేకొని, తనదు పురికిన్ = ద్వారకకు, ఏఁగెను.

వ. అట్లేఁగి యనుచితభంగి నంగీకృతసకలసామ్రాజ్యభోగలీలా విశేషుండగుచు నప్పుడు. 257

క. శాంతనవోక్తివిలసనా
త్యంతసుశిక్షితసమస్తధర్మతఁ జేసిన్

శాంతిఘనుఁడు వైవస్వత
సంతతినృపశేఖరుఁడు ప్రజాపాలనముఁ జేసెన్. 258

రా. శాంతములు నైన, నవ=మనోహరములైన, ఉక్తివిలాస=అగస్త్యాది మునివచోవిలాసములచేత, అత్యంతమును, సుశిక్షిత = లెస్సగాఁ దెలియఁబడిన, సమస్త=సకలమైన, శత్రుమిత్రులయొక్క, ధర్మతన్=గుణములు గలవాఁడౌట చేత, శాంతిఘనుఁడు, వైవస్వతసంతతి=మనువంశమందుఁగల, నృప=రాజులను, శేఖరుఁడు = భూషణమైనవాఁడు రఘునాథుఁడు. ప్రజాపాలనమున్ = సకలలోకసంరక్షణమును, చేసెను.

భా. శాంతనవ = భీష్మునియొక్క, ఉక్తివిలాస = శాంత్యానుశాసనిక పర్వోక్తివిలాసముల చేత, సుశిక్షిత=లెస్సగాఁ దెలియఁబడిన, సమస్తధర్మతన్= సకలధర్మములు కలవాఁడౌటచేత, శాంతిఘనుఁడు, వైవస్వతసంతతి = ధర్మ పుత్త్రుఁడయిన, నృపశేఖరుఁడు = ధర్మరాజు, ప్రజాపాలనము జేసెను.

వ. ఆసమయంబునందు. 259

ఆ. మౌనిపద విసృష్టమహితనయోత్పన్న
కుశలవసుసమృద్ధి వశత నొదవు
కొదవ లెల్లఁ దీర్చుకొని యవ్విభుండు గా
వించె నశ్వమేధ విధులు వెలయ. 260

రా. మౌనిపద = వాల్మీకియొక్క యాశ్రమమందు, విసృష్ట=విడువఁ బడిన, మహితనయా = సీతయందు, ఉత్పన్న = పుట్టిన, కుశలవ = కుశలవుల యొక్క, సమృద్ధివశతన్=అధికైశ్వర్యప్రాప్తిగలవాఁడౌటచేత, ఒదవుకొదవ లెల్లఁ దీర్చుకొని = దేవఋషి పితృతర్పణములు తీర్చుకొని, అవ్విభుండు = ఆ రామస్వామి, అశ్వమేధాదివిధులను, వెలయన్ = ప్రసిద్ధమౌనట్టుగా, కావించెను.

భా. మౌని=వేదవ్యాసమునియొక్క, పద=వాక్యములచేత, విసృష్ట = ఇయ్యఁబడిన, మహిత=ప్రసిద్ధమైన, నయ=నీతిచేత, ఉత్పన్న=కలిగిన, కుశల= శుభకరమైన, వసు=ద్రవ్యములయొక్క, సమృద్ధివశతన్ = సమృద్ధియోగము

గలవాఁడౌటఁబట్టి, అవ్విభుండు=ధర్మరాజు, అశ్వమేధాదు లైన విధులు సత్కర్మములను, కావించెను.

సీ. శ్రీధాన్యకటకమై చెలువొందె రాష్ట్రంబు
నెలమూఁడువానలు నిండఁ గురిసెఁ
బాడినిఁ బంటలఁ బ్రజలు విజృంభించి
పరిపదవ్యుత్పత్తి యస్తమించె
రోగాపమృత్యువార్తాగంధ మెడలెను
జారచోరాదుల పేరు నుడిగె
వర్ణాశ్రమాచారవర్తనల్ గడు నొప్పె
ధర్మంబు నాల్గుపాదముల నడచె
తే. రామభద్రుండు సన్మార్గరక్షణైక
పరుఁడు దిగవతంసితకీర్తి పాండుసూనుఁ
డుర్విపయిఁ జతురాత్మానుజోపచరిత
చరణుఁ డగుచు సామ్రాజ్యంబు సలుపునపుడు. 261

రా. దిక్ = దిక్కులకు, అవతంసిత = అలంకారముగాఁ జేయఁబడిన, కీర్తి యనెడి, పాండుసూనుఁడు=తెల్లనిపుష్పములుగలవాఁడు, రామభద్రుండు, చతుర = మనోహరమైన, ఆత్మ = హృదయముగల, అనుజ = తమ్ములచేత, ఉపచరిత = సేవింపఁబడిన, చరణుఁ డగుచున్ = పదములు గలవాఁడై, సామ్రాజ్యంబు సలుపునపుడు, భూమిపై నీలాగు సంతోషమున నుండెను.

భా. రామ = ఒప్పుచున్న, భద్రముగలవాఁడు, దిగవతంసితమైన కీర్తి గలవాఁడు, పాండుసూనుఁడు=ధర్మరాజు, చతుః = నలుగు రైన, ఆత్మ=తన యొక్క, అనుజుల చేత, ఉపచరిత = సేవింపఁబడిన, చరణములుగలవాఁ డౌచు సామ్రాజ్యంబు సలుపునపుడు శ్రీధాన్యకటకమై రాష్ట్రంబు చెలువొందె.

శా. దేవాదేవప్రేరణంబునన యుద్దీపించువాగ్వైభవ
శ్రీవిస్ఫూర్తిని రామభారతకథాశ్లేషప్రబంధోత్తమ

వ్యావిర్భావము నిట్లు నెందె నిది భవ్యాభవ్యత ల్యూహకిం
పై వర్తిల్లఁ బరిగ్రహింపుము విరూపాక్షా జగద్రక్షకా! 262

శా. క్రీడామాత్రకృతత్రిమూర్తిభరణాంగీకారచూడాపరి
భ్రాడాదిత్యధునీపృషత్పుషితపంపాశైత్య వేధోమరు
ద్రాడారాధితపాద యంఘ్రినఖచంద్రద్యోతసిధ్యత్పరి
వ్రాడాఖండలమండలీహృదయజీవంజీవసంజీవనా! 263

క్రీడామాత్రముచేత నేకృత మైన, త్రిమూర్తి=బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వర రూపములయొక్క, భరణ = ధారణముయొక్క, అంగీకారముగలవాఁడా! త్రిమూర్తులును నీలీల లనుట, చూడా=శిఖయందు, "చూడాకిరీటం కేశాశ్చ" అని అ. పరిభ్రాట్ = ఒప్పుచున్న, ఆదిత్యధునీ=దేవనదియొక్క, 'ఆదిత్యా ఋభవోస్వప్నాః' అని అ. "తటినీహ్రదినీధునీ" అనియు అ. పృషత్ = బిందువులచేత, "పృషంతిబిందుపృషతా" అని అ. పుషిత = పోషింపఁబడిన, పంపానదియందలి శైత్యముగలవాఁడా! వేధః=బ్రహ్మచేతను, "స్రష్టాప్రజాపతి ర్వేధాః" అని అ. మరుత్=దేవతలకు, "మరుతౌపవనామరౌ" అని అ. రాట్=రాజైన యింద్రునిచేతను, ఆరాధింపఁబడిన పాదములు గలవాఁడా! అంఘ్రి=పాదములయందుఁగల, నఖము లనెడి చంద్రులయొక్క, ద్యోత = ప్రకాశముచేత, "ప్రకాశోద్యోతఆతపః" అని అ. సిధ్యత్=సిద్ధింపుచున్న, పరివ్రాట్ = యతీశ్వరులకు, "భిక్షుఃపరివ్రాట్కర్మందీ" అని అ. ఆఖండల = ఇంద్రులైన బ్రహ్మర్షులయొక్క, మండలీ = సమూహముయొక్క, "బింబో స్త్రీమండలం త్రిషు" అని అ. హృదయము లనెడి, జీవంజీవ = చకోరపక్షుల యొక్క, "జీవంజీవశ్చకోరకః" అని అ. సంజీవనము గలవాఁడా!

క. కారుణ్యవిభవలక్ష్మీ
తారుణ్యసదోపభోగ ధన్యకటాక్షా
శారీరార్ధసులాలిత
గౌరీరారజ్యమాన కమ్రాపేక్షా! 264

కారుణ్యవిభవ = దయాతిశయముయొక్క, లక్ష్మీ = సంపద యనెడి, తారుణ్య = యౌవనముయొక్క, సదోపభోగ = నిత్యానుభవముచేత, ధన్యమైన, కటాక్షముగలవాఁడా! కటాక్షమునను గారుణ్యమె యౌవన మనుట, శారీర = శరీరసంబంధమైన, అర్ధమందు=అర్థశరీరమం దనుట, సులాలిత యైన గౌరియందు, రారజ్యమాన=మిక్కిలియు నాసక్తిగలవాఁ డాచును, కమ్ర= మనోజ్ఞమైన, అపేక్షగలవాఁడా!

కలహంసవృత్తము.—

హిమనగాత్రితనయేక్షణలక్ష్మీ
స్తిమితపుణ్య ఫల దేహవిలాసా
విమలభక్తిపద వేంకటభూత్రీ
రమణమానసనిరంతరవాసా! 265

గద్యము. ఇది నిఖిలసూరిలోకాంగీకారసతతరంగిత కవిత్వవైభవ పింగళియమనయామాత్యతనూభవ సౌజన్య జేయ సూరయ నామధేయప్రణీతం బైన రాఘవపాండవీయమునందు సర్వంబును జతుర్థాశ్వాసము.

గద్యము. ఇది శ్రీమన్మదనగోపాలకృపాకటాక్ష సంప్రాప్తసారసారస్వతసంపదానంద నందపరనులక్ష్మీరపారగంభీరరంగ సుధాధామ ముద్దరాజు గణపయామాత్యపెదరామధీమణి ప్రసన్నీతం బైన రాఘవపాండవీయాదర్శంబునందు సర్వంబును జతుర్థాశ్వాసము.

సంపూర్ణము.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము—1963.